

Traian Mager

ȚINUTUL HĂLMAGIULUI

Editura Corint Books București

TRAIAN MAGER

ȚINUTUL HĂLMAGIULUI
monografie

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a
României**

MAGER, TRAIAN

Ținutul Hălmaგიului / Traian Mager; pref. de
Lavinia Betea. –

București: Corint Books, 2017

ISBN 978-606-793-221-8

I. Betea, Lavinia (pref.)

908

Carte reeditată cu sprijinul

Centrul Municipal de Cultură Arad

în urma proiectului *Aradul în activitățile echipelor monografice conduse de Dimitrie Gusti și organizarea serviciului social studențesc din perioada interbelică*

Echipa de management a proiectului: Lavinia Betea (responsabil proiect), Ramona Lile, Otilia Huțiu, Adela Drăucean, Simona Redeș, Odeta Șoț-Belei, Toma Sava, Flavius Ghender, Mihaela Gavrilă-Ardelean, Denisa Birău, Cristina Aruștei, Luiza Todoruț, Hannelore Habel

TRAIAN MAGER

ȚINUTUL HĂLMAGIULUI
monografie

Editura Corint Books
2017

OMUL CARE ȘI-A SFINȚIT LOCUL

Traian Mager (1887-1950) s-a născut în localitatea Lazuri, astăzi sat aparținător comunei Vârfurile din județul Arad.

Fără documente, memoria de familie ține însă abia trei generații. Din arborele genealogic pe care și l-a alcătuit, reieșea că se trage din satul vecin, Vidra. Străbunii Șandor Mader, în rostire Mager (1795-1865) și Ana Tudura (1810-1872) au avut opt copii. Ioan (1839-1907), cel de-al treilea urmaș al lor s-a căsătorit cu Marița Coi, mutându-se, ca ginere, în Lazuri. Dintre cei cinci copii ai lor, Petru Mager (1862-1923) a ajuns învățător în satul Bodești. S-a căsătorit aici cu Elena, fiica preotului Nicolae Butariu (1844-1890). Părintele din Bodești a rămas în memoria colectivă prin pasiunile sale de promotor al intereselor neamului, bibliofil și publicist, talentul de orator și generozitatea cu care-și împrumuta prețioasele cărți intelectualilor zărăndeni.

Familia dascălului din Bodești a fost binecuvântată cu zece copii. Au supraviețuit șase, cinci băieți și o fată. Dintre toți, numai Cornel a continuat tradiția de agricultori a comunității. Ceilalți au luat calea învățaturii. Traian, primul născut s-a făcut dascăl, Aurel medic, Romul magistrat, Vasile preot, iar Silviu notar. Sora lor Valeria s-a stabilit la Brașov prin căsătoria cu un preot.

În tradiția familiei, Traian Mager a urmat cursurile Preparandiei din Arad, cea mai veche școală românească din Transilvania pentru calificarea învățătorilor și preoților. Le-a absolvit în 1907 și s-a întors dascăl în Lazuri. După tradiția locului, și-a aflat jumătatea în locul de baștină. Irina Moldovan era fată de prăvăliaș din Hălmașiu. Au avut o singură fiică, Viorica; s-a măritat și ea în Hălmașiu, cu avocatul Aurel Sirban.

Până aici ar fi o frumoasă poveste de familie care filigraează un veac din istoria intelectualității ardelene românești.

Pe tânărul învățător din Lazuri ni-l putem închipui moștenind pasiunile bunicului și tatălui. Cum alți feciori de seama lui erau

deprinși din pruncie să țină brazda dreaptă și egală din coarnele plugului și din coasă, el învățase, de la ai săi, și oratoria preotească și maieutica dascălească. După ce încuia ușa școlii grăbea, ca micii lui învățăcei, spre treburile gospodăriei. Căci, la început de secol XX, *Domnu Trandafir* e prototipul dascălului de țară. „Gospodărosul” învățător îi întrece în hărnicie, rânduială și cumpătare pe consătenii lui neșcoliți. El e pofțit și așezat în loc de cinste la nunți, botezuri și pomeni. În casa lui se trăiește mai în belșug și în mai bună înțelegere. Altfel, care-ar fi fost rostul cheltuielilor și al tocirii coatelor prin școli, la oraș?

Lazurii sunt un colț de țară unde ca-n satul Domnului Trandafir, poți fi învățător după voie. Drumurile bătute cel mult de căruțe și sănii se înfundau iarna-n zăpezi și se înnoiriau în celelalte anotimpuri ale anului școlar. Fără impulsuri de sus ori de jos, Traian Mager a experimentat o „școală practică”. În satul românesc unde, după metafora poetului, s-a născut și dănuie veșnicia, dascălul și-a învățat elevii nu numai cititul, scrisul și socotitul, ci multe alte faceri folositoare. El i-a povățuit în potrivirea vorbelor după firea omului, rostul zilei și al locului, precum și în legea nescrisă a echității relațiilor cu semenii din toate cele trei, uneori, patru generații. El i-a îndrumat pe băieți să facă ștergători și coșuri din pănuși de porumb, iar pe copile în rețete de mâncăruri, modele de cusături și împletituri necunoscute acasă. El a impus deprinderile elementare ale părului pieptănat, unghiilor tăiate și urechilor curățate. Și mai ales a transmis, din generație în generație, tezaurul spiritual al comunității, instruindu-i să cânte, să danseze și să-și bucure sufletele cu frumusețile și roadele șesului, muntelui și pădurii.

Ni-l putem închipui pe Traian Mager săvârșind toate acestea cu generozitate, ușurință, plăcere și dragoste. Dar mai ales străbătând cărările mirificului Ținut al Hălmagiului, în orizontul rotund boltit de culmile munților, pe drumul mare care leagă marginea de răsărit a Gurahonțului, șesul Tăcășelelor, culmile Hireadului și Șortocului, cu linul satelor lipide de Valea Crișului Alb către Țebea; ori pe potecile din fânețele, crângurile și cătunele de pe versantul vestic al Apusenilor. Drumul mare este al căruțelor cu coviltir care pleacă încărcate cu roadele muntelui și se întorc cu cele ale câmpiei. Căci, așa cum va nota Traian Mager în spatele uneia dintre fotografiile

sale: „Oamenii de aici trăiesc din „țară” (Câmpia Aradului). Duc cu căruțele fructe (mere, pere, prune) sau articole din lemn (cioplitură de fag) și oale, în schimbul cărora aduc grâu și cucuruz”. Potecile serpuiesc între vecini, între prunci și școală, între săteni și biserică, între târgul Hălmaგიului, sărbătorile nedeilor și Târgul Găinii.

Dascălul din Lazuri le-a bătut cu pasul ori călare, în sanie sau în căruță, dar cu gândurile îndreptate și altundeva decât la familie, școală, negoț și întâlنiri. Temă de meditație a fost, fărăndoială, spiritul Crăișorului, cum îl numesc moții pe Avram Iancu, eroul care i-a însuflețit la o revoluție. Sub fascinația acestui personaj emblematic, în cultul istoriei și în cultul naturii, va pune cercetarea ținutului natal.

Dacă în anii primei tinereți Traian Mager exersase modelul patriarhal al învățătorului de țară, la finele primului război mondial a însuflețit obștile hălmaģenilor cu idealul Unirii.

În toamna lui 1918, sub ascultarea Consiliului Național Român Central din Arad, a organizat Gărzile Naționale românești din Ținutul Hălmaģiului cu sediul la Birtul Mare din centrul târgului. El a depus jurământul de credință în Garda Națională Română ca delegat al Consiliului Național Român pentru organizarea ținutului natal în casa deputatului Ștefan Cicio-Pop din Arad. Sub comanda sa, gardiștii hălmaģeni au luptat la Ciuci (Vârfurile) cu trupe maghiare (14-16 februarie 1919), fiind nevoiți să se retragă la Brad. În așteptarea intervenției armatei române, cu aportul altor voluntari, a format Corpul Voluntarilor Horia. Pentru aceasta, Curtea marțială din Szeged l-a condamnat la moarte în contumacie. Mai târziu, cronicar al *Evenimentelor Unirii de la 1918-1919 în orașul și județul Arad* a inclus această scriere în volumul IV al monografiei *Ținutul Hălmaģiului*.

După facerea României Mari a fost numit director al gimnaziului din Lupeni, apoi al gimnaziului din Arad, iar după aceea inspector al învățământului primar din județul Hunedoara. Din toamna lui 1920 a fost profesor de limba și literatura română la Preparandia arădeană. Excelența sa în curiozitate epistemică nu și-a găsit corespondență și în abilitățile de chiverniseală. Familia sa a locuit într-una, cu chirie, un apartament de trei camere pe strada

Ștefan Cicio-Pop. Iar el petrecea săptămâni întregi, vara, într-o „colibă” (i-am zice azi, o modestă cabană), la Poalele Găinii.

Profesoratul la Arad a fost o etapă fertilă din viața lui Traian Mager. Un timp al descoperirii și experimentării paradigmei cercetare-acțiune. Aflăm acum, în ansamblul preocupărilor sale, mai multe direcții de defrișare. Prin documentări amănunțite și luări de poziție prin conferințe și articole împotriva despăduririi Apusenilor a făcut operă de ecologist *avant la lettre*. Prin interesul față de mizera situație a muncitorilor forestieri și memoriile adresate administratorilor de păduri a făcut operă de activist social. Prin inițiativa înființării de pepiniere de pomi fructiferi și promovarea turismului în Munții Apuseni a adus în atenția contemporanilor modalități noi de creștere a calității vieții. Iar în calitatea de inspector al Serviciului Social al județului Arad și de delegat al Asociației ASTRA – Despărțământul Aradului pentru Ținutul Hălmaგიului a promovat tradiții locale și a înființat cămine culturale la Hălmaგიu, Bănești și Târnova.

Multe s-ar putea spune despre antrenarea acestui dascăl la spiritul unei modernități reformatoare și strălucitele sale eforturi de a-și călăuzi semenii în marile schimbări ale epocii. S-a individualizat însă, printre ceilalți fruntași arădeni, prin inițierea și implicarea în cercetare, monografia *Ținutul Hălmaგიului* fiind corolarul credinței, trăirii și experiențelor sale. Și contribuția singulară a arădenilor la marele proiect al realizării unei hărți spirituale a României Mari prin cercetările echipelor monografice.

Să contextualizăm puțin.

După marea Unire, pentru tânărul stat s-a pus problema identității naționale și a înfăptuirii unor reforme în sprijinul educației și creșterii bunăstării populației rurale care alcătua marea majoritate a cetățenilor României. Cu aceste obiective, viitorul rege Carol al II-lea a fondat, în 1922, Fundația Culturală Regală „Principele Carol”.

În perioada interbelică, sub sigla acestei fundații, s-a organizat, finanțat și derulat cel mai amplu program de cercetare și „ridicare” a satelor românești. Au fost efectuate, cu acest prilej, primele cercetări monografice sub direcția lui Dimitrie Gusti, punându-se astfel bazele sociologiei românești. Cum va rememora

mai târziu Henri H. Stahl, unul dintre stâlpii acestei instituții, vastul curent cultural a antrenat mii de oameni pasionați de ideea unor acțiuni și reforme. În Bucureștiul balcanic dominase până atunci curentul „haretist” care promovase „iluzoria nădejde” (observă Stahl) a reformării prin acțiunea apostolică a unor intelectuali care-ar împărtăși sătenilor „cunoștințe folositoare”. Un iluminism mult prea întârziat, într-o viziune de actualitate. Suportul unei reforme se asigură însă printr-o cunoaștere științifică a realității. Deloc întâmplător acest tip de abordare aparține sociologiei rurale: recensământul din 1930 stabilea că 81% din populația României Mari trăiește la sat.

O succintă biografie a profesorului Dimitrie Gusti (1880-1955), fost ministru al Instrucțiunii Publice, Cultelor și Artelor, președinte al Academiei Române, profesor la universitățile din Iași și București, fondator, printre altele, al Institutului Social Român și creator al Muzeului Satului ne ajută să înțelegem laborioasa operă de investigație a societății interbelice românești: cercetare monografică a satelor din România (1925-1948). Inițiatorul ei studiasse în Franța și Germania preluând de la mentorii săi teorii și metode. De la sociologul Émile Durkheim s-a inspirat din paradigma multidisciplinarității, iar de la Wilhelm Wundt, cu care și-a dat un doctorat, din teoriile psihologiei popoarelor. Un mare ecou a avut în epocă și monografia *Țăranul polonez din Europa și America*, a lui Florian Znaniecki și William I. Thomas, publicată în cinci volume la începutul secolului XX.

Gusti și-a rezumat viziunea asupra societății prin următoarele enunțuri: societatea se compune din unități sociale, adică din grupări de oameni legați între ei printr-o organizare activă și o interdependență sufletească; esența societății este voința socială; voința socială are ca manifestări de viață o activitate economică și una spirituală, reglementate de o activitate juridică și de o activitate politică; voința socială este condiționată în manifestările ei de o serie de factori sau cadre care pot fi reduse la patru categorii fundamentale: cosmic, biologic, psihic și istoric; schimbările societății în decursul timpului sunt procese sociale; începuturile dezvoltării sociale, surprinse în realitatea prezentă și potențialitatea evoluției lor se numesc tendințe sociale.

În componența echipelor monografice au intrat diverși specialiști: folcloriști, statisticieni, istorici, geografi, medici, ingineri, agronomi, învățători etc. Prima echipă de monografiști era alcătuită din 10 oameni, ajungându-se, în scurtă vreme, la 80 de componenți care cerneau din multiple perspective prezentul și trecutul locului. Cercetări și studii de referință au rămas cele făcute în satele Goicea-Mare (1925), Rușețu (1926), Nerej (1927), Fundu Moldovei (1928), Drăguș (1929, 1932, 1933), Runc (1930), Cornova (1931), Șanț (1935-1936).

Anchetele sociale aveau aspectul unor „excursii științifice”. Pentru a se apropia mai ușor de reticenții săteni, monografiștii se îmbrăcau în ținute locale și participau la ritualurile comunității. O adaptare de fel facilă, după amintirile participanților, ruralul epocii excluzând pensiunea, hotelul, casa de vacanță ori cortul impermeabil. Evocând campania din Rușețu-Brăila din vara lui 1926, Henri H. Stahl a povestit: „Am stat acolo timp de două săptămâni. Cei care fac astăzi cercetări de teren nu-și pot da seama de greutatea ce întâmpinam. De găzduit, ne găzduiau țărani, fără plată. De mâncat, mâncam la cârciumarul din sat, într-o odaie mică, murdară până peste închipuire, cu roiuri de muște în jurul cârnaților, covrigilor și a brânzei împutite”. În amintirile celorlalți monografiști, din evocările habitatului rural nu lipsesc purcii și ploșnițele. Se înțelege că igienistul și medicul au fost incluși în nucleul fiecărei echipe.

În pofida acestor vicisitudini și inconveniente, animați de spirit civic și interese științifice, la campanii au luat parte intelectuali și speciliști marcanți ai epocii precum Constantin Brăiloiu, Anton Golopenția, Francisc Rainer, Henri H. Stahl, Mircea Vulcănescu, Octavian Neamțu, Iosif Berman, D. C. Georgescu, Xenia Costa-Foru, Achim Stoia, Matei Socor, Mihai Pop, Ștefania Cristescu, Ernest Bernea, Victor Ion Popa, Hari Brauner și mulți alții.

Cercetarea monografiștilor a însemnat implicit acțiune. În 1938, prin Legea Serviciului Social, studenții și specialiștii au fost obligați să presteze acțiuni voluntare în scopul îmbunătățirii vieții țăranilor. Despre impactul și eficiența acestora, Octavian Neamțu, conducătorul acestor echipe studențești, a menționat: „Întâlnirea dintre studențime și țărănime a fost rodnică. Ceea ce nu izbutise să facă administrația cu teroare și cu amenzi, ceea ce nu izbutiseră nici

partidele politice cu toate sutele lor de fĂgĂduieli, au izbutit studenții. Echipa cu cei 10-15 de tineri ai ei au câștigat încrederea sĂtenilor și i-au convins sĂ lucreze potrivit cu îndemnurile lor. De asemenea, ceea ce nu dĂduseră nici cĂrțile, nici revistele și nici dezbaterile în congrese ori conferințe, a izbutit sĂ facă satul: a arĂtat tineretului un ideal social, un plan de muncă pentru o viață întreagă, munca pentru ridicarea satelor. Naționalismul, înțeleș ani de zile numai ca dragoste de neamul tău și luptă împotriva strĂinilor, ia înțeleșul pozitiv al muncii constructive, pentru organizarea vieții țĂrĂnești în vederea valorificării tuturor posibilitĂților lui spirituale și economice”.

Unul dintre promotorii acestor reforme a fost doctorul Sabin Manuilă și soția sa, Veturia. Doctorul Sabin Manuilă (1894-1964), nĂscut la SĂmbĂteni, un pilonal Fundației Culturale Regale „Principele Carol”, a întemeiat și condus Institutul Central de Statistică. A fost șef de secție al Institutului de Igienă și Sănătate Publică, secretar general al Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale din RomĂnia, director al Institutului de Demografie și RecensĂmĂnt și conducĂtor al Secției de Statistică din cadrul Institutului Social RomĂn. Iar soția sa s-a fĂcut remarcată în calitate de promotoare a Școlii Superioare de Asistență Socială. Pentru aceasta, Dimitrie Gusti a ales dintre monografiști un grup dornic de specializare în noul domeniu: Xenia Costa-Foru, Mircea VulcĂnescu, Henri Stahl și Elisabeta Constante. Nici doctorul Manuilă nu și-a uitat locul natal, o echipă studențească acționĂnd și în zona SĂmbĂteni-CovĂșĂnț. Muzeul etnografic înființat de Cornelia Foster și diligențele acestei directoare de a conferi instituției școlare numele celui mai proeminent fiu al satului SĂmbĂteni sunt meritorii.

O prodigioasă și lungă activitate în spiritul acestui curent novator a derulat și folcloristul Ioan T. Florea, nĂscut și decedat la CovĂșĂnț (1920-2001). A început sĂ culeagă folclor din zona natală încă din anii de elev la Preparandia arĂdeană pe fișe tip BrĂiloiu, utilizate de echipele monografice. În vĂțător, apoi director al școlii din CovĂșĂnț, asistent la Institutul de Folclor și folclorist la Filarmonica de Stat din Arad a editat sute de înregistrĂri din Podgoria și CĂmpia Aradului, Munții Apuseni, ținuturile Hunedoarei, SĂlajului și Bihorului. Perenitatea acestui mesaj este confirmată, în zilele noastre, de prestigiul și succesul orchestrei „Rapsodii

Zărandului” din Arad, condusă de taragotistul Petrică Pașca, cu un repertoriu marcat de înregistrările lui Ioan T. Florea.

Singura monografie, din epocă și din regiunea Aradului, în spiritul școlii gustiene este însă *Ținutul Hălmagiului*.

În martie 1933 s-a înființat Despărțământul Arad al Institutului Social Banat-Crișana. Printre fondatori s-a aflat și Traian Mager.

Aderând cu entuziasm la principiile teoretice și metodologice ale monografiei gustiene a insitat asupra importanței fotografiei. Prestația sa la această înghețare a timpului s-a soldat cu o excepțională descriere în imagini a reliefului, așezărilor, gospodăriilor din Ținutul Hălmagiului, portului, ocupațiilor și tradițiilor locuitorilor săi. Le-a prezentat și la Expoziția Fundațiilor Regale din noiembrie 1934. Este meritul muzeografilor Gabriel Hălmăgean și Sorin Sabău care, sub egida Complexului Muzeal Arad, au prefațat și publicat, în 2012, splendidul album *Ținutul Hălmagiului cercetat prin profesorul Traian Mager*.

Numele de Ținut al Hălmagiului îi aparține autorului care a delimitat astfel spațiul său de referință: „acea porțiune a regiunii superioare a văii Crișului Alb din Munții Apuseni, care gravitează spre orașelul Hălmagiu, centru geografic și economic al celor 35 de comune și cătune, cu cari împreună făcea parte din județul Zărand”.

În 1938, Mager și-a motivat efortul conceperii monografiei prin patriotism național, crez și simțire cu profundă încărcătură intelectual-afectivă în această emoționantă manieră: „Aparținând acestei regiuni, în ordine biologică chiar, cercetările noastre n-au fost animate numai de curiozitatea științifică, cât mai cu seamă de dorul de a găsi soluții mântuitoare pentru combaterea suferințelor. Astfel, concomitent cu activitatea teoretică, de înregistrare a realității date, prin înființarea de pepiniere de pomi fructiferi (în Lazuri, Hălmagiu și Bodești), prin popularizarea serbării și a practicii sădirii pomului la tineretul școlar, prin publicațiuni de propagandă, ani de-a rândul am căutat să coborâm acțiunea și pe terenul înfăptuirilor practice. Ne-am apropiat, deci, de aceea ce se preconizează prin monografia socială a căminelor culturale.

În cursul anilor făcând sondajii și în alte diferite domenii, iar acum punându-se tot mai insistent monografierea țării; cu scopul de a contribui la cunoașterea fenomenului românesc, facem să apară materialul adunat, într-o serie de volume de câte câte 10-15 coale de tipar, cari împreună vor constitui: *Monografia Ținutului Hălmaგიului*. În parte materialul a fost utilizat ca articole de reviste și ziare, ba chiar și în câteva publicațiuni independente. El apare însă acum întregit și coordonat, urmând, pe cât cu putință, școala sociologică a profesorului Gusti, președintele Institutului Social Român. (...)

Cărțile acestea se scriu în primul rând pentru intelectuali și peste tot pentru populația din Ținutul Hălmaგიului, ca să servească, atât pentru îmbogățirea cunoștințelor de folos practic, cât și pentru desfătare sufletească. Punând aci tot ceea ce credeam că trebuie să știe cetățeanul despre satul și regiunea sa, cunoștințe pe care nu le poate da școala tip, aceeași pentru țara întreagă; ele se pot utiliza și ca manuale școlare regionale în vederea localizării învățământului.

Cât privește metoda de cercetare și forma de expunere, ni le-am însușit pe teren, adâncind fenomenele specifice regiunii, care se cer îndrumate și asistate. Propagând cultul naturii și cultul eroilor, inițiativa noastră a ținut să se pună în slujba năzuințelor de mai bine, și în domeniul ideilor morale. Tot în acest plan mai urmărim exaltarea patriotismului local și prin solidarizarea intelectualilor plecați de aici, crearea unui cult pentru mica noastră patrie zărandeană, rezervoriu uman din care s-a priment și se îmbogățeste mereu câmpia Crișanei și a Banatului cu satele și orașele sale.

Ce frumos ar fi dacă bogătașii noștri s-ar putea decide să-și inalte câte o vilă în localitatea de obârșie a neamului lor. Ținutul Hălmaგიului întrunind în același timp și optime condiții de vilegiatură, acolo ar pleca pentru odihna de vară familiile orașenilor. Acolo ar pleca bătrânii, să-și petreacă ultimele zile și să se îngroape alături de părinții lor, continuând astfel firul tradiției.

În satele noastre, pe același petec de pământ, în fundul unei văi, pe coasta ori fruntea unui deal, vecuiește din moși strămoși aceeași familie, pe când la oraș, omul se mută din stradă în stradă, și piere, deobicei, în a doua sau a treia generație. Orașeanul nu are

tradiție, și fără suportul moral al tradiției nu există înălțare sufletească. De aceea am socotit să ne punem în slujba acestei idei”.

Deosebit față de munca în echipă a monografiștilor din Capitală, Mager și-a făcut cercetarea și a redactat singur materialul adunat. La modul excepțional s-a adresat unor foruri și instituții pentru sprijinul impresionantului său demers. A apelat, spre exemplu la Institutul de Demografie și Recensământ din București pentru datele privind confesiunea și naționalitatea cetățenilor din zonă. De remarcat că făcea apel la datele recensământului din 1930, coordonat de arădeanul Sabin Manuilă. Nu avem însă niciun indiciu că Manuilă și Mager s-ar fi întâlnit. De altfel, dascălul din Lazuri își va găsi somnul de veci în cimitirul bisericii din Bodești, alături de ai săi; iar întemeietorul statisticii românești, peste Ocean la New-York, după ce reușise, să treacă clandestin granița de vest a țării la finele anilor 40. Alți monografiști, implicați în recensământul din Transnistria, comandat de Antonescu în anii războiului, sau în evenimentele de la 23 august 1944 ca parte a „grupului Pătrășcanu” au suferit anchete și ani de condamnări în anii stalinismului. De notorietate este decesul lui Anton Golopenția în timpul anchetei, condamnările de 12 ani închisoare pentru Harri Brauner și Lena Constante... Dar aceasta e o altă lungă și încâlcită istorie...

Revenind însă la anii 30, în semn de prețuire față de eforturile și rezultatele profesorului Mager, o echipă de studenți monografiști a venit, în 1936, la Vârfurile. Sub coordonarea monografistului arădean, componenții echipei (medicinist, agronom, sociolog, antropolog, onefrist, maestru de gopsodărie și patru elevi de la Preparandia arădeană) au ținut lecții de igienă și agricultură, au făcut măsurători antropometrice și vizite medicale. Proiectau chiar ridicarea unui cămin cultural.

Un detaliu original al demersului lui Traian Mager a fost extensia cadrelor cercetării prin inițierea și atragerea unor elevi normaliști. Dimitrie Gusti a salutat această inițiativă a dascălului care-a solicitat învățăceilor săi să facă monografiile ale locurilor de baștină. A pus, în fapt, temelia unei tradiții la Preparandia arădeană, generației mele de absolvenți pretinzându-i-se, înaintea examenului de bacalaureat, să prezinte și o „mini-licență”. Aceasta presupunea o incursiune în trecutul istoric, tradițiile și folclorul localității natale.

Începuturile acestea le-a împlinit însă alt absolvent al aceleiași Preparandii, dr. Doru Sinaci prin fondarea și coordonarea, în 2008, a Colectivului Monografic Județean, actualmente o veritabilă instituție arădeană.

În cercetarea sa, Traian Mager a respectat structurile monografiei gustiene. Pentru a fi completă, monografia i se impune un studiu al „cadrelor”: cosmologic (așezarea comunității și influențele datorate reliefului, zăcămintelor subsolului, florei, faunei, climatului etc.); biologic (populație, alimentație, igienă etc.); psihic (conformism și inovație, conflicte etc.) și istoric. Cercetătorii cuprind și manifestările sociale, spirituale, juridice și politice studiate prin unitățile sociale (familia, neamul, șezătoarea, cârciuma etc.), relațiile sociale (între vecini, de gen etc.) procesele sociale (de orășenizare, modernizare ș. a.) precum și tendințele evolutive ale comunității. Dar o monografie nu poate fi scrisă de către un singur autor, oftează Mager într-o scrisoare adresată lui Iuliu Moldovan, președintele Astreii din Cluj, în toamna lui 1937, așteptând probabil ajutorul său. În acel moment, publicase volumele II și III ale cercetării, dar aștepta un document din arhivă de la Budapesta ca să finalizeze primul volum.

Să-i dăm însă cuvântul și în acest caz lui Traian Mager pentru aprecierea cercetării sale sub raportul sistemului gustian: „Ne dăm bine seama ce pretențioasă este denumirea de monografie și cât de slabe sunt puterile unui singur autor pentru a trata cu competență cuvenită noianul de probleme ce implică acest subiect. Având însă asigurate câteva prețioase colaborări, și nădăjduind a găsi și altele, am pornit totuși la drum.

Din lucrarea aceasta subsemnatul am terminat cadrul istoric în patru părți, de câte un volum. Am tratat într-un alt volum manifestările economice. Am cules un bogat material pentru cadrul psihologic. Compozitorul Monția a înregistrat folclor muzical. Profesoara Maria Veștemeanu, făcând parte din echipa studențească Vârfurile a Fundației Culturale Regale „Principele Carol”, a executat măsurători bio-antropologice. Tot la acest cadru adună material medicul Dr. Pavel Iva, conducătorul dispensarului din Vârfurile.

Pâna în prezent sunt tipărite trei volume din cadrul istoric.

Volumul I cuprinde istoria veche incluzând revoluția lui Horia. Așteptând să primim de la Muzeul National din Budapesta documentul privitor la voievodul Moga, volumul acesta apare cu întârziere, după ce se tipărise întâi volumul II și III. Pentru achiziționarea acestui document inedit, mulțumim d-lui Moise Balta, consulul nostru la Budapesta. Precum, suntem datori a mulțumi profesorului Nestor Covaciu, bibliotecarul Palatului Cultural din Arad, care cu multă pricepere și râvnă neobosită ne-a servit totdeauna bibliografia necesară.

Volumul II tratează întâia jumătate a sec XIX, incluzând revoluția lui Avram Iancu, precum și, în legătură cu aceasta, pioasele manifestări organizate pentru cinstirea memoriei eroilor localnici, prin monumente și serbări comemorative. Partea aceasta a fost scrisă în anul 1935, când a și apărut sub titlul *Cutul eroilor în Munții Apuseni* în Biblioteca Ligii Antirevizioniste, Arad, de unde am extras-o aici în anul 1937.

Volumul III cuprinde manifestările politice și înfăptuirile realizate pe teren cultural în epoca de relativă libertate națională a Zărândului (1850-1876), mai apoi luptele susținute pentru conservare națională sub presiunea dualismului austro-ungar, până la izbucnirea războiului mondial. La finele capitolelor se dau biografiile figurilor reprezentative. A apărut în anul 1937.

Volumul IV cuprinde evenimentele Unirii (1918-1919). Întrucât autorul îndeplinise pe vremuri funcția de comandant al gărzilor naționale din sectorul Hălmagiului, având ocazia să înregistreze zi de zi desfășurarea evenimentelor, lucrarea aceasta se prezintă sub formă de jurnal. Conține: revoluția din toamna anului 1918 și constituirea Consiliului Național Român din Arad, înființarea și activitatea consiliilor și a gărzilor naționale din ținutul Hălmagiului, înființarea Corpului Voluntarilor Horia în Brad, Baia de Criș și Hălmagiu, apoi pornirea ofensivei armatei române din Hălmagiu la 16 aprilie 1919. La sfârșitul lucrării se dau în ordine alfabetică schițe biografice ale persoanelor implicate în această acțiune. Volumul acesta se va tipări la anul viitor, când se împlinesc douăzeci de ani de la desrobire”.

Și iată că, acum la un secol de la „desrobire”, retipărim, pentru întâia dată, părțile care alcătuiesc cadrul istoric al monografiei

Ținutul Hălmaგიului. Fapt posibil prin sprijinul acordat de Centrul Municipal de Cultură Arad proiectului *Aradul în activitățile echipelor monografice conduse de Dimitrie Gusti și organizarea serviciului social studențesc din perioada interbelică* (Echipa de management: Lavinia Betea (responsabil proiect), Ramona Lile, Otilia Huțiu, Adela Drăucean, Simona Redeș, Odeta Șoț-Belei, Toma Sava, Flavius Ghender, Mihaela Gavrilă-Ardelean, Denisa Birău, Cristina Aruștei, Luiza Todoruț, Hannelore Habel, Alexandra Toma, Diana Ostaș, Alexandra Drăgușanu).

În casa copilăriei, înaintea mersului meu la școală, aveam două cărți. Una, fără coperti de-atâta purtat, reprezentând un fel de ghid pentru emigranții români în America – cartea de călăuză a străbunicului meu în exodul său de 13 ani la Detroit. A doua, un volum din *Ținutul Hălmaგიului*, așezat în colțul „valorilor” casei: pe radio-ul „cu lămpi”.

În gospodăria bunicilor mei Rozalia (născută Butariu, în satul Bodești) și Antonie Sima din cătunul Simești al satului Bănești se trăia și în anii 60-70 după realitățile descrise de Traian Mager în monografia sa. Toamna, triumviratul bunicului meu, cumnatului și unui văr primar făcea două-trei drumuri *la țară*. Ridicau „ierneul” la căruța cea bună, o încărcau cu mere, vinars (țuică) și liptari (magiun de prune), înhămau caii și după ce-și spuneau rugăciunea, porneau pe Calea Șortocolului în călătoria spre satele Pustei din granița cu Ungaria sau cu Iugoslavia. Și iată cum, într-a doua jumătate a secolului XX, am trăit, ca ultimă generație, din troc: roadele pământului de la munte se schimbau cu cele de la câmpie. Altfel, în gospodăria noastră și a celorlalți consăteni creșteau și se înmulțeau toate cele trebuitoare vieții așa cum le-au nemurit fotografiile lui Traian Mager. Mai trainice și mai încăpătoare decât locuința familiei erau anexele ei – grajduri, cocini și cotețe. Acareturile, fără garduri împrejur, se prelungeau cu arături, pascături, cânepiște, crânguri și fânețe. Trăiam ca-n arca lui Noe cu cai și mânji, vaci și viței, oi, porci, găini, găște, câini și pisici. Atâtea cât să hrănească familia pe durata unui an într-o viziune strict funcționalistă: vaca avea menirea să dea lapte și să facă viței, câinele să păzească gospodăria, pisica să

prindă șoareci... Iar oamenii să muncească din greu pentru toate, trăgând păcatul Evei și al lui Adam la alungarea din Rai.

Consătenii mei mențineau încă tradițiile și relațiile unei economii arhaice. Cu rare excepții, fiecare gospodărie producea cele de trebuință. Generația bunicilor folosea așternuturi și haine din lână și cânepă, toarse, țesute ori împletite acasă. Sâmbăta, în Târgul Hălmagiului, ne întâlneam cu rudele tatei din Târnavița la carele lor cu oale. Cu celelalte neamuri ne „omeneam”, pe rând, vara în rânduiala nedeilor. La Bănești și Hălmagiu petrecerea n-o putea sparge ploaia – jocul se muta din fața căminului cultural înăuntrul lui. La Târgul Găinii, împrejurul câte unui foc se adunau și spițele neamurilor din depărtările lui „de după munte”.

Copiii intrau la „școala vieții” pe la patru-cinci ani dirijând cârdul de găște al familiei către Izlazul mărginit de Pepiniera Bodeștilor. La vremea școlii, responsabilitățile se stingeau la păscutul vacilor, culesul prunelor și strânsul fânului, așa cum sunt înfățișate acestea în fotografiile lui Traian Mager. Încă nedați la școală, pruncii călcau fiecare pală la facerea clăii de fân. Se înălțau deasupra pământului, ținându-se de par, cu fiecare călcătură. Din vârful clăii, prindeau în suflet orizontul mirificului ținut. La sfârșitul celor opt clase de școală, obligatorii de-acum, adolescenții luau orice lucru la rând cu părinții. Aveau radio, nu și colectiv. Învățau la lampă, dar nu lipseau de la școala din centrul comunal. Nici măcar pruncii brustaranilor și luncșoranilor deși făceau, unii, per pedes, câte 20 de kilometri pe zi.

Am citit adesea, acasă, din acel volum al monografiei lui Traian Mager. Cu fascinația de-a regăsi locuri și nume din viață, trecute în carte. N-aș fi putut lega atunci scrierea ei de eforturile unor reforme rurale bazate pe o cercetare științifică. Nici biografia autorului de istoria mare a unirii Transilvaniei cu țara. Robul lui Dumnezeu care sfințise locurile originare odihnea sub zidul bisericii din Bodești.

Traian Mager s-a făcut învățător după proiectul încă viabil la viitoarele generații. Dascălia și popia au două rosturi – de domn și de țăran. După slujba la biserică ori după cursuri, te îngrijești, ca tot satul, de gospodărie. Plecai la școli să înveți meserii și rămâneai la

oraș, îți luai concediul ca să revii acasă în toiul lucrului. Ți-ai aflat perechea în alt colț de țară, nunta o făceai aici unde alaiul mirilor cântă și „Marșul lui Iancu”.

Potențialitatea ținutului în dezvoltarea turismului românesc nu s-a adeverit încă. Bogații României își cumpără vile pe Coasta de Azur și își transferă banii în paradisuri fiscale. Oamenii de rând „fac” Turcia și Grecia în concedii. Dar cheltuie mai mulți bani ca să facă succesiunea proprietății decât ar primi din vânzarea pământului moștenit. La capătul vieții te lepezi de vremelnicia averilor lumești. Dar văile, crângurile, fânețele se lasă urmașilor. O rânduială încă neclintită în Ținutul Hălmaგიului, frumos ca pășunile Raiului.

Arad, la 3 octombrie 2017

Lavinia Betea

Aspecte din Munții Apuseni

Ținutul Hălmagiului
monografie

Cadrul istoric, partea I

GENEZA ACESTEI PUBLICAȚII

Există acolo în Munții Apuseni un neam de oameni dârji în sărăcia lor, care, de când, se știe, au trăit în permanentă revoluție, pe două fronturi. S-au răsculat ori de câte ori stăpânirea străină i-a împiedicat să trăiască după firea lor, irosind multă energie în apărarea legii strămoșești. Și mânați de instinctuala poruncă a vieții, au purtat mereu tăciunile la poala pădurii, ca să-și lărgească efemere locuri de hrană, prejudiciind grav patrimoniul umanității: muntele împădurit.

Sub aceste două tragice aspecte mai ales, în statul român, complexa problemă a Apusenilor se cerea a fi cunoscută și discutată, dintr-un înalt imperativ al mândriei naționale. Între alți cercetători, mai mult sau mai puțin grăbiți, a luat dintr-un început cuvântul și subsemnatul. Ne-am mărginit însă la ținutul Hălmaგიului.

Aparținând acestei regiuni, în ordine biologică chiar, cercetările noastre n-au fost animate numai de curiozitatea științifică, cât mai cu seamă de dorul de a găsi soluții mântuitoare pentru combaterea suferințelor. Astfel, concomitent cu activitatea teoretică, de înregistrare a realității date, prin înființarea de pepiniere de pomi fructiferi (în Lazuri, Hălmaგიu și Bodești), prin popularizarea serbării și a practicii sădirii pomului la tineretul școlar, prin publicațiuni de propagandă, ani de-a rândul am căutat să coborâm acțiunea și pe terenul înfăptuirilor practice. Ne-am apropiat, deci, de aceea ce se preconizează prin monografia sociologică a căminelor culturale.

În cursul anilor făcând sondaje și în alte diferite domenii, iar acum punându-se tot mai insistent monografia țării; cu scopul de a contribui la cunoașterea fenomenului românesc, facem să apară materialul adunat, într-o serie de volumașe de câte 10-15 coli de tipar, care împreună vor constitui: Monografia Ținutului Hălmaგიului.

În parte, materialul a fost utilizat ca articole de reviste și ziare, ba și în câteva publicații independente.¹ El apare însă acum întregit și

¹*Aspecte din Munții Apuseni: Târgul de fete de la Găina etc..* (Biblioteca Semănătorul, Nr. 85-6), Arad, 1925. *Ținutul Hălmaგიului, aspecte economice*, Arad, 1928. *Din viața pădurilor noastre*, tablou mural, Arad 1929, *Cultul Eroilor în*

coordonat, urmând, pe cât cu putință, școala sociologică a Profesorului Gusti, președintele Institutului Social Român.

Ne dăm bine seama ce pretențioasă este denumirea de monografie și cât de slabe sunt puterile unui singur autor pentru a trata cu competența cuvenită noianul de probleme ce implică acest subiect. Având însă asigurate câteva prețioase colaborări, și nădăjduind a găsi și altele, am pornit totuși la drum.

Din lucrarea aceasta subsemnatul am terminat cadrul istoric în patru părți, de câte un volum, am tratat într-un alt volum manifestările economice. Am cules un bogat material pentru cadrul psihologic.

Compozitorul Monția a înregistrat folclor musical. Profesoara Maria Vestemeanu, făcând parte din echipa studentească Vârfurile a Fundației Culturale Regale „Principele Carol”, a executat măsuri bio-antropologice. Tot la acest cadru adună material medicul Dr. Pavel Iva, conducătorul dispensarului din Vârfurile.

Până în prezent sunt tipărite trei volume din cadrul istoric.

Volumul I cuprinde istoria veche inclusiv revoluția lui Horia. Așteptând să primim de la Muzeul Național din Budapesta documentul privitor la voievodul Moga, volumul acesta apare cu întârziere, după ce se tipărise întâi vol. II și III. Pentru achiziționarea acestui document inedit, mulțumim d-lui Moise Baltă, consulul nostru la Budapesta. Precum, suntem datori a mulțumi profesorului Nestor Covaciu, bibliotecarul Palatului Cultural din Arad, care cu multă pricepere și râvnă neobosită ne-a servit totdeauna bibliografia necesară.

Volumul II tratează întâia jumătate a sec. XIX, inclusiv revoluția lui Avram Iancu, precum și legătura cu aceasta, pioasele manifestări organizate pentru cinstirea memoriei eroilor localnici, prin monumente și serbări comemorative. Partea aceasta a fost scrisă în anul 1935, când a și apărut sub titlul *Cultul Eroilor în Munții Apuseni* în Biblioteca Ligii Antirevizioniste, Arad, de unde am extras-o aici în anul 1937.

Volumul III cuprinde manifestările politice și înfăptuirile realizate pe teren cultural în epoca de relativă libertate națională a

Munții Apuseni (Biblioteca Ligii Antirevizioniste, Arad, Nr. 2)1935. La finalul acestei lucrări se dă o listă de titluri, ale articolelor de reviste și ziare.

Zărandului (1850-1876), mai apoi luptele susținute pentru conservarea națională sub presiunea dualismului austro-ungar, până la izbucnirea războiului mondial.

La finalul capitolelor se dau biografiile figurilor reprezentative. A apărut în anul 1937.

Volumul IV cuprinde evenimentele Unirii (1918-1919).

Întrucât autorul îndeplinise pe vremuri funcția de comandant al gărzilor naționale din sectorul Hălmagiului, având ocazia să înregistreze zi de zi desfășurarea evenimentelor, lucrarea aceasta se prezintă în formă de jurnal. Conține: revoluția din toamna anului 1918 și constituirea Consiliului Național Român din Arad, înființarea și activitatea consiliilor și a gărzilor naționale din ținutul Hălmagiului, înființarea Corpului Voluntarilor Horia în Brad, Baia de Criș și Hălmagiu, apoi pornirea ofensivei armatei române din Hălmagiu la 16 aprilie 1919. La sfârșitul lucrării se dau în ordine alfabetică schițe biografice ale persoanelor implicate în această acțiune. Volumul acesta se va tipări la anul viitor, când se împlinesc douăzeci de ani de la desrobire.

Cărțile aceste se scriu în primul rând pentru intelectuali și peste tot pentru populația din ținutul Hălmagiului, ca să servească, atât pentru îmbogățirea cunoștințelor de folos practic, cât și pentru desfătare sufletească. Punând aici tot ceea ce credeam că trebuie să știe cetățeanul despre satul și regiunea sa, cunoștințe pe care nu le poate da școala tip, aceeași pentru țara întregă; ele se pot utiliza și ca manuale școlare regionale în vederea localizării învățământului.

Cât privește metoda de cercetare și forma de expunere, ni le-am însușit pe teren, adâncind fenomenele specifice regiunii, care se cer îndrumate și asistate. Propagând cultul naturii și cultul eroilor, inițiativa noastră a ținut să se pună în slujba năzuințelor de mai bine, și în domeniul ideilor morale.

Tot în acest plan mai urmărim exaltarea patriotismului local și prin solidarizarea intelectualilor plecați de aici, crearea unui cult pentru mica noastră patrie zărandeană, rezervorul uman din care s-a primest și se îmbogățește mereu câmpia Crișanei și a Banatului cu satele și orașele lor.

Ce frumos ar fi dacă bogătașii noștri s-ar putea decide să-și înalțe câte o vilă în localitatea de obârșie a neamului, ținutul Hălmeagului întrunind în același timp și condiții optime de vilegiatură, acolo ar pleca pentru odihna de vară familiile orășenilor. Acolo ar pleca bătrânii, să-și petrecă ultimele zile și să se îngroape alături de părinții lor, continuând astfel firul tradiției.

În satele noastre, pe același petec de pământ, în fundul unei văi, pe coasta ori fruntea unui deal, vecuește din moși strămoși aceeași familie, până când la oraș, omul se mută din stradă în stradă, și piere, de obicei, în a doua sau a treia generație. Orășanul nu are tradiție, și fără suportul moral al tradiției nu există înălțare sufletească. De aceea am socotit să ne punem și în slujba acestei idei.

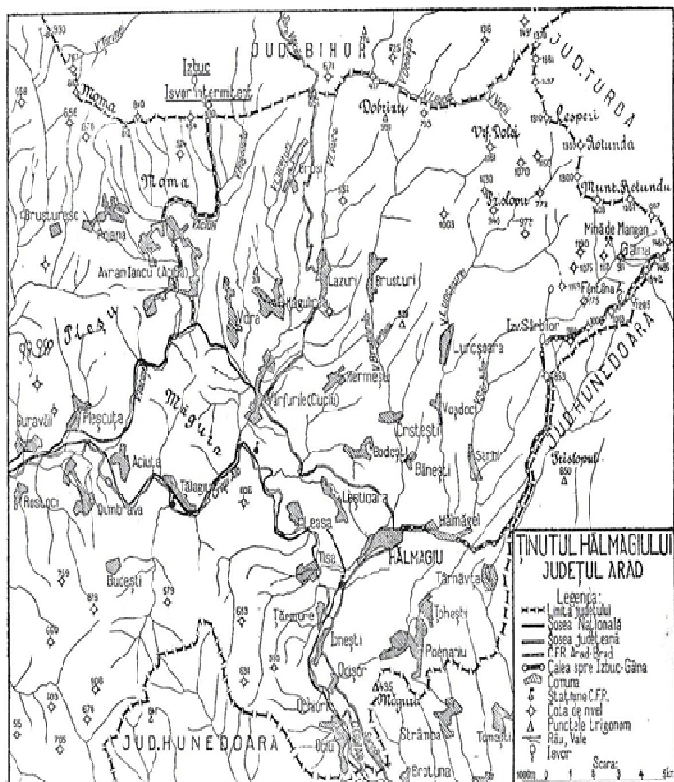
Arad, 1938

Traian Mager

PARTEA ÎNTÂIA

Istoria veche inclusiv revoluția lui Horia,
adică până la finalul sec. XVIII.

Istoricul localităților. Toponimia și onomastica
în serviciul istoriei

Un sector al Munților Apuseni

Noțiunea de „ținut al Hălmaგიului”

Una dintre porțile naturale ale Munților Apuseni o formează defileul Crișului Alb în porțiunea Gura Văii–Vârfurile–Hălmaგიu–Ociu. Importanța strategică a acestui defileu sporește prin faptul că se leagă ușor cu bazinul Crișului Negru prin pasul de la Dealul Mare străbătut din vechi timpuri de o șosea bine practicabilă, șoseaua Deva–Brad–Vârfurile–Oradea, care la Vârfurile cade în capul altei vechi artere de comunicație, șoseaua Micălaca (Arad) –Vârfurile, dublată acum de linia ferată Arad–Brad, ținând ambele cursul Crișului Alb spre originea lui.

Aceste condiții geografice au dictat Hălmaგიului o situație de graniță politică plină de sbucium ori de câte ori autohtonii munților s-au găsit față în față cu cetele năvălitorilor din câmpie. Și pentru apărarea acestui defileu a existat, pomenită din Evul Mediu începând, o cetate în Hălmaგიu și pe cât se pare și la Vârfurile². 1) O fugară trecere în revistă a evenimentelor petrecute pe aceste locuri, ne va demonstra în mod evident și senzul istoric al noțiunii.

Ținutul Hălmaგიului își are numirea de la localitatea cu același nume. Definiția aceasta i-o dă și geograful Mathias Bell.³

Hălmaგიul a fost oraș, „oppidum”, înfloritor în vechime; centrul unei industrii miniere, centru comercial în situația sa de punct vamal de frontieră, centru administrativ, militar și cultural, fiind pomenit ca sediu al unui voievodat românesc și pe la mijlocul sec. XV, după cum se va vedea la locul său.

Despre ținutul Hălmaგიului se vorbește mereu, începând din Evul Mediu, ca unitate constitutivă a comitatului Zărand aparținător uriașului domeniu al cetății Șiriei.

La 1444 Hălmaგიul se enumeră între cele 7 districte românești din comitatul Zărandului, pe care Ioan Huniade le primește de la Brancovici.⁴

² Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, Arad, vol I. 1892, p. 130.

³ *Compendium Hungariae geographicum*, Pojon, 1777, p. 276. „Halmagzensis (processus) ab oppido, quod laxae ambit, sic adpellatus”

⁴ Hurmuzaki, *Diploma DLXXXV.*, I. 2, p. 696-698.

La 10 aprilie 1451 același Ioan Hunia deconfirmă pe voievodul Moga din Hălmațiu în drepturile sale de voievod al Românilor din regiunile: Căpâlna, Hălmațiu și Băița.⁵ Ne sunt atestate cnezatele din ținutul Hălăgiului și în sec. XVIII.⁶ Ele se orientează după văile celor trei afluenți care se varsă în Criș pe la Hălmațiu, Ciuciu, și Aciuța și se numesc: cnezatul Hălăgiului, al Ciucului și al Aciuței. Al patrulea se numește cnezatul montan⁷ și cuprinde sate tot de pe valea Hălăgiului, însă pe cele de la originea pâraielor, adică în regiunea superioară muntoasă. Interesant de reținut că populația comunelor pomenite în cnezatul montan, ca Brusturi, Lunșoara, Vijdogi, Sârbi, se deosebește în port până în prezent. Bărbații de aici au țandre scurte și negre, în opoziție cu celelalte sate, unde se poartă țandra alba și lungă.

În compoziția sa veche Zărândul consta din districtele: Zărând, Ineu, Hălăgiuși Brad.⁸

Timp de 150 de ani (sec. XVI-XVIII) în teritoriul ocupat de turcii comitatele nu mai funcționează. De pe atunci Zărândul se împarte în regiunea inferioară de șes – Ineu și Zărândul –, ajunsă sub ascultarea directă a turcilor și în regiunea superioară muntoasă – Hălăgiul și Bradul – care formează obiect de litigiu între turci și principii ardeleni pe de o parte și între ambii față de regele ungar, pe de altă parte.

În primăvara anului 1551 prin pasul de la Vârfurile – Hălăgiu și-a dus călugărul Martinuzzi oștile de la Ineu spre Aiud.⁹

Pe la Vârfurile (Ciuci) a tras pălancă Nicolae Ciuceanu (Csúcsy)¹⁰ la 1566, stăvilind invazia turcilor în restul Zărândului. Și sub întreaga durată a ocupației turcești în Ungaria, din pricina situației de graniță naturală au avut să sufere iobagii români de aici,

⁵ Mărki, *Dl. 30188, Op. cit.*, I. p. 360, 501.

⁶ Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase*, Sibiu, 1920, vol. I. Anexa 79: „Protocollum visitationis seu inuestigationis Halmagyensis in negottiouionis”, data în Hălăgiu la 1754.

⁷ În latinește sunt redată astfel: Kinesia halmagyensis k., montana, k. csucsis, k. acusensis.

⁸ Kozma, *Op. cit.*, p. 6.

⁹ Horváth, *Frater Gyorgy* 280.1; Mărki, I, p. 532.

¹⁰ Szalay, *Erdely es a porta*, p. 141.

atât incursiunile pașilor, cât și pe ale nemeșilor unguri refugiați sub ocrotirea principelui ardelean, sau a regelui ungar.

Și la 1572 se plâng turcii din Ineu că Nicolae Ciuceanu, administratorul pălâncii de la Ciuciu, adăpostește hoții care pradă dincolo de graniță pe teritoriul turcesc.¹¹

La 1585, Zărândul era cucerit de turci tot numai până la Vârfurile.¹²

În primăvara anului 1599, tătarii venind dinspre Ineu, au pătruns în strămtorile de la Hălmațiu, au pradat și aprins satele până la Baia de Criș.¹³

Ieșind din Ardeal, după un popas făcut în tabără lângă Hălmațiu, la 6 decembrie 1600, peste Vârfurile și prin pasul de la Dealul Mare a trecut Mihai Viteazul cu suita sa spre Beiuș-Oradea, în drum spre Viena.¹⁴

La 1604, de la începutul anului și până prin Mai, trabanții lui Horváth au pustiit ținutul Hălmațiuului. După ce au pradat satele, au asediat cetatea în care se refugiase o parte a populației. Cetatea Hălmațiuului a scăpat de pustiire numai în schimbul unui tribut.¹⁵

În anul următor, 1605, pașa din Timișoara a jefuit în două rânduri satele de aici până la Baia de Criș. Și acum cetatea Hălmațiuului numai cu greu a scăpat nedărâmată.¹⁶

Pe la 8 noiembrie 1639, George Rákoczy I, se refugiază de la Ineu cu multă oaste flămânzită spre Hălmațiu și mai departe în interiorul Ardealului.¹⁷

La 1659, răscoala iobagilor români aprinsă în regiunea Devei, a cuprins repede Bradul, Baia de Criș și cetele răsculaților au trecut peste Hălmațiu prin pasul de la Dealul Mare, spre Beiuș.¹⁸

¹¹ Szalay, p. 324-5; Mârki, II, p. 5-6.

¹² Mârki, II, p. 4.

¹³ Szamoskozy, II, p. 244-6; Mârki, II, p. 31.

¹⁴ Hurmuzaki, 41, p. 220-1. Scrisoarea lui Mihai V, către căpitanul Oradiei, datată lângă Hălmațiu („penes Halmagy”), la 6 decembrie 1600.

¹⁵ Bethlen, VI, p. 52-4; Mârki, II, p. 41-2.

¹⁶ Kozma Pál, *Zarând-varmegye leirása*, Cluj, 1848, p. 90.

¹⁷ Bethlen naploja, Tort, Tar, 1884, p. 309, Mârki, II, p. 93.

¹⁸ Szalardy, p. 467-475, Mârki, II, p. 115.

De la 1664, începând, s-a pus mereu pe tapet regularea graniței de la Hălmațiu, între Poartă și Ardeal, pricinuind dese incursiuni pe acest teritoriu. Așa la 9 ianuarie 1670, o ceată de vreo 400 turci de la Ineu, a năvălit în Hălmațiu, într-o zi de târg, omorând mai mulți oameni și răpind 30 de copii și multe vite.¹⁹

Pacea de la Cârlovăț de la 1699 pune capăt stăpânirii turcești. Această regiune, și-o revendică acum împăratul eliberator pentru coroana ungară.

Astfel, la 1697, prefectul cameral instituit la Hălmațiu, a întreprins o investigație asupra apartinenței districtului Hălmațiu pentru a stabili care comune aparțin aici.²⁰

În 1700, comisia pentru stabilirea graniței între Ardeal și Ungaria propune ca districtul Hălmațiu să se anexeze la Ardeal.²¹

La 1703 ținutul Hălmațiuului intră în confiniul militar arădean garnizoană în Hălmațiu.²²

Situația de graniță a Hălmațiuului, face ca această regiune să devină din nou teatru de lupte între curuții apărători ai independenței Ardealului față de laboņi imperiali.

În septembrie 1703 curuții de la Oradea pătrund prin pasul de la Dealul Mare și ocupă Hălmațiu și orașele miniere până la Mureș.²³

Pentru apărarea strâmtorilor de la Hălmațiu, la 1705, principele ardelean trimite oaste românească din comitatul Hunedoarei. Atunci, în luptele curuților împotriva laboņilor, la 1606, a fost distrusă până la pământ cetatea Hălmațiuului.²⁴

În 1708 locontenentul curuț Dragul, capturează o companie de imperiali cu ofițeri cu tot, întinzându-i cursă, în pasul de la Ciuci.²⁵

La 1709, curuții au fost bătuți la Robița și alungați din regiune.²⁶

¹⁹ Torokn, Tort. Eml. VII, p. 469-470; Mărki, H, p. 124.

²⁰ Mărki, *manuscript Helysegneviar*, p. 521, Biblioteca Pal. Cultural Arad.

²¹ Mărki, II, p. 270.

²² *Ibidem*, II, p. 274.

²³ Thaly, Berceseny, III, p. 65; Mărki, II, p. 279.

²⁴ Thaly, III, p. 637-8, apud Mărki, II, p. 283-285.

²⁵ Thaly II, p. 290; Mărki, II, p. 291.

De pe acum orașul Hălămagiu are oficiu vamal Hărmințașul de la vama Hălămagiului a fost Sigismund Edelspacher de la 1709 până la 1713, când este numit prefect cameral al Arad Zărândului. Știa și românește.²⁷

La 1715 staturile Zărândului se plâng că inspectorul din Seghedin a alungat pe nemeșii de pe domeniul și din satele Hălămagiului, cerând regelui să fie repuși în drepturile lor.²⁸

Situația de drept comun a Zărândului, care trebuia să se frângă pe la Hălămagiu, încă nu e clară, La 175 și 1720 Zărândul este recenzat în Ungaria, Compus din districtele: Zărând, Ineu, Hălămagiu și Brad.²⁹

La 1741,³⁰ circumscripțiile Zărând și Ineu se anexează la jud. Arad din Ungaria, Zărândul se restrânge de aici înainte la cele două regiuni, muntoase, aparținând Ardealului. Prin aceasta țin. Hălămagiului ajunge graniță între Ardeal și Ungaria, așa cum fusese în mod ilicit și pe vremea turcilor. Granița trece vest de la Hălămagiu, prin comuna Gura Văii. Drept capitală s-a decretat Baia de Criș, ca aflându-se în centrul comitatului.

La aceasta dată, credem că începând de pe la 1700, districtul Hălămagiului se confundă cu domeniul erarial administrat din Hălămagiu și era egal cu protopopiatul Hălămagiului, cuprinzând vreo 52 de comune, lărgit spre est până la Rișculița, aproape de Baia de Criș.

Între anii 1747-1754 districtul Hălămagiului a cunoscut o epocă de frământări religioase, unice prin intensitatea lor.³¹

La 1784, valurile revoluției lui Horia s-au întins până în limitele acestei regiuni.

La 1848, ungurii porniți de la Arad și-au așezat tabăra la Iosășel, iar cei de la Oradea la Șanț pe Dealul Mare, urmând să se

²⁶ Kozma, p. 92-93.

²⁷ Mărki, II, p. 301.

²⁸ *Ibidem*, p. 296.

²⁹ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctia korában*, Ed. Of. de statistica ung vol. XXI, Budapeșt 1896, p. 397.

³⁰ *Articolul de lege ungara*, XVIII din 1741.

³¹ Silviu Dragomir, *Istoria Desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în sec. XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920, capitolul VI, p. 224-250.

întâlnească la Vârfurile în fața Hălmaგიului, exact pe aceleași poziții ca și în recentele evenimente de la 1919, când de pe aceste locuri și-a pornit armata română ofensivă pe valea Crișului Alb, cât și peste Dealul Mare, coborînd în valea Crișului Negru.

Cunoscând prea bine importanța strategică a acestui defileu, au stăruit unგurii să obțină la tratatul de armistițiu din 1918 trecerea liniei de demarcație, est de Hălmaგიu. Și tot din acest motiv, colonelul Răzoviceanu din Divizia II Vânători, exploatând un moment de slăbiciune al adversarului, ocupă la 31 martie 1919 Hălmaგიul pe propria răspundere, ușurând mult prin aceasta operațiunile ofensivei, ce au început abia peste două săptămâni.

Tot în virtutea condițiilor geografice specifice, județul Arad a putut contribui efectiv în lupta spre dezrobire numai prin concursul populației din ținutul Hălmaგიului, înregimentată în corpul voluntarilor „Horia”.

După Revoluția de la 1848/9, sub absolutismul austriac, de la 1850 până la 1861, comitatele fiind desființate, preturii Hălmaგიului mai adăugându-i-se câteva comune la Est, aparține prefecturii din Orăștia.³²

În epoca frumoasă de viață românească a Zărandului, de la 1861 până la 1876, Hălmaგიul fiind al doilea centru al comitatului, pretura Hălmaგიului era considerată ca subprefectură, congregația comitatului ținându-și ședințele și în Hălmaგიu.

La 1876 Zărandul, acest vechi și românesc comitat, a fost desființat³³ tocmai din pricina manifestărilor naționaliste.

Cele 34 de comune ale preturii Hălmaგიului au fost anexate la comitatul Aradului, restul Zărandului trecând la Hunedoara. De la această dată cercul Hălmaგიului formează cotul de la extremitatea de est a comitatului Arad în Ungaria, până la 1918 când intră sub imperiul românesc, numindu-se plasa Hălmaგიului.

În era românească, prin arondarea făcută la 1925, plasa Hălmaგიului mai primește în sine notariatul Gurahonțului cu 8

³²Ord LI/ 141 a Min. de interne, justiție și finanțe de la 4 iunie 1854, „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, Nr. 23, din 27 iunie 1854.

³³Art. de lege ung. XXXIII din 1876.

comune și pe al Iosășelului cu 4 comune, numărând în prezent 45 de comune³⁴. (Din 1908, Vâjdogii s-au unit cu Luncșoara).

Iată de ce nu vorbim de plasa Hălmaგიului și peste tot de unitatea administrativă, care se poate lărgi sau restrânge, pe un timp oarecare; ci ne vom ocupa de ținutul Hălmaგიului, complexul etern și viu al unității geografice, care, ea, crează și unitatea administrativă, economică, culturală și implicit istorică.

Cuprindem sub noțiunea de ținut al Hălmaგიului localitățile care, înglobându-se în aceeași sfera de atracție geografică, ca atare, au aparținut mai mult timp autorității administrative din Hălmaგიu. Acestea sunt cele 33 de comune pe care județul Arad le-a primit la 1876 prin desființarea Zărandului, adică fostul cerc, mai apoi, plasă a Hălmaგიului până la 1925, care sunt grupate în următoarele cinci notariate: I. *Hălmaგიu*: Tisa, Țărmure, Ionești, Ocișor și Ociu; II. *Hălmaგიel*: Poenariu, Țohești, Tărnăvița, Luncșoara și Sârbi; III. *Bănești*: Cristești, Brusturi, Bodești, Mermești, Leasa și Leștioara; IV. *Vârfulurile*: Măgulicea, Lazuri, Groși, Vidra, Poiana și Avram Iancu; V. *Pleșcuția*: Gura Văii, Aciuța, Tălagiu, Budești, Dumbrava și Răstoci. De observat, ca notariatele de azi corespund, aproape întocmai, cnezatelor de odinioară.

În această compoziție ținutul Hălmaგიul se întinde pe o suprafață de 40374 ha, numărând 20311 suflete în anul 1930. Cu excepția unei slabe infiltrații de elemente funcționărești, meseriași, comercianți, întreaga populație băștinașă este curat românească. Ținutul Hălmaგიului se mărginește la sud și est cu jud. Hunedoara, la nord-est cu Turda, la nord cu Bihorul iar la vest spre interiorul județului cu regiunea Gurahonțului. Hotarele urmează cu predilecție culmea masivului Bihorului la nord, a Munților Metalici la sud, iar la est și vest Culmea Coloanelor Coborâtoare în Criș ale acestora, lăsându-se uneori, aici și pe firul apei, îngăduind păstorului să-și adape vitele. Privind din piscul Pietrele Aradului (1427 m) spre sud avem dintr-o privire întreg ținutul. Coloane de munți bogat împăduriți purced din trunchiul Bihorului direct sau din Moma în direcție sud vestică spre Criș. Spre măsură ce înaintează, slăbesc

³⁴ *Decretul regal Nr. 2465*, publicat în Monitorul Oficial Nr.220 din 1925. Aceasta abordare a intrat în vigoare la 1 ianuarie 1926.

pădurile și dealurile devin mai ploștite, brăzdate de ogoare, pâna ce se pierd în lunca puțin pronunțată încă a Crișului.

Orientându-ne după Criș, la partea superioară și inferioară a luncii, mai ales pe la Vârfurile, ramificațiile coloanelor își recapătă energia și retezate de apele Crișului, produc adevărate chei, căci în față Gorganele din Munții Metalici răsar brusc chiar din albia râului. Pe stânga, Crișul nu are nici afluenți de seamă și nici lunci.

Traversând cu piciorul regiunea de la est spre vest vom găsi trei văi. Cea mai largă este valea Hălmagiului cu trei ramificații, pe care se află notariatele Hălmagiu, Hălماغel, și Bănești. A doua este valea Vîrfurilor cu notariatul Vîrfurile. A treia este valea Aciuții, în trecut cnezatul era în Aciuța, acum notariatul se află în comuna vecină Pleșcuția. Am avea deci trei unități geografice.

Privite însă de la înălțimea și distanța ce ne-o oferă Pietrele Aradului, dealurile Aciuei (Avr. Iancu), Glemeiele, Hereadul și Șortocul, aproape nu se mai reliefează din planul luncilor, care toate devin una cu a Hălmagiului, înfățișând o depresiune de formă ovală mai lărgită pe la Hălmagiu, indicând astfel centrul geografic al întregii regiuni.

În urma acestui privilegiu natural, a devenit Hălmagiu din cele mai vechi timpuri centru politic-administrativ-militar, economic, cultural și prin urmare și o noțiune istorică, păstrându-și prerogativele până în prezent, în calitate de sediu de plasă.

Noțiunea de ținut al Hălmagiului trăiește intens în conștiința localnicilor. Munteanul de la Lazuri, de la Brusturi, sau din oricare localitate de aici, purtându-și „în jos căruța” cu negoate de fructe, cioplitură și diverse articole de lemn – ca și intelectualul rătăcit pe alte meleaguri – va spune totdeauna că e „de la Hălmagiu”.

Indicii despre vechimea și stornicia așezărilor omenești

Date fiind zăcămintele de opal dur, cremene, din care omul primitiv își fazona armele, și uneltele casnice, ținutul Hălmagiului se vedește a fi fost populat și în epoca de piatră.

Ne-o atestă aceasta săpăturile întreprinse mai nou, cu care ocazie s-au descoperit stațiuni din paleoliticul inferior la Iosășel, întinzându-se și prin localitățile învecinate, Răstoci și Aciuța la

partea inferioară a regiunii noastre, cât și în cea superioară, la Brotuna și Basarabasa.³⁵

Prezența civilizației dacice ne-o dovedește comoara descoperită la 1886 în comuna Gura Văii, conținând o colecție de obiecte de artă din argint: un lanț și inele de argint de care atârnă ținte decorative, monede din Apollonia și Dyrachium.³⁶

Există și amintiri romane. În Ociu s-au găsit bani de argint de pe timpul lui Marcus Aurelius (anii 161-180).³⁷ În drumul ce duce de la Hălmagiu către Lunșoara, pe la Vîjdogi, se observă și acum în deal o grotă în care pe la 1880 se mai putea pătrunde vreo 40-50 de pași, despre care se crede că ar fi fost o mină romană³⁸. Asemenea, la acea dată, în Aciuța se mai puteau observa urmele unei mine în care s-a găsit un ștearț roman, adică o lampă de mină.

În orice caz, în imediata vecinătate a regiunii aurifere exploatată și înainte de romani, trebuie să fi influențat ca și în ținutul Hălmagiului să se stabilească de demult remarcabile nuclee de așezări omenesti.

În câmpie, la loc deschis, omul a trăit veșnic cu frica în sân. Surprins ușor, el a putut fi înconjurat și exterminat. Numărătoarea din 1564 a găsit în comitatele Arad și Zărand 2144 porți, ceea ce ar coresponde, fără nobili, la 55000 de suflete; până când la 1696 s-au găsit numai 80 porți, adică o populație de 1800-2000 de suflete.³⁹ Uluitoarea scădere a populației, provocată de războaie și epidemii, ne arată cum în vechime puteau să rămână regiuni întregi secole de-a rândul aproape nelocuite.

Nu tot așa se prezintă situația în munte, unde numai la câțiva pași dușmanul te pierde din ochi. Aici, și în ultimele clipe omul își poate strângui avutul sumar, chiar și vitele, cu care să se mistuiască în labirintul văilor până ce trece primejdia, ca apoi imediat să se întoarcă la vatra părăsită. În regiunea noastră de munte, deci,

³⁵ Martin, Roska, *Paleoliticul Ardealului*, extras din Anuarul inst. Geologic al României, vol. XIV.

³⁶ Vasile Pârvan, *Getica* p. 536-539, 613.

³⁷ Párecz, *Ardvámegye ismertetése*, p. 13.

³⁸ Márki, I, p. 28.

³⁹ Dr. Gaal Jenő, *Ardvámegye közgazdasági etc. Leirása*, Arad, 1898, p. 19. în colecția monografică a orașului și jud. Arad.

depopularea silnică și nici epidemiile, dată fiind izolarea, n-au putut să producă ravagii prea mari, așezările de aici rămânând și statornice. Pentru ultimele patru veacuri această aserțiune este sprijinită și de dovezi istorice, satele de șes fiind adeseori pomenite ca pustii. Iar examinând registrul⁴⁰ de proprietăți de la 1561, constatăm că Zărândul, care are părți muntoase, este mai bine populat ca și comitatul Aradului, regiune eminent de șes.

Dar viețuirea în munte are și dezavantaje. Pământurile de hrană fiind mai puține și mai sărace, traiul e nespus mai greu decât la câmpie, muntele neputând suporta un prea mare spor de viață. Și atunci munteanul alungat de foame a coborât spre câmpie după țarini mai largi și mai fertile, pe care le-a găsit de multe ori văduvite de stăpân. Astfel, veacuri de-a rândul, ținutul Hălmaგიului a fost rezervorul uman din care s-a populat permanent Câmpia Crișană. Orientându-ne numai după numele de familie, onomastică, putem și azi constata puternica influență a acestei regiuni asupra satelor din podgoria și câmpia Aradului.

După cum se va vedea mai pe larg cu altă ocazie, orașul Hălmaგიu cât și satele ce-i aparțin, apar în registrele de proprietate ale nobililor cu numele lor de azi începând din întâia jumătate a sec. XV, ceea ce nu exclude ipoteza că ele au existat în aceeași compoziție românească mult înainte, cu atât mai vârtos că în Ungaria foarte puține sunt documentele mai vechi, de această natură.

Satele de aici au deci o vechime atestată istoricește de aproape 500 de ani, cu care existență continuă nu multe localități din câmpia județului nostru, foarte înfloritoare azi, se pot mândri. Și mai puțin se pot mândri cu vechimea lor satele ungurești și germane, al căror început se cunoaște precis ca și colonii, datând din sec. XVIII.

În străvechea organizație voievodală

Dovezi scrise ne spun că românii de pe Crișul Alb au trăit încă multă vreme după năvălirea ungarilor în străvechile lor organizații sub conducerea cnezilor și a voievozilor, peste care s-a

⁴⁰ *Anni 1561. Registrum secundi* etc., publicat la Fă-bián, *Arad vármegye leirása*, Pest, 1835, p. 21.

suprapus, oficial numai, comitatul și comitele (comes) unguresc. Așa, în Hălmațiu, găsim un voievod pomenit și la 1451, iar despre cnezatele de aici se vorbește și în sec. XVIII.

„Cnezii” erau: a) capii țăranilor așezați în satul întemeiat de ei, nu erau nobili din naștere dar puteau să câștige nobilitatea de la rege, iar atunci aveau titlul de nobiles kenezii, pe care puteau să-l moștenească; b) erau conducătorii militari ai sătenilor din satul lor, iar noblețea și-o câștigau mai ales pentru vitejia dovedită în luptă; c) erau și judecătorii pricinilor mai mici, iar împotriva judecății lor se putea apela la voievod și împotriva voievodului se putea apela la comes. Cnez, înseamnă organizație militară și administrativă după „jus valachicum”. Voievodul român avea atribuții asemănătoare cu ale cnezului, cu deosebire că se raportau la teritorii mai întinse.⁴¹ Când cnezii români ajung a fi înnobilați de regii unguri, își pierd numele și cei care străbat în funcții mai înalte, primesc și religia stăpânilor înstrăinându-se de neamul lor. Numele acestora se alterează, traducându-se întâi pe latinește apoi în ungurește. Așa avem din Vlad, Ladislaus, apoi László; din Lupu, Farkas; din Ursu, Urszuly.⁴²

Numele cnezilor și ale voievozilor se mai schimbă prin atributul de nobleță care indica posesiunea. Localizând: așa a devenit din cutare cnez și voievod de la Hălmațiu, sau Ciuci, cu nume slavo-român un nobil maghiar „Halmágyi”, „Csúcsy”; după cum și avem numele acestea „Csúcsy” vajda, sau Csúcsy Miklós, Halmágyi” István, despre care va fi vorba la locul său.

Istoriograful⁴³ ungar al jud. Arad, vorbind despre voivodatul românilor din Zărand, constată că și în sec XV acesta nu atârna de comitat, ci era subordonat de-a dreptul comesului de Timiș. Conclude apoi, că o parte a românilor, scutiți de iobăgie, stătea sub ascultarea cnezilor și a voievozilor; astfel românii aveau voievozi și nu fișpani (főispán), aveau cnezii, și nu birae (biró) formau deci, comitat în comitat.

⁴¹ N. Draganu, românii în veac. IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii, p. 108-110, passim București, 1933, Mager, *Ținutul Hălmațului, Istoric*, partea I.

⁴² I. cavalier de Pușcariu, *Familii nobile române*, p. VIII din *Prefață*, Sibiu, 1892. Articolul Knezi în *Enciclopedia Română* a lui Diaconovich.

⁴³ Márki, I, p. 499-503.

Din câteva diplome ale cancelariei ungare redade pe la începutul și către mijlocul sec. XV aveam oarecare cunoștințe vagi despre existența la acea dată a unor voievozi români în regiunea superioară a Crișului Alb, la Criștior, Brad, Ribița, Birtin, Hălmațiu și Ciuci. Documentele aceste însă mărginindu-se la confirmarea unor familii de cnezi sau voievozi în stăpânirea bunurilor lor strămoșești, nu ne îngăduiau și alte orientări.

După preluarea imperiului român însă, când ni s-a dat și nouă posibilitatea să întreprindem investigații istorice mai temeinice, sub tencuiala de var a vechilor biserici de la Criștior și Ribița, rămase ortodoxe s-au descoperit picturi datând de la finalul sec XIV (Criștior) și începutul sec, următor, care aruncă o lumină nouă, mai amplă și sigură asupra vieții culturale și politice a românilor ardeleni. Picturile acestea, în stil bizantin însoțite de inscripții slavone, adică în limba oficială a cultului ortodox, cuprind în afară de scene biblice, și tablouri votive, înfățișând pe voievozii- ctitori împreună cu familiile lor. Ele au fost studiate din punct de vedere istoric de către profesorul Silviu Dragomir⁴⁴ iar mai mult din punct de vedere al artei bisericești, de către prof. I. D. Ștefănescu⁴⁵.

La invocarea acestor prețioase mărturii istorice, folosim studiul lui S. Dragomir.

Ce ne spun picturile de la Criștior și Ribița

Ne ocupăm de picturile de la Criștior⁴⁶ și Ribița, cu toate că aceste localități depășesc regiunea noastră, deoarece prin analogie acestea pot să arunce o lumină revelatoare și asupra voievozilor de la Hălmațiu, a căror ctitorie nu mai există azi.

Picturile bisericești din Criștior, înainte de a fi fost acoperite cu tencuială de var, au fost cercetate pe la 1773 și folosite ca dovadă

⁴⁴ S. Dragomir, *Vechile biserici din Zărand și ctitorii lor în secolul XIV-XV*, Extras din *Anuarul comisunii Mon. Istorice pentru Transilvania pe anul 1929*, Cluj, 1930 p. 1-36.

⁴⁵ I.D. Ștefănescu, *La Peinture Religieuse en Valachie et en Transylvanie*, Paris, Librairie Orientaliste, Paul Geuthner.

⁴⁶ Criștior și Ribița, aparținând odinioară tot Zărandului, azi în jud. Humedoara, se află la est de Hălmațiu, tot pe Valea Crișului Alb.

într-un proces de moștenire de către familia Kristyory din localitate, care se pretindea a fi descendentă directă a voievodului Bălea, ctitorul bisericii. Se pomenește atunci în baza unei înscripiții, ce azi nu mai există, că zugrăveala s-a făcut la 1411.

Constatând greșeli în transcrierea de la 1773 a textelor slavone, Dragomir se îndoiește că a fost bine citită și data de 1411; de aceea bazat pe argumentele istorice, ce ni le oferă prezența portretelor membrilor familiilor domnitoare ale timpului, el dă ca dată mai probabilă pentru zidirea și pictarea bisericii din Criștior, epoca Angevinilor, între anii 1375-1395, adică finalul sec. XIV. Ne aflăm deci în fața unor relicve materiale autentice, mai vechi de o jumătate de mileniu.

Tabloul votiv reprezintă un bărbat în floarea vieții, îmbrăcat în costum de cavaler, ținând în mâna dreaptă ctitoria, adică modelul bisericii. În stânga, o femeie întinde mâinile spre bisericuță. Sub ei, un copil îmbrăcat tot în costum de cavaler, își înalță și el mâinile spre biserică. Deasupra tabloului sunt zugrăviți doi îngeri în aceeași atitudine de devoțiune.

Inscripția slavă așezată deasupra cavalerului înseamnă: „Robul lui Dumnezeu ctitorul jupânul Bălea prezintă mănăstirea Preasfintei Născătoare de Dumnezeu Pururea Fecioarei Maria”. Așadar, acesta este căpetenia familiei Bălea, ctitorul bisericii. Figura aceasta înfățișând un tip caracteristic întâlnit și azi între țăranii de pe valea Crișului Alb, reprezintă cel mai vechi portret cunoscut pe care-l avem la românii din Ardeal – spune Dragomir.

Inscripția de deasupra figurii de femeie e: „Roaba lui Dumnezeu jupânița Vișe”. Vișa era probabil soția ctitorului. Pe cap are o broboadă albă, ale cărei cute cad pe umeri, învelindu-i.

Inscripția de deasupra capului copilului ne spune că acesta e: „Robul lui Dumnezeu Ștefan Bălea fiul lui Iova”.

Tot de ansamblul tabloului votiv se țin încă două figuri de cavaleri. Unul este: „Iova, fiul ctitorului mănăstirii”, iar celălalt: „Laslău, fiul lui Iova”.

Așadar, tabloul înfățișează în a doua jumătate a sec. XIV pe bătrânul jupân Bălea cu întreaga familie: jupânița Vișa, soția sa; fiul său Iova și cei doi nepoți, Laslău și Ștefan. Cercetătorul de la 1773

mai amintește încă două personaje: Sora și Fiica, care azi nu se mai pot distinge.

În biserica de la Ribița se păstrează atât tabloul votiv, cât și pisană, numai că ele sunt azi în parte acoperite de un stâlp, construit pentru susținerea zidului.

Următorul pasaj din pisanie care se poate citi „... Popa Dragosin, în anul 6295, în luna lui iulie 15, s-a isprăvit și s-a zugrăvit cu mâna...”, ne arată că pictura bisericii din Ribița a fost isprăvită la 15 iulie 1417.

Partea neacoperită a tabloului votiv reprezintă modelul bisericii, portretul jupânului Vladislav, al jupânului Miclăuș, al jupâniței Ana, fiica lui Vladislav.

Bărbații poartă dulame, haine lungi. (Dulamele seamănă cu „țundrele” ce le mai poartă și azi țăranii de la Hălmațiu). Vladislav are plete lungi și părul retezat pe frunte, cum îl purtau până bine de curând bătrânii din partea locului.

Miclăuș poartă plete lungi și părul foarte bogat îi încadrează fruntea ca o cunună. Deoarece pletele nu cad pe umeri, se pare că atât jupanii de la Criștior, cât și cei de la Ribița, își împleteau părul în chică, așa cum generația noastră de 50 de ani, am mai ajuns să vedem venind la târg la Hălmațiu bătrâni de la Vidra și de pe la Bulzești. Barba nu e prea mare și mustățile sunt răsfrânte în jos.

Jupânița Ana, poartă costumul românesc, care se vede și azi la Băița, Crăciunești, Abrud și Buciumani. Pe cap are o maramă răsfrântă înapoi și legată „ca la neveste”.

În pisanie mai găsim pomenită Stana, jupânița lui Vladislav și Sora, jupânița lui Miclăuș, fratele lui Vladislav. Vladislav este Vlad, nume de familie ce se găsește și azi în regiune.

Constatăm, deci, că cnezatul din Ribița a fost deținut de frații Vladislav și Miclăuș, apoi de fii lor, Șorban și Ioan, pe care îi găsim pomeniți și într-o diplomă, la anul 1445.

Descendenții jupânilor români ortodocși de la Ribița, fiind înnobilați cu atributul „de Ribița” pe ungurește, „Ribiczey”, au trecut la catolicism și s-au maghiarizat. Familia Ribiczey a avut secole de-a rândul roluri importante în Zărand și a luptat întotdeauna împotriva năzuințelor iobagilor români, pentru care fapt, cu ocazia răzmirițelor, mulți dintre membrii acestei familii au fost uciși de către răsculați.

Voievodul Moga de la Hălmaġiu

Ajungând domeniul cetății Șiriei în posesia lui Ioan Huniade, definitiv la 1449, între diplomele date de acesta pentru regularea chestiunilor interne de proprietate, găsim și una datată în Timișoara la 10 aprilie 1451, prin care voievodul Moga din Hălmaġiu se confirmă în drepturile sale de voievod al românilor, în regiunile Căpâlna (Kápolna), Hălmaġiu (Halmagh) și Băița (Kisbánya), pe care și până aici le stăpânise neconturbat împreună cu fii săi Mihaiu, Sandrin și încă unul al cărui nume nu se poate citi, hârtia fiind deteriorată în acel loc.⁴⁷

Întâi de toate, să vedem care era întinderea acestui voievodat.

Kisbánya este traducerea ungurească a Băiței⁴⁸, azi în jud. Hunedoara, aparținătoare odinioară comitatului Zărand. Halmagh este Hălmaġiul, numit la fel și azi. Căpâlna nu mai există sub această numire, se crede a fi fost în regiunea de azi a Gurahonțului, în apropiere de Bonțești.⁴⁹

La 1439 districtul Căpâlnei cuprindea 45 sate și 5 puste⁵⁰. La 1444, în actul de cumpărare al domeniului Șiriei de către Huniade, se înșiră între orașe, Băița după Baia de Criș; iar între districte sunt trecute și Căpâlna și Hălmaġiu.⁵¹

La 1572, în regiunea Căpâlnei s-au numărat numai 21 de sate, până când înainte de ocupația turcească, erau 67 de sate.⁵² Pe o hartă din preajma anilor 1590, Căpâlna o vedem situată pe țărmul drept al Crișului, vest de Ciuci.⁵³ În conscripția de la 1720, este recensată Căpâlna tot în comitatul Zărand; localitățile redându-se

⁴⁷ Márki, *Dl. 30188*, I, 501.

⁴⁸ Identificati de Márki, I, p. 189; acceptată de Meruțiu și de Dragomir, *Op. cit.*

⁴⁹ Márki, I, p. 234.

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ *Diploma* publicată la Hurmuzaki, I, p. 696-698.

⁵² Márki, II, p. 140.

⁵³ *Planșa XII* la Meruțiu, județele din Ardeal etc., Cluj, 1292.

însă în ordine alfabetică, nu știm unde se afla.⁵⁴ Cunoscând întinderea circumscripției Hălmaგიului, cunoscând mai departe și continuarea spre est a văii Crișului până la Băița, vom constata că voievodatul lui Moga pe la 1451 avea o suprafață respectabilă. El era mai mare chiar decât comitatul Zărandului în ultima lui fază, când de la 1741 cobora numai până la Gura Văii și număra abia 97 de sate. Socotind și pentru Căpâlna numai 50 de sate, avem un total de vreo 150 de sate pentru acest voievodat. Față de voievodatul lui Moga de la Hălmaგიu, domni de la Criștior, Brad, Ribița, Birtin, Ciuci, numiți în diplome și ei voievozi, erau de fapt numai cnezi poruncitori în câteva sate. Cei de la Criștior și Ribița se numesc jupâni, atunci când titlatura și-o dictau dâșii, în înscricțiunile din ctitoriile lor.

Așezarea în Hălmaგიu a reședinței voievodale corespunde necesităților de ordin administrativ și strategic, orașul Hălmaგიu aflându-se în centrul provinciei, în defileul ce închide mai bine intrarea în bazinul superior al Crișului. Iar prezența voievodului presupune o organizație complexă: administrativă, militară, economică și cultural-religioasă.

Întâi de toate, localitatea de reședință a voievodului trebuia să fie apărată printr-un sistem de fortificații, oarecare, care implica și oșteni. Și, într-adevăr, la Hălmaგიu se vorbește de o cetate, apoi de un castel fortificat cu ziduri și șanțuri. La 1604, în cetatea Hălmaგიului s-a refugiat populația regiunii din calea unei cete de haiduci sârbi⁵⁵.

Atribuțiile de ordin spiritual îl obligau pe voievod să zidească și să întrețină în bunăstare biserici, în primul rând una centrală. Voievodul ieșea la judecată însoțit de preotul său și inspecta pe supuși totodată și în cele religioase. Preotul central era cel mai indicat să inițieze pe tineri în citirea cărților rituale și cantoratul bisericesc, pregătind succeșcență pentru slujba altarelor. Tradiția preotului central Hălmaგიu a susținut-o până în prezent seria protopopilor, care după desființarea instituției voievodale au rămas singurii reprezentanți firești ai populației. În baza acestei tradiții se

⁵⁴ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korá-ban, 1720-1721.* Publicațiunile of statistică maghiar, vol. XII, Budapeșt, 1890, p. 176.

⁵⁵ Kozma, p. 90.

spunea despre biserica din Hălamgiu la 1745 că e „întâia și vlădiceasca biserică în districtul acesta”.⁵⁶

Hălamgiul a avut în această epocă și o înfloritoare industrie minieră și o vie circulație comercială, ca unul dintre punctele de frontieră între munții Ardealului și câmpia Tisei. Ne-o dovedesc aceasta mine vechi părăsite, ruini de șteampuri, de cohuri (topitoare de fier). N-au putut lipsi nici instalațiile de prelucrare a oțelului în arme și unelte de gospodărie, ca: securi, coase, sape etc..

Costumele pompoase de cavaleri ale jupânilor de la Criștior, îndeosebi săbiile împodobite cu pietre scumpe ce se văd în picturile din ctitoriile lor, fac dovadă despre bogăția căpeteniilor românilor de aici. Și, e firesc, căci aurul ce se culegea din apele Crișului, ori chiar direct din mine, trecea prin mâinile lor. Iar, dâșii servind în oastea regelui și participând la războaie prin țări străine, aveau prilejul și putința să se țină la nivelul cavalerilor străini. Le dădea mâna să clădească mănăstiri și să le împodobească cu picturi și alte obiecte de preț.

Din sec. XVIII începând, de când nu se mai pomeneste de voievozi, decade și orașul Hălamgiu, pe care geograful Mathias Bell la 1777 îl prezintă ca „lipsit de strălucirea și circulația de odinioară”, când avea un „castel fortificat cu ziduri și șanțuri”.⁵⁷

Durere, despre voievodul Moga nu mai avem acele impresionante și fidele amintiri, ce le oferă bisericilor din Criștior și Ribița, pentru jupâni de acolo. Nu din pricina că voievodul din Hălamgiu nu și-ar fi avut și el ctitoria lui, ci fiindcă vechea biserică din Hălamgiu nu mai există de prin sec. XVII. Hălamgiul, căzând drept în calea năvălitorilor, a fost mereu atacat și prădat. Poate chiar la 1605, când cetatea Hălamgiului numai cu greu a scăpat de pustiire⁵⁸, să se fi distrus ultima oară biserica de aici. În Hălamgiu, se amintesc chiar în trei locuri ruini de biserică. Studiind ruinele unei

⁵⁶ Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a Românilor din Ardeal*, vol I, Anexa Nr. 80, p. 129-131, Scrisoarea locuitorilor din Ținutul Hălamgiului către mitropolitul sârbesc.

⁵⁷ m Bell, *Op. cit.*, p. 273, Halmagy,...frequens aliquin, in finibus Transylvaniae oppidum. Castellum olim adpositum muris fossisque cinctum fuerat. Iam, et oppidum, hic decore et frequentia privatum est.

⁵⁸ Kozma, p. 90.

clădiri, ce se află pe terenul fostei curți domeniiale, azi proprietatea băncii Crișana, Márki⁵⁹ constată aici existența celei mai vechi biserici în stil bizantin, de pe teritoriul de azi al jud. Arad. Pe la 1890 se mai putea găsi fundamentul zidurilor, îngăduind să se reconstituie întregul plan arhitectural. Probabil, aceasta a fost ctitoria voievozilor de la Hălmațiu.

Neavând la dispoziție, deci alte izvoare decât acelea ce ni le oferă diplomele cancelariei ungare, vom reconstitui genealogia voievodului Moga din aceste documente scrise, amintind în ordine cronologică și datele privitoare la celelalte familii din bazinul superior al Crișului Alb, cu care, credem, se afla în raporturi de înrudire.

La 1404 „Ladislau de Bollya” figurează între trimișii regelui Sigismund la delimitarea unei moșii⁶⁰, este identic cu Laslău Bălea, în pictura bisericii de la Criștior.

La 1410 „Moga Șerban de Feyerkeres” se judecă cu Boddau et Merigyo⁶¹. Sub Feyerkeres”, trebuie să înțelegem comuna Criștior⁶² și nu districtul Crișului Alb.

La 1445 banul Măceului scrie voievozilor din Zărând, anume lui Moga, Ladislau de Bălea, Ștefan de Birtin, Ioan de Brad, Șorban și Ioan de Ribîța, ca să cheme înaintea lor pe Symon monetarul de floreni din Sibiu și să împace neînțelegerile ivite între acesta și iobagii din Baia de Criș.⁶³

În anul următor, 1446, voievodul Moga împreună cu alți oficiali primește din nou ordin de la Ioan Huniade, să nu împiedice pe monetarul Symon a căuta aur în apele Crișului.⁶⁴

⁵⁹ Márki, I, p. 443.

⁶⁰ Hurmuzaki, I, p. 428-429.

⁶¹ I. cav. Pușcariu, *Op. cit.*, p. 124.

⁶² În România există numai două comune cu numele Criștior, la originea celor două Crișuri, Alb și Negru: Criștiorul e lângă Brad, jud. Hunedoara, est de Hălmațiu, aproape de originea Crișului Alb și Criștiorul din jud. Bihor, nord de Hălmațiu, întâia comună peste Dealul Mare, la originea unui afluent al Crișului Negru. Criștior, adică Crișcior, derivă de la Criș.

⁶³ Hurmuzaki, I, 2, p. 717.

⁶⁴ Hurmuzaki, I, 2, p. 191. Pușcariu, p. 124.

Citata diplomă de la 10 aprilie 1451 îl privește direct pe voievodul Moga de la Hălmagiu. Știm din aceasta că Moga avea trei fii, pe Sandrin, Mihaiu și unul necunoscut cu numele.

Din Hălmagiu, descendenții lui Moga au coborât mai jos spre câmpie și s-au bucurat de mari demnități în cetatea Țiriei și a Ineului. Fenomenul acesta este firesc și emigrația spre centrele administrative o observăm și mai târziu la nobilii români din ținutul Hălmagiului, pe care îi găsim la Ineu; sau Baia de Criș, când capitala județului se mutase aici. Familia Moga a dat în mai multe generații bărbați conducători ai treburilor publice.

Așa, la 1494, Ladislau Moga era provizorul curial al cetății Țiriei.⁶⁵

La 1494 se pomenește încă odată de L. Moga, provizorul cetății Țiriei, în legătură cu niște pagube comise de iobagii cetății în viile unui nemeș, din podgoria Lipovei și a Covăsânțului.⁶⁶

La 6 iunie 1552, în sfatul nobililor întrunit la Șimand pentru declarea insurecției cerută de rege participă și Valentin și Ioan Moga. Contrar majorității, care a denegat ascultarea față de rege, aceștia au fost pentru insurecția nobililor și participând la luptele ce se dădură mai apoi la Timișoara împotriva turcilor, au căzut în aceste lupte împreună cu alți nobili⁶⁷ români, ca Mihaiu Balica⁶⁸, Ioan Glejan, Ladislau Mora⁶⁹ ș. a.

La 1601 familia Moga locuia în Ineu.⁷⁰ În acest an Moga Ștefan „de Hălmagiu”, oștean din Ineu, figurează ca martor la introducerea lui Ștefan Toldy în domeniul Ineului. Familia Moga mai posedă încă bunuri la Hălmagiu și în sec. XVII.⁷¹

⁶⁵ *DI. 20100*, Márki, I, p. 360.

⁶⁶ *DI. 20100*, Márki, I, p. 412.

⁶⁷ Márki, I, p. 549.

⁶⁸ Un Balica Mihaiu, la 1592 era comandantul cetății Țiria, despre el se crede că a zidit gr. ortodoxă din Țiria, pe care el o numea „biserica noastră”. Tot el ar fi zidit și biserica din Hălmagiu (Márki, I, 498).

⁶⁹ Familia nobilă Mora, la 1561, avea proprietăți și în regiunea Hălmagiului. (*Registrum secundi Subsidii etc. de la 1561*, publicat la Kozma, p. 12-33. Márki ortografiază More (II, 29, 31).

⁷⁰ Márki, II, p. 204.

⁷¹ Márki, I, p. 360, II, p. 204. Aici se dau mai multe date privitoare la familia Moga, culese din diferite documente.

Astfel, la 1651 Gavril Moga zălogește două holde de pământ din „Țarina de sus” lui Mihai Săbău pentru 10 floreni.

La 1652, tot de acolo și tot lui Săbău, zălogește alt pământ pentru 45 floreni; iar de la „Cărămidărie” o moară și o grădină, lui George Botha, pentru 160 floreni.

La 1653 zălogește lui Săbău, tot din Hălmagiu, un arător și o livadă de pruni cu 35 floreni, iar alt pământ arător, cu 20 floreni.

La 1658, Moga Susana, soția lui Francisc Raț⁷², zălogește lui Ioan Raț, o moară din Hălmagiu.

Tot din familia aceasta își trăgea originea și generalul de honvezi, Ioan Moga, care după pierderea bătăliei de la Schwechat, la 30 octombrie 1848, a trăit retras până la moartea sa la 1861.⁷³

Descendenții voievodului Moga au urmat calea tuturor familiilor nobile române, îngroșând rândurile asupritorilor străini, pe măsură ce stăpânirea acestora se statornicea tot, mai adânc în vetrele strămoșești. Și, mai mult sânge românesc au dăruit acestea aristocrației maghiare, încă de la întâiul lor contact cu veneticii.

Una, Cătălina Moga, a fost soția lui Petru Bethlen, care a avut fiu pe Ioan Bethlen, fost consilier al principelui ardelean între 1570-98.⁷⁴

Bethleneștii au deținut moșii și în Zărand, între care și domeniul Hălmagiului.

Voievodul de la Vârfurile (Ciuci).

Toponimia și onomastica comunei atestă existența lui.

Tot în regiunea Hălmagiului mai găsim urmele unei organizații voievodale și la Ciuciu, despre care știm că era în trecut un centru administrativ, ca și Hălmagiul.

În răscoala țărănească, sub Doja, la 1514, voievodul „de Ciuciu” a avut un rol însemnat și decisiv în predarea cetății

⁷² Familia Raț (Racz, înseamnă: Sârbu) este des pomenită în această regiune și trebuie să fi fost de legea românească; a avut proprietăți în Hălmagiu, Aciua, Leasa. În județul Arad, găsim la 1775 nobili, Rațio Ichim și la 1785 pe Raț alias Lupuț, apoi pe Raț Nuțul (Márki, II, p. 703).

⁷³ Márki, I, p. 360.

⁷⁴ Nagy István, *Magyarország családjai*, XII, p. 368.

Șoimoșului către răsculați. Márki⁷⁵ descrie pe larg acest episod interesant după chiar memoriile comandantului cetății și ale unui alt martor ocular⁷⁶ documentându-și expunerea cu numeroase citate. Reiese din acele documente, că „Tschutschy” (citește: Ciuci), ceea ce în ortografia timpului poate însemna „de Ciuci”, „Ciuceanu” și pe care Márki îl redă simplu „Csűcsy”, era: „căpitanul, adică voievodul pedestrimii” în cetatea Șoimoș, lângă Lipova.

Numele, cât și specificarea titlului de voievod în opoziție cu aceea de căpitan, ne îndreptățește să credem că avem de a face cu un voievod român de la Ciuci, comandant de oaste românească.

Reținem încă un amănunt din povestire. Cu toată împotrivirea lui Prantner, administratorul cetății, gardienii au intrat în tratative de pace cu răsculații și de această acțiune nu a fost străin nici voievodul, care încă a susținut hotărârea oștenilor săi, de a preda cetatea. La fel a procedat și garnizoana din Lipova, al cărei comandant se plânge că orașenii, adică populația civilă, a făcut un pact cu răsculații. Tot așa se predase și cetatea Șiriei.

Ne întrebăm: românii, găsindu-se în ambele tabere, solidaritatea aceasta țărănească în care trebuie să înțelegem și mulțimea de mărunți cnezi și voievozi forțați la supunere de către nemeșii unguri; să nu fi avut la bază, oare, și ideea de lege românească?

Presupunem că voievodul „Csűcsy” de la 1514 era un voievod de la Ciuci, cu atât mai vârtos că la 1566 se vorbește de Nicolae Ciuceanu, ortografiat tot „Csűcsy”, despre care știm că era administratorul fortificațiilor (pălancă) și a domeniului din Ciuci⁷⁷ și, ca atare, locuia în Ciuci; putând fi și originar din Ciuci, care este numele românesc al unei comune românești.⁷⁸

⁷⁵Márki, I, p. 483-489.

⁷⁶Fiind trași la răspundere pentru predarea cetății, și-au scris memoriile de apărare, atât Prantner, comand. cetății. cât și paterul Matei Kűnisch, secretarul contelui Gh. de Brandenburg. Se află în arhiva statului din Műnchen (Márki, I, p. 492 nota 1).

⁷⁷Szalay, *Erdély es a porta*, p. 141-43, Márki, II, p. 4.

⁷⁸N. Drăganu, *România în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1935, p. 53, dă pentru Ciuci următoarea etimologie: alabanezul *tsuke*; bulgarul *cuka*; românescul *ciucă*, plural Ciuci, adică Vărfuri.

Și mai înainte, la 1485, se vorbește de un Vartolomeiu Ciuceanu (Csűcsy)⁷⁹ prestând garanție pentru niște iobagi împreună cu alți nemeși din Șiclău, comitatul Zărandului, azi jud. Arad.

Dar, mai mult decât documentele scrise, toponimia și onomastica acestei comune ne indică urme de o veche organizație românească, în Ciuci.

Cuvintele, termeni tehnici, referitoare la administrație sunt acelea, care se adoptă și se părăsesc mai ușor. Generația noastră care vorbea de birău, fibrău, fișpan; imediat după unire a acceptat terminologia românească de primar, pretor și prefect; iar generația postbelică nici nu mai cunoaște termenii administrației ungurești. În acest chip au dispărut cu desăvârșire din limba curentă cuvintele de cnez-cnezat, cu toate că această instituție patriarhală a stăruit în regiunea Hălmagiului până la mijlocul sec. XVIII, după ce înainte dispăruse amintirea voievodului, care numește acum numai căpetenia țișanilor corturari.

Am zis, limba curentă, căci aceste cuvinte pierzându-și înțelesul, ele pot trăi încă secole de-a rândul în toponimie și onomastică; ori ajutate de rimă, în versurile unui cântec bătrânesc, care la noi se confundă cu colindele.

În toponimia comunei Vârfuri apare „Cnezești” (Ciniejăști), numele unui crâng locuit de familiile Nicoară. Nicoreștii s-au răspândit și în altă parte a comunei, unde azi un grup de case se cheamă „la Haiducești”, deși proprietarii și-au păstrat numele de Nicoară. Tradiția nu amintește nimic de „Cnezești”. Se știe însă despre „Haiducești”, că părinții lor cei bătrâni au fost haiduci, adică slujbași păzitori la Domnie.⁸⁰

În onomastica comunei Vârfuri găsim o puternică viță de familie „Crainic”, precum și altă viță, în strângere acum, „Vaida”, ei își zic „Uaida”.

Avem, deci, în toponimia și onomastica acestei comune o serie de termeni cari amintesc vechea noastră organizație socială: voievod, cnez, crainic.

⁷⁹ Márki, I, p. 246, p. 344, *Dl. 19274*.

⁸⁰ AMH. Fișa Nr. 123 din 10 IV 1934. Informator Nicoara Solomon din Vârfuri.

Deși am întreprins o minuțioasă cercetare în toate localitățile din regiune, fenomenul acesta l-am găsit numai în Vârfurile.

I. cav. de Pușcariu studiind cnezatele din Banatul Severinului, din țara Hațegului, Hunedoara, Deva etc., constată că cnezii de acolo, români la început, dispuneau de posesiuni ereditare, erau prefecți administrativi, judiciari ai districtelor românești; erau primari ai comune lor și că aveau „crainici”⁸¹ pentru susținerea ordinii la adunări și ceremonii. Kozma⁸², la capitolul despre administrație, pomenește pe la 1846, la prefectura din Baia de Criș, de „haiduci”, ca funcționari inferiori ai județului (ung. „hajdu”), alături de aproziușieri („ajtón álló”) și de „persecutori” călăreți (lovás legények”).

Bătrânii știu că haiducii erau „plăieșii”, cum se numesc și azi guarzii comunali, aceia cari sunt în slujbă pe lângă primăriile-notariat.⁸³

În concluziune, putem deduce că în Vârfurile a fost sediul unui voievod-cnez, poate chiar ereditar, având și crainici. Constatăm mai departe că sub presiunea dominației străine, devalvându-se instituțiile noastre străvechi, acei voievozi și cnezi cari n-au intrat în rândurile nobilimii înstrăinându-se, au decăzut în roluri de slujbași inferiori ai feudalilor maghiarizați.

Se pune acum întrebarea: cum de tradiția n-a păstrat amintirea voievodului de la Hălmagiu?

Explicarea nu poate fi alta decât una, că Hălmagiul având din vechime caracterul unei așezări urbane, populația acestei comune în majoritatea covârșitoare și azi măeștri, comercianți, funcționari, s-a schimbat cu totul în cursul vremii.

Chiar și familiile de plugari de azi sunt imigrate din comunele învecinate, sau chiar de peste munte, din județul Turda. Numai în ultimele patru decenii aproape jumătate din proprietățile agricole din Hălmagiu au fost cumpărate de oameni noi, veniți din

⁸¹I. Cavaler de Pușcariu, *Familiile nobile române*, Sibiu, 1892 în prefață.

⁸²Kozma, *Op. cit.*, p. 66.

⁸³AMH. Fișa Nr. 124 din 2 IV 1937. Informator, Petru Butariu de 81 ani, analfabet, originar din Bodești, locuiește în Murășel, Arad.

Vidra (Avram Iancu) și din Bulzești (jud. Hunedoara). Neexistând continuitatea familiilor, a pierit și amintirea lucrurilor vechi.

Pe urmele unui Ban

Învecinată la sud cu Hălamgiul, pe aceeași vale, se află comuna Bănești. Márki⁸⁴ a identificat-o cu vechea localitate apărută în documentele: la 1441, Bányá-Falva (bánya-mină, falva-sat); la 1445, Felső- Bányá- Falva (felső- de sus, superioară); la 1451, Kis-Bányá (kis-mic); iar la 1510, Bányesd, adică românescul Bănești de azi.

Din componența cuvântului unguresc ne interesează bănya, căci falva se adăuga localității numai spre a-i arăta caracterul de sat în opoziție de oraș, care în limba maghiară se numește város.

Referindu-se la denumirile ungurești de la 1441, 1445, 1451, și la cea românească de la 1510, numitul nu uită să tragă concluzia că Băneștii ar fi o așezare ungurească, românizată abia în a doua jumătate a sec. XVI. Ca să poată crea legătura cu ungurescul bănya, Márki adaugă imediat că în comuna învecinată, Vâjdogi, există urme de mine exploatare și pe vremea românilor. Probabil, în baza acestei sugestii, la 1908 numele comunei a fost maghiarizat în Zarándbánya (Mina Zărândului), numirea oficială până la 1925. Zarándbánya, figura ea în actele oficiale, însă poporul a numit-o tot Bănești.

Presupunând buna credință a istoricului ungar, acesta greșește, necunoscând detaliile geografice, și neputându-se folosi de izvoarele cele mai sigure pe care le oferă studiul filologiei românești.

Pro primo. Este adevărat că amintitele comune se învecinează, însă numai în plan aerian. Pe teren, ele sunt despărțite de o catenă de dealuri, împădurite până în prezent. Astfel minele din Vâjdogi de pe valea ce coboară din m Rotundu, nu puteau să influențeze numirea unei așezări din cealaltă vale coborâtoare din m Dolea.

Pro secundo. În Bănești nu sunt mine. Și, chiar dacă am presupune că înainte cu sute de ani ar fi fost și aici exploatare;

⁸⁴ *Op. cit.*, vol. I, p. 223.

ungurescul bánya ne-a dat ardelenismul baie, prin înmoierea și mai apoi dispariția lui n înaintea lui i. Așa, avem în regiunile învecinate: Baia de Criș și Băița în jud. Hunedoara, o altă Băița în jud. Bihor, Baia de Arieș în Turda ș. a. Prin urmare, dacă denumirea satului Bănești ar fi avut ceva comun cu ungurescul bánya, s-ar fi numit: Baia, Băița, Băișoara, ori Baia Dolli etc..

Pro tertio. Că alta este etimologia cuvântului și că nu poate fi vorba de o colonie unguerească românizată, ne-o dovedește din plin topografia și onomastica locului, care furnizează hotărâtoare date pentru teza contrarie. Între crângurile satului, afară de cele ce indică numele familiilor, cum sunt Banicești, Pârvești etc., mai figurează unul singur, Prosia, care încă nu poate fi decât de origine româno-slavă. Vechile familii autohtone se numesc: Baniciu, Bondea, Pătroi, Marian, Perva (Pârva), Gâș, Oana, Paicuț, Tudor. Celelalte, asemenea toate românești, sunt venite din comunele învecinate. Locuri în hotar avem: Presaca, Slatina, La Scaune (locul de judecată?), Pravăț, Stoguri (pădure), Tosceasca, Curatura etc.. Nici o numire, decât românească. Să vedem onomastica mai veche. În 1715 și mai apoi la 1720 s-a întreprins o conscripție nominală a populației. A fost un recensământ de natură economică, pe care însă istoricii și statisticienii unguri l-au utilizat la anul 1896, când analizând originea numelor de familii, au reconstruit situația demografică a Ungariei la acea epocă. În cele 33 comune din jurul Hălmeagului au fost găsite numai familii cu nume românești. Excepție formează Hălmeagiul cu o familie și Ionești cu două familii unguerești, despre care va fi vorba cu altă ocazie. Comuna Bănești este trecută cu populație curat românească. Un popor și dacă se asimilează majorității, nu pierde fără urmă. El lasă în complexul ce constituie etnicul regiunii fărâme din ființa sa. Ori, în Bănești, nici în prezent și nici înainte cu două sute de ani, nu se găsesc urme de influențe unguerești.

În concluzie. Originea indiscutabilă a cuvântului Bănești se găsește în: ban (banat) nume de veche instituție româno-slavă. Din Ban s-a format adjectivul Bănescu, plural Bănești, indicând moșia, ori satul care cuprinde moșiile lui Ban, așa cum se zice și azi: Mogeasca (pământul lui Moga) în Bodești; Pătrușca, Leuceasca, în Lazuri, ș. a. De la Ban, avem în Bănești familia Baniciu și crângul Banicești; în Hălmeag, familia Banciu, crângul Bancești; în

Țărmure, locul Banciu pe care se află clădită gara cfr. a Hălmagiului. Grupul de comune Bănești, Cristești, Bodești (apare și Bungyest) arată moșile întemeie-torilor Ban, Cristea, Bodea (Bondea): Ban, Bănescu, Bănești, Cristea, Cristescu, Cristești, Bodea, Bodescu, Bodești. În Bodești familia Bodea a dispărut, i se mai păstrează însă amintirea în toponimia mărunță: Valea Bodii. Există Bondea numai în Bănești. Prin urmare, nu noi am românizat pe bánya unguresc, care dă baie în românește; ci canceliștii unguri au corupt pe ban- din Banești, ortografiind pe ban cu bánya, mai adăugându-i pe uzualul falva, creând astfel hibridul Bányfalva, de care însă populația nu s-a folosit niciodată.

Poate fi vorba de un banat în regiunea Hălmagiului? Dacă este indiscutabilă etimologia lui Băneștii din Ban, nu dispunem de dovezi pentru a demonstra existența unui Banat, aceasta rămânând deocamdată o simplă ipoteză. Ban, putea fi numele unui om, chiar a unui veritabil ban, refugiat la adăpostul acestor văi, fără să implice existența unui banat în această regiune a Munților Apuseni.

Centrul vechii organizații a regiunii putea să fie tot atât de bine la Gura Văii, în Hălmagiu, ca și mai sus cu un km., în Bănești.

E posibil, deci, ca într-o epocă mai îndepărtată centrul administrativ al regiunii să fi fost chiar în Bănești.

Cnezatele de la Hălmagiu, în sec. XVIII

De pe la 1750 și până pe la 1760 în regiunea Hălmagiului au fost mari frământări religioase, populația de aici nevoind să treacă la catolicismul impus de curtea din Viena. Din protocolul⁸⁵ investigațiilor făcute la fața locului pentru a se constata cine e unit (gr. cat.) și cine nu, redactat la 25 mai 1754, putem reconstitui cu precizie cnezatele de la Hălmagiu. În zilele de 14, 15, 16 și 17 mai 1754 s-au perindat în fața comisiei trimisă la Hălmagiu cnezi în fruntea satelor lor, protestând împotriva unirii. Erau patru cnezate.

⁸⁵ Protocollum visitationis seu investigationis Halmagyens's in negotio unionis, Arhiva mitr. din Carloviț, Nr. 119 din 1754. Reprodus la S. Dragomir, *Op. cit.*, anexa 79.

1. Cnezatul Hălmagiului (kinesia Halmagyensis): Hălmagiu, Țohești, Poenariu, Țărmure, Ociu, Ocișor, Ionești, Tisa, Leasa, Leștioara, Bodești, Mermestei.

2. Cnezatul montan (kinesia montana): Bănești, Cristești, Brusturi, Hălmăgel, Sârbi, Vâjdogi, Luncșoara.

3. Cnezatul Ciuciului (kinesia Csucsensis): Ciuciu (Vârfurile), Vidra, Măgulicea, Lazuri, Groși.

4. Cnezatul Aciuții (kinesia Acsucsensis): Aciuța, Aciua (Avr. Iancu), Poiana, Talagiu, Budești, Dumbrava, Răstoci, Gura Văii, Pleșcuța.

În alcătuirea arătată, această grupare administrativă urmează atât de fidel configurația terenului, încât Târnăvița, care de fapt aparține din punct de vedere hidrografic mai mult regiunii învecinate de Est, este trecută la cnezatul Rișculiței.

Într-o scrisoare adresată episcopului ortodox din Arad la 26 septembrie 1752, hălmăgenii amintesc alături de cnezul Iștoc din Hălmagiu și de „Judele Luncanul”⁸⁶, care a venit cu 200 oameni să protesteze împotriva unirii. Avem, deci, pe lângă cnez, și jude.

Cnezul Iștoc (Ștefan) Pârva din Hălmagiu

Afară de presupusul Nicoară de la Ciuci, cunoaștem numele exact al unui cnez de la Hălmagiu din sec. XVIII.

Într-o însemnare⁸⁷ făcută pe filele Evangheliei bisericii din Hălmagiu, nou alesul protopop, Ioan Groza, spune că la 10 mai 1868, adunând la sine pe cei mai bătrâni oameni din comună, a aflat de la aceștia, între altele, că actuala biserică ortodoxă a fost zidită pe la 1748 de către Andreiu Iacobovici cu soția și Iștocu Pârva, comercianți în localitate. Azi știm, că biserica a putut fi zidită numai după 1752; reținem de aici numai numele ctitorului Iștoc Pârva.

⁸⁶ Dragomir, *Op. cit.*, Anexa 71, vol. I, p. 113: „Der Richter Luncanul ist mit 200 Mann gekommen etc..”. Lunca este o comună lângă Baia de Criș.

⁸⁷ *AMH*. Fișa Nr. 125 din 12 V, 1934. Informator, Ștefan Bogdan, actualul protopop al Hălmagiului, ne-a atras atenția asupra acestei însemnări.

Înainte de descoperirea acestei însemnări, bătrânul comerciant din Hălmagiu, Simeon Moldovan, (1827-1909) încă spunea că biserica a fost zidită de acești comercianți.⁸⁸

În scrisoarea hălmașenilor către episcopul din Arad, datată la 26 septembrie 1752, care s-a păstrat în traducere germană în arhiva mitropoliei sârbești din Carloviț și a fost publicată în 1920 de către d. Dragomir⁸⁹, aflăm vorbindu-se de „cnezul” Iștoc, un înfocat apărător al ortodoxiei în Hălmagiu.

Nu mai încapă nici o îndoială, că negustorul Iștoc Pârva, ctitorul bisericii, pomenit de tradiție, este identic cu „Cnezul” Iștoc, apărătorul ortodoxiei în aceeași epocă, amintit în documentul contemporan, scris. Cele două izvoare, oral și scris, completându-se, ne dau cu siguranță numele acestui personaj interesant, care a fost: Cnezul Iștoc Pârva, comerciant, ctitorul bisericii și apărătorul ortodoxiei.

Cnezul Pârva de la Hălmagiu trebuie să fi fost originar din comuna învecinată, Bănești, unde și azi un crâng al satului se numește Pârvești, după numele familiilor ce-l locuiesc.

Numele de botez al acestui cnez, protopopol Groza îl scrie „Iștocu”, iar în textul german este ortografiat „Istok”. Istok este augmentativul lui István, și înseamnă pe românește Ștefan cel mare, Ștefănoiu (cf. Erzs, Erzsók). Iștoc este deci o poreclă ungurească și noi știm că „orășenii” români din Hălmagiu, și peste tot din Ardeal, își dezmiardau copiii cu diminutive ungurești, precum uzuale erau și augmentativele. Că, cnezul nostru este pomenit, atât în tradiție, cât și în scris, numai sub numele de Iștoc⁹⁰, aceasta ne dovedește, că era un bărbat de statură înaltă. Din botez, însă, el trebuie să se fi chemat Ștefan.

Din expunerea aceasta mai putem face unele constatări. Atributul de cnez înlocuia numele de familie, ca și la preoți. Găsim vorbindu-se de: voievodul Moga, voievodul de la Ciuci, cnezul Iștoc; popa Adam, popa Simeon etc.. Comerțul era deținut de voievozi și

⁸⁸AMH. Fișa Nr. 126 din 16. VI, 1930. Inf. Ioan Moldovan, notar în Hălmagiu.

⁸⁹Dragomir, *Op. cit.*, I, Anexa 71.

⁹⁰ În sec. XVIII, Iștoc încă nu era un nume de batjocoră cum a devenit în sec. următor.

cnezi. Atunci când li s-au luat biserica, cnezul comerciant Iștoc și celălalt comerciant au zidit pe cheltuiala lor altă biserică.

În legătură cu evenimentele de la Hălmagiu, la această dată, istoricul maghiar Petru Bod⁹¹, ne pomenește de un țaran român cu numele Ștefan Pârva, care a spus comisarului anchetator, cum a fost el prins și aruncat în temnița cetății din Deva pentru credința sa din care a scăpat numai după multe suferințe, și că în schimbul libertății prigonitorii i-au luat un cal bun, ce-l avea.

Știind din scrisoarea citată, că provizorul domeniului din Hălmagiu supărat că cnezul Iștoc s-a declarat împreună cu oamenii săi împotriva unirii, a dat ordin să se prindă din fiecare casă câte un om; acel Ștefan Pârva, maltratat pentru credința sa, să nu fie oare identic cu cnezul Ștefan Pârva?

În epoca turcească, sec. XVI-XVII

Prin biruința de la Mohaci, la 29 august 1526; când împreună cu armata sa complet sfărâmată, pieri însuși regele Ludovic II, turcii se introduc definitiv în Ungaria.

Partida națională, cea mai numeroasă, născută din resentimentul față de stăpânirea străină a Habsburgilor, alege pe Ioan Zápolya de rege al Ungariei. Vechii partizani ai curții aleg pe Ferdinand, principe austriac, de la care, dar mai ales de la fratele acestuia Carol V, puternicul rege al Spaniei, nădăjduiau sprijin împotriva turcilor. În această chestiune se amestecă și marile puteri politice ale timpului. Coaliția antihabsburgică și antigermană creată de regele Franței, primi cu bucurie alegerea lui Zápolya, căci în aceasta își găsi un aliat firesc împotriva puterii mereu crescânde a Habsburgilor. Sultanul, care vedea în Habsburgi cel mai puternic obstacol în expansiunea spre apus, încă sprijinește pe Zápolya și pentru susținerea lui întreprinde chiar mai multe expediții. În 1538, Zápolya renunța la titlul de rege ungar, mulțumindu-se cu acela de principe al Ardealului. De acum, Ungaria se desface în trei părți: principatul Ardealului sub suveranitatea turcească; pašalâcul turcesc

⁹¹ Dragomir, *Op. cit.*, p. 259.

cuprinzând centrul Ungariei și regatul ungar, sub stăpânirea Habsburgilor.

Cât privește ținutul Hălmaგიului, în această epocă el aparține Ardealului, fiind tocmai în graniță cu pašalâcul turcesc. Numai către sfârșitul dominației turcești, pe la 1670, pașa din Ineu își lărgește ocupația, trecând peste Hălmaგიu, până dincolo de Baia de Criș.

Punându-se și aici în practică principiul „Cujus regio, illius religio” – al cui e pământul, al aceluia e religia-abisul între cele două partide îl adâncesc și animozitățile confesionale. În Ardeal se întărește protestantismul, iar în regatul ungar al Habsburgilor catolici, domină catolicismul. Protestanții și catolicii duc între dânșii o luptă de exterminare, slăbiciune de care diplomația turcescă s-a folosit mult pentru a-și consolida stăpânirea.

În cursul vremii s-au încheiat diferite convenții între principii ardeleni și regii ungari, pe lângă aceea de vasalitate a ardelenilor față de sultan; dar niciodată n-a fost pace desăvârșită pe granițe. În această atmosferă de veșnice hărțuiri mărunte, de lipsă de solidaritate în tabăra creștinilor și de un gest hotărâtor din partea acestora, apare furtunos Mihai Viteazul, eroul de la Dunăre, și la 1599 ocupă Ardealul, înfăptuind pentru un moment unirea românilor de pe ambele versante ale Carpaților.

Pentru înțelegerea acestei epoce, mai sunt necesare unele lămuriri. Luptele se dădeau aproape numai în jurul cetăților. Când turcii dețin cetatea Ineului, stăpânirea lor se întinde până în strămtorile de la Hălmaგიu, iar pentru o scurtă durată, protectoratul lor pătrunde și mai adânc pe valea Crișului Alb. Oștirile se compuneau mai mult din mercenari. Între mercenari se disting trupele sârbești și haiduci-trabanți. Haiducii, proveniți din fosta nobilime alungată de turci de pe moșiile lor și din elementele țărănești înarmate, luptau în solda regelui ungar împotriva turcilor, dar îi găsim și în solda principilor ardeleni. Cu îngăduința turcilor, ca aliați ai acestora, năvălesc în Ardeal și hoarde tatare, umblând după jaf. În timp de pace, solda mercenarilor nu se plătea regulat, uneori nu se plătea de loc, astfel aceștia erau siliți să jefuiască, ca să poată exista. Ei încălcau granițele și prădeau satele stăpânirii vecine: se aruncau asupra populației întrunită la zile de târguri, răpind mărfurile negustorilor, vitele din oboare; luau și prizonieri, pe care îi eliberau

în schimbul unei sume de bani. Nemeșii unguri își făceau chiar un titlu de glorie jefuind satele de iobagi de pe teritoriul stăpânirilor limitrofe, întocmai ca și pașalele și beii turci. Astfel, găsim vorbindu-se de sârbi, tătari, turci și de haiduci, prădând în ținutul Hălmagiului.

Cronica evenimentelor

Pe la finalul lui septembrie 1566, capitulând cetatea Ineuului⁹², stăpânirea directă a turcilor se extinde până în strâmtorile de la Vârfurile (Ciuci), unde Nicolae Ciuceanu, comandantul pălăncii de aici, le opri înaintarea. Din Zărând mai rămăsese neocupată numai partea de la Hălmagiu în sus. Nicolae Ciuceanu (Csúcsy) a cauzat și mai departe multe neplăceri turcilor de la Ineu. Din ascunzătoarea sa de la Ciuci, el făcea dese incursiuni pe teritoriul turcesc. Împreună cu oștenii Tămaș și Mihai Fârtan, punându-se în fruntea unei cete de 30 haiduci, captură odată pe spahiul Hasan din Ineu, pe când acesta se ducea să-și vază un sat din regiunea Chisindiei. Ciuceanu despuie pe pașa de obiectele prețioase, apoi îl ținu prizonier până ce a fost răscumpărat cu 300 floreni.⁹³

Satele ocupate de turci plăteau acum turcilor dijmele, cum era și firesc. Se aruncau însă pe furiș asupra acestor sate și foștii proprietari refugiați, fie pe teritoriul principelui ardelean, fie pe al regelui ungar, și pretindeau și dâșii angarale. Iobagii se plâng direct marelui vizir. Despre Nicolae Ciuceanu spun că ține în soldă lotri, care ziua, noaptea, cutreieră pădurile, pătrund prin sate și jefuiesc avutul oamenilor. Lotrii prind oamenii ori unde îl găsesc și târându-i ca prizonieri în pădure, îi chinuiesc și nu le dau drumul până ce nu se răscumpără. În mâinile lotrilor de la Ciuci, Beliu și Dezna, zac în robie și acum 30 de oameni și pe mulți alții i-au ars cu fierul roșu, ca să-i silească a se răscumpăra. Toți hoții, spun dâșii mai departe, găsesc scut, mâncare, băutură și adăpost, la Ciuci. De încheiere, iobagii se roagă marelui vizir, să-i protejeze a plăti numai într-o parte biruri, turcilor; altfel se vor prăpădi cu totul.⁹⁴

⁹²Istvánfy, p. 534, Bethlen, II, p. 146, Márki, I, p. 564.

⁹³Szalay, Erdely, p. 14-143, Márki, II, p. 4.

⁹⁴Szalay, *Erdely és a porta*, p. 59-62, Márki, II, p. 5-6.

Strașnica lovitură, ce le-o aplică Mihai Viteazul la Călugăreni, împrăștie panică și în rândurile turcilor din Ungaria, pe care armatele regelui ungar, aliate acum cu ale principelui ardelean, începuseră a-i hărțui din vară. Astfel, în ziua de 21 octombrie 1595, când ajunsese aici vestea înfrângerii lui Sinan, turcii din Ineu își fac bagajele și părăsesc cetatea. Aproape fără a opune rezistență, în 23 octombrie predau Șiria, apoi Lipova și încă alte 13 cetăți.⁹⁵

După câțiva ani turcii și tătarii apar din nou în Zărand. În primăvara anului 1599, după ce încearcă zadarnic să ocupe cetatea Ineului, tătarii își continuă expediția pe valea Crișului Alb în sus, peste Hălmagiu, până în Baia de Criș, jefuind și aprinzând satele.⁹⁶ Nemeșii ardeleni văzând-și periclitate interesele lor de clasă mai mult din partea regilor germani ai Ungariei decât din partea turcilor, încep să cocheteze cu aceștia. Reluarea raportului de vasalitate al ardelenilor cu turcii este împiedicată, un timp, de către Mihai Viteazul, care biruind la Sibiu oștile principelui Andrei Báthory la 28 octombrie 1599, ajunge să stăpânească și Ardealul aproape un an de zile, până când în urma intrigilor acestora este învins în lupta de la Miraslău, de la 18 septembrie 1600. Mihai Viteazul caută acum să aibă o întrevvedere cu împăratul Rudolf. În drum spre Viena el a trecut și prin Hălmagiu, unde a poposit împreună cu numeroasa-i suită în ziua de 6 decembrie 1600. De aici trimite o scrisoare⁹⁷ către Nyáry, căpitanul Oradei, anunțându-l că vine dinspre Baia de Criș și că va trece peste Beiuș spre Oradea. Scrisoarea este datată din tabără „lângă Hălmagiu (latinește „penes Halmágy”); se vede, că nu intrase în comună, ci se oprise pe la Țărmure, în fața Hălmagiului, unde își așezase tabăra.

După ieșirea din Ardeal a oștilor împărătești, cete de mercenari sârbi și haiduci pradă satele de pe Murăș și Crișuri. De frica acestora nemeșii de pe Crișul Alb s-au refugiat în castelul fortificat din Hălmagiu. Pe la începutul anului 1604 au apărut și aici haiducii lui Avram Horváth. După ce au prădat satele din jur, au asediat castelul, pretinzând cu amenințare de moarte preț de

⁹⁵Márki, II, p. 23-24; Hurmuzaki, 3, 2, p. 56, 67, 134, 155-6, 487-8 ș.a.

⁹⁶Szamosközy, II, p. 244-6, Bethlen F., IV, p. 259-260; Márki, II, p. 31.

⁹⁷Scrisoarea este publicată în colecția Hurmuzaki, 4, p. 200-1.

răscumpărare în bani și alimente de la asediați. Dar, alimentele se sfârșiră în castel și asediații începură a muri de foame și molimă. Haiducii nu îngăduiau fără răscumpărare nici aceea ca populația să ridice morții și să-i îngroape, ci după ce despuiau cadavrele de haine, le aruncau neîngropate. Haiducii au părăsit Hălmagiu numai prin iunie, adică, la jumătate de an, după ce au prădat tot ce au găsit în casele și curțile din Hălmagiu și au adunat vite cornute în preț de 25, 000 floreni.⁹⁸

Prin septembrie 1605, pașa din Timișoara a pustiit regiunea aceasta până la Baia de Criș. Castelul din Hălmagiu abia a scăpat nedărâmat.⁹⁹

Principele ardelean Gh. Rákoczy II căzând în dizgrație, turcii ocupă cetățile de pe graniță. La 4 septembrie 1658 capitulează și cetatea Ineului în fața oștilor românești ale lui Mihnea Vodă, aliatul sultanului. Peste câteva săptămâni, la 15 octombrie, cade și cetatea Deznei; stăpânirea turcească întinzându-se din nou până în strămtorile de la Hălmagiu. Restul Zărândului devine un teritoriu de litigiu între turci și ardeleni. Principele ardelean susținea că Hălmagiu, aflându-se în interiorul munților, aparține Ardealului.

În anul următor, 1659, noul principe, Barcsay, impus de turci, având să lupte împotriva lui Rákoczy; iobagii români găsesc momentul potrivit de a încerca să-și ușureze situația. Mișcarea a fost pornită de un preot de pe lângă Deva și ea a prins repede teren în Zărând, întinzându-se peste Baia de Criș, Hălmagiu; către Beiuș. Iobagii au denegat serviciile urbariale. S-au organizat sub steaguri, pe sate și au alungat pe domnii de pământ, ba au omorât chiar câțiva. Scriitorii maghiari susțin că răsculații s-au declarat aderenți ai lui Rákoczy.¹⁰⁰ Către sfârșitul anului această oaste, care număra câteva mii de oameni, a fost împrăștiată de turci.

Prin ocuparea cetății Ineului, turcii susținând că lor le aparține întreg Zărândul, ei își împart între ei și satele de la Hălmagiu în sus, vreo 60 la număr, neținând seamă că acolo existau încă vechii domni de pământ, așa că satele acestea aveau câte doi stăpâni, pe

⁹⁸Bethlen, VI, p. 52-4, Dudas, *Szabad hajduk*, p. 47, Márki II, p. 41-2, Kozma, p. 90.

⁹⁹Kozma, p. 90, Bethlen, VI, p. 334, Márki, II, p. 47.

¹⁰⁰Szalárdy, p. 467-475, Márki, II, p. 115.

oșteanul turc din cetatea Ineului și pe nemeșul ungar. Ca să scape din acest impas, nobilimea din comitatele Arad și Zărand, întrunindu-se la Baia de Criș în 22 februarie 1663, apelează la protecția principelui, rugându-l să lămurească pe sultan că satele de aici n-au fost obligate la supunere nici în cursul celor 32 de ani, când sub întâia ocupație, cetatea Ineului a fost în mâinile turcilor. Se plâng că acum, atât pașa din Ineu, cât și beii de la Oradea și Beiuș, silesc satele la supunere, ba că le-au și prădat în mai multe rânduri. Il înștiințează mai departe că s-au găsit chiar unii nemeși, care au făgăduit supunere pașei, și că „afară de aceștia, au mers înaintea pașei și câțiva iobagi români, lingușindu-se ca să câștige grație, spunând câte toate, cum îi cheamă pe nemeși și care câtă avere are”.¹⁰¹

La 1664 comandantul ienicerilor din Ineu a prădat în Hălmagiu și fiindcă amenințase și alte localități, principele trimite câteva oaste pentru paza acestei regiuni.¹⁰² Turcul își motiva fapta cu aceea, că prin defterul întocmit la preluarea cetății, sultanul împărțise pentru întreținerea garnizoanei din Ineu și 40 sate de la Hălmagiu, pe care, neprimindu-le, gardienii se revoltau. Din cercetările făcute la Poartă, reiese că nu de 40, ci de 60 sate este vorba¹⁰³, iar pașa roagă el acum pe principe să trimită un om la Hălmagiu, care, împreună cu cadiul, să îndrepte în acest sens hotarul dintre ocupația turcească și principat. Și un cal i-a trimis pașa, în dar; însă pacea pe graniță nu s-a putut stabili.¹⁰⁴ La 1666 o comisie mixtă întreprinde o nouă delimitare a frontierei de la Hălmagiu și principele era convins că satele care nu configurau în defter vor fi scutite de încălcări, iar celălalte se va admite o impozitare dublă, „ca să nu piară nici nemeșii, căci – zicea el – mai bine să se mulțumească fiecare cu câte puțin, decât să se pustiască oamenii și să rămână satele goale, locuite numai de lupi și vulpi”.¹⁰⁵ În acest an turcii ocupă 49 sate, nu însă pe ales, cum ar fi dorit ei.¹⁰⁶

¹⁰¹Törökm, *Tört. Eml.*, p. 86-7, Márki, II, p. 119.

¹⁰²Törökm, *Tört. Eml.*, p. 173-4, Márki, II, p. 119.

¹⁰³Fábián Gábor, *Aradvármegye leirása*, I, p. 13.

¹⁰⁴Törökm, *Tört. Eml.*, VI, p. 177-8, Márki, II, p. 119.

¹⁰⁵Gr, Kemény, *Erdély tört. ered. levelekben*, p. XIV, Márki, II, p. 121.

¹⁰⁶Fábián, I, p. 13.

Este lucru firesc, ca iobagii să fie bucuroși a plăti numai o singură dijmă, preferând pe stăpânul cel mai puternic, pe turc, și să denege a îndestuli și pe nemeși. Ținând seamă mai mult de interesele nemeșilor, decât ale iobagilor, principele stăruiește pentru dubla imozitare. In acest senz scrie el pașei la 20 noiembrie 1668, rugându-l să constrângă pe iobagi a plăti dijmă și nemeșilor ardeleni și să îngăduie acestora a umbla slobozi pe sate pentru a-și încasa dreptul lor, „căci ce folos, zicea el, au măriile voastre domnii turci, spahii, din aceea că nemeșii din Ungaria îi trag și storc; mai bine i-am stăpâni noi, credincioșii puternicului sultan, decât dușmanii lui, din pricina cărora zi de zi se pustiește sărăcimea”.¹⁰⁷ La 9 ianuarie 1670, într-o zi de târg, vreo 400 turci de la Ineu năvălesc în Hălmagiu. Omoară aici trei oameni și răpesc un mare număr de vite, iar din Leasa răpesc peste 30 de copii. Răspândesc apoi amenințarea că dacă cele 70 sate, ce le-au fost date de sultan, nu se supun de bună voie, peste 2-3 săptămâni vor prăda până După piatră, dincolo de Brad. mai spuneau, că vor pune alt domn în Ardeal. Martor la această întâmplare a fost și unul Francisc Eötvös din Deva, ce venise la târg și pe care turcii l-au jefuit trăgând și hainele de pe el, lăsându-l aproape în pielea goală.

Ne sunt cunoscute și antecedentele. Nemeșul Ștefan Raț din Hălmagiu, împreună cu alți ortaci, trecuse pe teritoriul turcesc, de unde au furat mai multe vite. Pentru acest furt, turcii s-au răzbunat, cum am văzut.

Din jalba Hăl măgenilor către principe, mai aflăm: că turcii au aprins acoperișul unei case din Leasa, în care se înghesuiră iobagii speriați; că însuși domnul de pământ, Ștefan Raț, scăpase cu fuga, aruncându-se pe spatele unui cal, fără șeauă; că turcii răspândeau iobagilor și mamelor îngrozite ca să-și ceară vitele și copiii de la Raț.¹⁰⁸ Pentru siguranța vieții și a avutului lor, iobagii cer principelui să trimită ceva oaste pe Criș.

Principele a și raportat imediat, la 13 ianuarie, marelui vizir cazul de la Hălmagiu, arătând totodată cum pașalele de la Ineu și

¹⁰⁷Törökm, *Tört. Eml.*, 387-8, Márki, II, p. 123.

¹⁰⁸Törökm, *Tört. Eml.*, VII, p. 469-470, Márki, II, p. 124.

Oradea despoaie fără măsură populația, de rămân satele pustii.¹⁰⁹ Drept urmare, pașa din Ineu a pedepsit pe cei ce făptuiseră prada de la Hălmațiu, ba a slobozit și un firman de ocrotire pentru satele din ținutul Hălmațiuului. Nu uita să amintească însă, că Hălmațiuul împreună cu cele 49 sate, aparține ocupației turcești, și ca atare trebuie să-și execute obligațiile tributare față de oștenii din Ineu.¹¹⁰ Zadarnic, se apăreau nemeșii, dovedind că Hălmațiuul se află în interiorul munților și ca atare el aparține Ardealului. Turcii, deși au recunoscut că granița Ardealului coboară până în Valea Aciuei (Avr. Iancu)¹¹¹, ei n-au voit să renunțe la aceste sate. S-a convenit numai ca cele 49 sate să fie luate într-un corp, de-a dreapta și de-a stânga Crișului.¹¹²

Incidentele de pe graniță n-au încetat nici acum. La 6 octombrie 1678 principele Apafy scrie pașei din Ineu să pedepsească pe emingele Hailas din Hălmațiu, pe care îl acuză că plătește hoți să fure cai de pe teritoriul lui.¹¹³

La 1683 începe războiul de 16 ani între germani și turci. Cetățile de pe graniță sunt mereu ocupate, apoi pierdute și reocupate de generalii împărătești, până când la 1699, prin pacea de la Carloviț, turcii sunt siliți să părăsească aproape întreg teritoriul Ungariei. Zărandul ajunsese mai devreme în stăpânirea nemților, căci la 1693 generalul veteran recruta oaste și în Hălmațiu¹¹⁴, iar la 15 Mai, același an, ocupă definitiv cetatea Ineului.

După cum am văzut, ținutul Hălmațiuului n'a stat sub ascultarea directă a turcilor decât puțină vreme, de pe 1670, până pe la 1693.

Senioratul româno-calvin din Vărfurile

Răspândirea reformei religioase în Ungaria se datorează în bună parte ocupației turcești, căci biserica catolică fiind angajată în

¹⁰⁹Erdély Orsz. Eml., XV, p. 89, Márki, II, p. 124.

¹¹⁰Törökm, *Tört. Eml.*, VI, p. 475-476, Márki, II, p. 124.

¹¹¹Erdély Orsz. Eml., XV, p. 121, Márki, II, p. 125.

¹¹²Törökm, *Tört. Eml.*, VII, p. 488-9, Márki, II, p. 127.

¹¹³Törökm, *Tört. Eml.*, VII, p. 73-4. Márki, II, p. 127.

¹¹⁴Márki, II, p. 135.

lupta împotriva islamismului; „Între doi care se ceartă, profită al treilea”, după cum constată însuși istoriograful protestant al diecezei Zărandului.¹¹⁵ Diplomația turcească avea interes să sprijine chiar direct protestantismul, atât ca factor politic subminator al influenței germane, cât și ca religie a principilor ardeleni, vasali turci.

Cât privește confesiunea ortodoxă a maselor de iobagi români, aceasta a fost tolerată de turci și zărăndenii noștrii au fost cârmuiți în pace de către episcopii din Ienopolea (Ineu) până către mijlocul sec. XVII, când reformatorii au pornit o acțiune de convertire la calvinism și a Românilor. Pe la 1640 proselitismul calvinesc se îndreaptă și asupra părții de răsărit a Zărandului și, probabil din pricina conflictelor avute cu principele ardelean pe această temă, episcopal ortodox Longinus din Ineu, se retrage într-o mănăstire din Țara Românească, interesele ortodoxiei rămânând a fi susținute de aici înainte numai de protopopii din Ineu. La tot cazul, îndepărtarea episcopului ortodox Longinus trebuie pusă în legătură cu faptul că la 1643 principele Gh. Rákoczy I înființează pe seama românilor din Zărand un seniorat (protopopiat) reformat în Vârfurile (Ciuci), pe care l-a subordonat superintendentului maghiar.¹¹⁶ Amănunte ne oferă o diplomă¹¹⁷, a lui Gh. Rákoczy II, adresată comitatului Zărandului la 15 decembrie 1648, în care anunță că a instituit pe Petru Ciuceanu (Csúcsy) în senioratul român zărăndean, pe care antecesorul său l-a administrat în mod nedemn. Nou investitului senior i se atrage atenția „să propovăduiească învățăturile Domnului în limba românească”, să combată superstițiile și „într-u toate să asculte de episcopul maghiar”.

Márki dă și imaginea „bisericii reformate române din Ciuci”, care este o fotografie de pe la 1895 a bisericii ort. rom.¹¹⁸, refăcută după aceasta, la 1899.

Acțiunea de calvinizare a rămas fără urmări, căci peste puțin timp turcii fiind alungați, austriecii catolici au ajuns stăpânii acestei regiuni. Actuala biserică din Vârfurile încă n-a putut fi

¹¹⁵ Rác Károly, *A Zarándi egyházmegye története*, Arad, 1880, p. 15.

¹¹⁶ Márki, II, p. 241.

¹¹⁷ XXIV, Lib. Reg. 43a-44a; după Márki, II, p. 228.

¹¹⁸ Márki, II, p. 238.

ridicată de calvini, tot din aceleași motive; ea a putut fi însă declarată oficial calvină în acea scurtă epocă.

Instalarea imperiului austriac

După alungarea turcilor din cetatea Ineului, austrieicii își introduc stăpânirea și în regiunea Hălmagiului. Astfel, pentru delimitarea acestui district la 1697, a fost trimis un prefect cameral ca să conscrie apartinența Hălmagiului. S-a procedat apoi ca și într-un teritoriu ocupat cu armele. Foștii nemeși confirmați de principii ardeleni au fost alungați de pe moșiile lor și un complex de 57 comune, începând de la Gura Văii și până la Rișculița de lângă Baia de Criș, au fost declarate de domeniu erarial al Hălmagiului. La 1703 districtul Hălmagiului a fost înglobat în confinul militar arădan și a fost instalat aici un pichet de grăniceri constătători din 4 ofițeri și 29 soldați. În zadar și pe la 1715 staturile Zărandului se plâng că inspectorul din Seghedin i-a alungat de pe și din satele Hălmagiului, rugându-se regelui să-i repună în drepturile lor. De la această dată curtea din Viena a dispus singură de acest domeniu, din care a a făcut donații și vânzări favoriților săi.

Luptele cu insurgenții maghiari: cetatea Hălmagiului dăruită

Până a se instala definitiv, austrieicii au mai avut să înfrângă rezistența insurgenților maghiari ai principelui Francisc Rákoczy, cunoscuți sub denumirea de curuți. Soldații imperiali, sprijiniți de sârbii lui Tekelija Popovici (Tökölyi) se numeau lobonți. Oștirile aceste trăind mai mult din jaf au pricinuit mai mulă sărăcie.

Pe la finalul anului 1703, curuții pătrunzând în Zărand dinspre Beiuș, au ocupat și Hălmagiul. „Moșii” de aici au fost de partea curuților și s-au distins, spre îndeosebi în luptele de guerilla, gornicii lui Ladislau Ribiczey, care era vicecomitele Zărandului.¹¹⁹ La finalul anului 1705 Hălmagiul a rămas tot în posesia curuților¹²⁰;

¹¹⁹Thaly, Bercsenyi, III, p. 65, Matki, II, p. 279.

¹²⁰Thaly, Bercsenyi, III, p. 473, Matki, II, p. 283.

prin Mai 1706 însă cetatea Hălmaagiului era în mâinile imperialilor. Pornind de la Abrud, la 17 Mai, generalul curuț Károlyi ajunge în Hălmaagi și a doua zi ocupă cetatea, asediată de mai înainte de contele Andrei Csáky; iar a treia zi o dăruiește până în temelii¹²¹. Așadar, la 19 mai 1706, a fost distrusă pentru întodeauna cetatea Hălmaagiului, căci ea n-a mai fost reclădită. Márki afirmă că grota de la Șortoc, în care se mai poate pătrunde și azi vreo 20 de metri, ar fi făcut parte din sistemul de fortificații al acestei cetăți.¹²²

Părăsind câmpia, Károlyi ajunge la 30 martie 1707 în Aciuia, unde era un consiliu cu vicecomitetul Ribiczey în chestiunea alimentării și încuadrării trupelor, care și rămân să odihnească în regiunea Hălmaagiului. Apoi, după ce trimite pe locotenentul român Dragul (Draguly) în recunoaștere spre Vărădia, pe Mureș; el trece peste Lazuri în Bihor.¹²³ În anul următor, 1708, se pomenește și de o bravură a lui Dragul în această regiune. Fiind trimis să neliniștească înaintarea de la Ineu spre Ardeal a generalului imperial Kriechbaum, Dragul capturează în strâmtorile de la Ciuciu o întreagă companie inamică cu ofițeri cu tot, pe care o trimite în prinsoarea, lui Károlyi.¹²⁴ Steaua curuților este însă în apunere. 1710 ei sunt bătuți și la Ribița¹²⁵, lângă Baia de Criș. Pacea din 1711 pune capăt acestui războiu civil.

Noii proprietari; domeniile: Kozma, Hollaky și Bethlen

La 1699 au fost dăruite cu titlu de grație vienezului Francisc David Gebhardt satele: Hălmağel, Tomești, Ociu și Țărmure, care au fost proprietatea familiei Kasza¹²⁶. Domeniul aceasta a fost cumpărat

¹²¹ Thaly, Bercsenyi, II, p. 637-8, Matki II, p. 284-5.

¹²² Márki, II, p. 283, nota 1.

¹²³ Károlyi, p. 117, 187-8, Márki, II, p. 286.

¹²⁴ Thaly, II, p. 260, Márki, II, p. 291.

¹²⁵ Kozma, p. 92-93.

¹²⁶ „habuit olim familia Kassaiana bona in Cott. Zarand. Pagis Halmedsel, alias Kis Halmagy, Szemera sive Szermera, Ocs, Tomest, familia Kassaiana deficiente bina haec 1699 ejus temporis Campestris Bellico Secretario Francisco Davidi Gebhardt,

la 1728 de Ioan Hollaky¹²⁷ (pe la 1705 era raționist de Timiș), care căsătorindu-se cu văduva la Iosif Kozma, a câștigat pentru familia Hollaky și jumătate din bunurile familiei Kozma. Familia Hollaky a avut castele în Hălmăgel, Ociu. Aciua, și Aciuța și a dat pe Pavel Hollaky, vicecomite de la 1741 și comite suprem al Zărândului de la 1756-1770; apoi pe Ștefan Hollaki comite la 1815.¹²⁸ Ultimii proprietari, Hollaki Artur și Emeric, mai țineau numai domeniul din Aciua, pe care l-au vândut băncii Victoria din Arad la 12 iunie 1914 cu 200 mii coroane. Banca Victoria l-a vândut la 9 iulie, același an, lui Hoffer Márton din Kis Tompa cu 400 mii cor. Acesta l-a parcelat și vândut țăranilor din Aciua la 27 Maiu 1917.¹²⁹

Satele: Răstoici, Gura Văii, Pleșcuța, Dumbrava, Talagiu, Aciua, și Aciuța, atunci „reocupate de la turci” au fost dăruite de Carol VI, comitetului Staremburg, care la 2 octombrie 1739 le vinde lui Iacob Bibici, care la rândul său le vinde consilierului aulic al Transilvaniei, Iosif Kozma, la anul 1751, pentru suma de 8000 floreni.¹³⁰ Din această familie își trage originea Pavel Kozma, monografistul cott. Zărândului. El a intrat în serviciul comitatului Zărând la 1806. În 1809 a fost locotenent insurgent; în 1815, fibirău (primpretor); în 1834, comite suprem (prefect) în Baia de Criș. În 1847 ajunge consilier suprem guvernial și moare la 1852. A scris monografia comitatului Zărândului, tipărită în Cluj la 1848. Lucrarea aceasta a fost încununată cu premiul de 50 de galbeni. Familia Kozma e de origine săcuiască și avea atributul de Kézdi-szentélek.¹³¹ A avut castele în Pleșcuța și Talagi și s-a menținut în această regiune până prin anii 1887, când averile lor au început a trece în mâinile țăranilor. La 1876 averea din Tălagiu au cumpărat-o preoții Sirca Nicolae și Sirca Iosif cu 6340 floreni. În anul 1879 averea din Gura Văii și Dumbrava a fost cumpărată cu 2362 fl. de Vasilie Luca și

titulo gratiae, collata fuere....” (Márki, Regestak, p. 6, Manuscris, Palatul Cultural Arad).

¹²⁷Ibidem, p. 7.

¹²⁸Nagy Iván, *Magyarország családai*, V, p. 131-133.

¹²⁹AMH, Fișa Nr. 127 din 27 VIII 1934. Extras din Cartea Fundoară de pe langă jud. Hălmeagiu.

¹³⁰Márki, Regestak, p. 9-10, Manuscris. Pal. Cultural Arad.

¹³¹Nagy Iván, *Magyarország, családai*, V, p. 429-431.

consoții din Dumbrava și de George Martiș și consoții din Gura Văii. În 1886, averea din Talagi a cumpărat-o Filimon Caba și consoții din Talagi.¹³²

Erariul a mai ținut domeniul Hălmaგიului până la 1764, când l-a vândut contelui Gavril Bethlen.¹³³ Familia Bethlen a mai avut proprietăți în această regiune și în secolul trecut, pe la 1628.¹³⁴ Bethleneștii însă n-au locuit aici, decât temporar niște doamne bătrâne, și domeniul a fost exploatat prin funcționari. Domeniul, afară de pământuri, avea și mori și un mare număr de clădiri pentru cârciume, răspândite de-a lungul șoselelor, aproape în fiecare comună. După ștergerea iobăgiei, la 1848, slăbind veniturile, domeniul a fost vândut. La 1881 domeniul Hălmaგიului a fost cumpărat de bancherul Philip Part de la contele Frankeinstein din Prusia, cu jumătate milion de floreni.¹³⁵ În 1886 îl posedă tot un vienez, Iosif Schweiger, care s-a și mutat la Hălmaგიu. De la Schweiger, domeniul a ajuns în mâinile lui Nicolae Șerban, locuitor în Baia de Criș, care a mai păstrat părți din el până după preluarea imperiului român, la 1919. În cursul timpului cele mai multe terenuri agricole au ajuns în mâinile țăranilor, prin cumpărare. Pentru a se împiedica însă întărirea elementului românesc, de pe la 1900 începând, în toate clădirile domeniale au fost chemați evrei din Galiția, care prin această împrejurare au putut să împânzească întreaga regiune, ocupând vadurile comerciale. Fosta reședință a domeniului este azi în posesia băncii Crișana.

Recensământul de la 1720

Pentru o mai justă impozitare, curtea din Viena a ordonat conscrierea nominală a contribuabililor la 1715, operațiune, care a fost repetată la 1720. Din bogatele informații ce i le oferea acest material păstrat în arhiva statului; statisticianul ungar Francisc Acsády, analizând numele, consultând și alte izvoare istorice, a

¹³²AMH, Fișa Nr. 128 din 27 VIII 1934, Extras din Cartea Funduară, jud. Hălmaგიu.

¹³³Marky, II, p. 181.

¹³⁴Marky, II, p. 181.

¹³⁵Alföld, 1881, Nr. 142.

reconstituit din prilejul mileniului, la 1896, și aspectul demografic al Ungariei din aceea epocă. Studiul acesta¹³⁶ ne arată că Ungaria împreună cu Ardealul la 1720 avea 2582598 locuitori. Pentru cele 206 comune conscrise din comitatul Zărandului se dă o populație de 24996 suflete: români 88.40%, maghiari 11.52%, sârbo-croați 0.08%.

Din ținutul Hălmagiului lipsesc 5 comune (Hăl măgel, Târnăvița, Bodești, Mermesti, Leștioară); situația din cele 29 comune o expunem în următoarele două tabele.

Recensământul de la 1720

Comuna	Numărul gospodăriilor, conform situației juridice populației			Din populația înscrisă nominal sunt			Situația economică			
	Nobili	Iobași	Total	Români	Maghiari	Total	Arătoare în: pojoniene ¹³⁷	Fânațe în: fân de o coasă ¹³⁸	Mori	Venit din mori fl. den. ¹³⁹
Hălmagiu	1	30	31	30	1	31	325½	72	3	6
Sârbi		5	5	5		5	15 ² / ₄	5	1	4
Luncșoara		8	8	8		8	52½	13½	1	4
Văjdogi		7	7	7		7	59	8		
Poenariu		8	8	8		8	92	30		
Țohești		5	5	5		5	50	15		
Țărmure		6	6	6		6	105	22		

¹³⁶ *Magyar Statisztikai Közlemenyek. Új folyam, XII. Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio Korában, 1720-1721, Budapest, 1896.*

¹³⁷ *Un cubul pojonian de pământ arător* egal cu 1100-1200 stânjeni pătrați.

¹³⁸ *Fânaț de o coasă* este 800-1200 stânjeni pătrați. Adică un jugăr unguresc, ceea ce face 0.452 ha.

¹³⁹ *Un floren renian* are 120 denari, egal cu 2 coroane 76.35 fileri, bani ungurești în valuta de la 1896.

Ionești		14	14	12	2	4	143	20		
Tisa		8	8	8		8	80	16	2	16
Ociu		7	7	7		7	90½	17		
Ocișor		10	10	10		10	103	15		
Bănești		15	15	15		15	127½	25	1	8
Cristești		7	7	7		7	89	20	11	8
Brusturi		7	7	7		7	30	7	1	4
Leasa		10	10	10		10	136	40		
Vârfurile		15	15	15		15	125½	28	3	24
Măgulicea		5	5	5		5	39	10		
Vidra		18	18	18		18	112½	20		
Lazuri		7	7	7		7	23	9	1	4
Groși		3	3	3		3	14	3		
Avraam Iancu		9	9	9		9	63	10½		
Poiana		5	5	5		5	27	3		
Pleșcuția		12	12	12		12	76	23		8
Aciuța		9	9	9		9	49	13		6
Dumbrava		5	5	5		5	78½	25		
Bubești		6	6	6		6	66	18		
Gura Văii		5	5	5		5	40	13		
Răstoici		9	9	9		9	82 ² / ₄	21		
Tălagiu		8	8	8		8	35	9		
Total:	1	26 3	26 4	261	3	264	2329	530	16	146

Recensământul de la 1720

Rectificând nr. gospodăriilor¹⁴⁰, calculând populația¹⁴¹ și transformând suprafețele în ha.

Comun	Numărul gospodăriilor, tot odată al caselor	Numărul total al populației	Suprafețele cultivabile		
			Arătoare	Fânețe	Total
			În hectare		
Hălmagiu	52	312	140	31	171
Sârbi	8	48	7	2	9
Luncșoara	13	78	23	6	29
Vâjdogi	11	66	26	3	29
Poienariu	13	78	40	13	53
Țohești	8	48	22	6	28
Țarmure	0	60	45	9	54
Ionești	23	138	62	9	71
Tisa	14	84	34	7	41
Ociu	11	66	39	7	46
Ocișor	16	96	44	6	50
Bănești	24	144	55	11	66
Cristești	11	66	38	9	47
Brusturi	11	66	13	3	16
Leasa	16	96	59	17	76
Vârfurile	25	150	54	12	66
Măgulicea	8	48	17	4	21
Vidra	29	174	48	9	57
Lazuri	11	66	10	4	14
Groși	5	30	6	1	7
Avraam Iancu	14	84	27	5	32
Poiana	8	48	12	1	13
Pleșcuția	20	120	33	10	43
Aciuța	15	90	21	6	27
Dumbrava	8	48	34	11	45
Dubești	10	60	28	8	36
Gura Văii	8	48	17	6	23
Răstoici	15	90	36	9	45
Tălagiu	13	78	15	4	19
Total:	430	2580	1005	229	1234

¹⁴⁰Numărul gospodăriilor conscrise nominal este 264, care rectificându-se în plus cu media stabilită de 50%, adică cu 132, ne dă 396. Către acestea se adaugă gospodăriile celor neînscrși: preoți , „ordinari”, nobili, honorațiori care în proporția procentuală pe județ ne dau încă 34. Totalul gospodăriilor este deci de 430.

¹⁴¹Stabilită fiind media de 6 persoane pe o gospodărie, totalul populației este deci 430 înmulțit cu 6, adică 2580 de suflete.

Frământări religioase, 1747-1754

La 9 mai 1688 staturile marelui Principat al Transilvaniei subscriu actul de supunere față de Habsburgi, schimbând supremația turcească cu cea germană. În Ardeal însă erau atotputernice confesiunile protestante și Curtea Vineză, catolică, își dădea bine seama că stăpânirea ei în această importantă posesiune se va putea statornici definitiv pe măsură ce va fi întărită biserica catolică. Și, cum populația cea mai numeroasă a Ardealului o formau românii, privirile se îndreaptă asupra acestora. Astfel, românii scapă de îmbrățișările bisericii calvine și apucă în brațele catolicilor. Atunci, pe la 1700, o parte a clerului ortodox român, trebuie să se unească, din înaltă poruncă împărătească, cu biserica română.

Prozelitismul catolic între români, mai ales înapoară de granițele Ardealului, întâmpina serioase dificultăți din pricina privilegiilor acordate națiunii ilirice. Îi făcea o dârză opoziției mitropolitului sârbesc din Carloviț, sub a cărui jurisdicțiune se afla și episcopia Aradului care prin cele 52 comune ale protopopiatului Hălmaგიului trecea bariera munților în interiorul Ardealului până la Rișculița, lângă Baia de Criș.

Despre o propagandă unionistă în ținutul Hălmaგიului, avem informații precise că s-a produs cu toată furia pe la 1747. Faptul este explicabil. Cu puțini ani înainte, la 1741, Zărandul – adică ceea ce a mai rămas din acest comitat – fusese anexat Ardealului. Prin aceasta Hălmaგიul ajungând district de frontieră, el se află într-o situație excepțională: din punct de vedere al administrației laice aparține Ardealului, până când din punct de vedere eclasiastic stă sub ascultarea episcopului arădan, din Ungaria.

Fiind acum o chestiune de prestigiu a bisericii catolice, să nu se poată spune că pe teritoriul Ardealului se află și o biserică ortodoxă; episcopul unit, sprijinit de întregul aparat de stat, se așterne pe muncă pentru cucerirea Hălmaგიului. A pășit pe teren și mitropolitul ortodox din Carloviț cu episcopul din Arad și timp de șapte ani, până la 1754, ținutul Hălmaგიului a fost teatrul unei neostoite și înverșunate lupte religioase, care se termină prin triumful integral al ortodoxiei.

„Toate privirile credincioșilor ortodocși de sub stăpânirea reginei Maria erau ațintite spre Hălmagiul”, spune în magistrala sa lucrare d. Silviu Dragomir¹⁴² căci de la sfârșitul acestei bătălii atârna în bună parte situația religioasă a românilor din Ungaria și Transilvania. Victoria de la Hălmagiu a însemnat o lovitură de moarte pentru perfectuarea actului unirii cu Roma.

Cum, tradiția și o singură însemnare locală, a păstrat numai foarte puține amintiri despre eroica luptă a strămoșilor noștri, fragmentare și acelea; ne folosim în expunerea ce urmează de lucrarea d-lui Dragomir, care pe lângă mărturia izvoarelor cunoscute mai dinainte, aduce și un mare număr de documente inedite, între care, și scrisori pornite de la locuitorii acestui ținut.

Prozelitismul catolic în plină activitate

Dintr-un memoriu al mitropolitului din Carloviț, datat la 19 septembrie 1747 și adresat reginei Maria Terezia, aflăm că episcopul din Arad, care totdeauna a avut jurisdicție peste districtul¹⁴³ Hălmagiului, voind să facă acolo o vizită canonică, a fost oprit de către vicecomitele Zărândului. În zadar i-a arătat episcopul privilegiile nu de mult întărite, în zadar s-a legitimat cu diploma sa, în zadar l-a rugat să nu-l împiedice în exercițiul funcțiunii sale; vicecomitele nu l-a învrednicit de atenție, motivând că acest district a fost anexat Ardealului. În memoriu mitropolitul își exprimă profunda sa durere, precum și durerea întregii națiuni ilirice, că rezoluțiile cele mai solemne ale reginei se calcă în picioare fără nici o rușine și de către cei mai însemnați oficiali ai comitatului.

Ca să scape de ingerința episcopilor din Arad, cercurile catolice au cerut desființarea acestei episcopii pe motivul, că n-ar dispune de suficiente mijloace materiale pentru a se susține, invocând și dispoziția că sârbii nu puteau să înființeze decât 7

¹⁴²Silviu Dragomir, *Istoria Desrobirei Religioase a Românilor din Ardeal în sec. XVIII*, (vol. I, Sibiu, 1920; vol II, tot acolo, 1930) vol. II, p. 1.

¹⁴³Sub districtul H. se înțelege în această vreme teritoriul care de pe la 1700 (alungarea turcilor) forma un domeniu regal administrat din Hălmagiu și este identic cu protopopiatul H, în compunerea care a avut-o până în anii din urmă, când s-a mai format, la vest, protopopiatul Gurahonțului.

episcopii în Ungaria și Croația. N-a avut succes desființarea, însă o gravă știrbire i se aduce prin decretul din 4 februarie 1750, în sensul căruia, pe viitor, episcopii din Arad nu vor mai avea voie să viziteze personal districtul Hălmagiului, decât prin vicarii lor.

Înlesnită fiind calea propagandei unioniste încă prin decembrie 1749 își făcuse apariția în Hălmagiu vicarul unit de la Blaj, Petru Paul Aron. Călugărul acesta, desăvârșit produs al mentalității iezuitice care închinându-și trupul cu cea mai grea asceză se bucura de multă considerație în cercurile eclesiastice și lumești chiar, a ținut să culegă personal sugestii pentru campania ce plănuia. Mai trimise și o echipă de misionari să lucreze aici. Din observațiile sale, cât și din relatările acestora, el raporta că românii de la Hălmagiu ar fi dispuși să treacă la unire, numai să nu fie reîncorporați la Ungaria, unde impozitele erau mai grele.

Din scrisoarea locuitorilor, însă, adresată mitropolitului Nenadovici, desprindem că numai protopopul Simon Popovici din Hălmagiu s-a declarat aderent al unirii, după ce i s-a promis de la guvern o subvenție anuală.

În 10 decembrie 1751 i-a mai succes provizorului Tátay Samu¹⁴⁴ să smulgă un document iscălit de același protopop Simon Popoviciu și de 35 de țărani, promițându-le ușurări la solvarea tricesimei și amenințându-i cu porunca reginei, de nu vor iscăli.

Auzind de cele întâmplate, episcopul din Arad își îndrumă vicarul spre Hălmagiu. Dar n-a fost lăsat să intre pe teritoriul districtului sub pretextul că autorizația episcopului de a-și exercita jurisdicția asupra Hălmagiului nu a fost comunicată și autorităților din Transilvania.

Cu atât mai bine a fost pregătită de către autoritățile locale primirea vicarului unit Petru Paul Aron, care și-a făcut, acum a doua oară, o intrare triumfală în Hălmagiu. Pentru aceasta a fost sorocită ziua de 25 februarie 1752, o zi de sâmbătă și de târg mare, când se adună în Hălmagiu mii de țărani. Vicarul sosi însoțit de mare alai de protopopi, preoți, slujbași erariali și de comitat. În dangățul clopotelor și spre uimirea lumii adunată la târg, alaiul s-a îndreptat spre biserica ortodoxă în care s-a făcut slujbă cu ceremonie.

¹⁴⁴T. S. A fost provizorul, adică administratorul domeniului regal al Hălmagiului.

Drept rezultat al vizitei sale, vicarul unit raportează guvernului ardelean, că 38 comune (din 52) din districtul Hălmaგიului au îmbrățișat, de bună voie, sfânta unire.

Că lucrurile nu s-au putut petrece întocmai, ne-o dovedesc evenimentele ulterioare, cât și petiția înaintată mitropolitului Nenadovici de către doi preoți fruntași, de Ioan Blajici din Hălmaგიu și de George Gavrilovici din Tătărești. Petiția este semnată de 45 sate și de 25 preoți și arată prigonirea și nedreptatea ce au suferit-o din partea vicarului unit: cum au prins pe trei popi și i-au aruncat în temniță, cum au silit pe bărbați și femei să participe la slujbele vicarului unit. Declară, în sfârșit, că mai bine își jertfesc viața decât să-și părăsească religia și cer mitropolitului să intervină la înalta Curte împărătească.

Mitropolitul a și făcut o energică întâmpinare, însă Curtea bucurându-se de frumosul progres al catolicismului între români, n-a înțeles să desavueze procedura ilegală a vicarului unit.

Ca să-l împace într-un fel și pe mitropolitul, regina Maria Terezia, prin decretul din 10 iunie 1752, îi aduce din nou la cunoștință, că admite vicarului episcopesc din Arad să viziteze bisericile și clerul „neunit” din districtul Hălmaგიului. Nu uită însă să accentueze că îi este interzis a-și extinde vizita la clerul și poporul care a primit deja unirea. Iar, dacă ar veni cineva dintre aceștia, pe față ori în ascuns, pentru afaceri religioase, vicarul să nu-l primească, ci să-l respingă imediat.

Guvernul primi instrucțiuni speciale și mai categorice privitoare la acest faimos decret, din care reiese că se pregătea și pentru Hălmaგიu aceeași ingenioasă politică religioasă, pe care o practicaseră, în mare, catolicii la 1698, când românii ardeleni au fost declarați în bloc de uniți, impunându-li-se celor ce se încapățâneau să rămână în legea străbună sarcina, aproape imposibilă, de a dovedi, că nu au fost niciodată uniți.

Biserica ortodoxă se apără

La 5 septembrie 1752 sosi în Hălmaigel la curtea comitetului Paul Hollaki arhimandritul din Hodoș-Bodrog, Vinčențiu Prodanovici, însoțit de Ioan Albici, protopopul Aradului. În numele

guvernului îl aștepta comitele Hollaki și comisarul Iászay Mihály, căci Tátay socotise că e mai bine să figureze ca martor.

De la început cele două partide se ciocniră. Până când reprezentanții episcopului din Arad pretindeau să se facă vizita din sat în sat, ca să întrebe pe fiecare om de care religie dorește să se țină; comisarii guvernului, provocându-se la decretul regal, nu admiteau vizita decât în comunele care nu au fost declarate unite. A fost chemat martor Tátay Samu, care a dovedit prin acte în regulă, că românii din districtul Hălmaგიului care aproape toți locuiesc pe teritoriul domeniului erarial, au primit unirea.

În sfârșit, la 8 septembrie, comisia se deplasează în cele 7 comune aparținătoare familiei nobile Kozma, care nu au fost trecute pe lista uniților. mai întâi au mers în Aciua și aici toți oamenii prezenți declară că ei nu se despart de legea strămoșească. Asemenea, nu au voit să știe de unire nici celelalte șase sate: Aciuța, Pleșcuța, Talagi, Gura Văii, Răstoici și Dumbrava. Nicăieri comisia nu găsi preoți. Țăranii spuneau că nu știu unde sunt preoții lor.

Două scrisori, aruncate pe furiș în trăsura arhimandritului, descoperă machinațiunile administrației.

În cea dintâi, dată în numele tuturor românilor din ținutul Hălmaგიului, ni se spune, între altele, că de când a venit între ei vicarul cel unit din Ardeal, nu mai are cine să le boteze copiii, nici cine să le facă liturghie, căci preoții au fugit la pădure și nu mai îndrăznesc să se întoarcă acasă. Provizorul Tátay a chemat în 5 august pe toți oamenii la Hălmaგიu cu amenințarea unei pedepse de 40 floreni dacă nu vin; i-a înșelat și i-a scris, ba a pus pe unul să le scrie numele. În 28 august a chemat la sine pe cnezul din Hălmaგიu în același scop. Tátay a făgăduit oamenilor că le dă sare gratuit dacă primesc unirea, și fiindcă n-au primit, s-a mâniat și a poruncit să prindă o mulțime de oameni din Hălmaგიu, Țohești, Ocișor, Tisa și Leasa.

În scrisoarea a doua, preoții Ioan din Hălmaგიel și Lazăr din Aciua roagă pe episcop să nu-i uite în necazurile ce le suferă din partea funcționarilor care i-au încărcat cu biruri pentru că n-au vrut să subscrie lista vicarului. „Iară, pe credincioșii noștri i-au prins cu pandurii și i-au bătut, încât le-au curs sângele pe haine. Și când i-au slobozit, le-au zis: Mergeți la sârbi, să vă ajute! Popei Laloș din

Dumbrava i-a prădat și luat toată averea, iar fișpanul Hallaki a împrăștiat prin sate aspră poruncă, că tot creștinul care va îndrăzni să primească pe vreun preot neunit, va avea să plătească o pedeapsă de 80 de floreni și să rabde 40 de bâte”.

La raportul bine documentat al mitropolitului, regina slobozi la 8 noiembrie 1752 un nou decret prin care ordonează să se facă o cercetare mai nepărtinitoare pentru a se constata exact cine este unit și cine nu.

Guvernul numi de comisari pe doi înalți funcționari catolici. Unul era Francisc Boér, judecător suprem regesc în comitatul Albei de Jos, un român renegat din Făgăraș, care își începuse cariera ca secretar al episcopului unit Patachi. Al doilea era Paul Ponori, vicecomitele din Hunedoara. Ei întârziară însă să-și execute mandatul primit, zicând: ba că-i prea frig, ba că nu li s-au stabilit cheltuielile de drum.

Primind informații de la vicarul din Arad, care sosise la Hălmațiu, despre prigoanele ce le îndură românii din partea comitelui Hollaki și a provizorului Tátay, și părându-i-se cu tâlc această zăbavă, mitropolitul se adresa din nou reginei.

Maria Tereza îi ascultă ruga, și prin decretul din 22 februarie 1753 dispune începerea imediată a vizitei. Dar, tot atunci când îi acorda acest favor, găsi potrivit să-l facă atent că n-are voie a-și extinde jurisdicția și mai adânc în Ardeal, nici să se amestece, sub nici un pretext, în afacerile religioase ale credincioșilor săi de acolo.

Forță armată pentru înăbușirea rezistenței

În primăvara anului 1753 ieșiră în Hălmațiu comisarii guvernului, Francisc Boér și Paul Ponori, însoțiți de protopopul unit din Dobra, unde îi așteptau reprezentanții episcopului din Arad, arhimandritul Prodanovici și protopopul Albici.

Nici acum comisarii guvernului nu se învoiră să facă investigația decât în cele 7 comune, care nu primiseră unirea. Se referau tot la decretul din 10 iunie 1752. Reprezentanții episcopului din Arad, bazându-se pe recentul decret din 8 noiembrie 1752, pretindeau să meargă în toate satele și să întrebe pe fiecare om, dacă vrea să fie unit, ori neunit. Hotărârea reginei fusese într-un fel

comentată de către cancelaria ilirică, pentru mitropolitul Nenadovici, și într-alt fel de către cancelaria transilvană, pentru guvernul din Transilvania. Din instrucțiunile acestuia lipsea anularea dispozițiilor decretului anterior.

Neputându-se înlătura conflictul, comisarii guvernului părăsiră Hălmagiul pentru a cere lămuriri.

Atunci poporul simțindu-se batjocorit în sentimentele lui cele mai scumpe de către oamenii străini de legea lui, indignat peste măsură, își făcu singur dreptate. În văzul autorităților neputincioase față de proporțiile mișcării, țaranii ocupară cu forța biserica din Hălmagiu și pe cea din Târnăvă, de lângă Vața. Pentru a înțelege pentru ce tulburările s-au produs în aceste două localități, trebuie să amintim că la biserica din Hălmagiu slujea protopopul Simon Popovici, iar în Târnăvă, fratele său Petru, care cei dintâi trecuseră la unire și o susțineau pe față și acum, fiind într-u toate de partea provizorului Tátay și al comitelui Hollaki, cărora le slujeau întodeauna ca martori împotriva țăranilor.

Aflând despre tulburările acestea, Curtea din Viena ordonă trimiterea unei companii de mușchetari la Hălmagiu, ca să înăbușe orice gând de răscoală. Armata sosi pe aici pe la începutul lunii iulie și comitele Hollaki simțindu-se acum în siguranță, a putut să pășească mai energic împotriva rebelilor.

El a dat ordin, ca sub pedeapsă de 40 floreni, să se adune toți oamenii din Hălmagiu și să fie provocați prin judecătorul și notarul scaunului, ca să restituie cheile bisericii. Ordinul nu s-a putut executa, deoarece populația, de frica poliției, fugise în munte. Iar, acei puțini locuitori din Hălmagiu, care au putut fi aduși, declară că deoarece biserica aceasta este proprietatea credincioșilor din 12 comune, dânșii nu pot dispune nimic fără aprobarea tuturor.

Atunci judecătorul scaunului convocă pe locuitorii din Bănești, Poenariu, Tisa, Ionești, Leasa, pe ziua de 20 iulie la Hălmagiu și îi provocă să dea cheile bisericii, iar de au vre-o plângere împotriva preotului unit, să o spună, că se va face cercetare, numai să meargă oamenii la biserică.

Dar, iobagii aceștia ce de veacuri au fost mereu loviți și pentru cel mai neînsemnat gest de nesupunere, deși se vedeau înconjurați de fioroșii mușchetari înarmați până în dinți, dădură din

nou probă de un splendid eroism. Ei au strigat toți într-un glas și dintr-un suflet, că nu vreau să se facă uniți și că nu predau cheile decât episcopului din Arad, atunci când va veni el.

Stăruind din nou judecătorul pentru executarea ordinului, poporul strigă: „Suntem în fața voastră, tăiați-ne, omorâți-ne; dar cheile nu vi le dăm!”

Furios, comitele Hollaki a lăsat să se împrăștie mulțimea, dar peste noapte a poruncit să fie arestați cinci oameni din Hălmagiu, despre care spune că sunt instigatorii. Ei au fost prinși și excortați de soldați până la Deva, unde au fost aruncați în temniță. Tot atunci a fost prinsă în Brad soția crâznicului din Hălmagiu, care fugise cu cheile bisericii.

După alte demersuri la Curte, regina ordonă lămurit că vizita are să se facă în toate comunele din districtul Hălmagiului. Numai despre cele 35 persoane subscrise de Tátay pe actul de la 10 decembrie 1751, hotără regina, că trebuie să rămână unite fără nici o discuție. Cât privește bisericile de la Hălmagiu și Târnăvă, dispune să rămână închise până se va face o cercetare mai amănunțită. Țăranul Petru Furdea, care e arestat în Hălmagiu, să fie predat autorității comitatense, ca să-l judece. Nu uită regina să-l admonesteze pe mitropolitul Nenadovici pentru prea multe plângeri, făcându-l atent să se informeze mai bine de temeinicia lor înainte de a le înainta forurilor superioare.

Luând în considerare decretul regal din 7 iulie 1753, comitele Hollaki închise biserica din Hălmagiu și o pecetlui cu sigiliul căpitanului de muschetari, apoi cu sigiliul unui locotenent, cu al judecătorului suprem și cu al notarului de comitat, spre marea spaimă a copiilor și a femeilor care mai rămăseseră pe acasă. Tot așa a făcut și cu biserica din Târnăvă. Apoi a arestat pe popa George Popovici, acuzat de agitație împotriva unirii.

În toamna anului 1753 s-a făcut iarăși vizită oficială în districtul Hălmagiului. Dar pionerii catolicismului nici acum nu s-au dat bătuți și au săvârșit din nou aceleași ilegalități.

Comisarii guvernului împărțiră listele în trei rubrici. În rubrica întâi aveau să introducă pe cei ce s-au fost declarați mai dinainte uniți; în a doua, pe cei ce se declară acum uniți; în a treia, pe cei ce rămân neuniți. Apoi, ca să le fie mai ușor, au declarat uniți pe

toți locuitorii din cele 38 comune ce formeau proprietatea fiscului și a familiei Hollaki, conform dovezilor prezentate de Tátay Samu. Astfel, găsiră 702 familii unite și numai 105 familii neunite în cele 7 comune cunoscute deja.

Cu toate protestele reprezentanților episcopului din Arad, comisarii guvernului îndepliniră formele de legalizare ale conspectului și-l trimiseră guvernului din Ardeal. Temându-se, totuși, de acuzația de falsificare, dâșii mai ticluiră și un raport detaliat, în care învinuiesc pe arhimandrit, că el a înscenat agitațiile de la Hălmațiu, cerând îndepărtarea lui de acolo.

Aceasta a fost ultima sforțare a oficialității de a propaga unirea în ținutul Hălmațiuului.

Triumful ortodoxiei

Numeroasele proteste ale națiunii ilirice, care în sudul Ungariei se manifestă prin emigrarea în Rusia celor peste 100 mii de sârbi, cât și dârza rezistență a românilor de la Hălmațiu, au pus pe gânduri cercurile diriguitorie din Viena, determinându-le să-și schimbe tactica de luptă agresivă și să adopte o politică de conciliere, tocmai în interesul răspândirii mai cu efect a catolicismului.

În această atmosferă schimbată ajunse a se judeca recursul mitropolitului Nenadovici în cauza românilor de la Hălmațiu. El a fost dezbătut în conferința comună a cancelariei transilvane cu deputația ilirică la 22 octombrie 1754 și hotărârile aduse dădeau completă satisfacție mitropolitului. Conferința primi propunerea de a se lăsa în vigoare privilegiile națiunii ilirice, cu atât în Hălmațiu, cât și în celelalte districte ungurene, anexate la Ardeal. Constată procedura necorectă a comisarilor guvernali cu prilejul vizitelor la Hălmațiu și hotărăște să se instituie o nouă comisie, din care să fie excluși toți cei ce făcuseră parte din comisiile anterioare. Administratorul Tátay Samu, să fie transferat de la Hălmațiu. Asemenea, trebuie să părăsească Hălmațiu și iezuitul Salbeck din Blaj, venit acolo pentru a popovădui unirea dintre români. Mitropolitul să trimită un deputat care nu aparține dicezei Aradului. Preoții din Hălmațiu să fie împiedicați a se amesteca în lucrările comisiei.

Hotărârea aceasta, biruință strălucită a statorniciei părinților noștri în credința strămoșească, a fost comunicată mitropolitului de însăși regina Maria Tereza, care-l asigură totodată că episcopul din Arad va putea să-și exercite jurisdicțiunea peste ținutul Hălmaგიului, îndată ce se va fi îndeplinit vizita.

După atâtea peripeții, se întruni și a treia comisie în primăvara anului 1754 sub presidenția consilierului aulic Martin de Seeberg. Ceilalți membri sunt: Emerik Miske, jude de tablă; protopopul unit Avram Pop din Daia, care își cer de secretar pe popa Petru Popoviciu din Târnăvă; arhimandritul ortodox Moise Putnic cu secretarul său Silvestru Popoviciu, un preot român din Banat. Notarul comisiei era Wolfgang Cserey.

Cea dintâi ședință, având un caracter formal numai, s-a ținut în 10 mai 1754.

La a doua ședință, din ziua următoare, s-a citit decretul regal, care s-a trimis în copie și comitelui Hollaki, spre conformare. Au fost chemați în fața comisiei vicecomitele și judecătorul nobililor, punându- li-se în vedere să se abțină de la orice fel de propagandă. S-a stabilit numele celor care nu vor mai fi anchetați, ca fiind declarați uniți. Aceștia au fost cei 35 inși câștigați de Tátay la 10 decembrie 1751.

Ca ziua dintâi a vizitei s-a stabilit ziua de luni, 13 Mai, când au fost ascultați locuitorii din Hălmaგიu. De început, au fost chemați, unul după altul, cei șase preoți din Hălmaგიu, care toți au declarat că vreau să rămână ortodocși, sub ascultarea episcopului din Arad. Apoi, după ce, tot poporul adunat la un loc, a făcut aceeași declarație, strigând că nu vreau să se unească, a urmat conscrierea nominală a oamenilor.

O săptămână întregă apoi Hălmaგიul a fost martorul unor grandioase manifestări. Rând pe rând se perindară cetele de țărani sub conducerea cnezilor, ca să mărturisească pentru legea străbună.

În 14 mai se prezentară locuitorii din Țohești, Poenari, Ocișor, Ionești, Tisa, Leasa, Leștioara, Bodești și Mermești, din cnezatul Hălmaგიului, declarând cu toții că vor să rămână ortodocși.

Tot asemenea făcură, în 15 mai locuitorii din cnezatul montan, satele: Bănești, Cristești, Brusturi, Luncșoara, Văjdogi și Sârbi. Cu aceștia au venit și locuitorii din satele aparținătoare

domeniului Hollaky: Hălmăgel, Tomești, Ociu, și Țărmure, cari cu toții s-au declarat ortodocși. Excepție au făcut doi servitori domeniali din Hălmăgel și doi din Tomești, în total patru persoane, care s'au declarat unite.

În 16 mai s-au declarat ortodocși toți oamenii din cnezatul Ciucului: Ciucu, Vidra, Măgulicea, Lazuri și Groși; apoi cei din cnezatul Vaței: Brotuna, Târnăvă, Vața de Jos, Șteia, Strâmba, Vața de Sus, Prăvăleni, Căzânești, Băsărăbasa, și Ciungani; pe urmă cei din cnezatul Rișculiței: Târnăvița, Obârșia, Tiulești, Dobraț, Baldovini și Rișcuvita.

În 17 mai s-au declarat ortodocși locuitorii din cnezatul Aciuții: Aciuța, Aciua, Dumbrava, Tălagiu, Pleșcuța, Gura Văii, Poiana și Răstoici.

În 18 mai au fost admiși în fața comisiei toți aceia, care din oarecare motive n-au putut veni deodată cu consătenii lor. Cu toții s-au declarat ortodocși. Au venit să se înscrie la ortodocși și cei 35 oameni, pe care îi ademenise Tátay la unire în 1571, însă consilierul Seeberg, referindu-se la instrucțiunile precise ale decretului regal, îi respinse, spunându-le că trebuie să rămână și pe mai departe uniți.

Dintre preoți numai trei au acceptat unirea: protopopul Simion Popoviciu din Hălmăgiu, fratele său Petru Popoviciu din Târnăvă, și Sima din Basarabasa.

Raportul comisiei însoțit de protocolul investigației, a fost trimis în conferința deputațiunii ilirice și a cancelariei transilvane. Soluțiile la care s-a ajuns, se cuprind în decretul regal semnat de Maria Tereza la 7 septembrie 1754.

După ce toți românii din districtul Hălmăgiului, spune decretul, s-au declarat neuniți, cu excepția celor patru persoane, toate bisericile, carr au aparținut mai înainte uniților (care uniți?) se cedează pe seama neuniților. Excepție formează biserica din Hălmăgiu, care trebuie să se lase în mâna celor trei preoți uniți. Neuniților li se dă voie să-și zidească acolo altă biserică. Protopopul Simeon Popoviciu din Hălmăgiu și fratele său Petru Popoviciu din Târnăvă, vor primi în viitor o leafă anuală de 150 floreni din casa erariului, iar preotul Sima din Basarabeasa o leafă de 100 floreni.

Cât privește pe cei 35 indivizi care au primit unirea în 1751 și acum vor să se întoarcă la ortodocși, ei să fie considerați de uniți,

având să atârne de episcopul unit. Totuși, adaugă decretul, nici aceștia să nu fie tratați aspru, ci cu blândețe.

Așa s-au năruit străduințele catolicilor în ținutul Hălmaგიului. Românii și-au pierdut însă pentru totdeauna vechea biserică de piatră.

În conspectul ce urmează dăm pe comune numărul preoților, al familiilor, al bisericilor, unite sau neunite, conform conscripției întreprinse între anii 1760-1762 de către Generalul Buccow, comandantul trupelor împărătești din Transilvania. Adăugând la familiile laicilor, și familiile preoților, și socotind câte 4 membri de familie, putem avea aproximativ și totalul sufletelor.

O statistică de la 1760-1762

Comuna	Satul personal				Biserici cedate ¹⁴⁵		Socotind câte 4 membri de familie, totalul sufletelor
	uniți		neuniți		unite	neunite	
	preoți	familii	preoți	familii			
Hălmagiu	3		11	206		1	880
Țohești				32		-	128
Poenari				95		1	380
Țărmure				37		-	148
Ociu				37		1	148
Ocișor				49		1	196
Ionești				43		1	172
Tisa				67		1	268
Leasa				73		1	292
Bodești				41		1	164
Mermăști				16		-	64
Hălmăgel			2	81		1	332
Sârbi				50		1	200
Târnăvița			1	20		1	84
Vâjdogi				22		-	88
Luncșoara				63		1	252
Bănești				81		1	324
Cristești				22		1	88
Brusturi				63		1	252
Vârfurile			4	91		1	380
Vidra				71		1	282
Măgulicea				41		-	164
Lazuri				66		1	264
Groși				21		1	84
Avr. Iancu				116		1	464
Aciuța				40		1	16
Poiana				25		-	100
Tălagi				93		1	372
Dumbrava				25		-	100
Răstoci				22		-	88
Pleșcuția			1	45		1	184
Gura Văii				34		1	136
Total	3		19	1788		24	7,243

¹⁴⁵ Datele celor două rubrici, Statul personal și Biserici, sunt luate din „Extractus Summarius in incl. Comitatu Zarandien si Unitorium et Non Unitorium etc.”, publicat de Dr. Virgil Ciobanu în *Statistica Românilor din Ardeal făcută de*

Bisericile și protopopii Hălmaگیului

Pe teritoriul comunei Hălmaگیu se pomenesc în două locuri urme de vechi biserici. Pe ruinele uneia se înalță actuala biserică unită¹⁴⁶. A doua ar fi fost în curtea domeniială pe locul movilei¹⁴⁷ care se observă și azi a fi o alcătuire artificială. Márki crede că o biserică din Hălmaگیu ar fi fost zidită de Brancovici¹⁴⁸, stăpânul cetății Șiriei în întâia jumătate a sec. XV, de care ținea și Hălmaگیul. Vechea curte domeniială o posedă azi banca Crișana, iar pe movila ce ar fi închizând ruini sunt crescuți acum copaci bătrâni.

În apropierea acestei movile se mai putea observa înainte cu vreo 50 de ani fundamentul unei biserici bizantine înfățișând o cruce cu brațe egale în lungime de 27 metri, la împreunarea cărora se va fi înălțat cupola. Interiorul navei avea lărgimea de 9 metri, pereții erau groși de 80 cm. Absida era spre răsărit, iar în partea opusă, spre apus, era intrarea principală. În fața intrării principale, între coridoare largi numai de 1.5 m se afla o altă clădire largă de 4.75 m și lungă de 11.5 m, mergând de la apus spre răsărit, într-o direcție cu biserica, – o oarecare casă de curie, ridicată mai târziu, într-o epocă de decadență a gustului artistic. Márki, după ce relatăm această descriere, susține că biserica din Hălmaگیu este unicul monument de artă bizantină din jud. Arad și că acest gen arhitectural ar fi fost adus din peninsula balcanică de către românii care în sec. XV aveau un voievod la Hălmaگیu. Tot el, deși nu văzuse decât pietrii naturale din fundament, crede că pereții acestei biserici trebuie să fi fost înveliți cu blocuri cioplite și împodobite cu sculpturi¹⁴⁹.

administrația austriacă la anul 1760-1762 etc., Cluj 1926, p. 53-56. Nu este trecută biserica din Hălmaگیu, probabil fiind considerată ca de mai înainte a uniților și nu acum cedată. Lipsesc din spectul comunelor Leștioara și Budești.

¹⁴⁶*Schematismus Lugosiensis pro anno 1877*, p. 93.

¹⁴⁷Tradiție citată de Márki, I, p. 443.

¹⁴⁸Márki, I, p. 498.

¹⁴⁹*Ibidem*, I, p. 443.

Hălmagiu centru cultural în Evul Mediu: Popa Simeon de la 1450, voievodul Moga la 1451, catedrala bizantină

Márki cunoștea la 1892, când a tipărit istoria jud. Arad, existența la 1451 a voievodului Moga; precum dovedea, după cum am văzut, și existența unui monument de artă bizantină la Hălmagiu pe acea vreme.

O nouă și foarte prețioasă contribuție la cunoașterea trecutului îndepărtat al Hălmagiului aduce la 1912 prof. Ilie Bărbulescu¹⁵⁰ care descoperă în lucrarea sârbului Ljub. Stojanovich¹⁵¹ că Popa Simeon din Hălmagiu la 1450 a tradus cele 4 evanghelii în limba sârbească literară din Macedonia, adică în limba medio-bulgară, uzitată în vechile noastre cărți bisericești. Bărbulescu stăruie asupra precizării sale de „limbă literară sârbească” pentru a dovedi preponderența elementului sârbesc asupra celui bulgăresc în toate domeniile de manifestare din acea epocă.

Asemenea, Ștefan Meteș¹⁵², citând pe Bărbulescu remarcă și el în legătură cu Hălmagiul pe Popa Simeon de la 1450.

Apropiind aceste informații dispersate vom vedea că ele se completează reciproc, înfățișându-ne icoana unei strălucite epoci de cultură la Hălmagiu pe la mijlocul sec. XV, despre care putem presupune că se întindea și mai departe în adâncul Evului Mediu, întrucât voievodul Moga la 1451 era numai confirmat în drepturile de care se bucurase și în trecut.

Într-adevăr, prezența unui voievod implică o organizație administrativă laică și militară în primul rând, dar totodată și o conducere centrală religioasă. Și, îl găsim pe cărturarul preot Simeon, care putea avea și titlul de vlădică. Reședința căpeteniei spirituale trebuie să fi fost înzestrată cu o biserică mai pompoasă. Și,

¹⁵⁰Ilie Bărbulescu, *Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie*, Iași, 1912, p. 192.

¹⁵¹Ljub. Stojanovich, *Katalog rukopisa i starih stampanili knjiga*, Belgrad, 1901, p. 11.

¹⁵²Ștefan Meteș, *Istoria bisericii românești din Transilvania*, vol. I, Sibiu 1935, p. 112, nota 2.

o putem deduce din vestigiile descrise mai sus. Poate, chiar în virtutea unei vechi tradiții credincioșii noștri numeau biserica din Hălmațiu „întâia și vlădiceasca biserică” și în sec. XVIII¹⁵³.

Prezența Popii Simeon la curtea voievodului Moșa ne dovedește că voievodul nostru de la Hălmațiu se împărțase de aceeași cultură ca și întreg neamul românesc, era, deci, ortodox ca și supușii lui. Relevăm acest fapt, deoarece scriitorii unguri susțin că voievozii românilor puteau fi și de altă lege, decât cea a supușilor lor.

Dacă aici pe valea Crișului Alb, jupâniile de la Ribița și Criștior și-au avut ctitoriile lor împodobite cu zugrăveli măiestre, de ce nu și-ar fi avut și voievozii de la Hălmațiu biserica lor, condusă într-o vreme de iscusitul cărturar, care a fost Popa Simeon la 1450!

Biserica unită

Sunt azi în Hălmațiu două biserici, una unită și alta ortodoxă.

După cum am văzut din capătul precedent, vechea biserică a fost predată uniților, definitiv, la 1753. Într-o petiție datată la 1754 și adresată mitropolitului sârbesc de către credincioșii ortodocși găsim oarecare informații privitoare la vechimea acestei biserici. Cităm¹⁵⁴.

„.... Iară află-se într-u acest ținut și ai noștri locuitori nu puțină seamă de oameni bătrâni, care și în vremea năvălirii prădării tătarilor și biruinței turcești, precum această biserică a noastră au fost, mărturisesc, și cum că de oamenii credinței noastre ar fi ridicată de multă vreme, care nici nu se ține minte și cum totdeauna neschimbată sub ale noastre mâini au fost, măcar cu multă nevoie și cu mare cheltuială s-au ținut până acuma, ai noștri pravoslavnici Arhieriei au sfințit, și într-u ale sale duhovnicești dregătorii și jurisdicției, ca pre o *întâia și vlădiceasca* biserică au avut în districtul acesta; precum și adevărat se poate arăta cum odinioară turcilor care se afla întru acea vreme în Ineu și mai numit comandantului cel turcesc al cetății Ineului, care se numea Silgibașa ca să nu o surpe după al lor păgânesc obiciau, am dat patru sute de taleri turcești,

¹⁵³Dragomir, *Op. cit.*, I, Anexa Nr. 80, p. 130.

¹⁵⁴Dragomir, *Op. cit.*, I, Anexa 80, p. 130.

altădată rugându-ne să fim slobozi a o acoperi și a înoi acuperemântul cel vechiu am dat șaptezeci de taleri iară turcești, șaptesprezece berbeci și patruzeci și opt ocle de unt...”

„Sligibașa” trebuie să fie pașa Seidi Buda, care la 1659 a fost încredințat și cu paza cetății Ineului.¹⁵⁵ Să i se fi păstrat numele numai prin tradiție; ori, poate, autorul petiției de la 1754, va fi găsit și ceva însemnări în cărțile bisericești?

Așadar, biserica aceasta a existat pe timpul turcilor. mai știm că pe când era ortodoxă aparțineau la această biserică 11 sate din jur. Devenind unită n-a mai avut decât puțini credincioși.

De la 1848, când a ars capela romano-catolică din curtea domeniului, în această biserică oficiază și preotul romano-catolic, care se află în Baia de Criș. A căzut în ruină, fiind aprinsă de trăznet, și a fost renovată în 1879 și 1897.

Au fost și protopopi uniți în Hălmațiu până la 1895, când protopopiatul s-a mutat la Baia de Criș. Azi biserica unită din Hălmațiu nu mai are credincioși, decât atunci când se nimerește ca funcționari de această religie să fie numiți aici.

Protopopi uniți în Hălmațiu au fost¹⁵⁶: Simeon Popoviciu, 1769; Artemie Popovici, 1782; Ioan Moga, 1852-1862; Ioan Birta 1862-1872; Petru Birta 1872-1898.

Biserica ortodoxă

Vechea biserică fiind predată uniților la 1753, ortodocșii au rămas fără biserică.

Protopopul Ioan Groza, care a păstorit de la 1866 până la 1905, a însemnat pe filele unei evanghelii¹⁵⁷, după spusele bătrânilor, că actuala biserică ortodoxă a fost zidită, câțiva ani după ce le-a fost luată cea veche, de către negustorii Andreiu Iacobovici cu soția sa Maria și Iștoc Perva, locuitori în Hălmațiu. Andreiu Iacobovici a

¹⁵⁵Márki, II, p. 115.

¹⁵⁶Șematismul istoric al Diezezei Lugoșului, Lugoș, 1903, p. 404, 410.

¹⁵⁷AMH. Fișa Nr. 125 din 12 V 1934. Informator, Ștefan Bogdan, protopopul Hălmațului, care a binevoit a-mi decopia această inscripție.

murit la anul 1766 și crucea lui se află în biserică la scaunul Nr. 14, de-a stânga cum intri în biserică. Crucea văduvei Maria Iacubovici a fost la dulapul epitropilor, iar a lui Iștoc Perva la scaunul din partea dreaptă cu Nr. 10. La 1863 pereții bisericii au fost ridicați cu 3 metri și atunci, din nebagare de seamă, cele două cruci din urmă s-au nimit. Clopotul cel mare s-a făcut la anul 1830 prin colectă și crăpând la 1867 a fost turnat din nou la Timișoara. Clopotul al doilea și orologiul s-au cumpărat la anul 1873.

Având ca date precise anul 1753, când vechea biserică a fost cedată uniților, cât și anul 1766, data morții cititorului Andrei Iacubovici, pe care protopopul Groza a putut-o cunoaște precis; actuala biserică a putut fi zidită între anii 1753 și 1766, probabil pe la 1760.

Mai amintim că în cursul războiului mondial, prin 1917, clopotele au fost rechiziționate pentru scopurile armatei.

Protopopii Hălmagiului

Protopopiatul Hălmagiului, pe la mijlocul sec. trecut, se întinde de la Gura Văii în sus pe Valea Crișului până la Rișculița, lângă Baia de Criș, cuprinzând 52 comune, adică unitatea ce constituia domeniul cameral al Hălmagiului după alungarea turcilor, pe la 1700, – după cum mai bine se vedea din singhelina de la 1850 a protopopului Petru Moldovan, publicată în partea III-a acestei lucrări. Mai târziu i s-au adus 16 comune din regiunea Gurahonțului, în care situație a rămas până la 1926, când înființându-se un nou protopopiat la Gurahonț, i s-au defălcat acestuia toate comunele de la vest până la Vârfurile, rămânând azi cu 40 de comune, dintre care 18 în jud. Hunedoara, iar 22 în jud. Arad.

Timp de vreo două secole protopopii Hălmagiului au îndeplinit un mare rol național în viața Zărandului, căci după ce voievozii și cnezii români au dezertat în tabăra adversarilor politici, protopopii au rămas singurii reprezentanți firești ai populației muncitoare, aici, în întregime românească. Am observat aceasta foarte bine și în epoca absolutismului ce urmă după 1850, când imperialismul vienez deși își avea perfect organizată administrația

laică, ea se adresa populației prin intermediul protopopului ort. din Hălmațiu.

În cele ce urmează, vom da seria protopopilor Hălmațiuului, pe care i-am putut cunoaște începând de pe la mijlocul sec. XVIII.¹⁵⁸

1. *Simeon Popoviciu* (1751). Am văzut că la 1751 a trecut la unire.

2. *Adam Popoviciu* (1763, 1781, 1792). Este pomenit într-o inscripție pe Testamentul Nou de Bălgrad (de la 1648), ca fiind proprietarul acestei cărți și protopop al Hălmațiuului la 1763. Tot acolo în altă inscripție e pomenit la 1781 și 1792.

3. *Arsenie Adamoviciu* (1800; la 1804 era mort). Este pomenit tot pe Testamentul Nou de Bălgrad că a sfințit biserica cea nouă din Leasa în 30 septembrie 1800. La 1804 Nicolae Popoviciu pe „Adunarea Cazaniilor” că această carte a fost cumpărată și adusă din Arad din banii bisericii de către „răposatul protopop Arsenie”.

4. *Namesnic Nic. Popoviciu* (1804, 1809; răp. la 1810). La 1804 semnează în Pomelnicul din Cazanie. Tot acolo și în 17 august 1809. Tot din acel pomelnic aflăm că a răposat la 4 februarie 1810.

5. *Nicolae Adamoviciu* (1813, 1814, răp. la 1836). Este pomenit întâi ca paroh al Hălmațiuului la 1803, apoi ca „namestnicul Hălmațiuului” la 1813. Ca protopop nou a sfințit biserica din Aciua Mică (Aciuța) la 8 Nov 1814. A răposat la 23 iulie 1836, după cum scrie în Pomelnic urmașul său Arsenie Adamoviciu.

6. *Arsenie Adamoviciu* (1833, 1836, până la 1849). Este pomenit întâi ca namestnic în matricola botezaților din Hălmațiu la 1833. În iunie 1836 iscălește ca „protopresbiter administrator” în Pomelnic, când însemnează moartea predecesorului său. mai pe urmă îl găsim iscălit la 9 decembrie 1849. De la 1850 a fost protopop în Beiuș. A murit la 28 iulie 1855 și este înmormântat în Hălmațiu, lângă biserică.

7. *Petru Moldovan* (protopop: 1850-1866), A murit la 9 februarie 1868. Biografia lui o dăm în partea III a acestei lucrări.

8. *Ioan Munteanu*, protopopul Butenilor, a administrat și Hălmațiuul de la 1866 până la 1868.

¹⁵⁸AMH. Fișa. Nr. 131 din 2 XI 1937, Informator, Ștefan Bogdan, protopopul Hălmațiuului.

9. *Ioan Groza*, senior, (protopop: 1868–1901). A fost introdus la 10 mai 1868. În 1901 iulie 7 își zice „referent consistorial la Oradea”, iar în același an la 26 septembrie „protopop pensionat”. A răposat la 12 noiembrie 1905 în vârstă de 75 de ani. Este înmormântat în Hălmaგიu.

10. *Dr. Ioan Groza*, junior (prot.: 1901–1904). A fost doctor în teologie și fiul precedentului. Îscălește mai întâi ca protopop în Matricola răposaiilor la 18 octombrie 1901. Moare la 24 iulie 1904 în vârstă de 46 ani.

11. *Ioan Georgea*, protopopul Butenilor, administreză și Hălmaგიu până în mai 1905.

12. *Cornel Lazar* (pro.: 1905–1931). A fost introdus în 9/22 mai 1905 și a funcționat până la 1931, când moare și este înmormântat în Timișoara.

13. *Ștefan Bogdan* (prot.: din 1932). A fost preot în Cermei, jud. Arad. A fost introdus ca protopop al Hălmaგიului în 9 octombrie 1932.

În revoluția lui Horia, Cloșca și Crișan, 1784-1785

Împărat era acum Iosif II de la 7 septembrie 1784 Zărandul se unise cu Hunedoara. Șeful administrativ al Zărandului era vicecomitele Ștefan Hollaky, care își avea reședința în castelul său din Hălmaგიel. În Hălmaგიu se afla la această dată puțină oaste imperială sub comanda căpitanului Csepi¹⁵⁹, rămasă aici de la 1753, de pe timpul frământărilor religioase. Bethlen, Hollaky și Kozma erau domnii pe pământ, de la care strămoșii noștri au pățimit ca iobagi, ca români și ca schismatici.

Cei doi împărați luminați ai Austriei, Maria Tereza (1740-1780) și mai mult fiul ei, Iosif II, care îi urmă în domnie, având în vedere înalte interese de stat, au încercat să desființeze iobăgia, însă s-au împiedecat de rezistența feudalilor atotputernici. Iobăgimea a înțeles aceasta și a început a se plânge curții împotriva tratamentului neuman al domnilor. Și lucru nemaipomenit, curtea se sesiza de petițiile iobagilor. Așa a ajuns Horia cu jalbe la împăratul. Iosif II a

¹⁵⁹ Kozma, *Op. cit.*, p. 101.

călătorit chiar prin Ardeal, a stat de vorbă cu iobagii români și a adunat personal mii de petiții de la dânșii. Atitudinea binevoitoare a Vienei în domeniul economic valora însă prea puțin, căci în Ardeal exista încă de pe atunci în mod latent și neprecis, doar: complexa problemă națională românească, care nu putea fi înțeleasă nici chiar de luminații împărați și cu atât mai puțin putea fi consensul politicii centralizatoare și germanizatoare a poliglotului imperiu.

Astfel, Maria Tereza prin edictul favorabil iobagilor, de la 1769, și Iosif II când la 1783 decretează ștergerea numelui de iobag și proclamă libertatea personală, puteau fi sinceri în sentimentele lor demofile, căci zdrobind feudalismul și deschizând maselor populare calea prosperității economice, sporeau totodată puterea de prestație a contribuabililor față de vistieria statului veșnic secătuită din pricina pretențiilor crescânde ale ministerului de război, știut fiind că nemeșii în baza legii Verböcziene erau scutiți de impozite și nici feciori pentru oaste nu dădeau. În materie religioasă, însă, lucrurile nu se mai potriveau: Maria Tereza a reluat cu mult zel propaganda pentru convertirea românilor la catolicism; chiar și Iosif II cădea la dezacord cu miniștrii săi când la 1781 iscălea edictul de toleranță religioasă și văzând că românii se întorc la ortodoxie tot el a fost silit să publice alt edict la 1782, amenințând cu grea pedeapsă pe cei ce ar cuteza să rostească vreun cuvânt împotriva unirii cu biserica Romei, – deoarece așa cereau înalte rezoane de stat. Cât privește limba: Iosif II s-a situat de-a dreptul pe linia naționalismului german, înlocuind latina universală cu limba germană, pe care s-a străduit să o răspândească la toate popoarele sale.

Evident că, integral problema iobăgiei în Ardeal putea fi pusă numai de către însuși poporul românesc, care înlăturat fiind din viața de stat, nu avea alt mijloc de afirmare, decât: revoluția.

Preludiul revoluției

Înainte de vreme, până la introducerea liniei ferate Arad Brad la finalul secolului trecut, Crișenii de la Hălmagiu erau în permanent și viu contact comercial cu Bradul cât și cu moșii de la Abrud și Câmpeni, la ale căror vestite târguri transportau cu cociile cereale aduse din câmpia Tisei, vinuri din podgoriile Aradului,

precum și produsele proprii de fructe, rachiu, păsări de casă, articole ce se vindeau bine populației miniere din acele regiuni mai sărace în agricultură. Hălmăgenii erau și teujeri. Ei cumpărau oi și alte vite de la moși și le mânau la târgurile din Ungaria. Acestui fapt se datorează că totdeauna Crișenii din Zărand erau alături de moși, și așa se explică că într-un început de rebeliune produs la 1782 în Câmpeni erau implicați și Hălmăgeni.

Ignorându-se un drept străvechi al locuitorilor din munții Abrudului, tezauriatul arendase cârciumăritul unor Armeni. La 24 mai 1782 era târg de țară în Abrud. Armenii își așezară butoaiele cu băuturi în toate părțile și cunoscând împotrivirea localnicilor, pentru a desființa prin forță dreptul uzual al acestora, își înarmară servitorii cu lănci, puști și pistoale. Un servitor prinse a se certa cu un moș de la Râul Mare (lângă Abrud), care adusese miez spre vânzare. Alt servitor, care alerga călare prin târg, trânti la pământ pe o femeie de la Hălmăgiu și-I împrăștie nucile aduse spre vânzare. Apoi, călcă pe un alt țăran, tot din Zărand, care tocmai își aduna în sac lâna cumpărată. Scăpând de sub picioarele calului, crișanul apucă securea și sparse un butoi cu băutură de al armenilor, apoi împreună cu moșul căruia îi confiscaseră miezul au dat chiot prin târg și în scurt timp toate butoaiele armenilor au fost sparte. Incidentul acesta a dat naștere unui mare proces. Au fost prinși și torturați 23 de primari și locuitori din tot atâtea sate. S-au dat sentințe de moarte. Satele au fost obligate să restituie pagube formulate în mod exagerat de armeni. Între cei urmăriți pentru agitație era și Horia, dar el nu a putut fi prins. Împăratul a anulat sentințele de moarte și a ordonat ca țăranii să nu fie vexați pentru că au înaintat petiții cabinetului. Dar temnițele tot nu se deschideau. Represaliile drastice n-au făcut decât să propage și mai mult spiritul revoluționar în munți.

În Zărand, unde nu statul, ci particularii, nemeșii unguri, erau proprietari de pământ, situația era și mai insuportabilă. În zadar slobozea curtea din Viena edicte pentru ușurarea iobăgiei, căci nemeșii care erau totodată și funcționari administrativi, nu voiau să le execute.

Nădejdea unei vieți mai bune o trezi în sufletele țăranilor noștri știrea răspândită pe la începutul anului 1784, că împăratul voiește să înființeze regimente de graniță și în Munții Apuseni. Știrea

aceasta o răspândea și Horia care tocmai sosise de la Viena. Grănicerii fiind scutiți de iobăgie, au născut un puternic curent de militarizare și grupuri, grupuri, de iobagi curgeau spre Alba-Iulia să se înscrie de soldați. Nu se prea știe, dacă locotenent-colonelul Karp avea autorizație special de la Iosif II și pentru o conscripție militară, dar militarizarea corespundea intențiilor împăratului și autoritățile locale îi primeau cu brațele deschise pe iobagi, iar aceștia odată conscriși, în naivitatea lor, se credeau soldați scăpați de robotă și așteptau numai să capete arme. Dar, vara trecu, se apropia și sfârșitul toamnei și în loc de arme care să le aducă mântuirea din jugul iobăgiei, pe sate se dădea de știre în mod oficial, că iobagii trebuie să-și îndeplinească și mai departe obligațiile urbariale. Iobagii vedeau în această neplăcută întorsătură a lucrurilor, manopera nemeșilor.

Izbucnirea revoluției, cronica evenimentelor din Zărand

Joi, în 28 octombrie 1874, la târgul săptămânal din Brad, era adunată multă lume. Venise și Crișan îmbrăcat în haine de cerșetor și de sub podul Crișului răspândea vestea că Horia a adus noi porunci de la împăratul pe care le va comunica în duminica viitoare la biserica din Mesteacăn. Îndemna pe oameni să vină cât mai mulți la acea adunare, cel puțin câte o delegație de 4-5 inși din fiecare comună.

Astfel, duminică în 31 octombrie se întruniră la biserica din Mesteacăn vreo 500-600 țărani din tot cuprinsul Zărandului. În adunare se hotărî ca să plece cu toții la Alba-Iulia după armele făgăduite, iar Crișan, care fusese soldat în tinerețe, să-i învețe mântuirea armelor și comanda ostășească în limba românească, ca să le fie mai ușor atunci când vor intra în serviciul de grăniceri. Jurară pe crucea aurită adusă de Crișan și după ce preotul locului, Ianăș Cazan, îi binecuvântă, porniră la drum. Se mai trimiseră curieri pe sate cu porunca, ca acei ce n-au putut veni la Mesteacăn, să grăbească a ajunge cât mai curând la Curechiu, unde îi va aștepta și Horia.

Iobagii păstraseră atât de bine taina, încât subprefectul Hollaky își petrecea fără grijă cu oaspeții, baronul și baroneasa

Iosika, la curtea sa din Hălmăgel și nu află despre mișcarea lor decât a doua zi pe la amiază. Vestea îl găsea tocmai în timpul mesei și îl aduse în mare încurcătură. A dat ordin pretorilor să plece imediat cu gornicii să prindă pe agitator. Plecă și dânsul la Baia de Criș, reședința județului. Aici află că țărani plecaseră din pre ziuă și că pretorii erau pe urmele lor. La întoarcere spre Hălmăgiu, noaptea, se întâlni în față cu pâlcuri de oameni grăbiți. Spuneau că sunt chemați la Curechiu din porunca împăratului¹⁶⁰. Acestea erau gloatele lui Crișan pornite din satele de la Hălmăgiu.

Crișan ajunse cu ceata lui în Curechiu luni, 1 noiembrie, spre seară. Aici îl aștepta altă mulțime de țărani și preoți. Târziu noaptea pătrunseră în comună și pretorii însoțiți de câțiva soldați. Ca să poată spiona adăpostul lui Crișan aduceau cu dânsii și pe gornicul Petru Căra din Criștior. Gornicul se duse drept la casa primarului, dar află aici numai un copil, pe care îl întrebă: Unde-i crăișorul vostru, să-l mănânc! Apoi, ca să-i stoarcă mărturisiri, începu a-l arde pe față și pe tălpile picioarelor cu vâtraiul înroșit în foc. Într-un târziu potera descoperi culcușul lui Crișan și reuși să-l înconjoare. Când să pună însă mâna pe el, începură a suna clopotele bisericii și lumea alarmată alergă în ajutorul căpitanului. În câteva clipe cei doi pretori fură omorâți cu bâtele, iar gornicul legat bot. Pe soldați îi dezarmară și l-au dat drumul. Din ordinul lui Crișan a fost ucis și gornicul Petru Căra.

Aflând despre cele întâmplate, subprefectul Hollaky părăsi în grabă teritoriul județului și s-a refugiat în Ungaria, spre Arad, după ce în 2 noiembrie din Ociu, iar în 4 noiembrie din Pleșcuția, trimitea rapoarte disperate către prefectul Hunedoarei, la Deva, cerând ajutor.

A doua zi dimineața Crișan adună oamenii la biserică și sfătuindu-se asupra celor întâmplate, cu toții fură convinși că nobilii se opun ca ei să capete arme și că în zadar ar mai merge la Alba-Iulia. Crișan le propuse să pornească imediat cu el ca să stârpească pe toți nemeșii, căci aceasta e și dorința împăratului. Potopul era dezlănțuit.

¹⁶⁰Nic. Densușianu, *Revoluția lui Horia în Transilvania și Ungaria, 1784-1785*, București, 1884, p. 157.

Către amiază în aceeași zi de 2 noiembrie răsculații au atacat cu furie curțile nemeșilor din Criștior și au ucis vreo 17 persoane, dintre care 12 aparținătoare familiei Kristyory (ce se ține a fi descendentă a voievodului Bălea de pe la 1400). Puțini nemeși au mai scăpat cu fuga la pădure, iar pe alții, mai ales femei și copii, i-au botezat, făcându-i români. Pe fiica subprefectului Pakot, cu numele Apolonia, au botezat-o ortodoxă, apoi au măritat-o cu un iobag tânăr.

Din Criștior iobagii s-au împărțit în două grupe. Una a plecat spre Mihăleni. A doua, sub comanda lui Crișan a pornit spre Brad, unde și ajunseră în aceeași zi. La știrea că vin răsculații, nobilii s-au ascuns în turnul bisericii reformate. Românii au asaltat biserica și i-au tras în jos. Aici erau domni familiile Brádi și Nemes. O parte din ei au fost executați, iar alții au fost grațiați după ce au primit legea românească. Nu au scăpat de botez nici niște evrei din Alba-Iulia ce veniseră la târg la Brad cu mărfuri. Românii le raseră bărbile, îi dezbrăcară în pielea goală și le turnară apă peste capete, zicând că-i fac români. Din Brad mulțimea se împărți iarăși în mai multe trupe, apucând fiecare altă direcție prin toate colțurile Zărândului. Crișan atacă în 3 noiembrie curțile nobilimii din Ribița. Aici nobilii dispunând de arme și de muniție în abundență încercară să opună rezistență. Ei se baricadară îndărătul zidurilor curții, prin case și deschizând foc asupra țăranilor, omorâră 7 și răniră vreo 20 oameni din trupa lui Crișan. După o luptă înverșunată de mai multe ore, țăranii izbutiră să dea foc grajdurilor și magaziiilor. O parte din nobili căzură în timpul luptei, iar ceilalți amenințați să ardă de vii, încercară să fugă la pădure., dar au fost prinși și condamnați la moarte. În total, țăranii uciseră în luptă sau executară cu țișanii 42 de persoane în Ribița, dintre care 19 din familia Nemeș și 5 din familia Ribiczei.

Joi în 4 noiembrie, rebelii atacă populația ungurească din Baia de Criș. Călugării franciscani se refugiaseră, lasând pe unul singur în mănăstire. Țăranii au distrus mănăstirea. Pe văduva pretorului Mihail Gaál, ucis la Curechiu, o botezară și măritară cu un iobag. Executară și aici trei persoane.

Revoluția izbucnind la Estul comitatului, iar Hălmagiul aflându-se la partea opusă, de vest, nobilii de aici avură răgaz să se refugieze în Ungaria. Au fost însă prădate și curțile nobililor din regiunea Hălmagiului. În 4 noiembrie au fost prădate curțile din

Ociu, Hălmăgel și Țărmure. În 5 noiembrie aceeași soartă au avut-o curțile din Hălmăgiu, Aciua, Aciuța și Pleșcuța.

Aici incendiile și jafurile s-au sfârșit, deoarece răsculații ajunseseră la marginea comitatului, iar în comunele de peste graniță, din cott. Arad, nu mai erau nici unguri, nici domni de pământ, aceste comune aparținând erarului și administrându-se în consecință, –după cum afirmă fostul prefect de mai târziu al Zărandului, Pavel Kozma, în monografia sa ¹⁶¹.

În timp de 4 zile, între 2 și 5 noiembrie, întreg Zărandul a ajuns în mâinile răsculaților. Și, fiindcă județul rămăsese fără administrație, atribuțiile de subprefect și le luă nobilul român Adam Pag, originar din Cristeștii Hălmăgiului. Crișan își formă o ceată de 200 de călăreți. Închise trecătorile și nimeni nu intra și nu ieșea din Zărand fără știrea oamenilor lui. Din Zărand, mai multe pâlcuri de răsculați se năpustiră asupra comitatului Hunedoarei, iar Crișan cu ceata lui plecă spre munții Abrudului spre a se întâlni cu Horia și cu Cloșca.

Nu intră în cadrul preocupărilor noastre să dăm o completă povestire a acestei sângeroase revoluții. Amintim că numai în districtul Hunedoarei (cott. Zărand și Hunedoara) au fost incendiate, parte prădate numai, 232 curți nemeșești în 61 comune și au fost ucise 133 persoane, nemeși, unguri sau oameni de ai lor.

Căpeteniile iobagilor accentuaseră mereu că e voia împăratului ceea ce fac dânșii când distrug nobilimea, iar faptul că în primele zile armata s-a ținut în cea mai strictă expectativă nu făcea decât să întărească pe țărani în această convingere. Curând însă se dezmeticiră din această iluzie.

În fața Devei, la 7 noiembrie, armata imperială trasă în plin, începând operațiunile militare după toată regula, împotriva țăranilor înarmați cu furci și topoare și numai puțini cu puști. Răsări acum și o ceată de călăreți formată dintre nemeșii refugiați în cetatea Devei. 72 de țărani fură tăiați, mulți aruncați în Mureș, iar 44 căzură prizonieri, pe care tribunalul nobililor îi judecă la moarte și execută. Acesta a fost numai începutul carnagiului monstrous ce-l organizează nobilimea ungurească.

¹⁶¹ *Op. cit.*, p. 100.

Pentru a înăbuși cât mai fără risc răscoala, armata se folosi și de mijloace nelegale. Pentru a-i deruta pe iobagi, propuse un armistițiu și ceru ajutorul vlădicilor și al unui cunoscut intelectual român, oculistul Molnar. Vlădicii trimiseră protopopii pe sate să prezinte pe șefii mișcării de amăgitori mincinoși și să îndemne pe oameni să se lepede de ei. La Hălmagiu a venit în persoană episcopul Petrovici din Arad, „ca să lumineze poporul de rătăcirea în care se află”¹⁶².

Preoțimea inferioară era în fruntea poporului. La 11 noiembrie, Cloșca și tânărul Horia au încheiat un armistițiu de 8 zile cu colonelul Schultz. La 16 și 17 noiembrie, Molnar duse tratative cu Crișan la Brad. Țăranii spuneau că s-au revoltat pentru că nobilii rețineau rezoluțiile împărătești, cerând: să fie militarizați iobăgia să se șteargă și unguri slujbași să nu mai fie. În aceste condiții Crișan a încheiat și el armistițiu, trimițând trupele acasă până la noi porunci. În 14 decembrie au sosit trupe imperiale la Câmpeni și Horia și-a trimis oamenii la casele lor, intenționând să plece din nou la Viena.

În timpul armistițiului armata făcându-și deplasările de trupe au încercuit regiunile răsculate, iar nobilii unguri declarând insurecția și înarmându-se, au pornit la vânătoare după iobagi. Fiind în cap de iarnă și neputându-se adăposti prin păduri, vinovați, nevinovați, iobagii căzură cu sutele în mâinile călăilor și târâți în lanțuri muriră pe cale de bătai și oboseală, muriră în temnițe de foame și de sete, sau fură condamnați la moarte și executați în așa mod barbar, încât se îmbulzeau sărmanii să ajungă cât mai curând sub secure. Fură prinși și căpitanii. Crișan se spânzură în temniță. La 28 februarie 1785 Horia și Cloșca fură frânți pe roată la Alba-Iulia. mai multe sute de familii fură ridicate în toiul iernii și deportate în Banat, ca și coloni pe domeniile statului.

Tribunii de la 1784 și cetele lor, legiunile de martiri, n-au pătimit zadarnic. Apriga lor faptă servise un înfiorător memento pentru nedreapta orânduire socială și lanțurile iobăgiei trosneau, năruindu-se pe încetul.

¹⁶² După Densușeanu, *Op. cit.*, p. 279.

Căpitanii localnici ai răscoalei

Cunoaștem trei căpitani din regiunea Hălmagiului. Între prizonierii condamnați la moarte de comitatul Albei găsim pe Ilie Dăncuț din Ociu și pe Pavel Bocu din Vidra, iar Kozma amintește între căpitaniii lui Crișan pe nobilul Adam Pag. Reproducem din sentințele¹⁶³ comitatului Alba pentru cunoașterea celor doi dintâi.

„Ilie Dăncuț din comuna Ociu, care în timpul revoluției a fost căpitan încins cu sabie, și care a atacat și devastat cu o furie vehementă curtea domnului său, a vice-comitelui Ștefan Hollaky din Ociu, să fie pedepsit cu moartea, capul să i se pună în țeapă, iar cadavrul în roată”.

„Pavel Bocu din Vidra, fost căpitan, să fie frânt cu roata”. Acesta muri însă în închisoare. Leagănul familiei Bocu este în Lazuri¹⁶⁴, comună înveciată cu Vidra–Hălmagiu. În Vidra–Turda, de peste munte, n-a existat și nu există patronimicul Bocu¹⁶⁵.

Din familia Bocu de la Lazuri a ieșit învățătorul George Bocu, trecut în Banat, al cărui fiu este publicistul Sever Bocu, fost ministru.

Adam Pag, nobil român, a fost căpitan și după ce comitatul Zărandului rămăsese fără funcționari, din pricina revoluției, el s-a investit cu titlul și funcția de vice comite¹⁶⁶. Familia Pag este din comuna Cristești de lângă Hălmagiu.

Însemnarea popii din Bodești.

Pomenirea acestui eveniment a făcut-o un popă, Popovicu. În Evangheliul păstrat și până azi în biserica din Bodești, însemnând cu chirilicile vremii: „Anul 1784 luna Dechemvrie în 6 zile. Au fost răscoală între oamenii noștri, indemnători la aceasta fiind Horia și ortacii lui, Crișan, Giurgiu și Cloșca Ioan. Au ars curțile domnilor și tot au cuprins și omorât. Și mai nainte de răscoală au fost și sau văzut un sămn mare păla Sfânta Marie ca un foc mare

¹⁶³ După Densușianu, *Op. cit.*, p. 482, 485.

¹⁶⁴ AMH, Fișa Nr. 130 din 21 XII, 1934. Conform cărții Funduare, la 1865, în Lazuri, vechile familii băștinașe numărau următorii proprietari: Tamaș, 27; Igreț, 19; Cornea, 18; Boc, 17; Leuca, 17; Sima, 14; Coiu, 12; Roț, 10; Gavra, 4; Blaj, 4.

¹⁶⁵ AMH, Fișa Nr. 129 din 20 VI, 1937. Inf. preotul Avram Leahu, din Vidra–Turda.

¹⁶⁶ Kozma, *Op. cit.*, p. 97.

și așa mare ca o capiță de fân, mergând pe amiazi și sau văzut în toată țara, împărat fiind Iosif al doilea”.

Sub aceasta a adaus mai târziu alt popă, Butariu Nicolae, în spiritul latinist al vremii lui: „Santa și de trei ori santa memoria ta, Horie, Cloșca și Crișan!”.

Vechii proprietari de pământ, nobilii români

Cel mai vechi mare proprietar în această regiune a fost Voievodul Moga și fii săi Mihai și Sandrin, pomeniți la 1451. Familia aceasta a mai avut proprietăți aici și la 1658, când Moga Susana, zălogește lui Ioan Raț, o moară. Despre voievodul Moga am vorbit într-un capitol precedent (p. 27-35). Am vorbit și despre originea românească a acestei familii, în legătură cu Popa Simeon de la 1450 (p. 88-90).

Nemeș de Aciua. Este pomenit la 1461¹⁶⁷. Într-o vreme, pe la 1551, Aciua se numea Aciua Nemeșească (Nemes Ácsva), în opoziție cu Aciua Mică, care trebuie să fi fost Aciuța de azi¹⁶⁸.

Coasa (sau Casa) de Hălmațiu. Coasa Ioan este pomenit la 1481 și 1487 într-un proces cu o vie de la Covășanț¹⁶⁹, azi jud Arad. Casa, era și un sat pe acea vreme în jud. Arad¹⁷⁰. La 1601 Martin și Coloman Coasa, locuitori în Ineu, figurează ca martori la punerea în posesie a lui Toldy¹⁷¹. La 1604 castelul din Hălmațiu este amintit ca aparținând din strămoși familiei Coasa, drept care Coloman Coasa, ca membru al staturilor ardeleni, când acestea rectifică convenția de la Cașovia la 6 septembrie 1610, adaugă sub numele său atributul de Hălmațiu („de Halmágy”¹⁷². La 1634 Coasa Ștefan ia în zălog Saturău¹⁷³.

Către finalul sec XVII familia C. era în decadență, astfel la 1656 principele ordonă ascultare de martori privitor la bunurile din

¹⁶⁷ Márki, I, p. 362, *Dl. 30204*.

¹⁶⁸ *Ibidem*, II, p. 221.

¹⁶⁹ Márki, I, p. 318, 412, *Dl 19274*.

¹⁷⁰ Márki, I, p. 412, *Dl. 20185*.

¹⁷¹ Márki, II, p. 194; Adattár, II, p. 155-6.

¹⁷² Bethlen F., *Historia*, VI, p. 53.

¹⁷³ Márki, II, p. 194; Kemény, *Transylvania Possessionaria*, XI (Muzeul Ardelean).

Zărand și Bihor ale lui Ștefan Coasa de la Hălmațiu¹⁷⁴. Acest Ștefan C. a depus multă silință pentru educația fiului său Alexandru, despre al cărui progres mărturisește într-o scrisoare Ladislau Illyei¹⁷⁵. Stingându-se familia Coasa, la 1699 bunurile ei au fost dăruite vienezului Gebhardt. În contractul de donație se zice în limba latină „... familia Kassaiana”¹⁷⁶ Márki ortografiază în ungurește “Kasza”, ceea ce în românește înseamnă „coasă”.

Faur Mihai de Hălmațiu, iobagul văduvei Baracsay Ákos, a fost ridicat între nobili de către principele Gh. Rákoczi II la 28 octombrie 1655¹⁷⁷.

Raț Ștefan de Hălmațiu, proprietar în Leasa. La 1699 spunând că principele i-a îngăduit să-și reia moșia ocupată de turci, a pătruns cu vreo câțiva ortaci în regiunea Ineului, de unde și-a adus câteva capete de vite. Drept răzbunare la 7 ianuarie 1670, turcii năvălind în Hălmațiu într-o zi de târg, au omorât trei oameni și au luat mai multe vite. Din Leasa încă au luat mai multe vite și au răpit 30 de copii¹⁷⁸.

Pe la 1700 începe o nouă eră a prosperității. După alungarea turcilor din cetatea Ineului, armata imperială ocupând și această regiune, au fost desființate domeniile particulare constituite sub principii ardelene. Vechii proprietari fiind izgoniți, întreaga regiune, de la Gura Văii până la Baia de Criș, a fost declarată de domeniu erarial al Hălmațiuului, din care împăratul Carol VI începe a face donații credincioșilor săi. Acum iau ființă domeniile Kozma, Hollaky și mai apoi Bethlen, după cum s-a arătat într-un capitol precedent, (p. 63–66), și care au dăinuit până către finalul sec. XIX.

¹⁷⁴ Márki, II, p. 194, NR. A. 840, 56. Arhiva Statului.

¹⁷⁵ Márki, II, p. 194, NR. A. 840, 56. Arhiva Statului.

¹⁷⁶ Márki, Regesták, p. 6. Ms. Palatul Cultural. „... familia Kassaiana deficiente bona haec Campestris Bellico Secretario Francisco Davidi Gebhardt titulo gratiae collata fuere”.

¹⁷⁷ Márki, II, p. 188; XXVI, L. R. 663.

¹⁷⁸ Márki, II, p. 211; Törökm. Tört. Eml., p. 470.

Ultima serie de nobili români

Se află aici, nobilitate de principii ardeleni, câteva familii de țărani români, care și-au păstrat titlurile și sub noua stăpânire a Habsburgilor. A mai ridicat la rangul de nobili o serie de țărani și Carol VI în intervalul de la 1700-1721. Familiile acestea n-au primit și donații de moșii. Pentru serviciile aduse curții, mai ales pentru servicii militare, țărani aceștia au fost declarați liberi de jugul iobagional pe sesiunile ce le munciseră și mai înainte. Devenind oameni liberi, în baza constituției feudale, ei aveau acces în viața publică, îi vedeam figurând pe lista congregației comitatense și se bucurau și de alte privilegii. Întâlnim persoane aparținătoare acestor familii, la Baia de Criș, la Ineu, adică în centrele administrative de pe vremuri. Ei se numeau „armaliști” (latinescul „armalista”, ung. „fegyverleves vagy egyháznemes”, germ. „Briefadel”). De la 1721 înainte nu s-au mai văzut nobilitări de români în această regiune.

Câteva familii își mai păstrează și azi pe fundul lăzilor diplomele redactate latinește pe pergament, sau „piele de câine”, cum se zicea. Subsemnatul am văzut și citit următoarele 7 diplome de aceste: Balint din Ciuciu, Dărău din Tisa, Iuga din Măgulicea, Luciu din Leasa, Moțica din Leștioara, Sida din Hălmațiu și Slăv din Brusturi¹⁷⁹.

Într-un conspect de la 1846¹⁸⁰ găsim familiile nobile din Zărând în ordine alfabetică, fără indicația comunei. Se arată la fiecare familie numărul membrilor cu drept de participare la congregația comitatensă, adică capii de familie. Figurează pe lista armaliștilor următoarele nume cunoscute nouă a fi originare din regiunea Hălmațiuului: Balint (de Ciuci) 10 familii, Darău 43 familii, Iuga 13 familii, Luciu 5 familii, Moțica 17 familii, Pag 13 familii, Sirca 9 familii, Sida 5 familii, Slăv 1 familie. Pe o a doua listă, a nobililor fără proprietăți, sunt trecuți: Moțica 4 familii, Sirca 14 familii.

¹⁷⁹Copiile, în AMH, *Diplomatarium Halmagiense*.

¹⁸⁰Kozma, p. 43-44.

La 1862 protopopul Hălmaგიului a făcut o conscripție a nobililor arătând și data diplomelor ¹⁸¹, care pe atunci trebuie să fi existat. El dă următorii nobili cu numărul de familii locuitoare în protopopiatul său: Iuga de Măgulicea 35 familii, Luciu de Leasa 10 familii, Moțica (scrie greșit: Moțina) 24 familii, Pag de Cristești 10 familii, Sida de Hălmaგიu 3 familii, Slăv (scrie greșit: Sav) de Buceava (un câng al Brusturilor) 12 familii.

Dăm numele armaliștilor autohtoni, care păstrându-și până în prezent credința și limba strămoșească au constituit o clasă social românească privilegiată. Familiile acestea trăiesc și azi pe aceleași vetre, pe care au fost nobilitate acum două trei sute de ani, numai cât înmuțindu-se, s-au revărsat și prin satele din împrejur.

Balint de Ciuci. A fost nobilitat Ioan Balint de către principele Mihai Apafi la 2 iunie 1682. Descendenții acestei familii s-au mutat la Covăsânț. Dintre Bălințeștii de la Covăsânț și Șimand, pe Toader senior, Toma iunior, Onu, Savu, Iacob, Filip și Ștefan, comitatul Arad îi somează la 10 noiembrie 1794, să-și înainteze direct cancelariei regale probele pentru dovedirea titlului ¹⁸². Bălințeștii din Covăsânț au fost oameni fruntași. Tradiția amintește și azi de bătrânul Mișu (Mihai), membru în congregația comitatensă, care a avut fiu pe Maximilian Balint, preot tot în Covăsânț. Din căsătoria preotului Maximilian B. cu Alexandra Nicoară din Giula s-a născut David Balint, fost învățător, apoi după Unire, revizor școlar în Arad, și Melania măritată după preotul Ioan Micloși, ai căror fii sunt Dr. Cornel Micloși, inginer, dir Uzinelor electrice din Timișoara și Dr. Emil Micloși, avocat în Arad ¹⁸³.

Dărau de Tisa. Iobagii Ioan, Iuon, Pavel și George Dărau, plătind o sumă de bani proprietarilor de pământ Ladislau, Alexandru și Barbara Brádi, au fost ridicați la rangul de nobili de către împăratul Leopold prin diploma datată în Viena la 5 aprilie 1701 ¹⁸⁴.

¹⁸¹ Publicată la I. Cav. De Pușcariu, *Familii nobile române*, Sibiu, 1892, p. 40-41.

¹⁸² Jk. 1794, Nr. 162, p. 527; Márki, II, p. 661.

¹⁸³ AMH. Fișa Nr. 133 din 22 II 1937. Inf. David Balint, Arad.

¹⁸⁴ Reținem din textul diplomei:

„Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis. Cum ex humillima informatione fidelium nostrorum Ladislai, Alexandri, ut et Barbara Brády nobiles in authenticis copiis producta et presentata intelligamus

Iuga de Măgulicea. Prin diploma datată în Viena la 16 aprilie 1720 Carol VI nobilitează pe frații Iuon și Ioan Iuga, iobagii lui Sigismund Raț de Hălmagiu.

Luciu de Leasa. Familie nobilitată de Carol VI la 13 august 1720.

Moțica de Leștioara. Prin diploma edată de Carol VI în Viena la 13 august 1720 au fost nobilitați Simedre, Ioan, Petru, Mihail și Medre Moțica ¹⁸⁵. La 6 noiembrie 1747 George Moțica locuitor în Hălmagiu, își publică diploma și în comitatul Aradului.

Pag de Cristești. A fost nobilitată de principele Mihail Apafi la 11 mai 1664. Comitatul Zărandului a recunoscut la 1 Feb. 1768 titlul de nobil al lui Ioan Pag și a fiului său Ștefan, locuitori în Cristești și Ineu.; însă procurorul comitatului Arad ridicând excepții, la 29 martie 1768 a fost emisă o comisie care să cerceteze cazul ¹⁸⁶. La 20 martie 1781 lui Toader Pag îi succede totuși să-și publice titlul de nobil ¹⁸⁷. Din această familie se trage nobilul Adam Pag, care pe la 1784 locuia în Baia de Criș și a fost căpitan în revoluția lui Horia, iar după ce rămăsese comitatul fără administrație și-a luat funcția de vice comite al Zărandului ¹⁸⁸. O altă ramură a familiei Pag de Cristești la 1781 locuia în Pecica, după cum reiese dintr-un document păstrat de familia arădeană, care azi se scrie Pacu. Din această familie, Pacu din Pecica, se trage Traian Pacu, fost funcționar al Băncii Victoria din Arad, care are pe fiica Lucia măritată după Dr. Alexandru Stoenescu, avocat în Arad. Dr. Eugen Pacu, medic la

iobbagiones alioquin suos Ioannem Iuonem, Paulum et Georgium Deró pro certa eisdem deposita pecuniaria summa iugo iobbagionali emancipatos et manummissos esse etc.. etc.”.

¹⁸⁵„Memoriae commendamus tenore praesentium, significantes quibus exepdit universis. Quod cum Nos, ex Literis Fidellium nostrorum Emerici Ribiczei de eadem, Ladislai Nemes Semioris de Brad, et Susannae Debreczeeni, Ioannis quondam Anca Relictae Viduae, Manumissionalibus intelligamus, eosdem, iobbagiones suos SZIMEDDRE, PETRUM, IOANEM, MICHAELEM, et MEDRE MOCZIKA, in possessione Kis Lesza Comitatuque nostro Zarandiensi residentes intuitu fidelium servitiorum, manumisisse, et e iugo iobbagionali, una cum haeredibus, et posteriatatibus suis, emancipasse etc. etc.”.

¹⁸⁶Jk. 1768, 77; Márki, II, p. 700.

¹⁸⁷ Nagy Iván, *Magyarország családai*, IX, p. 8.

¹⁸⁸ Koszma, p. 97.

Spitalul central din Arad; Neli Pacu, profesoară la Liceul de fete din Arad și încă alți doi copii, Alexandru și Antița, sunt descendenții lui Teodor Pacu, meseriaș din Arad, originar din Pecica ¹⁸⁹.

Sida de Hălmațiu. Prin diploma edată de împăratul Leopold în Veneția la 5 aprilie 1701 a fost nobilitat Daniel Sida și fratele său George ¹⁹⁰. La 29 aprilie 1794 comitatul Arad îndrumă pe frații Daniel și Iosa Sida din Arad, al căror tată venise de la Hălmațiu, să-și dovedească titlul.

Sirca de Tălagi. Nu-i cunoaștem diploma, însă în conspectul nobililor de la 1846, sunt trecute 23 de familii Sirca.

Slăv de Buceava. Buceava se ține azi de comuna Brusturi. Familia aceasta a fost nobilitată la 17 aprilie 1720 de către împăratul Carol VI ¹⁹¹.

Istoricul localităților. Toponimia și onomastica în serviciul istoriei

Prezența într-o regiune a unui neam se stabilește nu numai prin documente scrise, care pentru trecutul îndepărtat se produc sporadic și întâmplător, ori lipsesc total, –cât mai ales prin mijloacele puse la dispoziție de către științele auxiliare ale istoriei, între care loc de frunte ocupă etnografia. Toponimia, adică numele de munți, râuri, sate; onomastica etc., – fie amintite prin documente vechi, ori perpetuate prin tradiție, – constituie tot atâtea posibilități pentru descifrarea trecutului.

¹⁸⁹ AMH, Fișa Nr. 132 din 24 VIII 1931. Inf. Traian Pacu, care a prezentat și un document datat din Baia de Criș la 19 februarie 1781, prin care se dovedește că familia Pag din Pecica aparține familiei nobile Pag de Cristești.

¹⁹⁰ „Memoriae commendamus etc... Cum ex humillima informatione fidelium Nostrorum Stephani Racz, ejusque filii et legitimi successoris Sigismundi pariter Racz nobis in authenticis copiis praesentata, intelligamus, iobbagionem alioquin suum DANIELEM SZIDA de Halmagy, una cum fratre suo uterino et carnali Georgio iugo iobbagionali emancipato et manumissionem consecutum est etc. etc.”.

¹⁹¹ „Memoriae commendamus etc.. Quod Nos cum ex literis fidelis nostri Nobilis Emerici Ribiczei de eadem, Manumissionalibus, ab Eodem Iobbagionem suum providum Iuonn Szlav in Possessione Bucsava Comitatuque nostro Zarandiensi residentem, ob fidelia sua servitia manumissum, et e iugo iobbagionali emancipatum esse intelligamus etc.. etc.”

Se impune consultarea tradiției îndeosebi la reconstituirea trecutului unei regiuni mai restrânse și al localităților mărunte, căci acestea foarte rar apar în lumina istoriei scrise. Și chiar atunci când le găsim, toponimia și onomastica românească, așa cum ne-o prezintă documentele cancelariilor străine, suferă de mari vicii. Canceliștii lipsiți de putința înțelegerii foneticii noastre, au corupt numirile românești în așa măsură, încât abia se mai pot recunoaște. Uneori, pentru a da localităților românești o formă unguerească, străinii au adăugat cuvântului românesc un falva (sat). Așa, din Lazuri (locuri lăzuite) au făcut Lazurfalva, mai apoi neînțelegând cuvântul, au scris greșit Laturfalva, pentru ca să-l traducă mai târziu Irtásfalu. Măgulicea (măgura, măguricea) au ortografiat-o în Magalucha, Magyoricza, Maghoycza, maghiarizată: Kismagold. Din Leștioara (lească, lescioară) au făcut Lyzchora, Kis Lésza, Kis-Les. Dar și mai rău! Uneori au tradus greșit cuvintele românești, după cum am văzut cazul comunei Bănești (p. 40-44). Asemenea greșeală observăm la Brusturi (numele plantei Lappa major), care s-a scris Breztot, Buroztot etc.. și s-a maghiarizat în Páfrányos (numele plantei Pteris aquilina), ceea ce pe românește înseamnă Ferice (feregă). S-a făcut, deci, din Brusture, Ferice. Numai cunoscând toponimia și onomastica păstrată prin tradiție, vom putea stabili în mod științific și indubitabil adevărul istoric cuprins în documentele străine.

Toponimia și onomastica ne descoperă originea și felul de a fi în vechime al așezărilor omenești, fiindu-ne cea mai sigură călăuză în acest domeniu. Ieșind din Lazuri pe vale în sus, la vreo 20 km. depărtare de comună, trecând tot prin pădure seculară, nu departe de Pietrile Aradului (1427 m), găsim un loc numit Dâmbu lui Săc, mai apoi Muta, Pătrușasca. Nu e vorba de un dâmb sec, căci tocmai în padina de aici se află cel mai bun izvor, și de un om pe care l-a chemat Secu (uscățiv) și care a avut dâmbul acesta, mai bine zis, și-a avut aici sălașul, așezarea. mai încolo, în Pătrușasca și-a avut Pătruș sălașul; dincolo era Muta cu familia ei. Și în tot muntele găsim numiri de acestea, care amintesc așezări omenești pe locuri copleșite azi de codrii seculari, la depărtare de 15-20-25 km. de comunele din vale. Aceasta ne dovedește că în trecut populația nu trăia în așezări compacte, ci se găsea răsfirată prin păduri pe întreaga întindere a regiunii, până în vârful muntelui. Așa se explică de ce la 1450 Popa

Simeon scria că se află în „satul mare de la Hălmațiu”¹⁹², lăsându-ne să înțelegem că la acea dată exista o singură așezare compactă, Hălmațiu de azi, de care se țineau toate crângurile din această regiune deluroasă,—Hălmațiu (de la holm), însemnând ținut deluros. Prin crângurile mai populate au luat naștere satele, care erau mai multe până prin secolul trecut. O acțiune de concentrare a satelor, pe cale administrativă, s-a pornit după revoluția lui Horia, sub împăratul Iosif II.

Cu ajutorul toponimiei mărunte vom putea cunoaște și vetrele satelor dispărute. La 1625 în circumscripția Vârfurilor (Ciuci) este pomenit satul Peștera (Pesther¹⁹³). Azi nu mai există. Există însă în hotarul comunei Avram Iancu (Aciua) un loc numit Peștera. Peșteră nu vedem, dar se observă urme de holde arate. Iar, bătrânii știu din auzite că acolo a fost cândva un sat locuit de familiile Giurgelea și că domnul de pământ a spart casele Giurgeleștilor, silindu-i astfel să se mute mai în jos, pe Glemee, deoarece fiind prea departe ascunși în pădure se făcură hoți și nici nu-i putea aduce la robotă¹⁹⁴.

De regulă, din numele de botez s-au format numele de familie și de multe ori locurile din țarină poartă numele familiilor ce le-au stăpânit și după ce acestea de mult s-au stins.

Cunoscând, deci, onomastica veche a comunei, vom înțelege toponimia, care la rândul său ne amintește chiar și de vițele de oameni, de mult stinse. În Maricolele bisericii din Vârfurile găsim între anii 1821 și 1833 introduși mai mulți morți cu numele familiar de Uram, născuți începând de pe la mijlocul secolului precedent. Vor fi fost unguri veniți ca slujitori la domeniul grofesc? Nu se poate, căci, pe lângă că sunt de legea ortodoxă, mai poartă și nume de botez uzitate de români: Adam, Buruiană, Răbecă, Rujă, Cătălină. Azi nimeni nu mai știe de această familie. Cercetând însă cu demănuț toponimia mărunță, vom găsi un loc în țarină care se cheamă și azi Uramescu. Tot în Vârfurile, găsim topicul Plopii

¹⁹² Ilie Bărbulescu, *Relations des Roumains avec les Serbes*, p. 192.

¹⁹³ Márki, II, p. 199; XIX L. R. 99 b. –100 a.

¹⁹⁴ AMH. Fișa Nr. 134 din 22 I 1935. Inf. Preotul Petru Vuștea din Aciua și Andrei Miclean, tot de acolo.

Ursaneștilor, cu toate că pe acel loc azi nu mai sunt plopi și nici nume Ursan în comună; îl găsim însă pe Ursan, tatăl lui Borița, în Matricola botezaților de la 1819. Asemenea, avem Văile Drilii, și-l găsim pe Drila Ioan, răposat în etate de 35 ani la 1849, cu care se stinge această viță.

Numele de botez se schimbă. Remarcăm curente de sârbizare, maghiarizare, iar după 1850 un puternic curent de latinizare. Numele sârbești, ca Sima, Coiu (Coia), Perva, Igna, Dușan ș. a. m trebuie să se fi introdus prin contactul direct cu sârbii cu care eram de aceeași credință, cât și prin propaganda susținută de episcopii sârbești. Acea cee ar putea fi unguresc, s-a introdus imitându-se numele slujbașilor, aproape totdeauna străini. Puternicul curent de latinizare care ne-a dat întreaga terminologie română, ca Silviu, Sever, Traian, Lucreția, ș. a. m a fost propagat de preoți și învățători, după revoluția de la 1848, îndeosebi. Dar, despre aceasta va fi vorba pe larg cu ală ocazie!

Cele mai vechi scripte de care dispunem, Matricolele din întâia jumătate a sec. XIX, având corespondență până către mijlocul sec. XVIII, ne dau în comuna Vârfurile, afară de obișnuitele nume de calendar și o seamă de nume de botez nefolosite azi. Așa găsim nume de bărbați: Ianăș, Handor, Jurj, Nedea, Marțis, Paic, Rista, Ursu; de femei: Boica, Borcă, Drușcă, Buruiană, Brândușă, Borița, Dovîța, Ilina, Florinca, Simileancă, Șara. Interesant, că Iuon și Ianăș erau două nume. Din Boică avem patronimicul Buică în Bodești, egal cu Vuică, Voică, Voicu. Tot un nume vechi în regiunea aceasta trebuie să fi fost Țoha, de la care aveam satul Țohești și în Vidra-Turda, Valea Țohii.

Nume vechi au pierit devenind porecle, odată cu un bătrân infirm, al cărui nume nimeni nu vrea să îl mai dea copilului, ca să nu semene cu neputinciosul și urâtul. Dar, au pierit mai repede prin intervenția bisericii. Cunoaștem două dispoziții, prin care protopopii Hălmagiului porunceau preoților să nu mai dea pruncilor nume „păgânești”, și „necuviincioase”, și să aleagă nume din sinaxariu. În Protocolul botezaților din Vârfurile la 1839 protopopul Arsenie Adamovici a scris următoarele:

„Luare de seamă. Cercându-se scriere acestui protocol se vede: că preotul dă alte nume străine care nu se țin de catalogul

bisericii cei neunite a Răsăritului, botezaților, cum e Sanfira, Marinca, Ursul, Nedea care nu sânt în lege, ci păgânești, pentru aceia se poruncește că de acum înainte cu luare aminte să fie, ca înainte nume creștinești să deie botezaților, și aceste să nu le schimosească după altă limbă, precum în loc de Ioan, Ianăș, în loc de Teodor, Toader, în loc de Ana, Anișca, și alte mai multe; lângă aceasta se poruncește că mai cu luare de seamă să fie în scrisoare, să nu molfească slovele și în despărțirea silabelor să fie cu băgare de seamă și numele oamenilor să nu le scrie cu litere mici la început, ci mari precum ortografia pofteste. Dat în Hălmagiu 21-lea Dechemvr. 1839. Arsenie Adamovici, protopop”.

Reiese că românii imitau numele slujbașilor unguri și așa ne-a venit: Ianăș, de la Iános; Șara, de la Šári etc.. Tot în acest sens, avem circular protopopului Moldovan de la 1553:

„Nr. 24. De la Protopopiatul Bisericii Răsăr. a Hălmaგიului. Primind aceste matricularnice protocoale, preoților prin această se înculcă; ca pe viitorime, scrierea în ele să fie curată; și nemocifelită și cu toată luarea de seamă, precum s’au scris cel dintâi în fața dintâi, așa să se îndrumeze pe rând cei ce vor urma;– nu altcum se poruncește preoților botezători, cu punerea numelui în sft. botez să se ferească de nume străine, precum Urșul, Lăpădat, Pascu ș. a., iar în partea femeiască: Buruiană, Boică, Brândușă, Sânziană, ș. a Aceste și alte ca aceste nume necuviincioase, și care nu sânt după crezământul sft. Biserici, cu totul se opresc, – Preoțimei se îndreaptă ca în sinaxarul sfinților a cerceta și de acolo alegându-și numele să pună fiilor și fiicelor ai drepți crednicioșilor bisericii noastre răsăritene. Iară unora de așa preoți: peste această rânduială de ar mai îndrăzni, cu nume necuviincioase să boteze, nu vor rămâne fără de amăsurata pedeapsă de la preanonratul nostru consistoriu, a căpăta pentru îndrăznirea sa făcând și de aceasta neținându-se. Hălmaგიu, 28 ianuarie 1853. Pătru Moldovan, protopop”.

Neamurile nu dispar fără urmă de pe ecranul istoriei. Ele lasă totdeauna fărâme din ființa lor pe locurile unde au trăit, ceea ce ne-o dovedesc străvechile nume topice și în regiunea noastră. În cele ce urmează vom da toponimia și onomastica pe localități, arătând data când acestea apar scrise și felul cum au fost ortografiate în documentele vremii.

Numele comunelor de aici apar scrise începând de pe la 1439, când regele ungar dăruiește despotului sârb George Brancovici între altele întinse moșii, și domeniul cetății Șiriei, de care se ținea întreagă Valea Crișului Alb până din sus de Brad, numărând 147 sate. Domeniul Șiriei trece peste câțiva ani, definitive la 1444, în posesia lui Huniade. Regii ungari și principii ardeleni făceau mereu nobilitări de persoane, arătând și numele comunei. Nobilii își vindeau între dânșii satele, ori că se împrocesuau pentru ele. În timpul ocupației turcești, sultanul împărțea sate credincioșilor săi. Din registrele de bunuri ale marilor și micilor proprietari, din diplomele de nobilitare și din documentele proceselor, dăm informațiile ce urmează. Arătăm pe lângă numele comunei și anul la care e pomenită, totodată și numele proprietarului. Să nu se înțeleagă însă că proprietarul și locuia în comuna respectivă. Uneori proprietarul feudal locuia în Austria, ori în altă provincie a imperiului, cum a fost principele George de Brandenburg din familia Hohenzolernilor, care și-a trimis slujitori din Germania să-i administreze bunurile din Ungaria. Adeseori nobilii aveau sate în mai multe județe. Pentru identificarea comunelor am folosit ca lucrare de bază cartea geografului ungar Dr. Csánki Dezső¹⁹⁵, pe lângă citatele lucrări ale lui Márki.

La toponimie și onomastică încă ținem să facem câteva observații. Satele se compun din crânguri. Un crâng este format din mai multe case și este numit după familiile ce-l compun, de ex. Florești (Florea), Butărești (Butar) etc.. Bineînțeles, mai nou familiile s-au amestecat prin aducere de gineri în casă. Uneori, crângul este numit după înfățișarea reliefului, ex. Deal, Păragine, Valea Tălagilor etc.. N-am trecut la fiecare comună toate numele topice, decât pe acelea care aduceau o noțiune nouă. Laz, Chiceră, Deal, Dâmb, Gruiu, Poiană, ș. a. se găsesc aproape în fiecare comună, dar nu le-am trecut de cât o dată, de două ori, acolo unde mi s-a părut că reprezintă o importanță mai mare.

La onomastică relevăm aici numai numele de familii. Prin anchete făcute la fața locului, interogând bătrânii, am stabilit care

¹⁹⁵ Dr. Csánki Dezső, *Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak Korában*, Budapest, 1890.

sunt familiile de baștină, despre care se poate presupune că au întemeiat satul.

Date mai autentice despre familiile băștinașe însă ne oferă Cartea Funduară întocmită pe la 1860, de aceea vom da și un conspect al familiilor de proprietari funciari, compus după C.F., la data când s-a încheiat. Cifra arată numărul proprietarilor cu același patronimic.

Aciuța

Aczwcza, Achowycha, în 1439 a aparținut domeniului cetății Siriei, iar la 1477 domeniului Bánffy¹⁹⁶.

Aciuța este diminutivul de la Aciua, adică Aciua Mică, cum o și găsim scrisă uneori.

Toponimie, Părți de hotar: Belți, Intre Sat, Peste Vale, Hada, Zăvoiu din Jos, Valea Calului, Gruieț, Cetatea, Tudor, Zăvoiu din Sus, Răstoaca, Seliște, Chircea, Coastele Dealului, Tăcășele, Dealuț. Alte nume topice: Balintu (deal), Pleșu (deal), Dâmbu Lung, Piatra Morii, Bouria, Cotarca.

Familiile de baștină: Cozma, Șerb, Tripa, Herbei, Buda, Grozav, Buglea, Morariu. În Cartea Funduară mai găsim la 1866: Țipeiu, Lencheș, Nisa.

Proprietarii de la 1866: Bălc 1, Betea 1, Buda 14, Buglea 5, Țipeiu 2, Cizmaș 1, Grozav 12, Hărduț 1, Herbei 16, Cana 1, Cozma 30, Lencheș 1, Morar 4, Nisa 1, Popa 1, Șerb 19, Șerban 1, Tripa 17.

În Matricola răposaiilor, la 23 octombrie 1848, găsim introduși cu mențiunea „mort de pușcă” următorii oameni bătrâni: Brunea Teodor de 60 de ani, Buda Veselie de 70 de ani, Șărbu Ianăș de 68 de ani, Buda Antone de 79 de ani și Cosma Marcu de 49 de ani. I-a înmormântat preotul George Grozav care nu amintește cine i-a împușcat. Știm însă că pe atunci au trecut ungerii de la Arad sub comanda maiorului Gál în drum spre Baia de Criș, unde au ajuns la 8 noiembrie Cum de au împușcat numai bătrâni? Tradiția amintește că satul a fost aprins și că a fost împușcat un bătrân¹⁹⁷.

¹⁹⁶ Márki, I, p. 221.

¹⁹⁷ Cf. partea II a a acestei lucrări, p. 154.

Avram Iancu (Aciua)

La 1427 o capătă Losonczy Sighismund, iar la 1439 aparține domeniului cetății Șiriei¹⁹⁸. Este scrisă *Alsovichva*, poss. *Felső Achwa*, praed. *Achwa* în anii 1439, 1441, 1444 și *Felsewaczna*, *Fenyőaczna* în a. 1477¹⁹⁹. Adică între anii 1439 și 1477 se distingeau 4 A: Aciua, A. de Jos, A. de Sus și A. Brădet. La 1561 o găsim *Kis és Nemes Aciua*²⁰⁰, adică A. Mică sau Aciuța și Aciua nemeșească. De notat că între vechii proprietari ai Zărandului la 1461 găsim un Nemeș de Aciua (Ácsvay²⁰¹). La 1510 este proprietatea marchizului George de Brandenburg²⁰². În 1610 A. Brădet e a lui Nicolaie Segnyey. În 1618 principele ardelean dăruiește lui George RácZ proprietățile libertinilor Ivan și Ioan Ronto din A. Nemeșească, care era pustie²⁰³.

Numele comunei derivă de la verbul „a se aciua”, comuna fiind aciuată (pitită, adăpostită) pe vale, (latinescul *acubiliare*, cf. *Dicționarul*, Candrea-Adamescu). În anul 1926 Aciua a fost schimbată în Avram Iancu. Nicio amintire de a eroului nu se leagă de această comună.

Toponimie. Crânguri: Glemeie (f. Giurgelea), Dealu (f. Rada), Dulalău (f. Vladuț) etc., conform numelor de familie. Părți de hotar: Neguleas a, Batiști, Tacașele, Livada, Dealu, Măgura, Peștere, Lunca, Moma, Bradățelu. Alte nume topice: Crengina, Rogozu, Dealu Plopilor, Gornișel, Răcașu, Dealu Scroafii, Dealu Gorunului, Brădetu (nu sunt brazi), Dâmbu Roșchii, Doroslav, Dealu Săcășelului, Dealu Ilii, Chicera, Steniștea, Danila, Valea Rogozului, Valea lui Naniș, Valea Topliții (care vine de la Iz buc), Valea Tăcășelelor, Liuțescu, Trăuașu, Șesu, Valea Poienii, Balta Șerbească, Oncereasca, Dosu, Gropile, Prihodiște (pădure).

Fami liile de baștină: Miclean, Rada, Bălc, Șerb, Balașcu, Dumuța, Codrean, Neagu, Vancea, Ucea, Vladuț, Vinarsariu, Zoica, Giurgelea, Tomșa, Vâjdea.

¹⁹⁸ Márki, I, p. 221.

¹⁹⁹ Csánki, *Op. cit.*, Data ultimă cu trimitere la D. 17902.

²⁰⁰ Márki, I, p. 221.

²⁰¹ Csánki, p. 754.

²⁰² Márki, I, p. 221.

²⁰³ Márki, II, p. 157.

În Cartea Funduară, pe la 1866, se pomenesc 4 proprietari, Onceriu și 3, Sas. Onceriu se păstrează în topicul Oncereasca. La 1510 se amintește de un Zazfalw²⁰⁴) (Szászfalu), adică satul lui Sas, undeva în regiunea aceasta, ca aparținând marchizului George de Brandenburg.

Proprietarii la 1866: Balașcu 9, Bălc 22, Betea 11, Bujac 1, Dumuța 6, Holaky 9, –nobili unguri, Harduț 1, Codrean 10, Leucean 1, Miclean 31, Malea 10, Mager 1, Neag 20, Negru 5, Onceriu 4, Vancea 15, Betea 2, Pateș 1, Petrișor 7, Precup 1, Rada 56, Șerbuț 3, Șerb 27, Sas 3, Tomșa 12, Tămaș 4, Tripon 1, Ucea 6, Vlăduț 11, Vâjdea 4, Vinarsar 5, Zoica 10, Giurgele 8.

Bănești

*Banyafalwa*²⁰⁵ și *Bakanyfalva*²⁰⁶ la 1441; *Felsew Banyafalwa*²⁰⁷ (B. de Sus) la 1445; *Kisbanya*²⁰⁸ la 1451; *Banyesd*²⁰⁹ la 1510, când intră în domeniul lui George de Brandenburg.

Indiscutabil, numele comunei amintește pe Bănești, descendenții lui Ban, întemeietorul comunei.

Toponimie. Crângurile poartă numele familiilor, Bănicești, Onalești, cu excepția crângului numit Prosia, locuit de familia Groza. Părți de hotar (conform *Cărții Funduare*): Bondiescu, Poiana de Sus, Poiana de Jos, Pătroiști, La Scaune (locul unde se adunau bătrânii la sfat?), La Loză, La Dâmbuț. Alte nume topice: Presaca (pădure), Bucuru (vârf de deal cu pădure), Slatina (culme de deal), Vârf Lencii, Vârf Viei, Stoguri (pădure), Pravăț (arător), Tosceasca (arător), Curatura, Lazu Bodii, Părău Ienușii, Părău Gocii, Strejinoasa, Părău lui Sevastian.

Famiiliile vechi: Baniciu, Bondea, Pătroi, Marian, Perva, Gâș, Oana, Paicuț, Tudor, Toșca, Sima.

Proprietarii la 1867: Banici 37, Bondea 2, Faur 2, Forton 1, Filimon 1, Gâș 1, Greminger 1, (neamț, comerciant) Groza 14,

²⁰⁴ Márki, I, p. 247.

²⁰⁵ Csánki, p. 726.

²⁰⁶ V. Meruțiu, *Județele din Ardeal*, Cluj, 1929, p. 164.

²⁰⁷ Márki, I, p. 223.

²⁰⁸ Márki, I, p. 223.

²⁰⁹ Márki, I, p. 223.

Lucaciu 1, Marian 10, Morcan 1, Olar 1, Oana 6, Paicuț 3, Pag 1, Pârva 7, Pătroi 8, Popoviciu 1, Filimon 5, Sima 16, Toșca 7, Tudor 3.

Bodești

Este identificat la 1441²¹⁰. Între 1441 și 1445 *Bodyfalwa*, iar în 1525 *Bogyesthfalwa*, aparține domeniului Șiriei²¹¹. La 1601 îl primește Ștefan Toldy²¹².

Numele comunei amintește de Bodești, sămânția lui Bodea, care a întemeiat-o. Astăzi familiile Bodea sunt dispărute, se mai păstrează însă și în topicul Valea Bodii.

Toponimie. Crângurile, una cu familiile, Florești (Florea), Butarești (Butariu) etc.. Excepție face crângul Higești, locuit azi de familia Sida. Părți de hotar: Câmpuri, Troașele, Valea Bodii, Siliște, Lacuri, Valea Rea, Poieni, Valea Buicaoaii. Alte nume topice: Prihodiște, Gruiu, Valea lui Sclăv, Poduri, Lunca, La Tufe, Zavoia, Borzescu, Bradătele, Lazuțu, Dobrinu (deal în izlaz), Delniță.

Familiile de baștină: Sida (nobil de Hălmașiu), Buica, Butariu, Lupeiu, Florea, Trifu.

Proprietarii la 1867: Balint 1, Buica 12, Butar 23, Dolca 2, Dubăț 1, Florea 16, Iova 1, Iuga 1, Indrieș 1, Iancuț 1, Lupeiu 27, Morcan 1, Moțica 1, Sida 47, Sima 1, Trif 15.

Brusturi

Brosd, Borosthfalwa, între 1464 și 1525 este pomenit ca aparținător cetății Șiriei; la 1560 aparține cetății Ineului, ortografiat *Brusztur*; la 1574 avem *Alsó es Felső-Bresztor* (Br. de Sus și de Jos). La 1574 este proprietatea lui Aga Moharem, la 1601 a lui Toldy, în 1608 și 1626 este pomenit ca proprietate a lui Petneházy. La 1648 vād. Petneházy îl cedează principelui Rákoczy, la 1650 este al erariului. La 1659 este pomenit în legătură cu iobagul Ștefan Magoș,

²¹⁰ Meruțiu, p. 164.

²¹¹ Csánki, p. 727.

²¹² Dr. Somogyi Gyula, *Arad sz. Kir. város és Arad vármegye községeinek leirása* (în colecția monografică a orașului și județului Arad), Arad, 1913, p. 111, citând pe Márki, *Anyaggyűjtemény*, p. 219.

care trece de partea lui Ștefan Tököly²¹³ (sârbul Techelia, sau Tuculea).

Numele satului vine de la planta Brusture (*Lappa major* ori specii de a acesteia), iubitoare de locuri umede, cum este și Valea Dolii, unde se află acest sat.

Toponimie. Crânguri: Buceava (f. Slăv), Valeni (f. Budugan) etc., conform numelor de familie; excepție Fofioiești, după un Fofoiu, pomenit la 1848. Părți de hotar: Buceava, Nicodinești, Buduganești, Flurinești, Pasculești, Prihodiște, La Grâu Blagii, Corșori, Obârșia Pietrilor, Bucevița, Stenicu, Dobrinul (1991 m), Măgura, Margina, Crețu, Ulmuț, Ulmu, Zapodie, Pădurice, Sohodol, Țiclu (1003 m), Capu Alunișului, Ogoarele, Drăgușești, Tulești. Alte nume topice: Dolea (1163 m), Benea (cu e deschis), Dobârcin, Dâmbu, Bâțăoaii, Tău lui Foltii (o poiană înclinată), La Cruci, Gârgaleu, Vârvu Arsurii, Dâmbu Băilor, Braduleți, Prisaca Dolii, Plaiu, Tomnatec, Chicereauă, Boteni, Lazu Gorului, Bușasca, Clifă, Bliduț (izvor), Tufari, Părău Gârjoabii, Valea Dolii, Părău Prihodiștii, Părău Lupeștilor, Valea Caselor, Dâmbu Jocului.

Famiile de baștină: Budugan, Tulea, Dragoș, Antal (accentul pe silaba ultimă), Herman (ar fi nemți rămași de pe când se lucrau băișagurile, azi țărani români, ortodocși), Florian, Șortoc, Nicodim, Pascu, Slăv (nobili). Truț (ar fi venit de la Seleuș, purcar la domnie și însurându-se a rămas aici).

Crângul Buceava este amintit în trecut ca și sat independent. Familia Slăv a fost înnobilită la anul 1720 „în posesiunea *Bucsava*, ce se mărginește de o parte cu *Brusztor*, iar de cealaltă cu *Kirsztst*”. Diploma se păstrează în original la descendenți, țărani.

Proprietarii la 1866: Antal 9, Balint 2, Banciu 4, Banici 1, Boia 1, Budugan 35, Blaj 3, Brăneț 1, Dragoș 26, Felea 6, Florian 10, Ghilea 1, Groza 4, Halgea 2, Herman 12, Iova 1, Ioanăș 1, Igreț 1, Coiu 1, Costea 2, Lucaciu 2, Malea 1, Marian 1, Moțița 1, Nicodin 23, Neamț 1, Nicoara 1, Pascu 15, Pătruț 3, Roman 1, Șortoc 5, Sirca 3, Suci 1, Slăv 7, Tudor 1, Tulea 33, Truț 1.

Tradiția amintește șteampuri în Valea Dolii pe Părăul Băilor²¹⁴ și la Dâmbul Băilor se văd urmele de mine, afirmative, de

²¹³ Márki, I, p. 225; II, p. 160.

aramă. Lângă Cicerea, la Dâmbul Jocului, încă sunt urme de mine, se zice, de mangan. Somogyi amintește de mine de fier și plumb²¹⁵.

Budești

Este amintit, *Bondefalwa* la 1464 și *Bendefalwa* la 1525, aparținător domeniului cetății Șiriei, în partea de răsărit a jud. Arad de azi²¹⁶. *Bundgien, Buset*, la anul 1601, l-a primit Toldy, ca sat pustiu, iar după stingerea viței Bogáthy, la 1607, l-au primit Szilágyi m și Fekete Iános²¹⁷. La 1732 B. intră în posesiunea pincipelui Raynald de Modena²¹⁸.

Numele comunei se trăgea de la Budea.

Toponimie. Crânguri: nu sunt, intreg satul e adunat la un loc. Părți de hotar: Dâmbu Bacenilor, În Dos, Runcu (pădure), Runcu (țarină), Gugulinii, Sub Prisacă, Iezeri, Sub Prislop, Poiana. Alte nume topice: Dealuri: Buntău, Vârful cel Înalt, Obârșă, Nevoieșu, Dealu, Vârv Dosului. Locuri în țarină: Scrușu, Padina, Steanu, Hârbeasca, Hodoaba, Coriu, (o padină, arător) Târseli, Pe Boaică, La Marmore, Dâmbu de goroni (nu sunt goroni, arător), Certiegi (Șiercieji), Paragine, Valea Malului, Prisacă, Preluca (o raritură în pădure).

Famiile de baștină: Budea, Haja.

Proprietarii la 1866: Balint 3, Blidar 1, Budea 38, Gomoii 1, Hărduț 14, Haja 5, Herbei 1, Kozma 6, (nobili unguri), Leszay 1, Mârșă 1, Nan 1, Namț 1, Sirca 1.

Cristești

Apare ortografiat *Kerezthe Janusfalwa* la 1464, când l-a primit Báthory²¹⁹. În 1764 intră în domeniul familiei Bethlen²²⁰.

Numele comunei amintește de Cristești, urmașii lui Cristea.

²¹⁴ Baie este transformarea lui bánya unguresc și însemnează mină.

²¹⁵ *Op. cit.*, 209.

²¹⁶ Csánki, p. 727.

²¹⁷ Márki, II, p. 160.

²¹⁸ Dr. Somogyi, p. 118.

²¹⁹ Márki, I, p. 235.

²²⁰ Dr. Somogyi, p. 144.

Toponimie. Crânguri: Chimulești (probabil după un Chimu), Mniculești (după un Mnicula), Pagești etc., conform numelor de familie. Părți de hotar: Mlaca, Valea Cristeștilor, Câmpu de Mijloc, Preluci, Staule. Alte nume topice: Dâmbu Urmului și Părău Urmului (cu **r** în întâia silabă), Dâmbu Albinii, Dâmbu Săcăturii, Părău Lazărului, Trauaș, Preluci, Zavoiu (loc întins, apătos, lângă vale).

Famiile vechi: Cristea, Oneț, Pag (nobili), Iancuț, Tolciu, Mihuț, Bran-Brâneț.

Proprietarii la 1866: Buica 1, Bran 1, Brâneț 1, Iancuț 5, Costina 2, Cornea 1, Cristea 6, Lupeiu 1, Lucaci 1, Mihuț 6, Oneț 26, Pag 17, Popovici 1, Roman 1, Suci 1, Tolciu 5, Vasii 1, Joldea 1.

Dumbrava

Este amintită *Dombeghoz* la 1553 și apoi *Dumbrava* de la 1697. În anul 1574, pe timpul ocupației turcești, a fost proprietatea lui Kazi, bulogbașa. La 1618 principele Bethlen osândește familia Szabados Ronto la iobăgie vecinică²²¹. Ne îndoim că *Dombeghoz* de la 1553 este identică cu *Dumbrava* de la 1697, deoarece Márki citează mai mult pentru a dovedi romanizarea unei așezări ungurești²²².

Dumbravă însemnează pădurice de stejari, arătându-ne că satul la începuturile lui a fost în pădure. Cuvântul este de origine slavonă: *dabrava* (cf. *Dicționarul*, Candrea-Adamescu).

Toponimie. Crânguri: Hanculești, Mitrăști, Bojești, Mogoșești, Moțișești, Jivești, Ancașăști, Micălaca (f. Sabo, Luca, Sirca) Jepeni (pe marginea pădurii în jâpărie), Plopeni (f. Sabo, Budea, Buglea). Părți de hotar: Cetașea, Ogoare, La Vălaie, Flăștau, Hânculeasca, Crambe. Alte nume topice. Nume de dealuri; Măgura, Gornișel, Vârv, Gruieșului, Frășâni, Vârvu lui Ardeiu, Coasta lui Novac, Dâmbu Tutcii, Dâmbu Gropii, Dâmbu Scrușului, Dealu Osoiului, Osoi (oșâr de câmp), Buza Ursoiului, Osoieșu. Locuri în țarină: Dealu Varanesc, Laz, Lazuț, Goleșcu, Mlacă (arător, loc apătos), Ogoare, Tudor. (Usoiu se pronunță și Ursoiu).

²²¹ Márki, II, p. 161.

²²² Márki, I, p. 227

Famiiliile de baștină: Jiva, Ancăș, Boja, Mogoș, Mitrea, Sabo.

*Proprietarii*²²³: Adrian 7, Ancăș 29, Baltă 3, Blidaru 1, Boja 11, Braica 1, Buda 3, Buglea 3, Budea 10, Bursaș 3, Buta 10, Farcaș 1, Faur 4, Florea 11, Chiga 2, Gomoi 1, Groza 1, Hălmăgean 2, Hărduț 1, Herbei 4, Igreț 4, Ilie 1, Cristea 1, Cozma 7, Luca 17, Manușter 1, Mariș 3, Margea 3, Mitrea 19, Moțica 11, Mogoș 29, Nacht 1, Nisa 8, Olar 9, Oprea 1, Pap 1, Păsărilă 1, Popa 6, Suhajda 1 (fost notar), Șureț 1, Șurtea 4, Sirca 2, Tomșa 1, Jiva 32.

Groși

Gorzófalwa este amintit împreună cu Măgulicea la anul 1427²²⁴. *Gros*, la nord de Lazuri, în 1601 în parte este a lui Toldy; în 1608 l-a primit Csubro Pál²²⁵.

Apelativul *groși* numește trunchii de copaci tăiați, butucii; precum și instrumentul de tortură care imobiliza mâinile, picioarele sau chiar gâtul delicvetului; la tot cazul *Groșii* este de origine latină: *grossus* = gros.

Toponimie. Crânguri: Malești, Lucuiești (f. Luca), Roțești, Mihuțești. Părți de hotar: Curatura, Druiu, Prisaca. Alte nume topice: Șanțu (granița între jud. Arad și Bihor), Dealu Mare (650 m, pasul peste care trece șoseaua), Arsura, Dâmbu lui Răuț, Fața Hajului, Chiceră, Târcavu (vârf de deal), Ogoara, Gârgaleu, Tâmpasca (aici au fost cândva case), Casa lui Indreș (câmp în țarină), Dâmbu Garcii, Chicereauă, Târsitură, Lăzuț, Giep (Jiep), Fântânele, Zapodia, Mesteceni, Trăușel.

Famiiliile de baștină: Malea, Luca.

Proprietarii la 1866: Luca 18, Malea 16, Mihuț 4, Roț 4.

Gura Văii

Márki o identifică cu *Voikafalwa*, comună în față cu Răstocii, peste Criș, care între anii 1553 și 1561 apare în documente

²²³ Vechea Carte Funduară nu se găsește. Este înlocuită prin una nouă, fără dată.

²²⁴ Csánki, p. 732.

²²⁵ Márki, II, p. 163

ca și proprietatea familiei Losonczy²²⁶. Sub numele de *Voikest*, adică în ortografia românească *Voichești*, la anu 1574, (sub ocupația turcească) era proprietatea voievodului (?) Dsáfer²²⁷. La 1886 s-a descoperit aici o comoară din argint cuprinzând obiecte de artă barbară din epoca civilizației dacice²²⁸.

Nu știm de când această comună se numește Gura Văii, fiind situată în gura unui afluent al Crișului.

Toponimie. Părți de hotar: Borâla, Țarina din Sus, Măru Verde, Lăpșoara, În Trăuaș, Plopet. Alte nume topice. Dealuri: Hodoaba, Guguiava, Câmpu, Grudel (Grugie), Megieșu, Țâclu, Târsala Diță, Sanier, Ogrezi, Mal, Usoiu, Runcu, Teiuș, Dealu Rofii, Dâmbu Galii, Dealu Popesc, Dealu Dulesc (în bătrâni, când a stăpânit domnia, satul a fost pe dealuri), Vârv Bisericiuții (acolo a fost biserica veche). Nume de văi: Valea Zâniei, Valea Hiță, Părău Zdârlac, Valea Pleștii Negre. Locuri în țarină: Slatina (un șes cu baltă), Balta, Șuhaiu, Zăvoiu, Delniță, Șarc, Sub Măgură, Hada Neamțului, Plopu, Urdașasca (după un om, Urdaș), Prisaca, Tău Runcului, Vițalariță. Alte nume: Valea Creminoașii, La Cotârcei, Pe Zoapă, Vârv Scăriță.

Familii de baștină: Neamțu, Caprariu, Martiș, Știrbu, Ciucur, Vurdea, Dula, Galea (ar fi veniți din Dieci).

Proprietarii la 1866: Ancateu 1, Balaj 1, Baltă 1, Baranci 3, Bogdan 1, Bran 1, Țircuș 1, Dulă 4, Farcaș 1, Gale 1, Gyarmati 1 măsar, Hârduț 1, Căprar 5, Kovács 1 notar, Cozma 4 români, Kraszler 1 evreu, Lupeiu 4, Martiș 8, Morar 21, Neamț 1, Petca 1, Păsărilă 1, Știrb 6, Ciucur 9, Tripa 1, Vurdea 5.

La 1849 Gura Văii a fost aprinsă de maiorul Gál, comandantul expediției de răzbunare a ungarilor din Arad²²⁹.

Hălmagiu

Este ortografiat *Halmagh* în documentele din întâia jumătate a ces. XV, cele mai vechi cunoscute²³⁰, adică forma de pronunțare

²²⁶ Márki, I, p. 252.

²²⁷ Márki, II, p. 169.

²²⁸ Vasile Pârvan, *Getica*, p. 536, 613.

²²⁹ Somogyi, p. 240.

românească păstată aceeași până în zilele noastre: *Hălmaġiu*. Este pomenit întâi la 1439 între apartinențele cetății Șiriei, comuna Hălmaġiu fiind și atunci sediul unei circumscripții de exploatare economică, ceea ce o făcea să devină și un centru administrativ politic, militar și cultural. Câtă vreme aparține domeniului Șiriei, Hălmaġiu își schimbă proprietarul odată cu întreg domeniul, astfel este a se înțelege situația de proprietar al Hălmaġiului, care la 1439 este Brancovici²³¹, la 1441 Marothy²³², la 1442 Berini²³³, la 1444 Huniade²³⁴. La 1445 Capitlul din Alba-Iulia introduce pe Huniade în posesiunea castrului Șiria și a celor 7 districte românești, între cari era enumerat și Hălmaġiu²³⁵. La 1450 Popa Simeon din „satu mare de la Hălmaġiu” traduce cele patru *Evanghelii* în mediobulgară²³⁶, limba oficială a bisericii noastre. Falnic trebuie să se fi înălțat pe atunci zidurile bisericii bizantine din Hălmaġiu, despre ale cărei ruini amintește istoricul județului Arad²³⁷. La 1451 Huniade confirmă în vechile sale drepturi de voievod al românilor pe voievodul Moga de la Hălmaġiu și pe fii săi Mihai și Sandrin²³⁸. Într-un Registru²³⁹ de la 1561 „*Halmágy* cum pertinent”, (cu apartinențele) este a lui Andrei Báthory și al nobilului Mora. În 6 decembrie 1600 a trecut pe aici Mihai Viteazul cu suita sa, după ce făcuse un mic popas lângă Hălmaġiu, între „penes *Halmágy*”²⁴⁰. La 1604, când au pustiit Sârbii (oștenii mercenari) pe Valea Crișului Alb, populația din ținutul Hălmaġiului (probabil nobilii) s-a refugiat în cetatea Hălmaġiului, posesiunea familiei Coasa, dar nu s-a putut mântui nici aici, căci

²³⁰ Cf. diplomelor privitoare la domeniul cetății Șiriei citate mai jos, dintre cari una inedită, privitoare la Voievodul Moga, o dăm ca anexă.

²³¹ Márki, I, p. 231.

²³² Rácz Károly, *A zarándi egyházmegye története*, Arad, 1880, p. 195: la 1441 ca apartinență a cetății Șiriei, Hălmaġiu a fost confiscat de la Voievodul Ștefan și dăruit lui Marothy, comes de Orod; nu indică izvorul.

²³³ Márki, I, p. 231.

²³⁴ Hurmuzaki, I, II, p. 696-698, *Diploma DLXXXV*.

²³⁵ Hurmuzaki, I, II, p. 717-721, *Diploma DXCVI*.

²³⁶ Ilie Bărbulescu, *Op. cit.*, p. 192.

²³⁷ Márki, I, p. 443.

²³⁸ Cf. diploma aici anexată în copie fotografică și transcrisă.

²³⁹ Anni 1561. Registrum secundi Subsidii etc..., publicat la Kozma, p. 12-33.

²⁴⁰ Hurmuzaki, 4, p. 220: *Scrisoarea lui M. Viteazul către căpitanul Oradiei*.

sfârșindu-se mâncarea și izbucnind holera, mulți au pierit acolo, sub asediul²⁴¹. În 1605 pașa din Timișoara a jefuit de două ori satele de aici, cetatea Hălmaგიului abia putând scăpa nedărâmată²⁴². În 1628 Hălmaგიul îl posedă Ioan Bethlen, iar la 1667 Ioan Bthlen și Martin Balogh²⁴³. La 9 ianuarie 1670, într-o zi de târg, năvălesc în Hălmaგიu vreo 400 turci, omoară câțiva oameni și răpesc mai multe vite și copii²⁴⁴. La 1688 castelul fortăreață din Hălmaგიu a fost ocupat prin surprindere de la turci, de către o ceată de sârbi, după ce au ucis ori alungat pe gardieni²⁴⁵. Turcii fiind alungați, în Hălmaგიu, acesta făcând parte din confiniul militar, la 1703 se așază o unitate de grăniceri²⁴⁶. La 1706, în luptele dintre curuții unguri și armata imperială, cetatea Hălmaგიului a fost dărâmată până la pământ²⁴⁷. Ajungând pe granița dintre Ardeal și Ungaria, Hălmaგიul devine punct de vamă de la 1709, cel dintâi hălmințaș (harminczados) fiind Sigismund Edelsbacher, prefectul cameral al Aradului începând de la 1713²⁴⁸. La 1712 Ladislau Ribiczey, vicecomitele Zărândului, dovedindu-și fidelitatea față de curtea imperială și sub durata revoluției ungurești a lui Rákoczy, cere să i se dea cele 6 sesii iobagionale de la *Nagy Halmágy*, rămase vacante pe urma stingerii familiei Coasa²⁴⁹. Hălmaგიul a avut oficiu vamal până la 1747, când a fost mutat la Buteni²⁵⁰. Evenimentele ce s-au petrecut la Hălmaგიu în frământările religioase (1747–1754), în revoluția lui Horia sunt descrise mai pe larg în capitolele precedente, precum continuarea povestirii acestora o vom face în volumele următoare.

Hălmaგი (Hălmaგი) s-a numit totdeauna această comună, în românește; numai în scriptele administrației, ungurește, apare de pe la începutul sec. XVIII *Nagy Halmágy* (Hălmaგიul Mare) în opoziție

²⁴¹ Bethlen, VI, p. 52-54; Márki, II, p. 41-42.

²⁴² Kozma, p. 90.

²⁴³ Márki, II, p. 163.

²⁴⁴ Márki, II, p. 124.

²⁴⁵ Márki, *Regesták*, p. 134, Ms. Palatul Cultural.

²⁴⁶ Márki, II, p. 270.

²⁴⁷ Thaly, III, p. 637–8, după Márki, II, p. 283–285.

²⁴⁸ Márki, II, p. 301.

²⁴⁹ Márki, *Regesták*, p. 7.

²⁵⁰ Márki, *Regesták*, p. 118.

cu *Kis-Halmágy* (H. Mic), adică Hălmăgelul, comuna învecinată, care la început fusese una cu Hălmăgiul. Cuvântul Hălmăgiu este un adjectiv format din substantivul *holm*, care înseamnă deal. Hălmăgiu însemnează, deci, deluros; adică: ținut deluros. Nicolae Iorga relevă că *Homorodul* ardelean, *Humorul* bucovinean, *Homorodia* olteană, pot fi aduse în corespondență cu Hălmăgiul nostru, care toate purced de la *holm*²⁵¹ sinonimul lui „colină”, ca și cioacă, cucă, Curcubetă (vârf Bihării), dâlmă, dâmb, glămeiu (Glemeie în Măgulicea), gomilă, gruii, – câteva uzitate și în regiune noastră, dintre cele înșirate de V. Bogrea²⁵².

Pe urmele cetății. Incidental se pomenește mai de multe ori, când de o cetate, când de un castel fortificat, la Hălmăgiu. La 1748 geograful Szászky²⁵³ știe că odinioară a existat în Hălmăgiu un castel destul de puternic ale cărui temelii erau spălate de un afluent la Crișului. Asemenea mărturisește și Matthias Bell²⁵⁴ la 1777, adăugând că acest castel era fortificat cu șanțuri și ziduri. Azi nu se mai știe unde a fost castelul, ori cetatea. Nu se servește indiciu sigur nici situarea lui pe țărmul apei, căci apele și-au schimbat albiile în cursul vremurilor.

Populația numește *La Criptă* un loc în partea de jos a comunei, pe țărmul drept al apei, –vârful plan al unui picior de deal ce se înalță drept din albia apei, sprijinind astfel un mic platou al Lupinii. Se mai văd aci și azi pe acest loc urme din fundamentul unei clădiri, care, după proporțiile reduse, ar fi putut fi un turn de veghe. Proprietarul de azi al pământului a împrăștiat zidăria, nivelând terenul, dar se mai pot găsi pietre cu mortarul foarte încheșat pe ele. Până înainte cu 50 de ani se mai vede o boltuitură, locul unei uși, în fundament. Să fi fost chiar o criptă sau a fost denumită astfel prin analogie? Se mai zice că ruinele acestea sunt rămășițe dintr-o biserică turcească ceea ce nu era deloc probabil, căci după cum am

²⁵¹ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. II, București, 1936, p. 278.

²⁵² *Dacoromania*, Anul III (1922-1923), p. 452.

²⁵³ Ioannis Tomka Szánki, *Instructio in orbis antiqui et hodierni geografiam*, Pojon, ed. I la 1748, ed. II la 1777, după Márki, *Regesták*, p. 476.

²⁵⁴ Matthias Bell, *Compendium Hungariae geographicum*, Pojon. 1777, p. 273 scrie: „Halmagy, frequens alioquin, in finibus Transilvaniae oppidum Castellum olim adpositum muris fossisque cinctum fuerat etc.”.

văzut mai nainte, Hălmagiul a stat foarte puțin timp sub stăpânirea directă a turcilor. mai curând ruinele acestea ne indică urme din vechea cetate, pe care în altă parte nu le găsim.

Cum ieșim în sus din comună, acolo unde șoseaua atinge poalele dealului Șortoc, în dreapta la vreo 60–70 pași de șosea se află *Grota de la Șortoc*, un tunel interesant sfredelit în coasta dealului. Gura grotii este boltuită cu cărămidă pe o distanță de un metru și jumătate. Continuarea, largă de doi metri și jumătate, înaltă de mai bine de un metru, străbătând printr-un strat de argilă consistentă (*loes*), se menține singură, fără căptușeală. Tunelul avea ramificații și o răsuflătoare cam la mijlocul dealului. Astăzi se mai poate pătrunde numai în galeria principală pe o distanță de 22 m. Pe aici s-a surpat și galeriile laterale sunt închise. Dealul este acoperit până în prezent cu pădure de goruni. Întinzându-se locul de arătură până în gura grotii și tăindu-se și copacii de prin prejur, pământul ce se prăbușește de pe coastă închide treptat intrarea. Nu se știe când și cu ce scop a fost făcută. Se crede că ar fi făcut parte din adăposturile subterane ale cetății. În partea de sud-est a grotii s-au descoperit schelete de oameni, neobișnuit de mari, precum și sticle de ferestre colorate²⁵⁵, probabil vitralii de biserică²⁵⁶. Înainte cu vreo 40–50 de ani se afla la gura grotii o cârciumă a domeniului și în grotă se păstrau băuturile.

Dar mult mai grăitoare ni se par vestigiile neremarcate până în prezent! Lăsând în urmă Grotă de la Șortoc și înaintând pe șoseaua ce ia pețiș dealul, ne oprim în vârful. Uitându-ne la dreapta, vedem creasta dealului brăzdată de două șanțuri paralele, adânci de vreo 4–5 metri. La stânga, în continuare, peste traseul șoselei, un șanț se continuă, apoi dispare pe unde a fost vechiul traseu al șoselei, și reapare, înaintând paralel cu șoseaua până la podul de la Fântâna lui Andraș. Sunt numai șanțuri adânci fără nicio zidărie, azi copleșite de tufe de jnepeni și mesteceni. Faptul că aceste șanțuri brăzdează creasta Șortocului și a Lupinii în formă regulată de semicerc protejând comuna dinspre vest, ne face să presupunem că ele făceau parte din complexul de fortificații al pomenitei cetăți a Hălmagiului. Ni s-ar putea riposta că șanțurile acestea s-ar fi produs de sine prin

²⁵⁵ Bethlen F., *Historia*, VI, p. 53.

²⁵⁶ Márki, I, p. 458.

deplasarea terenului. Credem că nu e probabil, deoarece prea au formă regulată și respectă întru toate calculul strategic.

Bisericile. Înainte cu 50 ani se mai putea desluși în curtea domeniială fundamentul unei biserici bizantine (vezi p. 77-78) despre care se crede că ar fi fost zidită de Brancovici²⁵⁷ stăpânul cetății Șiriei pe la începutul sec. XV. Actuala *biserică unită* exista pe timpul ocupației turcești, adică înainte de 1690 și a fost predată uniților în anul 1753. Rămânând ortodocșii fără casă de închinare, *noua biserică ortodoxă* a fost zidită pe la 1760 cu cheltuiala comercianților Andrei Iacobovici și Iștoc Perva.

Cohurile. Coboarând pe lângă vale, înainte ca aceasta să fi atins traseul liniei ferate, aflăm locul numit *Coh*, iar puțin mai sus Cohuț. Koho, însemnând pe ungurește cuptor de topit minereuri, numele acestea ne arată, și mai spune și tradiția, că aici se aflau instalațiile pentru prelucrarea manganului adus de la Găina. Avem informații scrise că și pe la 1848 se aflau în Hălmagiu două uzine metalurgice²⁵⁸ pentru prelucrarea oțelului.

Vechea vatră a Hălmagiului. Pe locul unde se află acum piețele și centrul comunei, înainte vreme era numai curtea domnească cu anexele ei, clădirile serviciilor administrative ale domeniului și comercianții. Curtea se înălța pe țărmlul drept al apei. Casele celorlalți locuitori erau peste vale, spre est de actuala situare, pe Dealul Frumos, în locurile numite Năiu și Bălanu. Apa curgea atunci pe sub Dealul Frumos, prin punctele Morărești, Corlata, Pământul Negru, spre Banciu. Domnia a mutat apa, săpând cu iobagii actuala albie. Rămânând oamenii fără apă, au fost siliți să-și mute gospodăriile pe locurile unde se găsesc azi, pe ambele țărături ale văii. Această operație s-a făcut prin anii premergători revoluției lui Horia, adică pe la 1780²⁵⁹.

²⁵⁷ Márki, I, p. 498.

²⁵⁸ Kozma, *Op. cit.*, p. 46 spune că în județul Zărand se aflau la acea dată (1846) două topitoare de fier și trei uzine pentru prelucrarea oțelului (vashámor). Dintre topitoare, una era în Birtin, alta în Vața de Sus. Dintre uzine, una era în Birtin și două în Hălmagiu.

²⁵⁹ AMH, Fișa Nr. 135 din 16 VI 1930. Inf. Ioan Moldovan, notar în Hălmagiu, după cele auzite de la tatăl său, Simeon m (1826-1909), a fost comerciant în Hălmagiu.

Toponimie. Hălmaგიუ este o așezare de caracter urban. Are străzi și piețe. Străzile sau ulițele arată familiile, ex. Ulița Ciungănească, U. Sirbanească, U. Bușască. Avem apoi U. Berăriei, U. Bisericii. La partea inferioară a comunei distingem și crângurile: Ciercieș, La Ungurești, La Banciu (gara), Câmpu Tisii (țiğănimea). Părți de hotar: Corlata, Dealul Frumos, Naiu, Bălanu, Frunză Verde (aici a fost birt domnesc), Pământul Negru; Țarina de Sus, Țarina de Jos, Șortocu, Livada, Știubei, Rugi, Lupina. Alte nume topice: Dumbrava, Bouria, Gurguieta, Rovine, Ruga Zii, Țelu, Cripta, Codrișoare, Mânjina, La Furci (unde au fost spânzurătorile).

Familiile vechi. La Hălmaგიუ au venit mereu familii din satele înconjurătoare și de aici au plecat apoi mai departe ca meseriași, comercianți ori funcționari, așa că neamurile băștinașe s-au schimbat. Între cele mai vechi familii putem socoti următoarele: Alban, Balan, Balta, Bontoș, Borza, Bușa, Cainap, Cana (țiğani), Ciungan, Costina, Faur, Irimie, Iancu, Mager, Mihailovici, Mizeș, Moga, Moldovan, Olariu, Paicu, Putici, Rocsa, Sida (nobili), Șortoc, Țircuș, Tauruc, Ungur, Voica.

Proprietari la 1866: ²⁶⁰ Alban 3; Aradi 1, morar-ungur; Aron 8; Avrama 1; Balan 1; Balta 11; Barna 1, român; Birta 1, protopop unit; Bontoș 2; Borza 12; Botău 1; Bușa 8; Buta 5; Butar 1; Bârzovan 1; Bethlem Grof 5; Cismaș 4; Csorba 1, scriitor la judecătorie, ungur; Ciungan 19; Țircuș 6; David 1; Dragoș 1; Dușan 3; Faur 13; Fodor 2, solgăbirău, român unit; Folinus 1, cizmaș, ungur; Gelner 1; Géczi 1; Greminger 1, neamț; Grozav 1; Groza 1; Grüner 1; German 1; Herbei 5; Huber 2, român, plugar; Huc 1; Hunger 1; Iancu 3; Irhaș 3, român, cizmaș; Irimie 3; Iuonoi 1, hoț de cai; Kádár 1, comerciant ungur; Kain 5, faur, neamț; Cainap 5; Cana 7 țiğani; Catană 4; Chiș 3, români, crâznic la biserică; Klein 1; Komoczi 1; Konkoli 1, cizmaș, ungur; Corbei 1; Costina 19; Cotoc 1; Cosma 3; Cristea 5; Cristian 5; Luca 1; Lucaciu 5; Lupu 1; Mager 4; Mizeș 1; Mihailovici 5; Mihîț 2; Moțica 2; Moga 3, protopop unit; Moldovan 8, comercianți;

²⁶⁰ AMH, Fișa Nr. 136 din 21 VII 1934. Inf. Paraschiva Țircuș, născută la 1858, și fost învățătoare în Hălmaგიუ, și Căinap Indreș, născut la 1858 în Hălmaგიუ și locuitor tot acolo. Deoarece Cartea Funduară nu amintește naționalitatea și ocupația proprietarilor, susamintiții ne-au servit informațiile aceste.

Neamț 6; Olar 3; Oneț 2; Paicu 9; Păcurar 3, veniți de la Băița, Hunedoara; Pap 1; Păicuț 1; Petrescu 3; Popița 1, Popovici 3, drumar român unit; Popu 1; Putici 2, notar; Reichenberger 1, fizicul (medicul); Robu 2, notar în Hălmăgel; Roxa 2; Rusu 2; Roth 1, jidov, comerciant; Săbău 3; Șerban 2; Schwartz 1, jidov, birtaș; Sida 8; Sima 1; Sârban 17; Șortoc 4; Șchiopu 4; Suciul 10; Sirca 1; Tămaș 3; Toda 4, persecutor; Tonța 1; Turuc 15; Tulea 1; Tobias 1, român; Ungur 4; Voicu 4; Vâjdogan 2; Zlângnean 5; Julia 2, preot, venit din Căzănești.

Hălmagiul în Evul Mediu. Mulțumită situației sale geografice favorabilă concentrării la loc deschis, dar bine apărat de catenele munților, a păstorilor de prin întinsele și întortocheatele văgăuni ale Bihării; mulțumită subsolului bogat în minereuri al regiunii: această localitate a fost menită să devină din cele mai vechi timpuri un centru administrativ-militar, industrial-comercial, cât și religios-cultural. O așezare omenească mai însemnată în Evul Mediu presupune și o cetate. Și o găsim pomenită, pe Șortoc și pe Lupina. Cetatea presupune o căpetenie militară și îl găsim la 1451 pe Voievodul Moga. Voievodul având să îngrijească și de necesitățile spirituale ale supușilor săi, trebuia să înconjoare la curte de preoți, și-l găsim pe învățatul Popa Simeon pomenit la 1450 că a tălmăcit în limba literară a timpului cele patru *Evangelii*. Ruinele unei vechi biserici de stil bizantin ne arată că pe acea vreme reședința Voievodului Moga se împodobește și cu un prea frumos lăcaș de închinare, vrednic de iscusința cărturarului Popa Simeon. Prin activitatea literară a Popii Simeon, Hălmagiul devine unul dintre cele mai vechi centre culturale-religioase ale ortodocsiei. Preotul de la curtea voievodului era cel mai indicat să inițieze pe amatorii de preoție în cetirea cărților rituale și cantoratul bisericesc, pregătind sucreșcență pentru slujba altarelor; – și putem presupune că Popa Simeon a avut și ucenici, ceea ce închipuie pe vremurile acelea, școala. De altfel, între atribuțiile de ordin spiritual ale voievodului, era și aceea de a face educația religioasă nu numai a preoțimii, ci și a întregii obști. Vodă ieșea pe sate la judecată însoțit de preotul său. Sosit într-un sat, se prezentau în fața lui preotul locului și cu oamenii. Acolo, de față fiind și credincioșii, voievodul prin preotul său îl examina pe preotul locului, cum știe să facă slujbele. Apoi preotul

locului punea pe sătenii săi să spună rugăciunile. A fost o viață destul de intensă în jurul cetății și a curții voievodale din Hălmagiu. Manganul de la Găina topit în cohuri dădea oțelul cel mai dur. Apa învârtea roțile instalațiilor metalurgice acționând ciocane mari cu ajutorul cărora faurii închipuiau buzdugane și suliiți, pentru oșteni; securi, coase, seceri, sape, pentru plugari. Apoi un comerț înfloritor se scurgea prin defileul Crișului, din și spre Câmpia Tisei. Munții trimiteau articole prelucrate din fier, piele și blănuri, apoi sare, și importau mari cantități de cereale și vinuri. O întinsă regiune a moșilor alpini (azi jud. Turda) în Hălmagiu își desfășeau produsele vieții pastorale și de aici se aprovizionau cu cereale și articole industriale. De această situație privilegiată s-a bucurat Hălmagiul până către a doua jumătate a sec XVIII, ca și toate orașele miniere ce se înlănțuiau în formă de semicerc la poalele Bihorului²⁶¹. Decadența acestor orașele, cred că este a se atribui marilor transformări economice prin care a trecut Ardealul, ca provincie a Austriei, ce începe de pe acum a deține singură monopolul industrial al întregului imperiu. Despre trecutul de înflorire și mai apoi de decadență al Hălmagiului mărturisește la 1777 geograful Bell, exclamând că „... și opidul acesta este acum lipsit de frecvența și strălucirea de odinioară!”²⁶².

Hăl măgel

Se află în continuarea Hălmagiului, spre răsărit. La 1439 Hălmagiul (Halmagh) și *Halmaghfalwa* sau *Kyshalmagh*, adică Hăl măgelul, aparțineau domeniului Șiriei²⁶³. La 1441 a fost confiscat de la Brancovici odată cu opidul Hălmagiu și *Halmaghfalwa*²⁶⁴. La 1699 satul „*Halmedsel* alias *Kis Halmágy*” l-a căpătat vienezul Francisc David Gebhardt, care l-a vândut la 1728 lui Ioan Hollaky. În Hăl măgel a fost un castel domenal, pe timpul revoluției lui Horia proprietar era Ștefan Hollaky, vicecomitele Zărândului.

²⁶¹ Brad, Baia de Criș, Hălmagiu, Vașcău, Băița (Bihor).

²⁶² Math Bell, *Op. cit.*, la p. 273 spune următoarele: „Halmágy... frequens alioquin, in finibus Transilvaniae oppidum. Castellum olim adpositum muris fossisque cinctum fuerat. Iam, et oppidum, hoc decore et frequentia pristina privatum est”.

²⁶³ Márki, I, p. 231.

²⁶⁴ Pesty, *Brankovics*, p. 24.

Toponimie. Crânguri: corespund familiilor, ex., Băncești, Gligorești, Tonțești, Ghitești etc. Părți de hotar: La Trăuș, La Tău, La Rât, Dâmbu Popii, La Osoiu, La Târsă, La Luncă, Poieni, Valea Ociului, Izlaz, La Grohot, Gligorești, Băncești, Găina. Nume de munți, dealuri, locuri în țarină: Găina (1486), Rotundu (1406), Poieniță (1342), Fântâna Sârbului (izvor), Sclavoiu, Vârvu Runcului, Chicera Lespedioarii (1190), Chicera Pleșoaii (1163 m), Trestioara (829 m), Glamu, Cornetu, Zavoiu, Hajuri (o culme de deal, ponorâtă, cu case. Se zice că aici și-au avut turcii corturi.)

Famiiliile de baștină: Banciu, Cârjan, Codrean, Colf, Duma, Gligor-Gligorescu, Ghita (dispărută, se păstrează în numele crângului Ghitești), Golea, Basa, Popoviciu-Popescu, Miclea (dispărut), Morariu, Ilisie, Tat, Tonța, Moț, Nicula, Stan (ar fi venit de la Ibașfalău înainte de 1848, cociș de paradă la domeniu).

Proprietarii la 1865: Andreica 5, Baciu 3, Baica 4, Banciu 33, Bașa 9, Băd 1, Bod 2, Cici 4, Circa 1, Duma 20, Drăgan 2, Furdea 1, Gligor 29, Golea 19, Herț (Hârț) 1, Horvat 1 notar ungar, Ilisia 18, Codreanu 21, Colf 20, Crijan (Cârjan) 3, Lisia 3, Livada 2, Miclea 3, Moț 7, Morar 12, Neag 2, Nicula 6, Nistor 4, Oana 1, Popovici 4, Șchiop 2, Ștefia 1, Stan 3, Jurj 1, Semedrea 3, Sârba 2, Tat 21, Tonța 21, Weber 1 domeniu, Joldea 2.

Pe Părăul Băilor se văd urme de ruine, precum și albia unui iaz care trebuie să fi pus în funcție o uzina metalurgică primitivă. Sub Rotunda, la „Gruicul Hălmagiului” s-a lucrat în mine de mangan. Sunt notate și pe harta militară. Jos, în comună, a fost un fereștrău de furnir.

Ionești

La 1415 *Iánosháza*, la 1439 *Keresztes-Ianos-Falva* (se transcrie cu ortografia maghiară curentă²⁶⁵). *Iwanfalwa* aparține la 1441, 1445 domeniului Șiriei²⁶⁶.

Toponimie. Crânguri: Gura Văii (f. Dărăștean), Peștera (f. Zbârcea), Ionești (f. Șandru). Părți de hotar: Trauș, Drumu cel Vechiu, Lunca, Dealu Frumos, Barc, Țiori, Prundariu, Sub Piatră, La

²⁶⁵ Meruțiu, p. 165.

²⁶⁶ Csánki, p. 733.

Hadă, La Lozi, Pietrar, Zapozi, Fața Bomboaii, La Vârvu Feții, Tăuroiu. Alte numiri topice: Oceașca (arabil), Curatura (pășune), Gruiu (pășune), Țucla (stean), Zănoaga (arabil), Chicera (arabil), Fataciunea (pășune), Gruiețu (pășune), Malaiștea (pășune), Cremineasa (pădure, se găsește cremene).

Familii vechi: Adrian, Bujac, Guga-Guguț, Muntean, Șandru, Toșca, Zbârcea.

Familiilor Muntean le se zice Greci știindu-se că au venit ca negustori și s-au așezat aici lângă șosea. Pot să fie veniți din Peninsula Balcanică, adoptându-și și actualul nume la trecerea prin Muntenia, întocmai ca și f. Moldovan din Hălmagiu, numită astfel după popasul făcut în Moldova²⁶⁷.

Proprietarii la 1867: Adrian 3, Budean 1, Bujac 3, Țerei 1, Dărăștean 1, Groya 1, Guga 5, Guguț 14, Lupei 1, Mihuț 3, Moțica 1, Muntean 1, Rad 1, Rus 6, Șandru 36, Stana 1, Toșca 4, Vâjdogan 1, Zbârcea 17.

Lazuri

Apare ortografiat *Lazwra* (Lazura) și *Lazwl* (Lazul) la 1427²⁶⁸. Sub numele de *Laturfalwa* și *Lazwfalwa* la 1464 este pomenit ca aparținător cetății Șiriei²⁶⁹. Se mai amintește și la anii 1441, 1477 și 1510²⁷⁰. În 1602 este numit *Nagy Lazul* (Lazul Mare). La 1610 îl ia Bethlen de la Segnyey, la 1613 este al lui Keresztesy, la 1650 este al cetății Ineului, la 1659 al contelui Tököly²⁷¹.

A *lăzui* înseamnă a tăia pădurea și a scoate rădăcinile pentru a face locuri de cultură. În limba curentă se zice „a târși”. Locul lăzuit se numește laz, de la care pluralul *Lazuri* dă numele acestei comune. Aproape în fiecare comună de aici avem topicele Laz, Lăzuț, mai rar și Târsă, Târsală, Târsătură. În hotarul comunei Sârbi avem chiar *Lazuri*.

²⁶⁷ AMH, Fișa Nr. 137 din 16 VI 1930. Inf. Ioan Moldovan, notar în Hălmagiu și Gh. Șandru din Țohești.

²⁶⁸ Csánky, p. 738, cu trimitere la *Acta post advocatos mortuos*, p. 35-41, în Arhiva statului.

²⁶⁹ Csánky, p. 738.

²⁷⁰ Márki, I, p. 238.

²⁷¹ Márki, II, p. 164.

Toponimie. Crânguri: Leucești, Gavrești, Coiești, Magerrești, Tamașești, Delani (f. Igreț), Iosești (f. Tamaș), Iorgești (f. Sima), Pozmocești (a fost de demult un Pozmoc), Roțești, Trifești, Bocești, Cornești, Strauă (f. Igreț), Clifa (f. Cornea). Părți de hotar: Gura Mică la Malina, la Coiescu, la Câmp, Lunca, Lazurele, Dâmbu Tâlvanului, Negraia, Măgura, Tiertiegel (Cierciejăl), Naițe. Alte nume topice. Munți, dealuri cu pădure: Pietrile Aradului (1427 m), Româna (1381 m), Lespezi (1310 m), Dobrinu (991 m), Goțoiu, Dolea (1161 m), Dâmbu lui Sec, Muta, Dâmbu Ursului, Cetățeaua, Molivașu, Chicera, Dâmbu Roștii, Stini, Târnicioara, Măgura, Iedaraș, Bâtaoia, Căținelu, Vârtopcelu, Geamănu, Arsura, Ciumpita, Dulca. Alte numiri pe vale și în țarină: Poieni, Zapodie, Gruiu, Carsauța, Lunca, Scorușu, Boconescu, Părău lui Caron (se zice Roman în loc de Romul, tot așa Caron în loc de Carol), Valea Teișului, Văile Trilii, Valea Diedieșului (Giegiș) Calea Lacului, Lacu, La Balte, Mârza, Pogoru Măgurii, Breiu, Malaiște.

Famiiliile de baștină: Tamaș, Igreț, Cornea, Boc, Coiu, Leuca, Roț, Sima, Blaj, Gavra, Trif.

Topicul Strauă se găsește și în comună Bulzești (Hunedoara), unde Străuț este și nume de familie. Numele jupanului din Moldova, *Leoca Belcovici*²⁷², de la 1404, ne duce la numele de familie Leuca din Lazuri.

Proprietarii la 1865: Blaj 4, Boc 17, Budugan 1, Dragoș 1, Gavra 4, Ghilea 1, Igreț 19, Iuga 1, Cornea 18, Coiu 12, Leuca 17, Petrișor 1, Roț 10, Sălăgean 1, Sima 14, Tamaș 27, Trif 4, Van 1.

Pe valea Lazurilor sunt mai multe urme de instalații industrial miniere. Pe Leuca se văd rămășițe din fundamentul unor șteampuri. Se vede și „săritoarea”, adică capul iazului unde cădea apă pe roată. mai sus se vede un picior de zid, unde a fost *firezul*. Pe harta militară sunt trecute și șteampurile (Pochwerks Ruine) și Firezul (Fires). mai jos, către sat, la locul numit *Coh*, au fost topitoare de aramă. Se găsește și acum șgură din care s-a extras metalul. În locul numit *La Baie*, bătrânii spun că a fost lucrată o mină de aur. Topicul „Grădina Homanului”, arată existența unui funcționar

²⁷² N. Iorga, o mărturie din 1404 a celor mai vechi moldoveni, comunicare la Acad. Rom., 26 VI 1925.

de mine. Carol, din topicul Părău lui Caron, trebuie să fi fost vre-un personaj în legătură cu exploatarea miniere. De-a lungul văii, pe o întindere de câțiva kilometri, trecând și în hotarul Măgulicii se văd gropi în formă de pâlnie, care par a fi fost săpate de mâna omenească.

Leasa

Leza în 1439 a fost la Brancovici, la 1477 a primit-o Bánffy²⁷³. La 1670 în Lésza domn de pământ era Ștefan Raț cel Mic, care a și locuit aici ori în Hălmagiu. Aflându-se pe țărmul Crișului, populația se îndeletnicește până în prezent cu pescuitul. Probabil, comuna își datorește numele leșelor, ce se puneau la acest punct în Criș, pentru prins pești. Există și un loc în țarină numit Lese.

Toponime. Crânguri: Deal (f. Cotoc), Higiu, Valea Lesii. Părți de hotar: În Plopi, Gura Holtii, Dealu Higiului, Muncel, După Deal, Bradățel, La Râpă, Hiread. Alte nume topice: Cornet (pădure), Măgura (pășune), Târși (deal), Desu Brazilor (azi numai spini și ariniș), Petriceaua, Steanuri, Muncel (arabil), Treogașe (arabil), Poieni (arabil), Zăvoiu (pășune), Gruiu (pădure), Zănoaga (pădure), Dumbrava (pădure), Saliștea (pășune), Ezer (ses, pășune), Hoanca (părău, arabil), Vâlcele, Palceasca (arabil), Lese (arabil).

Famiile băștinașe: Luciu (nobili), Țerei, Dan, Cotoc, Margău, Matieș, Morariu, Sida, Groza.

Proprietarii la 1866: Butar 1, Țerei 12, Țuida 1, Dan 9, Dărău 2, Groza 6, Cotoc 22, Crișan 1, Luciu 18, Margău 20, Margea 2, Mateș 14, Moțica 1, Morar 9, Știrb 1, Sida 5, Sirca 2, Slav 1.

Leștioara

Lyzchora (Liszcsora) este amintită la anul 1447²⁷⁴. În 1447 este proprietatea lui Bánffy²⁷⁵. *Lazchior*, *Laschior*, între anii 1597 și 1663 este a familiei Kornis, la 1643 a lui Hegyesty²⁷⁶. În anul 1720

²⁷³Márki, I, p. 238.

²⁷⁴Csánki, p. 738, cu trimitere la *Dl. 17902*.

²⁷⁵Márki, I, p. 238.

²⁷⁶Márki, I, p. 64.

apare scris *Kis-Lésza* în diploma de nobilitare a familiei Moțica. Numele comuni este diminutivul de la leasă: *Lescioară*.

Toponimie. Crânguri: Davidești (f. David), Bolhești (f. Moțica, Mihuț), Cucești (f. Moțica, Sirca), Trocolești (f. Moțica, – a fost din bătrâni un Troc Iuon ciufulit, după el a rămas numele crângului), Mihitești (f. Mihiț, Moțica), Ocenii (f. Mihiț, Moțica, – Ocenii locuiesc sub drum către Valea Lesii). Părți de hotar: Poieni, Țiiori, La Deal, Lupina (identică cu a Hălmaგიului). Alte nume topice: Vârf Chicerii (Cișirii), Dâmbu Glodului, Dâmb Balanu, Muncelu, Pe Ogoare, Hânsi (arător), Trauș (pe un deal), Verdeț (arător într-un părau), Locu Ciocului (Ciocu a fost un om bogat, a avut un loc mare).

Famiiliile de baștină: Moțica (nobili), Mihiț, David, Sirca.

Proprietarii la 1867: Dărau 1, David 6, Moțica 32, Mihiț 20, Pag 1, Sima 1, Sirca 7.

Luncșoara și Vâjdogi

Vassaticha, identificat cu Vâjdogii de azi, spre nord est de la Hălmaგიu, la 1561 forma posesiunea familiei Báthori²⁷⁷. Fiindcă nu se pomenește în actele vechi de Luncșoara, dăm cu socoteala că aceasta s-a dezvoltat din Vâjdogi, tăindu-se pădurile de pe vale și populându-se lunca cu timpul. V. se afla pe cursul inferior al văii și de aici trebuie să fi pornit populația pe vale în sus, cum se procedează și în prezent. Cu timpul Luncșoara, devenind mai mare, la 1909 Vâjdogii a fost unit cu Luncșoara într-o singură comună politică sub numele de *Luncșoara. Vosdocs, Voszdocs* la 1764 l-a primit familia Bethlen²⁷⁸.

Toponime. Crânguri: Una cu numele de familie: Bălănești (f. Bălan) etc.. Părți de hotar: *Luncșoara:* Lunca, Valea Pietrii, Coasta Martii, Dâmburi, Râu Mare, Gluga (972 m), Râu Mic, Valea Punții, Dosu, *Vâjdogi:* Fața Coastii, La Tocșani, Trouș, La Ogrezi, Fața Lacului, La Grohot, Inuri, Fața Teiului, Oancea, Zbeg, La Corbu, Gruiu, Podiu, Țarmure, Lazuri, Pupăzoaie, Fața Martinului, Martinul, Bănișoara, Lemne, Deluț, Capul lui Martin, Știpla, La Rumânești,

²⁷⁷ Márki, I, p. 252.

²⁷⁸ Dr. Somogyi, p. 141.

Valea Morii. Alte numai de munți, dealuri, izvoare, locuri în țarină: Lespezi (1310 m), Rotunda (1359 m), Puiu (câmp între Lespezi și Rotunda), Divaia (1300 m), Suliți (acolo s-au bătut în suliți), Străji, Fântâna Albă și Fântâna Roșie (izvoare), Piatra Albă, Sclog, Uricu, Urzica, Cioara, Pleșoiaia, Dealu Codrului, Grâu Leciu (Lerciu), Surupat, Vultur, Chiceră, Șipot (volbură de apă), Băietu, Babdițe (steau), Măgura, Vârtopul, Prislop, Pârâul Hajdului, Tara, Valea lui Leordiș, Hîgiu (arător), Pârâul Borului, Zapodiută, La Miclău, Clicău, Macluța, Sodoală, Drogodani, Comoara (un deal ținut, având în pisc o surpătură, dolină).

Famiile de baștină: Bălan (ar fi turci de origine), Cotocea, Cristea, Baci, Gancea, Gavrilă, Ioanăș, Lucaciu, Moisin, Morcan, Pâț, Rus, Vasii, Vand (nemți de origine, rămași de pe vremea exploatarea minelor)

Proprietarii la 1866: Baci 9, Bălan 2, Gancea 10, Gavrilă 11, Ioanăș 20, Corbe1, Cotocea 9, Cristea 20, Lucaciu 12, Mateș 1, Moisin 2, Morcan 10, Pâț 7, Rus 9, Vand 3, Vasii 28.

În Vâjdogi se pomenesc a fi lucrate mine de aur și pe vremea romanilor²⁷⁹. Țăranii indică urme de minerit la Moara Bongii, la locul numit până în prezent „La șteampuri”. Urme de mine se văd în capătul comunei, la locul numit Baie, la Lunca, la Șes, pe aceeași vale; apoi la Cibău, către hotarul comunei Sârbi. Topicu Băietu încă arată un loc cu băi (mine).

Măgulicea

Magalucha apare în anul 1427²⁸⁰; *Magurich*, *Magyorich* (*Magyorics*) la anii 1439, 1441 și 1445 ca aparținătoare domeniului cetății Șiriei²⁸¹. *Magwlyscha*²⁸² la anul 1461 și *Maghwlyscza*²⁸³ la 1477. mai găsim și formă *Maglwycza*. În 1461 aparține domeniului

²⁷⁹ Somogyi, p. 141.

²⁸⁰ Csánki, *Op.cit.*, p. 739, cu trimitere la: *Acta post Adv.*, p. 35-41.

²⁸¹ *Ibidem*.

²⁸² Idem, cu trimitere la: *Dl. 30204*.

²⁸³ Idem, cu trimitere la: *Dl. 17902*.

Șiriei, în anul 1477 este a lui Banffi²⁸⁴. În 1655 este a diacului Menyhárt, solgabirăul Zărândului²⁸⁵.

Comuna *Măgulicea* se cheamă astfel după un om Măgulea²⁸⁶. L-am apropiat de apelativul măgura, *magurice*, fiindcă în Ociu găsim o colină care se cheamă *Măgulicea*. S-au propus diferite etimologii pentru cuvântul *măgură*. Cihac îl aduce din latinesul *macula* = maculum (pată), Hajdeu din albanezul *măgule*, înrudit cu slavul *mogila* (*movilă*) s.a.²⁸⁷.

Toponimie. Crânguri: Românești (f. Roman), Delani (f. Ghilea), Gleștii (f. Ghilea), Nemeșești (f. Iuga). Părți de hotar: Deal, Dosu, Gruieț, Grind, Ogoare, Vetri, Boițasca, Deluț, Poiana, Ovesiște, Hereduț (acelaș cu al Vârfurilor), Glemeie (acelaș cu al Vârfurilor). Alte nume topice: Dâmbu Lupului, Chicera (Cișera), Dealu Săpatii, Livada, Trauaș, Lunca.

Familiile de baștină: Iuga (nobili)²⁸⁸, Roman, Ghilea (în matricolele bisericii din Ciuciu l-am găsit ortografiat cu chirilice: Gălea)

Proprietarii la 1866: Bota 1, Filip 1, Ghilea 41, Juga 55, Lucaci 1, Mager 1, Mihuț 2, Negru 3, Petrișor 12, Roman 35.

Mermești

Poporul pronunță „*Mniermnigi*”. Meruțiu îl identifica *Nyermegy*, *Nyermig* la 1447²⁸⁹. Márki a găsit *Nermygh* la 1477²⁹⁰, un sat în regiunea Lazuri, Vidra, Aciuța²⁹¹.

²⁸⁴Márki, I, p. 239.

²⁸⁵ Márki, II, p. 164.

²⁸⁶N. Drăgan, *România în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și onomasticeii*, București 1933, p. 312.

²⁸⁷N. Drăgan, *Op. cit.* p. 203.

²⁸⁸ Diploma se păstrează la tărănul Pavel Iuga din Magulicea. Cităm: „Nos CAROLUS VI etc. etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis. Quod nos, cum ex litteris Manumissionalibus Fidelis nostri Nobilis Sigismundi Racz de Halmagy intelligamus. Eundem Iobbagiones Suos Providos *Iuga Iuon et IoannemIuga* fratrem ejusdem germanum. in Possesione *Magulicsa* Comitatuque Zarandiesi residendesetc. Datum in Archiducali nostra Civitate Viena Austriae, Die Decima Septima Mensis aprilie is Anno Domini Millesimo Septingentesimo Vigesimo, S.S. Carolus, m p”.

²⁸⁹ *Op. cit.*, p. 165.

Toponimie. Crânguri: Una cu numele de familie. Părți de hotar: Dâmbu Gramii, Trouaș, După Deal, Valea Târșului. Alte numiri topice: Balacești, Capu Dealului, Popești, Gruiu, Părău Mesteacănului, Hâjlog (se numește locul de unde s-a tăiat pădurea).

Famiiliile de baștină: Sârban, Dubăț, Morcan, Costea, Groza.

Proprietarii la 1866: Dubăț 12, Gavrilă 1, Codrean 10, Costea 7, Morcan 10, Sirban 22, Sida 1.

Ociu

Olch, la 1439 satul *Kisolch* este al lui Brancovici²⁹². Dacă a existat un *Kisolch* (Ociul Mic), trebuie să fi fost și *Nagyolch* (Ociul Mare), după cum avem până în prezent: Ociu și Ocișor.

Comuna fiind situată pe Criș, numele și-l poate avea de la ochiu (de apă), pronunțat ocium. Se va fi zis demult acestei așezări: „Casele cele de la Ociu“, unde este un ochiu în Criș. În Țohești avem topicul Peste Ociu.

Toponimie. Crânguri: Dealu Bisericii (f. Holiartoc), Dealu Faurești (f. Crișan), Doboieni (f. Gornic), Colnic, deal prelungit (f. Bulz), Ciorogarești (f. Ciorogariu). Părți de hotar: Cornietu (481 m), Dâmburile Satului, Pe Lângă Criș, Vetrii (acolo a fost satul în bătrâni), Intre Balte, Gura Sclăvoiuului, Măgura (435 m). Alte nume topice: Măgulicea (425 m), Dara (vale), Vârv Darii (441 m), Drobotinu, Vârtoape (locuri înalte, coaste întinse, arătoare), Fuftejele (vârf cu pădure), Cilioaia (vale), Iancu (deal cu pădure, pășune), Cremene (deal cu cremene). Locuri pe șes: Șuhaiu, Ogor, Omană, Speoasa.

Famiiliile de baștină: Crișan, Ciorogariu, Bulz, Gornic, Holiartoc, Zenza, Stana, Petrișor.

Proprietarii la 1866: Bulz 10, Balta 2, Butar 1, Brașovan 1, Cârjan 2, Coman 3, Crișan 25, Codrean 1, Ciorogariu 14, Furdea 1, Feier 1, Gurban 1, Gornic 10, Hollaky 5 – nobili unguri, Holyartuk 4, Meltiș 1, Mariș 1, Onu 1, Pop 1, Petrișor 9, Stana 9, Todoraș 2, Vacean (Vățeanu) 5, Vâjdogan 1, Zenza 3, Țisca 1.

²⁹⁰ *Op. cit.*, I, p. 242.

²⁹¹ *Op. cit.*, I, p. 242.

²⁹² Márki, I, p. 243.

Mai jos de actualul pod peste Criș s-ar găsi picioarele unui pod roman de piatră²⁹³.

Ocișor

Este pomenit la anul 1439 *Kisolch*, sat aparținător domeniului Brancovici²⁹⁴.

Toponimie. Crânguri: Bare (f. Petica Iovan), Satu (f. Mihuț), Peste Criș (f. Petrișor). Pârți de hotar: Podgoria (pe la 1848 viile de la Oci), Hânsa, Câmp, Peștera, Teiuș. Alte nume de dealuri, locuri în țarină: Vârv Teiușului (653 m), Gruiu (arabil), Certej (deal gol). Vârv Goroneilor (pădure și loc gol), Lupoiu (fânaț), Vârv Zapozii, Bosu (340 m), Coasa Bosului (fânaț), Vârv Taniciorii (pășune), Răzurile (pășune, pădure), Vârv Măgurii (pășune), Cișioara (accentul pe diftongul *oa*; forma literară ar fi Chicioara, este un loc așezat, arător), Târsele (arabil), Trauș, Belți.

Famiile de baștină: Băd, Trifan, Vujdugan, Horga, Mihut, Lupeiu, Petrica.

Proprietarii la 1866: Băd 14, Bold 1, Banci 1, Dărăștean 1, Doț 2, Horga 11, Codrian 1, Corbei 1, Mihuț 8, Micluț 4, Petrica 8, Trifan 18, Vâjdogan 10.

Pleșcuta

În 1439 este scrisă *Plesafalwa*²⁹⁵ *Pleska* sau *Pleskafalwa*, mai pe urmă *Ples*, contopită la 1818 în comuna Almaș, de la care a rămas numele dealului Pleșu – zice Márki –, este pomenită la 1439 ca proprietate a lui Brancovici, la 1441 a lui Marothy, la 1445 a lui Huniade, la 1604 a lui Báthory²⁹⁶. Csánki a găsit-o scrisă *Pleskafalva* și *Pleska* la anii 1439, 1441, 1445 și 1525, iar la 1464, *Pleskafalva*²⁹⁷. *Pleskucz*a (Pleșcuța) la 1697 aparținea domeniului din Hălmagiu²⁹⁸.

²⁹³ Somogyi, *Op. cit.*, p. 200.

²⁹⁴ Márki, I, p. 243.

²⁹⁵ Meruțiu, p. 165.

²⁹⁶ Márki, I, p. 224.

²⁹⁷ Csánki, p. 742.

²⁹⁸ Márki, II, p. 166.

Pleșcuța se află la poalele dealului *Pleșca*, un deal pleșuv, adică fără pădure (aici se spune *pleș*, nu *pleșuv*). Caracteristica dealului pleșuv trebuie să fi dat numele comunei: *Pleșcuța*. În Tisa avem un crâng: Pleșcuța.

Toponimie. Crânguri: Ulița Mare, Ulița Mică, Valea Lungă, Valea Concii. Părți de hotar: Dâmbu, Dealu, Cihirea (baltă cu păpuriș, accentul pe silaba a doua), Malaiște, Zăvoiu, Hada, Câmpuri, Răstoaca, Balta Țiganului, Lazu, Cornu, Izlazu Văratec, Chicera, Pleșa, Teșița, Catarman, Vârtocu, Măgura.

Alte nume topice: Dealul Spriei (pomet), Săcătura (pruniște), Râșii (pădure), Măgureaua (pădure de cer și fag), Via (locul unde a avut domeniul vii).

Famiile de baștină: Șurtea, Păsărița, Brânda, Filimon, Braica, Farcaș, Balaj, Bodea, Stan, Groza.

Familii colonizate²⁹⁹ de domeniul Kozma: Nicolant, Irhaș. Conform matricolelor parohiale vechi a existat și numele de familie Hăoaia, iar nume de botez: Andea.

Proprietarii la 1866: Balaj 10, Ancăș 1, Bodea 8, Balo 1, Braica 11, Brânda 17, Buda 1, Țircuș 1, Farcaș 27, Florea 2, Feier 2, Filimon 13, Groza 7, Giga 2, Herbei 9, Irhaș 6, Kozma 5 nemeși unguri, Luca 1, Nicolant 1, Opra 10, Păsărilă 21, Șurtea 30, Stan 9, Tomșa 1, Vurdea 1, Vlăduț 1, Jiva 1.

Poiana

Polyana a primit-o George de Brandenburg la anul 1510³⁰⁰. În sec. XVI a fost a familiei Losonczy, iar la 1697 a intrat în domeniul Hălmagiului al familiei Bethlen³⁰¹. *Poenycza* (Poienița), un sat în apropiere de Poiană, probabil contopit ulterior cu Poiana, la 1553 a fost al familiei Losonczy³⁰².

Toponimie. Crânguri: Gâtești, Fărcășești (f. Farcaș s-a stins), Cristești (f. Cristea s-a stins), Gruiu (f. Negru), Bibicești, Papalești (f. Negru), Vârtop (f. Negru), Deal (f. Negru), Niculești (f. Negru),

²⁹⁹ AMH. Fișa nr. 138, din 21 VII 1934. Inf. Zaharie Neamțu, înv. pens. din Pleșcuța.

³⁰⁰ Márki, I, p. 244.

³⁰¹ Somogyi, p. 121.

³⁰² Márki, I, p. 244.

Craciești (f. Miclean). Părți de hotar: Capu Dealului, Cărpiniș, Sclog, Zănoși, Lazu Florii, Chicera, Livada, Bibicești, Zapodie. Alte nume topice: Moma (812 m), Chicera Mică, Osoiu, Știpla, Vălău Momii (izvor cu apă rece la vârful Momii), Dâmbuu Șenchiei, Chicera, Valea Țarinii, Zapodie, Gruiu, Priznop (cu n), Părau Turcului, Grădescu.

Famiiliile de baștină: Negru, Bibici, Ghiț, Jepian.

În cartea Funduară, la 1867 mai sunt amintiți Furtun, 5 proprietari.

Furtun de la Poiană poate să fie aceeași familie, care la 1566 a dat pe Toma și Mihai „Ferton” (cum ortografiază Márki), haiducii (oșteni mercenari) care nelinișteau pe turcii din strămtorile de la Ciuci. Încă o observație: o viță puternică din Poiana se cheamă Bibici, și tot Bibici (Bibics) l-a chemat pe proprietarul domeniului de aici între 1739 și 1751. Nu știm ca domnul de pământ Bibici să fi locuit la vreunul dintre castelele ce le-a avut în cele 7 sate de aici, știm însă că a locuit în Arad, fiind și subprefectul județului și că avea proprietăți și în alte regiuni ale județului. Se dădea iobagilor numele domnului de pământ, ori e o simplă coincidență? mai amintim că Bibici, domnul de pământ, se trăgea dintr-o veche familie ilirică, venită din Bulgaria pe la începutul sec. XVIII³⁰³.

Proprietarii la 1867: Belan 1, Bibici 12, Bălg 1, Fărcaș 4, Furtun 5, Ghiț 7, Cristea 3, Negru 35, Radă 1, Safta 1, Șerb 1, Șerban 1, Sirca 2, Jepian 3.

Poienariu

Satul *Pojenár* (Poienari) l-a primit familia Bethlen în anul 1764³⁰⁴.

Toponimie. Crânguri: Dușanești, Balintești, Bulești (după f. Bulea, dispărută). Părți de hotar: Dumbrava, Între Văi, Dealu Zenzii. Alte nume topice: Măgura (346 m), Măgurița, Lunca, Pe Față, Delniță, Laz, Poieniță, Gruiu, Trăuaș, Casa Gradii, Zăvoiu.

Famiiliile de baștină: Dușan, Mariș, Balint, Bulea (dispărută în C. Fund. la 1865 sunt trecuți 16 proprietari Bulea), Juncan, Neagu, Macrodin.

³⁰³ Márki, II, p. 662-663.

³⁰⁴ Somogy, p. 138.

Proprietarii la 1865: Balint 6, Bulea 16, Dragău 1, Dușan 22, Galea 1, Groza 1, Lupeiu 1, Macrodin 4, Mariș 31, Neag 16, Rad 1, Toma 5, Joldea 1, Jude 1.

Răstoci

Este scris *Rastolcaz, Alsó și Felső-Rastolch* (R. de Jos și R. de Sus), *Rasztolch*, în anii 1439, 1441 și 1445, ca proprietate a domeniului cetății Șiriei, iar la 1461, *Rastolch*³⁰⁵. La 1451 Huniade îl dăruiește lui Vitéz Illés. Se mai prezintă și în formă *Rachtocz*³⁰⁶. *Rosztoka*, devenit la 1697 *Resztocz*, în 1601 aparține, ca sat pustiu, lui Toldy. La 1648 văduva Petneházy îl testează erezilor lui Vér Gáspár³⁰⁷. La 1697 intră în domeniul Hălmagiului al familiei Bethlen³⁰⁸.

Comuna a putut să-și capete numele de la răstoacele Crișului, unde se află. Răstoacă se numește și aici un braț de râu abătut din matca lui și secat, pentru a putea prinde peștii.

Toponimie și onomastică. Părți de hotar: Pietroasa, În Trăuaș, Hiread, Gornițel, Lazu Mare, Hodobana. Alte nume topice. Dealuri: Codruțu, Dâmbu lui Ilie, Dâmbu Domnesc, Dâmbu Târselii, Vârvu Gurguiet, Smeoaia, Ghergheleu, Pripior, Dâmbu cel Lung. Locuri în țarină: Baltă, Zăvoiu, Haduța, Șarc, Între Meri, Căpâlna.

Famiile de baștină: Buta-Bota, Haiduc, Bursaș, Nisa, Olariu, Jiva.

Proprietarii la 1866: Ancateu 3, Ancăț 1, Balta 2, Betea 3, Budea 2, Bursaș 9, Buta 24, Dula 1, Haiduc 4, Hărduț 2, Herbei 4, Lingurar 1, Luca 1, Magoș 1, Marțiș 1, Moț 4, Neamț 2, Negru 2, Nisa 2, Olar 12, Petca 1, Știrb 3, Jiva 1.

Unde a fost Căpâlna? Voievodatul lui Moğa la 1451 cuprindea districtele, enumerând de la est spre vest, Băița, Hălmagiul și Căpâlna. Căpâlna apare și în hărțile vechi totdeauna spre vest de la Baia de Criș sau de la Ciuciu, când este trecută și comuna aceasta. Azi nu mai există și nici nu se știe precis unde a fost. Márki crede că

³⁰⁵Csánki, p. 743, data de la 1461 cu trimitere la *DI. 3024*.

³⁰⁶Márki, I, p. 245.

³⁰⁷Márki, II, p. 166-167.

³⁰⁸Somogy, p. 212.

în regiunea de azi a Gurahonțului, probabil deducând după hărți, pe care însă nu s-a trecut Gurahonțul. Topicul Căpâlna, un loc în țarina comunei Răstoci, ne arată că acolo a fost odinioară Căpâlna, așezare numită astfel după o capelă (biserica). Com. Răstoci este în apropierea Gurahonțului.

Sârbi

Ráczfalva (transcris în ortografia maghiară curentă de Márki), în 1561 este al lui Báthory; în 1651 apare scris Szerb³⁰⁹) adică Sârbi. De la 1626 până la 1645 aparține familiei Petneházy. La 1651 este al lui Gyulay.³¹⁰ La 1732 a devenit proprietatea principelui Raynald de Modena.³¹¹

Rác însemnează ungurește Sârb, prin urmare *Ráczfalva* este egal Sârbi. Judecând, după numele satului, după numele de familie, că Bora, Goia, Dușan (azi numai în Poienari); cât și după unele particularități de îmbrăcăminte; am putea presupune aici o colonie de câteva familii de români veniți dintr-o regiune sârbească, ori chiar de sârbi veritabili. Și până azi bărbații din Sârbi, Lunșoara și Brusturi (pe cursul superior al Văii Hălmagiului) poartă „hubere”, niște țundre scurte și negre, în opoziție cu ceilalți, care poartă țundre lungi și albe. Iar, până de curând se numeau „obiile sârbești”, obielele de lână vărgate alb-negru, ca și ale locuitorilor din satului Sârbi.

Toponime. Crânguri³¹²: Harăști (familii Bora, Rusu), Runcovani (f. Bora, Groza), Luncani (f. Goia), Ciorăști, Târșa (f. Gancea), Coibești (f. Rus), Bălănești (probabil după familia Bălan, dispărută), Gostila (f. Nistor). Părți de hotar³¹³: *La Târșa*: Treoșele, Valea Hălmagiului, Capu Dâmbului, La Râpă, La Urzicari, La Știurbeiu, La Piatră, La Guga, La Laza, La Boldea, La Parenciște, Vârvu Runcului, Cișera Blejoaii, Fața Blejoaii, Sohodol, Între Case, Clejuț, La Balgea, Maria, Cișera Tăbârceagului, Curături, Ciungi,

³⁰⁹Márki, p. 245.

³¹⁰Márki, II, p. 168.

³¹¹Somogy, p. 225.

³¹²În Sârbi *crângurile uricuri*.

³¹³Însărcinatul cu compunerea Cărții Funduare (anul 1865) în comuna aceasta a trecut și la detalii, însemnând aproape toate numele topice. Numele subliniate sunt părți de hotar.

Gârgaleie, Dâmbu iepurelui, Șestina, Oancea, Coborâș, Dâmbu lui Mitru, Costia, Grâu Ursului, Dâmbu, Vârvu Dealului, Martinu, Gruiu Pietrii, Colnic, *Gura Răului*: Țibău, La Cuța, Poiana. *Dealul Trestii*: Gostila, Gruiu, Crucea Banciului, Fața, La Tău, Cișerele, La Gofa, Lazuri, Carpine, La Salcie, Dobra, Dâmbu Lacului, Cercieș, Cișera, La Coța, Tufele Dese, La Moga, Scoarța, Pietriș, Blejoaia.

Famiile de baștină: Bora, Groza, Goia, Huc, Nistor, Rus, Ștefea.

Proprietarii la 1865: Bora 27, Brusturan 6, Groza 7, Guia 5, Huc 5, Nistor 5, Rus 8, Ștefea 18.

Satul Gostila. În topografia comunei Sârbi găsim un crâng, numit Gostila, locuit azi mai mult de familia Nistor. În actele familiei nobile Grazda, se amintește că Ioan Grazda, un erou în luptele purtate de principele ardelean în Rusia, primește la 1585 satele din Zărând: Lupșa, Gostila, „Agaz” și Târnăvița³¹⁴. Târnăvița fiind comună învecinată, nu mai încapse îndoială că pomenitul sat, Gostila este actualul crâng al Sârbilor.

Mine. La Cioara, Pârău Sasului, Haldina, Pârău Strâmturii, se văd gropi unde s-a lucrat în vechime. La „Haiuga Șteampurilor”, trebuie să fii fost șteampuri.

Tălagiu

Thalak,³¹⁵ *Thalagy*, în 1439 l-a primit Brankovici, aparținător domeniului cetății Șiriei. La 1561 aparține familiei Báthory.³¹⁶ În 1697 aparține domeniului Hălmagiu.³¹⁷

Toponimie. Crânguri: Naniești (f. Nan), Hagiești (f. Hagea), Blidarești (f. Blidariu), Mogoșeni (f. Gomoiu), Hordulești (f. Hord), Paraiești (f. Margea), Harduțești (f. Harduț), Pieptulești (f. Caba), Vălenii. Părți de hotar: Dealul Tălagiului, Țarina de lângă Criș, Omlaca (Arător, este și băltoș, rături), Fâțișoara, Bratosin, Gruiu Lung, Poieni, Hotar, Gura Hotarului, Ciungi, Vișele, Mogoș (431 m), Ulmu, Zapoadă. Alte nume topice: Vârvu Ursoii (deal cu pădure),

³¹⁴Registrul din 1698 al scrisorilor fam. Grazda în arhiva Teleky, după Márki, II, p. 189.

³¹⁵Csánki, p. 746.

³¹⁶Márki, I, p. 249.

³¹⁷Márki, II, p. 168.

Vârvu lui Talpoș (pădure), Vârv Poienii, Ciertegia (Șiercieja, pășune), Cocleia (deal), Vârvu Străjii (deal cu pădure), Câmpșoare, Lângă Criș, Margiescu, Bârdești, Prund (arător, lângă Criș), Luncșoara, Arsurile; Vârtoape, Zorila, Hodobana, Honcile, Fâțișoare, Vezurimi, Clococicu, Obârșa.

Famiiliile de baștină: Harduț, Margea, Gomoiu, Caba, Blidariu, Nan, Hord, Hagea.

Proprietarii de la 1866: Ancăs 1, Blidar 22, Budea 6, Cismaș 7, Dănilă 1, Dolga 1, Fruja 2, Gogoș 1, Gomoii 32, Ghilea 1, Hărduț 79, Hoja 11, Hord 12, Herbei 1, Hang 1, Igreț 1, Caba 38, Crainic 2, Chirici 1, Cosma 7, Leszai 1, Luca 1, Mager 1, Martiș 11, Margea 38, Mogoș 1, Mihuț 1, Moțica 3, Nan 23, Neamț 22, Nistor 1, Puida 3, Rumbai 1 (țigan), Sida 5, Sirca 15, Trifan 1.

Târnăvița

Ternecz sau Ternác, Târnăvița de azi, la 1574 a fost proprietatea spahiului Rézmán (turc) și a lui Nagy Sándor; în 1585 a lui Grațda Ioan; în 1601 a fetelor Grațda; în 1605 a lui Grațda Ana și a lui Teleky János³¹⁸.

Pe aceeași vale, la originea ei avem Târnăvița (jud. Arad) și Târnăvă (jud. Hunedoara), acolo unde valea se varsă în Criș. Târnăvă și diminutivul ei, Târnăvița însemnează loc cu spini, *Spinoasa*, în limba slavonă.³¹⁹

Toponimie. Crânguri: Batiști (f. Betea), Precupești (f. Betea), La Deal (f. Marian, Nicoara, Cristea). Părți de hotar: Lunca, Crișanu, Dosurile, Poiana, Leonele, Curătui, Comora, Dosu Luncii, Dealul Brazii. Alte numiri: Lungocea (deal), Părâu lui Mariș (de aici se scoate pământ de oale), P. Buretarului, P. Ogoarelor, Părâu Răsadelor (cândva a fost sădiște, azi pășune).

Famiiliile de baștină: Betea, Cristea, Nicoara.

Proprietarii la 1866: Betea 62, Cristea 3, Nicoara 13.

Sat de olari. Olăritul este industria casnică din strămoși a întregului sat. În fiecare casă se află roata de plăsmuit oale, precum afară cuptorul de ars vasele. Le vând pe piețele din regiune, precum

³¹⁸Márki, II, p. 168.

³¹⁹Drăganu, *Op. cit.*, p. 499.

le poartă și la câmpie pe cocii. Cutreieră și satele mai apropiate, purtând negoțul în saci largi, fie în cârcă, fie pe căluți, vânzându-le pe bani, dar mai ales schimbându-le pe bucate. Trei sferturi din sat se ocupă cu facerea oalelor, ceilalți negustoresc cu ele.

Tisa

Thiza,³²⁰ *Tyzafalwa*, *Thyza*, la anul 1439 aparținea lui Brancovici în domeniul cetății Șiriei. Este a lui Bánffy în 1477, tot a lui sub numele de Felső-Tecza (T. de Sus) și în anul 1561.³²¹ În anul 1510 o primește marchizul George de Barndenburg, iar la 1764 contele Bethlen Gábor.³²²

Se numește *tisă* un fel de brad (*Taxus baccata*) care azi nu se mai găsește în regiunea aceasta. Că a existat odinioară și aici ne-o dovedește numele comunei: *Tisa*.

Toponimie. Crânguri: Paluțești, Paragine, Pleșcuța, Gruiu, Părăuani, Crișeni, Valea Mare. Părți de hotar: Peste Criș, Poduri, Colnici, Izlaz, Lazuri, Dâmbu, Părău, Poienița, Frășinii, Poiana Mare, Fața Dealului, Zănoage, Mursa, Dosu Tișii și Fața Dealului, Dosu Iuga și Dealu din Mijloc, Prislopu și Vârv Danilii, Iuga, Tringi, Dâmbu Lășorului, Lășoru, Hotar, Hodobana, Iișoare. Alte nume topice: Hanoaia, Beșicura, Fonceu, Chiceră, Stârci.

Familiile de baștină: Arpaș, Bodea, Buduhala, Crișan, Dărău (nobili).

Proprietarii la 1866: Arpaș 2, Bancea 1, Bodea 17, Buduhala 13, Dărău 118, Dan 2, Feier 1, Goia 1, Golea 1, Crișan 19, Mărgău 2, Mariș 1, Margea 7, Mateș 2, Moțica 8, Pârva 1, Roman 11, Sirca 4, Stan 8, Trifan 1, Talajd 1, Julia 2.

Sunt unguri românizați familiile Dârau? Somogyi susține că Dărăeștii din Tisa sunt urmașii nobililor unguri *Daru*, înnobilați de Maria Terezia.³²³ Întâia inexactitate: domnia Mariei Terezia începe la 1740, iar diplomă acestora este dată la 1700. A doua: numele acestor nobili nu a fost Daru (daru = cocostârc, cocor), ci și la data

³²⁰Csánki, p. 746.

³²¹Márki, I, p. 250.

³²²Somogy, p. 229.

³²³Somogy, *Op. cit.*, p. 229.

înnobilării tot *Dărău*, căci în diplomă este ortografiat *Dero*, transcrierea fonetică al lui Dărău. Se vede, deci, că Somogyi nu văzuse diploma, cu toate că o copie a acesteia se păstrează la *Cartea Funduară* din Hălmașiu. Onomasticul Dărău este a se compara cu topicul *Dara*, o vale în Ociu, unde avem și Vârful *Darii*. Undeva în munții Abrudului există Dăroaia (o coasta de deal), putem avea, deci, și *Dărăul*. În comuna vecină, Țohești, avem un crâng de case ce se cheamă Dărăști, din care s-a format numele personal *Dărăștean*. *Dară* este un nume personal românesc foarte vechi, așa o diplomă de la 1448 pomenește printre nobilii români din Banat pe un *Petru Dară* din Slobozia.³²⁴

Țărmure

Chermonfalwa apare la 1439, apoi *Czermora* mai târziu.³²⁵

Se numește *Țărmure*, fiind situată pe *țărmurele* Crișului. Țărmure este una dintre cele mai vechi denumiri din Zărand,³²⁶ cuvântul derivând din latinescul *terminus* = hotar, margine (*Dicț. Candrea Ad.*)

Toponimie. Crânguri: Dumbrava (f. Țisca), Medrești (f. Rada), Tufariu, Sub Biserică. Părți de hotar: Tău Bădului (vârf de deal cu pădure), Fântâna Marcului, Pleșa, Rovina (arabil), La Ulmu (arabil), Trauș (loc întins (arabil), Dumbrava. Alte nume topice: Gruiu (pădure), Dâmbu Căținului, Sânguru, Gârgaleu, Livada (fânaț), Poiana.

Famiile de baștină: Gruia, Șureț, Halga, Țisca, Veselie.

Proprietarii la 1866: Bondea 2, Țirca 3, Țisca 43, Dărăștean 1, Groza 2, Gruia 6, Halga 7, Horvath 2 notar ungar, Crișan 2, Lupeiu 1, Lup 1, Lușă 1, Mariș 1, Păcurar 1, Petrișor 1, Rad 1, Șandru 2, Șureț 1, Sirca 14, Veselie 4.

³²⁴Hurmuzaki, I, 2, p. 746-8.

³²⁵Csanky, I, p. 729.

³²⁶N. Drăganu, *Op. cit.*, p. 310.

Țohești

În ortografia nouă ungurească este scris *Czohesd*. La 1764, satul l-a primit familia Bethlen³²⁷.

Este numit *Țohești* după seminția lui Țoha. Țoha trebuie să fi venit de peste munte, căci în hotarul Vidrei (Turda) găsim Valea Țohii, așa cum totdeauna au coborât și coboară și azi moșii spre Criș.

Toponimie. Crânguri: Dărăști și Țohești, despărțite printr-o pădure. Părți de hotar: Frunză Verde, La Păru, Dumbravă, Dărăști. Alte nume de dealuri, văi, locuri de țarină: Doanca (pădure), Chicera, Vițelarița (a fost odată un loc îngrădit unde au stat numai vițelii), Tău Acului (o padină în vârv dealului), Zapodie, Vârv Boianului, Vârv Grindului, Coza, Valea Cozii, Poiana Ursului, Părau Lupului, Părau lui Sohodol, Strejinoasa, Lobada, Trauaș, Gruiu, Peste Ociu, Ocolu și Părau Bouriei (în vremuri de demult a fost bourie la domnie).

Famiile de baștină: Dărăștean, Joldea, Rad, Bociu, Goia, Motan.

Proprietarii la 1865: Danc 2, Dărăștean 13, Goia 11, Motan 5, Opra 1, Rad 5, Răduț 6, Turuc 1, Tolciu 1, Joldea 12.

Vârfurile (Ciuciu)

În 1427 este scris *Chuch* (adică *Ciuci*). Ca aparținător domeniului cetății Siriei apare în formă de *Choch* și *Chwech* în anii 1439, 1441 și 1445.³²⁸ La 1444 găsim și forma de *Chwch*³²⁹. Avem formă *Czotz*, pe o harta a Transilvaniei de pe la 1590.³³⁰ Proprietari: la 1439 Brancovici, la 1441 Marothy, la 1442 Berini, la 1444 Huniade, la 1447 Bánffy, la 1510 marchizul George de Brandenburg; în 1551 îl capătă Kendy, la 1494 Corvin și Bánffy se împrocuesuează pentru el.³³¹ La 1574 C. avea fortificații (palancă), din care gardienii au împușcat asupra turcilor. La 1610 Bethen preia C. de la Segnyey. La 1643 principele ardelean Gh. Rákoczy al II-lea înființează pe seama românilor din Zărand un seniorat (protopopiat) reformat în

³²⁷Somogy, (citând pe Márki), p. 120.

³²⁸Csánki, p. 729.

³²⁹Hurmuzaki, I, 2, p. 696.

³³⁰Harta iscălită „... per Gerardum Mercatorem”, reproducă pe planșa XII la V. Meruțiu, *Județele din Ardeal*, Cluj, 1929.

³³¹Márki, I, p. 227.

*Ciuci*³³² și la 1648 îl întărește pe Petru *Csucsy* în acest seniorat, pe care îl sistează la 1665 pentru încasare de vamă ilegală³³³. Un nobil *Csucsy* este trecut în tabloul proprietarilor din Zărând, când acesta la 1461 a primit ca nouă donație localitățile Vidra, Magulicea și pusta Naméz³³⁴.

Districtul Ciuciului. *Chwch* figurează între cele șapte districte românești aparținătoare domeniului cetății Șiriei, când aceasta trece în proprietatea lui Ioan Huniade prin diplomele de la 1444 și 1445³³⁵. Îl găsim situat imediat după Căpâlna în ordinea următoare: Kapolna (Căpâlna), *Chwch* (Ciuci), Feyerkeres (Crișul Alb sau Crișcior), Halmagh (Hălmași) și Ribicha (Ribîța). Nu înțelegem cum a fost trecut „Feyerkeres” între Ciuci și Hălmași, acestea fiind numai la vreo 9 km depărtare una de altă, și când Crișciorul se află după Ribîța la extremitatea de est a Zărândului. De notat, că pe toate hărțile (de la anii: 1566, 1580, 1590, 1686, 1700, 1750) reproduse în anexă la Meruțiu³³⁶) apare Kapolna totdeauna; *Czotz* (Ciuci) numai odată la 1590, între Căpâlna și Baia de Criș, iar Hălmașiul n-a fost înregistrat niciodată. Unele relatări scrise, pe de altă parte, toponimia și onmastica de azi a comunei, atestă existența unui voievod și la Ciuciu, precum am arătat aici într-un articol separat. Și la 1629, este pomenit districtul Ciuciului.³³⁷ Situația de reședință a unei circumscripții ținând mai apoi de domeniul Hălmașiului al Bethleneștilor și-a păstrat-o până pe la mijlocul secolului trecut. Se mai văd și azi rămășițe din fundamentul curților domnești de pe Heread. Iar, oamenii bătrâni din Ciuci³³⁸ și jur mai știu că părinții lor au făcut robotă la curțile de la Heread, unde erau grajduri, colne, magazii.

Acolo se ducea dijma, tot din cinci părți, una la domnie: din snopi, ouă, pui. La robotă erau chemate și muierile cu prunci mici.

³³²Márki, II, p. 241.

³³³Márki, II, p. 161.

³³⁴Csánki, p. 750 cu trimitere la *DL 30204*.

³³⁵Hurmuzaki, vol. I, partea a-II-a p. 696, 698 și 717-721.

³³⁶Meruțiu, *Județele din Ardeal*, Cluj 1929.

³³⁷Márki, II, p. 140.

³³⁸AMH, Fișa nr. 139 din 10 IV 1934. Inf. Cornea George, plugar din comuna Vîrfurile.

Una îngrijea de 10-15 copii, până când celelalte mame erau în lucru. Îi sileau pe iobagi să lucre și în sărbători. În ziua de Precup, au fost siliți să secere grâu și după amiază a trăznit în stoguri. De aci înainte domniii întrebau în fiecare an când îi Precupu și nu-i mai sileau să lucre în această zi. Jos în vale încă erau cladiri domnești. Unde este acum moara lui Bucșa, lângă podul șoselei a fost firez domnesc, care a funcționat prelucrând material de parchetat și foi de furnir până prin anii 1860. Birtul domnesc mai stă și azi, proprietatea lui Nicolaie Crainic.

Comuna își are denumirea de la cuvântul românesc *ciucă*, plural: *ciuci* (derivate din albanezul *tsuke*³³⁹; adică vârș, vârșuri). Fiindcă și ungerii au acelaș cuvânt „csúcs” (se citește tot ciuci), pentru vârș; filologul N. Drăganu evidențiază că numele acestei localități a fost dat de români³⁴⁰.

La 1926 numele comunei a fost schimbat în: *Vârșurile*. Fiind vorba de o localitate istorică, mai apoi că nici Ciuci nu este cuvânt unguresc, ar trebui să se revină la vechea numire. Aceasta este și părerea lui Meruțiu.³⁴¹

Toponimie. Crânguri: Heread (f. Cornea; o culme de deal prelungit), Ciniejești (Cnezești, f. Nicoara), Balintești (f. Balint), Sircuțești (f. Sirca-Sircuta), Podita (f. Nicoara), Igești (f. Iuga), Mărculești (f. Crainic). Părți de hotar: Mlaca, Zăloage, Măgura (445 m), Hereduț, Glemeie, Căsoaia, Heread, Criș. Alte nume topice: Gorgana (606 m), Lapșoru, Biserica Naului, Pleșcioara, La Oale, Grind (spinare de deal între două locuri apătoase). Locuri în țarină: Zăvoaia, Rovina, Harmanasca, Vetri, Nonescu, Țiori, Coliba Dolvii, Gredina Daii, Câmpu lui Gabor, Câmp la Balte, Pietriceaua, Sclamnihuri (loc arător), Părău Strujinoasii, Hidrișoara (valea care vine de la Vidra).

Famiile de baștină: Nicoara, Crainic, Balint (nobili), Bucșa, Feier (nobili), Slăv, Sircuța, Oaida, (în cartea Fund. sunt scriși Vaida).

³³⁹N. Drăganu, *Romanii în veac. IX-XIV*, p. 53.

³⁴⁰N. Drăganu, *Romanii în veac. IX-XIV*, p. 53.

³⁴¹Meruțiu, *Județele din Ardeal*, p. 209.

Popa Adam din Ciuciu. Cel mai vechi cărturar cunoscut în această regiune este Popa Adam din Ciuci, care a tradus ori copiat numai o completare practică la *Ciaslovul mic* între anii 1720 și 1724. Manuscrisul incomplet, cuprinde încă 84 file în format mic. La pagină 75 un capitol se sfârșește cu o floare între brațele căreia autorul a scris: „God (inu) 1720; februarie 2; Pis (ar) Erei Adam ot Ciuci”. La pagina 154, textului i se adaugă jos cu același scris două rânduri: „Scrisam eu popa Adam din Ciuci, Ann (ul) Domnului 1724 Mesia martie 20”.

Proprietarii de la 1867: Balint 10, Banciu 1, Bucșa 13, Dolga 1, Feier 6, Hărduț 4, Juga 14, Câmp 2, Crainic 44, Crișan 1, Lazăr 5, Moțica 1, Nicoara 65, Pana 4 (țigani), Petrișor 5, Sircuța 17, Șerban 3 (țigani), Știop 2, Slăv 14, Vaida 3.

Vidra

Wydra în anul 1477³⁴² a fost proprietatea familiei Bánffy.³⁴³ În 1697 aparține domeniului Hălmagiu,³⁴⁴ la 1764 o primește Bethlen Gábor³⁴⁵.

Comuna își are numele de la *vidra* (*Lutra vulgaris*) mamiferul foarte căutat pentru blana prețioasă, care trăiește și acum pe Criș, cât și pe afluenții acestuia, căutând după pești. Se folosește și diminutivul *Vidruța*, în deosebi înafara regiunii pentru a se distinge de Vidra Turda.

Toponimie. Crânguri: Magerești, Mihutești, Zbegulești (f. Mager, Ghilea, Mihuța), Boroșești (după un bătrân, Mager Toader Boroșu), Costești (f. Ilica), Botiești (se pronunță Bocești, după f. Bota), Iovești, Petrișorești, Galeni (f. Mager, Toderel, Ilica). Părți de hotar: Petrișorești, Mihutești, Magerești, Dealu Mageresc, Dealu Sircuțeștilor, Ilicescu. Alte nume topice: Dosu (pădure), Gruiu Lung (pădure), Dâmbu cu Siminic (pădure), Arsurile (pădure), Dâmbu Cacarazii (pădure), Dâmbu Codărcii (izlaz împădurit), Târselile (izlaz împădurit), Coastea Orzeasca (izlaz împădurit), Prihodiștele

³⁴²*Csánki*, 748 cu trimitere la : Dl. 17902

³⁴³*Márki*, I, 252

³⁴⁴*Márki*, II, 169

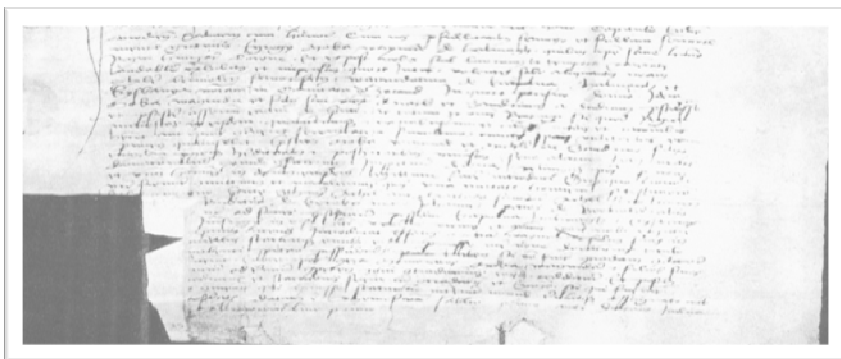
³⁴⁵*Somogy*, 238

(pădure), Dealu Săpatii (pădure), Gruiu cu Brazii Râi (nu-s brazii, numai mesteceni), Dâmb la Colibi (jâparie pentru capre), Dâmbu Trejitii (pădure de fag), Cercej, Glemeie, Trauaș, Valea Cucinului, Hodobana (izvor în țarină), Ogiasca (puțin deal, arător), Chicera, Delnița, Sora Gonțului (o boaică cu pădure).

Famiile de baștină: Mager, Petrișor, Mihuța, Gârgariu, Ilica, Todorel, Iova, Bota. De aici își trage originea familia Mager.

Proprietarii de la 1866: Bota 5, Gârgariu 10, Ghilea 1, Ilica 9, Mager 47, Mihuța 23, Miclean 1, Nicoara 1, Petrișor 56, Rafila 1, Șerb 1, Todora 4, Todorel 9, Vâjdea 2.

Cercej, Cerceș, crâng în Hălmagiu, locuri pe câmp și în pădure în Budești, Lazuri, Ocișor, Sârbi, Tălagi, Vidra, înseamnă loc acoperit cu pădure degradată prin ciongărirea și ciopârțirea copacilor. *Cercej* s-a format din verbul „a cerceji” (a ciongări, a sluți, ca și laz din a lăzui). Compară: Certege, comună în jud. Turda și Cherteș (prin o falsă revenire) din jud. Arad.

Anexa

Documentul prezentat în facsimil³⁴⁶ și transcris mai jos este datat în Timișoara la 10 aprilie 1451. Prin acesta Ioan Huniade înștiințează Capitlul din Arad că dorind să răsplătească pe distinsul Voievod de Hălmagiu Moga pentru serviciile prestate coroanei regatului ungar, dăruiește Voievodului Moga, fiilor lui Mihai și Sandrin³⁴⁷ și urmașilor lor, voievodatul de Căpâlna (Kapolna), Hălmagiu (Halmagh) și Băița (Kisbánya) din comitatul Zărândului. Documentul sună astfel³⁴⁸:

Iohannes de Hunyad Regni Hungarie Gubernator etc. Honorabili Capitulo Ecclesie Orodiensis. Salutem cum honore. Cum nos pro fidelitatibus servicys et fidel um servitorum meritis gratuitis, Egregy Moka waywode de Halmagh, quibus ipse sacre huius Regni Hungariae Corone et expost nobis sub locorum et temporum varietate laudabiliter exhibitis et impensis, quorum intuitu volentes sibi aliquantis nostram exhibere benivo'entiam favorosam waywodatum de Kapolna Halmagh et Kysbanya notatum in Comitatu de Zărând. In quorum pacifico dominio Idem Moka waywoda et fily sui videlicet Michaelis et Sandrinus a dudum perstitisse et persistere asseruunt etiam de presenti. Ac totum et omne Regnum si quod Regia maiestas în eisdem qualitercumque et exquibuscumque causis modis et rationibus haberet aut ipsius concerneret serenitatem simulcum cunctis ipsorum utilitatibus et pertinenciis quibuslibet prefatis Moka waywode et Michaeli ac Sandrino filys cuiusdem ipsorumque hereditatibus et posteritatibus universis serie aliarum literarum nostrarum donationalium exinde con facturarum imperpetuum dedimus velimusque ipsos per nostrum et vestrum homines în dominium eius dem legitime facere introduci.

³⁴⁶ Originlul se păstrează în Muzeul național maghiar din Budapesta, înregistrat: *DI. 30188*.

³⁴⁷ Când am vorbit despre acest document (p. 27-35) îl cunoșteam numai din interpretarea lui Márki, care pomenește de un al treilea fiu al lui Moga, al cărui nume nu se poate citi, actul fiind rupt în acel loc. Văzând acum originalul, constatăm că nu este vorba de un al treilea fiu.

³⁴⁸ Documentul a fost citit și transcris de către pasionata cercetătoare a trecutului arădean, profesoara Cornelia Bodea, căreia îi aducem și pe această cale mulțumirile noastre. Parantezele din text arată locul unde este rupt documentul.

Supper quo honorabilitati vestre firmiter committimus et mandamus quatinus unum mittatis hominem pro testimonio fidelitatum quo presente Stephanus Achel aut Mathias similiter Achel servi Laurencii. Benedictinus de Kereky neve Iohannes Petres de Brenold. Alys homo noster ad sociis prescriptarum possessionum Kapolna Halmagh et Kysbanya juris regii in eisdem habiti universis vicinis et convicinis ipsorum in ibi legitime presentibus attendendis introducat prefatos Mokam Waywodi et filios suos in oditus statuatque eundem eisdem premissis nostre nove donationis titulo incumbenti perpetuo possidentum (pariter habende) si non fuerit contradictum contradictores fuerint. Evocet ipsos contra memoratos Moka waywodam et filios suos (ad suam pre) senciam ad terminum competentem rationem contradictionis eorundem reddifuros et posthanc radictionis et statutionis seriem cum contraductorum et evocatorum si qui fuerint comemoratis qui premissis statutioni intereunt nonulis terminoque assignato nobis rescribatis. Datum in Themeswar sabbato proximo ante Dominicam Iudici Millesimo CCCCL-mo primo.

ȚINUTUL HĂLMAGIULUI

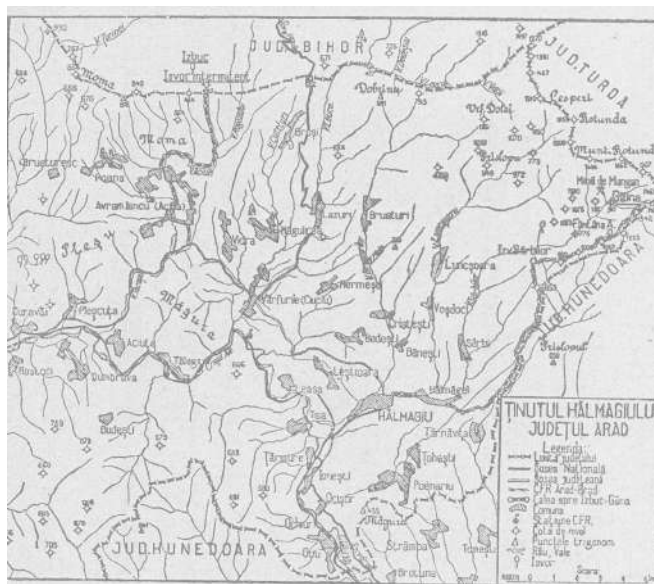
monografie

CADRUL ISTORIC, PARTEA A II-A

Privire asupra Munților Apuseni

Întâia jumătate a sec. XIX: Revoluția de la 1848/9. Ioan Buteanu, prefectul Zărandului; sfârșitul lui Avram Iancu; cultul acestor eroi în Munții Apuseni

Preludiul revoluției de la 1848

Secolul al XIX-lea – secolul marilor transformări sociale – se întoarce la noi prin ani răi de foamete, de coleră și prin continue încercări de revoltă a iobagilor români împotriva nemeșilor proprietari unguri. Revolta generală izbucnește pe la mijlocul veacului, organizată și dându-i-se un caracter național de către splendida generație a intelectualilor, în frunte cu omul de fapte, Moțul de la Vidra – Avram Iancu.

Este explicabil faptul că primele manifestări de revoltă se produc tocmai în ținutul Hălmeagiului. Hălmeagiul formează nu numai granița de vest a Zărandului, dar totodată și granița între Ardeal și Ungaria. mai apoi, această graniță, ba chiar nici situația de drept a Zărandului nu era pe deplin clarificată. Zărandul aparținuse când Ungariei, când Zărandului și înainte de 1848 se vorbea iarăși de anexarea acestuia la Ungaria. Apoi, cercul Hălmeagiului (plasa) se întinde până la această dată până la Gura Văii, granița cu Iosașul;

într-o vreme însă, de pe timpul ocupației turcești, cercul H. se întindea numai până la Aciua (Avram Iancu), având 6 sate mai puțin.

Situația iobagilor era mai ușoară în Ungaria, fie că dincolo de graniță începeau domeniile regale, fie că acolo erau alte legi urbane. Este deci natural, că iobagii să dorească a profita de situația mai favorabilă din Ungaria. Nemeșii, susțineau că iobagii trebuie să se supună legilor ardelen. De aici urma conflictul, care la început a putut fi ușor potolit cu ajutorul armatei.

Fostul prefect Pavel Kozma în a sa monografie³⁴⁹ vorbind despre greutățile financiare, ne descrie situația jalnică a județului în această epocă. Impozitele nu se puteau încasa și au trebuit să fie reduse, deoarece de la 1811 au urmat ani răi. Îndeosebi anii 1813-1816 au fost de tot neroditori. S-a produs foamete mare. A dat și colera. Mulți oameni au murit, mulți și-au luat lumea-n cap, părăsind regiunea. Își luau oamenii nevestele și copiii de mână și plecau în lume, răsfirându-se prin satele de la câmpie. Cei rămași acasă și-au vândut vitele, ca să scape de foame, sărăcind de tot.³⁵⁰

Famiiliile celor refugiați de foame au sporit elementul românesc în câmpie până departe către Tisa, spre vest, și până la Dunăre, spre sud. Cunoștem un singur caz de reîntoarcere la munte, cazul celebrului vrăjitor și chirurg popular Sirca Irimie de la Tălagiu, care îmbogățindu-se, a cumpărat la 1876 partea cea mai mare a domeniului fostului său proprietar Kozma, prefectul de odinioară, întemeind întinsele familii de preoți Sirca și Hărduț.³⁵¹

³⁴⁹ Kozma Pal, *Zaránd vármegye leirása*, Cluj, 1848.

³⁵⁰ Kozma, *Op. cit.*, p. 72.

³⁵¹ Arhiva Monografiei Hălmagiului . Fișa Nr. 46, Informator preotul Nicolae Hărduț din Talagiu. 26 VIII 1934. În 1812, în foamete, unul Sirca din Ciuciu (Vîrfurile) și-a luat familia și a plecat spre Banat. Un copil al sau Irimie, a ajuns la mănăstirea sârbească de la Bezdin și a fost crescut de un călugăr, care l-a introdus în secretul vrăjitoriei. După moartea călugărului, Sirca Irimie s-a întors în satul natal. Mai apoi însurându-se cu o fată din Tălagiu, s-a așezat aici practicând vrăjitoria. A fost închis, la Baia de Criș, acuzat de șarlatanie, însă dovedindu-și puterile miraculoase de previziune, a fost lăsat în pace. A ajuns cunoscut în întreaga țară. Veneau la dânsul bolnavi și din Principatele Române. Prin sugestie vindeca boli mentale. Dădea lumină orbilor, răzându-le albeața de pe ochi. A murit în anul 1879 fără să fi introdus pe altcineva în această taină. Spunea că n-a putut gasi urmaș demn, caruia să i se poată destăinui.

Însemnările contemporane, făcute de protopopul Hălmaგიului, Nicolae Adamovici³⁵² cât și de către preotul din Ciuciu, atestă această relatare, amintind că și la 1817 au fost „povoaiе” de apă și scumpete mare, grăind astfel: „În anul 1814 a fost mare foamete în toate ținuturile Ardealului și a câmpiei, că huluji au mâncat nevolnicii oameni în lumea noastră”, adică măcinau cocenii de porumb.

„La anul 1815 au fost foarte multă ploaie, întru tot ținutul Hălmaგიului cât nu s-a copt cucuruzul în vremea sa, ci mai târziu.” „Anul 1817 în 18 zile a lui Mai. Mare povoaiе de ape au venit la noi în Hălmaგიu întru atâta, cât nici prin ulițele noastre n-au putut umbla oamenii de mare apă. Care așa nu s-a mai văzut. Și mare scumpete, grăul cu 20 f. și cu 30 f. vica. Ba mai nici nu sau găsit de a se cumpăra. Grăul iarăși la iulie sau mai lesnit și au venit la altă rânduială mai bună de a trăi toată lumea.”

Popa din Ciuciu a însemnat că „În anul 1817 au fost ferdela de grău cu 15 zloți, de cucuruz cu 12, de orz cu 10, cupa de vin cu 2 zloți, de rachiu cu 5 zloți.”³⁵³

La 1831 a izbucnit din nou colera cu și mai mare furie. Se îngrozise populația, căci era mai mare numărul morților decât al caselor, spune contemporanul Kozma.³⁵⁴

Atunci să nu ne mire faptul, că o temeinică și amănunțită statistică a protopopului din Hălmaგიu ne dă pentru cele 34 comune din ținutul Hălmaგიului un total de 9426 suflete la anul 1834.³⁵⁵

Sub durata foametei, iobagii nici nu mai contractaseră căsătorii.

În noiembrie 1833, la îndemnul unui soldat simplu, cu numele Borhauser – spune Kozma – 6 sate de la extremitatea interioară a județului au denegat supunerea față de proprietari, încât a

³⁵² Pe firele aduse la „Adunarea Cazaniilor” (Beciu, 1793). Se găsește în arhiva protopopiatului din Hălmaგიu.

³⁵³ În „Tridion” la biserica din Vârfurile (Ciuciu).

³⁵⁴ *Op. cit.*, p. 106

³⁵⁵ Arhiva Consistoriului ort. rom din Arad. Dosarul anului 1834, „Tabela Nordului din pp. Hălmaგიului”, dataată în Hălmaგიu la 31 decembrie 1834 și iscălită de Nicolae Adamovici.

fost nevoie să intervină armata pentru a-i sili la supunere³⁵⁶. Bănuim că au fost satele în litigiu de granița: Aciua, Aciuța, Tălagiu, Budești, Pleșcuța și Gura Văii.

Asemenea simptome s-au manifestat pe întreg cuprinsul județului la 1836. În acel an se publicase pentru Ungaria nouă lege urbană mai favorabilă pentru iobagi și se decretase aplicarea Părților (*Partium*) între care și Zărandul la Ungaria.

Satele din Zărand prinzând de veste, și-au trimis delegați la Oradea să cumpere legea și în baza acesteia pretindeau ușurări de sarcini. Nemeșii și administrația din județ zadarnic încercară să o răstălmăcească în sensul că ea nu privește și acest județ.

În urmă, dobândind un ajutor de două companii de soldați, nemeșii prinseră pe bănuți și înăbușiră rășcoala.

În anul acesta apărură iarăși colera.³⁵⁷

Ne putem închipui ce însemna pe acea vreme asmuțarea armatei asupra satelor românești și cum au fost tratați nenorociții bănuți capi ai mișcării.

Tradiția pomenește numai de Nicodim Spiridon din Brusturi, care a fost închis împreună cu fiul său Toader la Baia de Criș, mai apoi la Gherla. Negăsindu-li-se nicio vină, justiția i-a achitat. Nemeșii i-au acuzat însă din nou că ar avea arme, astfel au fost a două oară deținuți și închiși la Baia de Criș, de unde bătrânul nu s-a mai întors.³⁵⁸

³⁵⁶ Kozma, *Op. cit.*, p. 106.

³⁵⁷ Kozma, *Op. cit.*, p. 106.

³⁵⁸ AMH. Fișa, Nr. 38 din 25 VI 1934. Inv. Traian Nicodim din Brusturi, redă următoarele: „Strămoșul meu, Nicodim Spiridon a avut doi feciori, pe Toader și pe Drăguț. Pe amândoi i-a purtat la școala (primară). Drăguț a ajuns preot în Lazuri, iar Toader a rămas acasă și umbla cu căruța cu negoate prin țară. Odată, înainte de 1848, nimerindu-se în Debrețin a gasit o lege ungurească pe care cumpărând-o și aducând-o acasă, a cetit-o oamenilor. Auzind nemeșii, i-au arestat pe amândoi și închis la Baia de Criș, apoi la Gherla, de unde au fost eliberați, negăsindu-li-se vină. Atunci nemeșii i-au pârât că sunt revoluționari și că au arme și i-au dus din nou la Baia de Criș. Bătrânul Spiridon a murit, nu se știe cum și a fost înmormântat la Delniță, lângă Baia de Criș”.

Revoluția de la 1848: rolul și cultul lui Buteanu

„Legislația maghiară nu a învățat nimic din întâmplările sângeroase și instructive ale răscolaei lui Horia”, – mărturisește singur un istoric ungar.³⁵⁹ În loc să se apropie de iobagi și să caute a le înțelege situația insuportabilă, nemeșii unguri făuresc legi și mai apăsătoare.

La 19 ianuarie 1847, nemeșii ardeleni decretară în dieta din Cluj faimoasa lege a urbariului, prin care intenționau să zdrobească definitiv pe iobagi. Iată cum prezintă situația iobagilor în acea dietă un luminat bărbat chiar ungar: „Țăranului, care fu dezbrăcat de tot dreptul omului, de toată demnitatea omenească, i s-au pus sarcini, care nu numai întrec venitul moșiei ce o lucrează, dar întrec chiar puterile lui. Și, când ar fi numai un stăpân tot ar mai merge, dar după ce proprietarul ia tot ce bietul om a muncit, apoi vine al doilea stăpân, statul. Acesta îi impune o sarcină și mai grea. În timpul când nobilul își petrece viața în *dolce far niente*, țăranul suportă toate greutățile țării: plătește singur contribuția, face poduri, drumuri și tot el plătește vama pe ele. Apără țara cu arma, ca nobilimea să poată dormi în liniște. Plătește pe popa, pe dascăl, pe judecător, pe notar și tot ce i se cere. Și, acest om în zdrențele sale e onest, blând, muncitor, își iubește țara și o apără cu credință, deși el știe că nici chiar acel pământ de trei coți, care după moarte îi va acoperi trupul, nu este proprietatea sa. Aveți grijă! Dumnezeu nu poate suferi îndelung asemenea stare”.³⁶⁰

Cu toate protestările bărbaților luminați, care vedeau în menținerea iobăgiei și o slăbire treptată a forțelor maghiare, această lege barbară a fost votată, dar nu mai fusese vreme să fie aplicată, căci răfuiala cea mare se apropia.

Un an și câteva luni mai târziu izbucni revoluția.

Prin propaganda unei splendide pleiade de intelectuali, revendicările noastre țărănești de până aici mai mult de ordin economic, se completează acum cu cele de ordin național.

³⁵⁹ Szillágy Fereazz, *A Horiavilág Erdélyben*, p. 13.

³⁶⁰ Din discursul lui Kemény Denes.

Și, când în toamna anului 1848, națiunea maghiară se răscoală rupând legăturile cu dinastia Habsburgilor, românii găsesc potrivit momentul să-și scuture nu numai jugul iobăgiei, ci să-și afirme și libertatea națională.

Atunci, românii din Apuseni se organizează militarește pe legiuni și centuri, cu prefecți și tribuni, în spiritul strămoșilor români. Organizarea și apărarea județului Zărand a fost încredințată tânărului avocat Ioan Buteanu.

Copilăria și întâia epocă a vieții lui Buteanu

Coborâtor din înstrăinatul Maramureș, Ioan Buteanu este numai prin adopție fiul Zarandului, unde l-a atras forța dinamică a Munților Apuseni. Aici în patria sa adoptivă s-a zbuțuit cheltuindu-și cu dărnicie întreaga energie a scurtei sale vieți. Îl putem, deci considera pe de-antregul al nostru.

Ioan Buteanu s-a născut în Sighetul Marmației la 1821, unde tatăl său a fost funcționar la județ. Neamul lor își trăgea originea dintr-o veche familie de nobili români de prin părțile Chioarului.

Eroul nostru și-a petrecut frageda copilărie într-un mediu sufocant de renegați. Suntem în epoca când nobilimea română din Ardeal sucomba sub presiunea maghiarizării. În viața publică, ca și în familie, cei mai mulți români vorbeau ungurește.

Mama lui Ioan Buteanu a fost și ea româncă, însă după moartea timpurie a acestuia, tatăl său însurându-se a doua oară cu o unguroaică, numai o minune a forței atavice a mai putut salva pentru românism pe tânăra odraslă.

Era în clasa a treia a liceului maghiar din Careii Mari. Profesorul de istorie, un călugăr catolic, povestea cu mult elan un capitol din istoria Romei antice. Răpită de măreția exemplilor, imaginația vie a elevilor sburda pe arpile entuziasmului.

La sfârșitul lecției, se ridică din bancă un băiețandru cu fața îmbujorată de fiorii emoției și pune întrebarea îndrăzneată, dacă mai există oare cineva din vița nobilă a romanilor. Întreaga clasă, deșteaptată brusc din toropeala beției sufletești, se întoarce spre interlocutor. Era Buteanu.

Emoționat, bătrânul călugăr, învăluindu-l într-o privire caldă, îi răspunde rar și apăsător: „Da,... mai sunteți voi, ... români!”³⁶¹.

Sufletul chinuit al unui voievod ori cneaz român de mult pierdut arunca o punte de scăpare sufletului amenințat să se scufunde. Pe cât de ascunse, pe atât de puternice sunt legile firii!

În acel moment se pecetluia soarta viitorului Buteanu. Drumul spre Golgota i se deschisese.

Copilul ceru părinților să-l trimită la o școală unde să poată învăța românește. Mama sa vitregă, ungueroaica, spumega de furie, și la îndemnul ei, ca să-i scoată copilului gărgăunii din cap, – cum zicea ea, –Buteanu a fost trimis la un liceu, departe de Zagreb, unde a și rămas până la terminarea studiilor secundare.

Dar, de ce îi e dat omului, nu scapă. În Zagreb, românul ardelean a avut fericita ocazie să cunoască naționalismul croat. Resentimentul său născut împotriva ungarilor începea acum să i se deslușască și concretizându-l în formele severe ale dogmei, își impune această dogmă de scop unic al vieții.

La întoarcerea spre casă făcu o excursie prin Banat. Se opri apoi în Blaj, mica noastră Romă, căutând convorbiri cu frunzașii românilor de aici. Profesorul Roșu i-ar fi spus: „Fiul meu, toate sunt bune câte le-ai învățat de la croați; află însă că poziția și toate împrejurările noastre diferă foarte mult de ale croaților. Diferența principală este, că până când croații vor să păstreze aceea ce au până astăzi; noi românii avem să ne recâștigăm cele răpite de secole. *Va veni însă timpul și pentru noi; el nici nu este așa departe. Să-l așteptăm pregătindu-ne în liniște. Iar dumneata dacă vrei să reintri în sânul națiunii noastre și să-i fii în adevăr folositor, du-te la Pesta, învață drepturile, că noi avem foarte mare trebuință de legiști. Dar, să-ți înveți și limba maternă perfect, căci dacă vrei să le ajuți românilor, trebuie neapărat să le vorbești în limba lor”³⁶².*

Buteanu a absolvit dreptul și apoi s-a stabilit ca practicant la prefectura județului Maramureș. Acum, însă nu-și mai ascundea

³⁶¹ Silviu Dragomir, Ion Buteanu și Din această lucrare apărută în editura Casei Școlilor.

³⁶² *Ibidem*, p. 9.

sentimentele românești și a fost arestat de două ori pentru manifestarea acestora. Tatăl său l-a desmoștenit.

Scârbit de lașitatea renegaților între care se simțea tot mai izolat, în cele din urmă, se văzu silit a-și părăsi locul natal și a-și căuta un mediu mai potrivit temperamentului său combativ. Și cum l-ar fi găsit mai bine decât acolo în Munții Apuseni, unde mândria națională și dorul de libertate pulsa mai puternic. Astfel, evenimentele de la 1848 îl găsesc avocat în Abrud. Trebuie să se fi așezat acolo cel puțin cu un an înainte, căci la această dată era bine cunoscut.

Prin interesul ce-l purta treburilor obștești și preocupările sale de ordin politic, tânărul nemeș din Maramureș se bucura de prietenia lui Avram Iancu, a lui Popa Balint din Roșia. Învățase bine românește.

O corespondență din Baia de Abrud apărută la 29 martie 1848 în „Gazeta de Transilvania” și semnată cu inițialele „I. B.”, se crede³⁶³ a fi fost trimisă de el. Relatând rezultatele mulțumitoare ale examenului de final de trimestru de la școala din Abrud, autorul atrage atenția asupra importanței luminării poporului prin carte, stăruind îndeosebi asupra studiului istoriei naționale: „... că zău, a sosit timpul și pentru noi, să ne trezim din letargul cel profund, de nu vrem să ne prefacem cu timpul în alt element străin și să ne stingem de tot de pe fața pământului în privința națională etc. După a noastră părere poporul acela, care nici originea sa nu o știe, ci vede, că numai viază în jurul altor popoare adăpat cu cel mai înjosit servilism insupt în sângele lui, e aproape de a sa totală periciune”. Încheie cu avertismentul: „Să băgăm dar seama până putem noi de noi griji, că iată ne ajunge mucusul la deget și apoi credeți-ne, că va fi târziu a îmbrăca mantaua după polaiie”.

Primăvara anului 1848 o petrecu Buteanu cutreierând munții, convocând adunări populare și culegând iscălituri pentru un memoriu. La adunarea din Abrud ținută în 5 aprilie, au participat în mare număr și crișenii din Zărand. Pretutindeni stărnise o însufletețire de nedescris. La slujbele religioase, în locul troparelor

³⁶³ Silviu Dragomir, Ioan Buteanu, *Op. cit.*, p. 10.

rituale, mulțimile intonau în cor cântece naționale, după cum mărturisește un istoric ungar.³⁶⁴

Succesele adunărilor de la Blaj, din 30 aprilie, mai apoi de la 3/15 mai, se datorează moșilor organizați de Buteanu, și tot energiei lui i se poate mulțumi faptul că aceste cete au putut răzbi până la Blaj, înfruntând atâtea piedici.

Îndeosebi grandioasă a fost manifestația de la 3/15 mai, de pe Câmpia Libertății. Stârniți până de prin cele mai dosite văgăuni ale munților, peste zece mii de moși coborau de mai multe zile spre câmpia Blajului. Era un convoi nesfârșit de oameni oțeliți de vitregia traiului în munte, îmbrăcați în sumane și cojoace scurte, cu fețele inundate de bărbi stufoase cu părul lung împletit în chice. În fruntea coloanei înaintașe, călăreau alături pe doi cai superbi Avram Iancu și Ioan Buteanu.

Cel dintâi, moșul de la Vidra, bălan, cu ochii albaștri ca și azurul cerului, părea un Făt-Frumos din povești. Ortacul lui, vița de voievozi maramureșeni, cu fața întunecată timpuriu de barba neagră ca pana corbului, părea un tânăr rege dac.

Când cetele moșilor își făcură apariția pe Câmpia Libertății, însuflețirea atinse culmea delirului. Nădejdea, ce asigură izbânda, era câștigată. Urmează apoi desfășurarea programului.

Pe atunci învățații ardeleni vorbeau o limbă latinizantă aproape neînțeleasă de popor. Și, cum la acea adunare se găseau și mai mulți tineri din Principate, Alecu Russo, scriitor dușman școalei latiniste și luptător naționalist din Muntenia, ne-a lăsat următoarea observare interesantă asupra rolului ce l-au avut Avram Iancu și Ioan Butenu: „Într-o sută sau două de inteligenți... numai pe doi bărbați i-am auzit grăind românește... Unul din cei doi zicea: *Ungurii vreau Unio! Știți voi ce vrea să zică Unio! Vrea să zică, că până acum ei ne-au încălecat pe păr și acum vreau să ne pună și șeaua în spinare!*; al doilea striga: *Uitați-vă pe câmp, românilor, suntem mulți ca cucuruzul brazilor, suntem mulți și tari, că Dumnezeu e cu noi!*”³⁶⁵.

³⁶⁴ Jakab Elek, Szabadságharczunk, p. 83.

³⁶⁵ După S. Dr., I. B., p. 15.

Ioan Buteanu, prefect al Zărandului³⁶⁶

În toamna anului 1848 guvernul de la Budapesta rupsesse legăturile cu dinastia habsburgică, declarând Ungaria eliberată de sub tutela austriacă.

Românii, neîncrezători în sinceritatea promisiunilor ungarilor care înțelegeau libertatea numai pentru dâșșii, nu făcură cauză comună cu aceștia.

Ioan Buteanu a fost numit de către Comitetul Național prefect al județului Zărand având a organiza legiunea a treia din Crișeni.

Armatele austriace sunt însă bătute și alungate pretutindeni. Numai Avram Iancu se mai menține cu moții săi în Munții Apuseni. Fiindcă prin aceasta românii fac cele mai bune servicii curții din Viena, natural ar fi fost ca ei să și fi fost energic sprijiniți. De fapt, sprijinul dat de austrieci se reduce la un număr de arme vechi, scotocite de prin magaziiile de reformă. S-au trimis în urmă și câteva regimente de grăniceri, în mare parte compuse din români, însă ofițerii superiori fiind de altă lege, nu s-a putut produce acea înfrățire de arme, care presupune înfrățirea sufletească mai întâi.

Tribunii români erau tratați cu dispreț din partea ofițerilor germani, care deși prevăzuți cu planuri militare savant alcătuite și suficient material tehnic, părăseau terenul de luptă de câte ori era vorba de primejdie. Greul cădea tot asupra gloatelor de țărani, care apărându-și cu îndârjire căsuțele și avutul lor sărman, au dat strălucite dovezi de tenacitate și în Zărand, îndeosebi prin luptele de gherilă. Împrăștiați de forțe superioare, românii apăreau în cete mici, ori câte unul doi, la fiecare cotitură de potecă, de după fiecare tufiș, lovind fără milă, făcându-se apoi nevăzuți. Acest fel de a lupta, practicat în Zărand, a băgat multă groază în unguri. Lupte grele, piept la piept, a dat Iancu în munții Abrudului, unde populația era mai bine înarmată.

³⁶⁶ Jud. Zarand se compunea la acea dată din plășile: Hălmațiu, Baia de Criș, Ribița și Brad. Vezi, Kozma Pal, Zarand Varmegye leirasa, p. 6. La 1876, Zarandul fu desființat, Plasa Hălmațiuului a fost înglobată în jud. Arad, iar restul la Hunedoara.

Întâia expediție a ungarilor în Zărand

Pe la începutul lunii noiembrie 1848, Ioan Buteanu se găsea angajat în lupte îndârjite pe Valea Mureșului, și acolo află că ungurii de la Arad au pornit o expediție spre Zărand. La această veste el trimite în județ pe tribunii: Aviron Telechi, cancelist de la tezaurar; Alexandru Chendi, asesor la comitat și pe învățătorul din Abrud, Ioan Nemeș-Nobili.

Chendi se repede la Hălmaგიu, preia comanda cetelor de țărani și-și așează tabără la Gura Văii, adică pe granița de vest a județului.

În 7 noiembrie, maiorul Gaál dispunând de vreo 250 de oameni de la Arad, uniți cu 100 de husari și vreo 300 gardiști din Bihor, cu toții bine înarmați, având și un tun, după ce spânzurară mai mulți preoți și primari la Iosășel, atacă tabăra românească. Românii, înarmați numai cu lănci și coase îndreptate pe toporiști, și numai foarte puțini având puști, nu au putut rezista multă vreme și se împrăștiară. Ungurii aprind satele Gura Văii, Aciuța, Buceava și se apropie de Hălmaგიu.

Românii se adunaseră din nou în fața Hălmaგიului și încearcă să le împiedice înaintarea. Dușmanul începe să bombardeze Hălmaგიul. O lovitură de tun amuți clopotul cel mare al bisericii, care toată ziua sunase a primejdie, chemând oamenii la luptă.³⁶⁷

Atunci, pentru a-l feri de stricăciuni, Chendi se hotărî să predea orașul și să intre în parlamentări cu comisarul civil al armatei maghiare. Contrar tuturor uzanțelor cavaleresti, ungurii îl declarară prizonier și-l spânzurară imediat. Tot atunci au fost spânzurați și doi preoți. Doi cârcimari au fost împușcați. Execuțiile se făcură la podul Băneștilor³⁶⁸ și după aceasta ungurii intră în Hălmaგიu.

Când să plece mai departe spre Baia de Criș, cetele de români le țin din nou calea pe dealurile de la Poienariu, împușcând asupra avangardei. Ungurii aprinseră Poienariul și Hălmaგიelul, iar pe prizonieri între care și trei preoți, îi spânzurară³⁶⁹. Într-acesta

³⁶⁷ Kozloni, 1848, p. 762.

³⁶⁸ AMH. Fișa Nr. 44 din 26 VI 1934, I. Popovici, învățător Bănești.

³⁶⁹ AMH. Fișa Nr. 45 din 26 VI 1934, INF. Petru Irhaș, Hălmaგიu.

înserându-se, nu mai îndrăzniră să-și continue drumul. Au cantonat peste noapte în Hălmagiu și numai a doua zi porniră spre Baia de Criș.

La Târnăvă tăbărau vreo 3000 de țărani. Comanda o aveau ofițeri austrieci cu puțină oaste imperială. Din neglijența acestora și în urma trădării unui subofițer austriac, aici se produse cea mai grozavă catastrofă din câte s-au petrecut în această revoluție. Tabăra românească a fost atacată prin surprindere și peste 1200 de morți au rămas pe câmpul de luptă. În încăierare a căzut însuși comandantul austriac, locotenentul Klima.

În acea seară de 8 noiembrie maiorul Gaál a intrat în Baia de Criș, unde a prins și executat pe tribunii Ioan Nobili, Zelinca; pe căpitanii Mihailoviciu și Moga.

Dimineața următoare, în 8 noiembrie, ungurii plecară spre Brad. Dintre tribunii trimiși de Buteanu mai rămăsese în viață numai Aviron Telechi. Acesta încearcă să apere Bradul, însă după grelele pierderi a fost nevoiț să se retragă spre valea Bradului.

După această incursiune făcută prin surprindere, ungurii părăsiră Bradul în grabă mare încă în acea zi, jefuind și omorând pe unde treceau.

Fugiseră la timp căci Buteanu dobândind și ajutorul unei trupe imperiale se găsea pe urmele lor, la 14 noiembrie în Baia de Criș. Aici aflară pe nenorociții tribuni atârând încă în spânzurători și pretutindeni zăceau cadavre neîngropate. În furia lor, românii prinseră 6 unguri, pe care îi ridicară imediat în aceleași spânzurători, de pe care au fost coborâți tribunii și căpitanii români. Aceasta se întâmplase înainte ca Buteanu să poată interveni. În Hălmagiu, maiorul Gaál lăsase 160 de soldați de pază; însă prinzând de veste că se apropie Ioan Buteanu, fugiră și aceștia în tabăra de la Iosășel, în Ungaria.

Acum ar fi fost momentul prielnic ca ungurii să fie alungați din Iosășel, însă căpitanul Ioanovici, comandantul trupeii imperiale nu a vrut să mai rămână. Pretextând că nu-și poate hrăni trupa în această regiune jefuită, părăsi Zărandul, lăsând pe Buteanu singur cu legiunea sa de țărani. Din rapoartele lui Popa Balint, însărcinatul cu aprovizionarea, reiese că trupele dispuneau de

alimente suficiente. Imperialii părăsără pe români din simplu motiv că nu voiau să dea față cu dușmanul.

La 15 noiembrie Buteanu scria din Baia de Criș:

„Comunității Hălmașiului,

Comunitatea Hălmașiului cu aceasta ei provocate ca îndată de la primirea acestei scrisori să ne dea o deslușire adevărată despre starea loturilor aceloră, care într-un mod așa tiran ucise și spânzurase atâția oameni și jefuise tot Comitatul. Să se gate pita și carnea care să se trimită la Armandie – și de-o dată să vină preoții și vreo câțiva oameni mai inteligenți cu care să ne putem consulta despre viitoarea soartă a românilor din Comitatul acesta.

Ioan Buteanu mp.

Prefectul Legiunii a III-a

Sig. Baia de Criș, 2 noiembrie din taberă.

Comunitatea Hălmașiului va fi îndatorată a trimite aici intitulata Maiorului Cociș epistole”³⁷⁰.

Baia de Criș era capitala județului și, așa se vede, Buteanu se gândea la organizare a acestuia în spirit românesc.

A doua și a treia expediție

Pe la jumătatea lunii ianuarie 1849 ungerii de la Arad pornesc o nouă expediție spre Ardeal, îndreptând o coloană pe valea Mureșului și a doua pe Crișul Alb.

Pe Criș înaintea maiorului Beke cu o trupă de soldați, armată regulată, înzestrată cu 6 tunuri, cărora i se atașază și un corp de 3500 de secui.

Cam pe la 19 ianuarie dușmanul ajunse în fața Hălmașiului, unde îl întâmpină Buteanu cu vreo 150 pușcași și cete de lănceri. Se încinse o luptă disperată. Românii luptară cu mult eroism. Îți apărau casele și sărăcia de foc și jaf. În fața forțelor înzecit superioare însă, trebuiră să cedeze și ungerii intrară în oraș.

³⁷⁰ S. DR., I. B., Anexe, p. 89.

Peste noapte Buteanu își adună din nou legiunea și înconjură Hălmagiu din toate părțile. În zori zilei lupta reîncepe. Căpitanul Ilosvai a fost prins și adus în tabăra lui Buteanu. Asemenea, maiorul Csanádi se putu menține numai grație armamentului său covârșitor de superior.

Rapoartele ungurești amintesc că în aceste lupte au căzut morții 17 români. Nu amintesc însă de pierderile proprii care trebuie să fi fost considerabile, căci dușmanul acum înaintează cu mare prudență, hărțuit mereu de ariergarda lui Buteanu, care se retrage treptat, așezându-și tabăra la Buceș. Ungurii ajunseră în Brad numai la 23 ianuarie și se înșănțuiră de teama de Buteanu. La 16 februarie părăsiră Zărandul în direcția Devei.

Ministerul de război ungar trimise o nouă trupă considerabilă în Zărand sub conducerea maiorului Csutak Coloman, care sosind în Hălmagiu în 20 februarie, aici își înfipse cartierul general. Pe la finele lunii Custak dispunea de 2603 soldați, 5 tunuri și 56 cai de călărit.

Buteanu, din tabăra lui de la Buceș, zadarnic cerea ajutoare. Solomon, prefectul Hunedoarei, își comandase toți pușcașii spre Sibiu în ajutorul generalului Puchner. Numai, Iancu îi trimisese după luptele de la Hălmagiu, întâi 100, mai apoi 360 pușcași. Buteanu avea acum în total 600 pușcași și 3 tunuri de cireș.

În sfârșit, pentru a asigura reușita operațiunilor porinite pe Mureș, imperialii trimit în Zărand pe maiorul Czernoievicz cu unități din regimentele românești de pe graniță. La 7 martie ofițerul austriac se afla în Baia de Criș și dispunea de 4690 oameni. În această armată au fost înglobate și legiunile lui Buteanu, Dobra și Solomon. Acum se putea ține piept ungarilor și nădejtile frumoase înviorau sufletele românilor, dornici de a se măsura în luptă dreaptă cu dușmanul secular.

În 8 martie trupa principală înaintează până la viile din Ociu, pregătindu-se să atace Hălmagiu ocupat de maiorul Csutak. Spre marea nedumerire și consternare a tribunilor români, aceștia văd că Czernoievicz își retrage trupele la Baia de Criș și peste câteva zile, în 16 martie, pornește îndărăt spre Deva.

Din raportul prin care ofițerul austriac încearcă să-și scuze lașitatea aflăm că în noaptea de 8 spre 9 martie s-a angajat în luptă cu

ungurii la Ociu și că detașamentul său așezat în defileul Vața-Căzănești, care avea să-i asigure retragerea, ar fi fost atacat și împrăștiat. Laudă apoi bravura unor ofițeri grăniceri cu nume românești, mai mult pe locotenentul Dragomir.

Nu se poate ascunde adevărul trist, că îngâmfatul ofițer cu planuri savante și minuțios elaborate, după un atac nocturn de câteva ore, a părăsit câmpul de luptă, lipsindu-i curajul.

Buteanu amărât a fost silit să se retragă în tabăra de la Buceș și de acolo să dirijeze înaintea hărțuielilor împotriva lui Csutak.

Crezul politic a lui Buteanu

Buteanu a adresat adversarului său din față, maiorul Csutak, mai multe scrisori, din care desprindem înaltele sale concepții umanitariste, juridice. După orice barbarie mai strigătoare la cer, Buteanu îl dojenește aspru pe Csutak, întrebându-l dacă această manieră este conform cu lozinca de libertate și egalitate înscrisă pe drapelul kossuthist.

Extragem câteva pasaje din scrisoarea trimisă de Buteanu la 27 aprilie 1849 în tabăra lui Csutak printr-un curier:

„Așa văd cum că dumneavoastră lucrați pentru principiile egalității, libertății și ale fraternității. Foarte mă mir căci și noi românii ne luptăm tot pentru aceleași principii și de când am început lupta tot adevărata libertate și recunoaștere a existenței politice a națiunii noastre am proclamat-o...”

„A trecut timpul, credeți, de a mai subjuga popoare. În fiecare națiune ca și în dumneavoastră s-a deșteptat simțul naționalității. Nu v-ați putut desmetici nici într-atâta, ca să știți că aveți nevoie de simpatia românilor? Nu vedeți, că atât noi, cât și voi, stăm ca două elemente izolate în mijlocul atâtor milioane de slavi, care se năzuiesc a ne înghiți. Elementul românesc de la Tisa până la Marea Neagră e cu mult mai compact, decât al vostru și nu poate pieri din șirul popoarelor.”

„Ar fi bine de v-ați gândi a câștiga dragostea românilor, pentru că, zău de aceasta aveți nevoie, iar nu să omorâți oameni neînarmați, femei cu copii, să aprindeți satele, să duceți la sapă de lemn poporul și să prefaceți toată țara într-un cimitir pustiu. Aceasta

este în contradicere cu drepturile umanității, naturii și ale popoarelor și de nu veți înceta faptele acestea tirane, care se cuvin numai popoarelor barbare și sălbatice, acuș veți da seama înaintea Europei civilizate...”

„Până atunci noi vom lupta până la moarte ca să nu cadă asupra noastră blestemul nepoșilor noștri...”

„Fie-vă de exemplu cum s-a cufundat și a pierit glorioasa națiune polonă. Voi și în epoca libertății mai țineți după exemplul vechiului sistem, de sclavagiu...”³⁷¹.

Această scrisoare a ajuns repede de la Debrețin în mâna lui Kossuth, în tabăra căruia idealști ca Bălcescu, stăruiau încă pentru împăcarea românilor cu ungurii.

Și totuși ungurii n-au putut cucerii Zărandul

La 30 martie Csutak scria³⁷²: „Am crezut că cel puțin jumătate din jud. Zarandului e cucerit, dar lucrul nu stă așa”. Tocami primise o scrisoare de la Buteanu, prin care acesta îl soma să părăsească județul. Încheie raportul cu promisiunea solemnă: „Voi cuceri Zarandul, ori că voi nimici pe toți locuitorii!”.

La 17 aprilie raporta: „Valahul e fanatizat împotriva ungurilor. În fiecare tufă, pe culmea fiecărui deal, unul sau mai mulți valahi ne pândesc pașii..., iar dacă dau peste forțe mai mici, le atacă proferând chiote sălbatice”.

Din exemplificarea ce urmează mai jos reiese că românii atacau și forțe însemnate: un detașament compus din două companii din batalionul 27, o jumătate de companie de infanterie din regimul Măriási și 40 de husari secui, „abia plecat din Deva pe tot parcursul drumului a înaintat sub un neîncetat foc și numai print-un noroc întâmplător a scăpat de o mare primejdie, întâlnindu-se cu mine și atașându-mi-se în valea Caianului unde am ieșit cu armata pentru a studia terenul”, spune Csutak.

³⁷¹*Ibidem*, Anexe, p. 135.

³⁷² Raportul lui Csutak către președintele comisiei pentru apărarea țării în Debrețin. Dragomir, I.B., Anexe p. 118-120.

Superioritatea luptelor de gherilă duse de Buteanu îl oboseau și exasperau peste măsură pe Csutak. El explică neputința unei izbânzi, scriind între altele: „Cartierul meu general a rămas în Hălmaș și patrurile din posturile înaintate erau la distanță de o milă. Dar, în regiunea muntoasă cu păduri dese era peste măsură de dificil a menține legături cu comandanții aripilor, astfel că cu fiecare scrisoare oricât de mică, trebuia să obosesc o trupă întreagă. Asta se întâmpla în fiecare zi, dar și în chipul acesta nu arareori erau atacați oamenii mei. Era o situație grea, pe care nu o puteam suporta timp îndelungat. Ori unde porneam, abia îmi ridicam armata și de pe culmile munților ce se înălțau de amândouă părțile se auzea semnalul dat de treascuri și fiecare expediție era fără de folos și lipsită de izbândă, cu atât mai vârtos că și românii din oraș orservându-mă, semnalau intenția mea de a pleca celor de pe munți și astfel trădat, chiar înainte de a-și fi pornit, se auzea la depărtări mari bubuitul vreascurilor”³⁷³.

Prinderea prin vicleșug a lui Buteanu

Pe la finalul lui aprilie 1849, rebelii lui Kossuth isprăviseră cu austrieii. Trupele imperiale erau înfrânte și fugărite pe întreaga linie. Numai Avarm Iancu, se mai ținea puternic în munții săi.

Atunci ungerii se pretară la o faptă rușinoasă, care îi descalifică în fața lumii civilizate. Pe de-o parte, Kossuth, prin deputatul bihorean Dragoș oferă românilor armistițiul și propuneri de pace; iar pe de altă parte același Kossuth dă instrucțiuni secrete lui Hatvani ca să-i atace pe români prin surprindere și să captureze pe capii mișcării.

În seara zilei de 6 mai pe când Iancu și cu tribunii săi tratau de pace cu Dragoș în Abrud, Hatvani cu o oaste numeroasă se apropie de oraș, pe care îl ocupă fără rezistență, deoarece grosul trupelor românești, în baza armistițiului fusese concediat la vetre ca să se primenească. Neîncrezători în sinceritatea „onoarei națiunii maghiare”, pe care Dragoș o invoca mereu în tratativele sale, – spre

³⁷³ Dragomir, I. B., Anexe, p. 131-132.

fericire – cei mai mulți tribuni încălecară și plecară repede din oraș. Între ei și Avram Iancu.

Ioan Buteanu, nepăsător cum era din fire, mai așteaptă puțin să se întoarcă prietenul său V. Moldovan, care plecase la cuartir să își ia armele și traista cu scrisorile. Când să plece, văzură că orașul este înconjuat de trupele lui Hatvani, așa că nu mai era nici un chip de scăpare.

Se întoarseră la cartierul lui Dragoș. Aici găsiră mai mulți frunțași, între aceștia era și prefectul Dobra, apoi refugiații din Muntenia, Adrian și Racoviță și alții, – căutând a se pune sub scutul cuvântului de onoare a lui Kossuth.

Trădătorule! – îi strigă Buteanu lui Dragoș, cânte a dat față cu dânsul, voind să-l izbească.

În momentul acela se deschise ușa și intră Hatvani uramat de patru ofițeri.

Așa-i, domnule maior, că nimeni nu va compromite pe Kossuth? – se adresă Dragoș lui Hatvani, palid ca ceara.

Nu! – a fost răspunsul scurt și rece al acestuia.

Vocea și ținuta lui Hatvani trăda însă contrariul. Buteanu și tovarășii lui se convinseseră pe deplin că au căzut victimă unei trădări infame.

Peste noapte honvezii unguri ucisere pe Droba.

A doua zi Buteanu a fost poftit la cartierul lui Hatvani, unde a fost pus sub pază, apoi declarat prizonier și ferecat în lanțuri.

Trădătorul Dragoș își primise și el răsplata. A fost ucis de către populația înfuriată.

Cumplita răzbunare a lui Avram Iancu

La Câmpeni, Craiul Munților porunci să sune tulnicile și să se aprindă focurile pe vârfurile munților, vestind primejdia. Oștile izvorâte ca din pământ, se înlănțuie pe crestele dealurilor și închid trecătorile.

Abrudul arde în flăcări. Hatvani închis ca într-o cușcă se zbate trei zile și trei nopți, încercând să-și deschidă vreo ușă de salvare. În 10 mai scapă la Brad, cu trupele decimate. Pe Buteanu îl

târâse după el, legat de un tun. De alt tun era legat tânărul tribun Vițeanu.

La 15 mai, primind trupe proaspete de la Deva, Hatvani pornește din Brad o nouă ofensivă împotriva lui Iancu. Aceasta i-a fost fatală.

Iancu avusese puțin răgaz, să-și întocmească un plan de luptă.

Simulând că se retrage, îl lasă pe Hatvani să ocupe Abrudul fără rezistență. Apoi îl apucă din nou în clește.

Pe la spate, moșii au tăiat și răsturnat copacii de pe marginea drumului și a potecilor, închizând intrarea în munți. Apoi îi luară la bătaie.

Rând pe rând se mistuiau companiile de honvezi. În 19 mai, românii capturează și artileria dușmană. Loviți din toate părțile, mulți unguri se sinucid, numai să nu-și vadă moartea cu ochii.

Atunci Hatvani îngrozit de proporțiile dezastrului de ordin: să fugă cine poate!

Dacă ar fi avut loc. Căci, – se răsculase toată suflarea din munți, – după cum afirmă însuși Hatvani într-un raport al său. Ce n-au putut isprăvi bărbații, au desăvârșit femeile. În demoralizarea lor, honvezii nici nu se mai apărau și pe la strâmtori, copiii și femeile îi omorau cu pietre. Câți au scăpat cu viață, fără arme, aruncându-și uniforma ca să nu fie recunoscuți, mulți în izmene și în cămașă numai, nu s-au mai oprit până la Hălmagiu.

În noaptea zilei de 19 mai, pe un timp de negură și ploaie, Hatvani sosește înfrânt la Brad. Raportul redactat atunci și-l încheie cu următoarele cuvinte: „... Iată, cum am devenit un comandant nenorocit, iată cum s-a făcut puzderie voința mea semeață. Dacă izbuteam, toată lumea mi-ar fi aprobat pasul și deoarece am eșuat, știu că toți mă vor blestema. De aceea nu mai amintesc nicio împrejurare favorabilă pentru a mă scuza: spun însă atâta, că ofițerii mei au început să fugă chiar în cursul luptei, iar când am sosit aici la Brad din întreg corpul ofițeresc, n-am mai rămas decâr eu și încă trei ofițeri.”³⁷⁴

³⁷⁴ După S. Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1924, p. 95.

Încercări pentru eliberarea lui Buteanu

De la 10 mai prefectul Buteanu zăcea în lanțuri la Brad, păzit cu strășnicie de 200 de soldați. A fost deci martor la preparativele noii ofensive, cât și la plecarea cu alai a ungarilor spre Abrud.

Nu-l transportă mai departe nici noul comandant al garnizoanei, căci de pe câmpul de luptă veștile erau tot mai alarmante și se temea ca prizonierul să nu-i fie răpit pe drum.

Când, în noaptea zilei de 19 mai Hatvani se întoarse la Brad, după câteva ore de reculegere numai, pe la revărsatul zorilor fugii mai departe spre Hălmațiu sub scutul soldaților ce fuseseră cantonați aici, luând cu sine și pe nenorocitul prefect.

În toiul celor cinci zile de lupte grele Iancu nu avusese răgazul să organizeze o expediție pentru eliberarea lui Buteanu. Trimise acum pe urmele lui Hatvani pe preotul tribun Ioan Gomboș. Acesta îl urmări până la Baia de Criș, dar nu-l mai ajunse. Unguri nu se mai opriră nici la Hălmațiu, de teama să nu fie atacați.

Iată cum descrie colonelul Inczedy situația de la Hălmațiu, acela care preluase comanda de la Hatvani: „Conform raportului meu din 20 mai am avut intenția să țin Hălmațiu, dar în după amiaza zilei când am sosit acolo, valahimea a început a se aduna pe dealuri. Patrurile aduceau, una după alta, informații că trupe mari de români se retrag către Lazuri, care cade în drumul dinspre Criș. Am trimis atunci patrurile călare, care au confirmat știrile și mi-au înfățișat mișcările lor astfel că am fost nevoit să mă gândesc că ai intenția să mă înconjoare. Atunci, ieșind călare însoțit de maiorii Simon Sandor și Csanadi și convingându-mă, că mișcările lor au ca scop să mă taie de munții Criștiorului și de șoseaua de la Abrud și cunoscând cea mai demoralizantă stare a oastei mele pușintele, care la cea dintâi împușcătură ar fi fugit, deoarece nu-și poate cineva imagina o frică mai grozavă într-o armată; de altă parte fiindcă toți ungurii din Hălmațiu s-au refugiat și fiindcă deumul către Criștior era ocupat de Valahi, seara la orele 7 m-am retras din Hălmațiu către comitatul Aradului prin Iosaș și Zimbru.”³⁷⁵

³⁷⁵ S.Dragomir, I. Buteanu, p.78-79.

Acest document verifică tradiția ce subzistă până în prezent, că populația din ținutul Hălmaگیului, probabil, la îndemnul unor curieri trimiși de Iancu direct la Hălmaگیu peste muntele Găina, încă au plănuit eliberarea lui Buteanu. Dintre căpitanii de pe sate se mai cunosc cu numele Colțu Fofoiu,³⁷⁶ pe numele adevărat Pătruț Nicolaie din Brusturi; unul Mager³⁷⁷ din Vidra (Vidruța de lângă Hălmaگیu), poreclit Târziu, și mai pe urmă până la moarte, Căpitanul. Apoi, Vichentie Popoviciu³⁷⁸ din Hălmaگیel. După cum se vede aceștia plănuiau să sară asupra convoiului în valea Lazurilor, însă dușmanul și-a ales calea cea mai scurtă, părăsind județul, pe valea Crișului, refugindu-se pe la Gura Văii, la Iosășel, unde aveau tabără bine întărită.

Bătrânul comerciant Simeon Moldovan din Hălmaگیu, mort în 1908, povetea că se înțelesese cu Bușa, un fecior zdravăn și cu alții din comună, ca pe înserate să atace sentinelele, niște honvezi prăpădiți, și să-l dezlege pe Buteanu.³⁷⁹ Plecarea fără de veste a ungarilor le-a zădărnicit planul.

Moartea lui Butenu

Ultimele două zile chinuite le petrecu Buteanu în Iosășel, neîncetând să reproșeze lui Hatvani fața dezonorantă de a-l fi făcut captiv sub durata armistițiului.

Ca să-ți îndobitocescă simțurile, Hatvani a chefuit toată noaptea și în 23 mai dimineața dădu ordin soldaților să-l spânzure la Buteanu de craca unei sălcii de pe malul Crișului.

Înșiși ofițerii unguri au osândit această faptă mișelească și ca să nu fie martori nelegiurii, s-au ascuns într-o cârciumă din apropiere.

Condus la locul de pierzare, Buteanu a protestat din nou: „Am salvus conductus de la Kossuth. Eu mor, dar nu mă tem de

³⁷⁶ AMH. Fișa Nr. 38 din 25 VI 1934, Inf. Nicodin Traian inv, Brusturi.

³⁷⁷ AMH. Fișa Nr. 22 din 6 VIII 1934, INF. Mager, Iosif, plugar, Vidra.

³⁷⁸ AMH. Fișa Nr. 43 din 20. VII. 1922. INF. În v. Alex Popescu din Hălmaگیel.

³⁷⁹ AMH. Fișa Nr. 39. INF. Noatrul Ioan Moldovan din Hălmaگیu, fiul decedatului.

moarte, căci am stat zi de zi în fața ei. De altfel frații mei vor răzbuana moartea mea violentă!”³⁸⁰.

Hatvani îl întrerupse, poruncindu-i să isprăvească. Atunci Buteanu scoase punga plină cu galbeni din buzunar și aruncând-o la picioarele lui, îl mai apostrofă încă odată: „Luați-o tâlharilor! Pentru asta luptați voi, nu pentru libertate”. Apoi și-a pus singur ștreangu în gât ca să nu-l atingă mână de dușman.

Pe urmă se dete voie unui țăran român, Ioan Coste, din Iosași sp-i taie ștreangul și să-l îngroape pe locul osândeii, la câțiva pași numai de albia Crișului.

Tot în acea zi și în acel loc fură spânzurați încă trei români: preotul din Iosaș și primarii din Iosași și Iosășel.

O mărturie nouă despre execuțiile de la Iosășel³⁸¹

În biblioteca fostului protopop Train Mager s-a găsit o filă singuratică, probabil detașată dintr-un caiet, cuprinzând o anchetă întreprinsă printre martorii oculari ai execuțiilor de la Iosășel. Nefiind completă, nu are dată. Fila acesta cuprinde declarațiile lui Geoge Crișan din Zimbru în etate de 84 de ani și a unui Ion din Gurahonț în etate de 78 de ani.

Despre Butenu, cel dintâi declară că l-a văzut ducându-l și lovindu-l cu patul puștii. Al doilea declară că l-a văzut ducându-l desculț și cu capul gol, și că trecând peste pod, Buteanu a arunact ceva în apă, dă cu socoteală că inelul de pe deget.

Despre ceilalți condamnați, George Crișan spune că judele din Dulcele, Vrenț, a fost împușcat la Iosășel lângă peretele caselor domnești. Apoi, că au fost spânzurați preoții din Pleșcuța, Aciuța și Grozav, Simion preotul din Gurahonț, apoi juzii din Iosășel, din Zeldiș și Iancu, jude în Finiș. Celălalt mai amintește că pe altă salcie vecină au fost spânzurați trei inși cu sumane, negre, probabil din părțile Hălmagiului și că Butenu nu a stat mult în furci, până când ceilalți au stat atârnați mai mult de o săptămâni.

³⁸⁰ S.Dragomir, I. Buteanu, p. 81-82.

³⁸¹ AMH Fișa Nr. 40 din 10 IX 934. Manuscrisul câștigat prin bunăvoiața protopopului Constantin Lazar din Gurahonț, ginerele lui Mager.

Mai aflăm, că preotul din Gurahonț, Grozav Simion, a fost spânzurat fiindcă citise poporului proclamația lui Avram Iancu, și că s-a dus îmbrăcat în reverendă la cutea domeneală rugând pe fibirăul Kover-propietar în valea Mare- să-i fie în ajutor. Acesta i-a răspuns: „Eu nu pun grumazul meu pentru a-l dumitale.” Sosind acasă preotul Grozav a fost luat de persecutori, îmbrăcat cum era, împreună cu 30 de oamnei și dus la Iosășel, unde era deja ajunsă miliția maghiară. Aruncat în temniță, a doua zi a fost interogat, iar a treia zi ridicat în furci. A fost un om de rară frumusețe și milos, în etate de 40-42 de ani, după cum spuse martorul.

În continuare, pe pagin a doua a filei, un alt scris, completează aceste aserțiuni arătând că pe preotul din Pleșcuța, l-a chemat Pavel Fărcaș, și că era în etate de 40 de ani, iar pe cel din Aciuța îl chema Sinesie Grozav, tot de 40 de ani. Amintește, că Aciuța a fost arsă, iar Pleșcuția a scăpat, fiindcă doamna Kovacs a scos steagul alb. Adaugă la final că preoții au fost spânzurați în toamn anului 1848.

Știind că întâia incursiune a ungarilor a întreprins-o maiorul Gaál, care a ajuns în Hălmagiu la 1 noiembrie 1848, executările preoților din regiunea Gura Honțului s-au produs la acea dată. Deci, maiorul Gaál a fost acela care a spânzurat preoții la Iosași; ca și pe tribunul iar Chendi și preoții de la Hălmagiu, la podul Băneștilor.

Hatvani, Kemenyi, Vasvari, - unde vă sunt mândrele oștiri!

Mult l-a mâhnit pe Avram Iancu moartea bunului său prieten și cruntă a fost răzbunarea cerută de Buteanu și ceilalți tribuni. Praf se făcură și celelalte oștiri trimise de guvernul maghiar în munții Apuseni.

În 8 iunie 1849 o nouă oaste făloasă sub comanda colonelului Keményi, pornea din Brad spre munții Abrudului, pregătind moșilor o altă cursă infernală.

Generalul Bem dăduse instrucțiuni lui Keményi în sensul ca să alunge pe moți în regiunea neproductivă din dosul Câmpenilor, să le răpească turmele de vite, apoi să înconjoare munții, ca neputând primi de nicăieri alimente, să piară de foame întreaga populație, cu femei și copii cu tot.

Și Dumnezeu a voit ca dușmanul să cadă în groapa săpată altora. Moșii își mână ră vitele sus la munte. Puse mâna pe carele cu provizii ala ungarilor. Apoi îi primiseră așa cum se cuvine.

Luptau acum și femeile în rând cu bărbații. Keményi spune într-un raport al său că avea în față peste 70 de mii de români. Adevărul e că Iancu avea vreo 10 mii de pușcași, iar puștile și tunurile capturate de la Hatvani ajunseră pe mâini voinice românești.

Iată cum descrie Keményi primirea ce i-a făcut-o Iancu: „Să fi văzut voi marșul nostru! Grămezi de arbori, șanțuri stânci prăpăstoase, iar moșii fără încetare neliniștind armata noastră, când în dreapta, când în stânga.”³⁸²

În 12 iunie honvezii au mâncat ultima pâine. De aici înainte își stâmpărau foamea cu carne nesărată, cu țărățe și boabe de porumb găsite prin casele părăsite ale Abrudenilor.

Până la 18 iunie, adică în 6 zile, această oștire a fost spulberată prin văi și făcută puzderii.

La 6 iulie, a treia oaste ungrească a fost sfărmată la Fântânele. Însuși Vasvári, comandantul, își găsi sfârșitul în crâncenul măcel, alături de 850 de honvezi.

La 13 august 1849, rebelii lui Kossuth au fost constrânși să depună armele la Șiria, după ce pierduseră zadarnic atâția oameni pentru cucerirea Munților Apuseni, unde nu s-a putut menține cu arma picior de ungar.

Hatvani, Keményi, Vasvári..! Unde vă sunt acum mândrele oștiri? Copii ai pustiei fertile, ce-ați căutat voi în țara săracă a vitejilor!

Multă vreme a răsunat oftatul ungarilor pe pusele Macăului și a Seghedului: „Abrudbánya, Abrudbánya, – ott maradt a tatám foga!” Pe românește: „Abrudule, Abrudule, – acolo și-a lăsat tata dinții!”³⁸³

Pioasa pomenire a lui Buteanu la 1869

³⁸² După S. Dragomir, *Avram Iancu*, p. 101.

³⁸³ AMH. Fișa Nr. 42 din 15 VI 1934 Inf. Ioan Moldovan, notar în Hălmgaiu.

De douăzeci de ani se topeau în lut oasele tribunului Butenu, vecine cu valurile apei ce-i șopteau la căpătâi povestea tristă a unui neam dornic de libertate.

An de an, revărsările Crișului i-au fost singura alinare, presărându-i mormântul fără cruce cu un pumn de țărână – creștinesc omagiu – cules de pe toată întindrea Zărândului.

În anul 1868, inimosul avocat din Arad Dionisiu Pășcuțiu,³⁸⁴ lansă o listă de subscripție și din obolul public i se ciopli lui Buteanu o cruce de piatră, iar la 20 septembrie a aceluiași an, osemintele martirului au fost exhumate și reîngropate creștinește în cimitirul din Gurahonț.

Veniseră la această sărbătoare națională mulți intelectuali din întreg Ardealul. De față erau și foștii prefecți rămași în viață, Popa Balin, Axente Severu. Însuși Avram Iancu – craiul munților de odinioară, dumnezeiescul cerșitor de acum – își făcu strania apariție în lungul cortegiu pios.

În sunete de treascuri, doisprezece preoți de ambele confesiuni săvârșiră prohodul. Dionisiu Pășcuțiu a făcut o frumoasă dare de seamă despre această pioasă solemnitate, apărută, în gazeta „Federațiunea”, anul 1869, Nr. 102, 103, 113.

„A fost un moment din cele mai pătrunzătoare când cei adunați înconjură pe Avram Iancu, acest sacrificiu viu al națiunii române băură cu toții la provocarea eroului nefericit, în memoria lui Buteanu”, –povestește Pășcuțiu.

La sfârșitul ceremoniei Iancu dispăre ca o nălucă. Se va fi regăsit – oare – într-un moment de luciditate, și-și va fi reproșat aspectul jalnic?

A vorbit întâi Popa Balint, zugerând cu lacrimi în ochi viața iubitului său coleg. Apoi Mircea B. Stănescu³⁸⁵ a arătat virtuțile lui Ioan Buteanu, atât în privința patriei, cât și a umanității.”

³⁸⁴ Dionisiu Pleșcuțiu s-a născut la 1825 în Genetea, Bihor. A studiat teologia și dreptul, alternând profesiunile de profesor, protopop și avocat. Dintre lucrările sale se remarcă cele filofogice, scrise ungurește, în care se dovedește a fi un înfocat apărător al latinismului. A murit în 1902 la Nagyszombat, în Ungaria.

³⁸⁵ Mircea Vasile Stănescu s-a născut în Arad la 23 februarie 1841, unde a și murit la 30 noiembrie 1888.

A urmat apoi o poezie ocazională citită de ziaristul Ionișă Bădescu.

În sfârșit, tânărul preot și iluminatul luptător naționalist, Nicolae Butariu din Budești, a desfășurat cu având principiile pentru care s-au luptat românii din Transilvania. Impresionant a fost sfârșitul cuvântării lui Butariu, care după ce a evocat amintirea lui Ștefan, Mircea, Mihai și umbra răzbunătoare a lui Horia, a încheiat cu următorul apel sugestiv ” – după cum îl apreciază istoriograful d. Silviu Dragomir³⁸⁶.

„Deci fraților români, Ioan Buteanu a luptat pentru dreptate, libertate, egalitate. El a căzut. Să începem și noi de acolo, să nu încetăm, între barierele legii, a susține lupta, a reclama dreptatea, egalitatea și libertatea. Arma cuvântului este arma noastră, la care nu vom renunța niciodată și dacă această armă a noastră nu va avea rezultatul dorit, o vom lăsa fiilor noștri. Astfel blestemul lor nu ne va urmări.”³⁸⁷

În acordurile imnului național, întretăiate de 80 bubuituri de teascuri, serbarea s-a sfârșit la ora 1 după amiază.

Pe crucea de piatră se poate descifra cu greu și azi următoarea inscripție: „Aici sunt osemintele fericitului Ioan Buteanu, unul dintre martirii națiunii române ucis perfidamente în anul 1849, ziua de 23 a lunii mai”.

Glorioasa cinstire a lui Buteanu în Panteonul de la Țebea

Au trecut 70 de ani de la izbucnirea revoluției lui Avram Iancu și în toamna anului 1918 visul milenar se apropia de înfăptuire prin noi și grele suferințe.

Câteva luni, lungi cât veacurile, după decretarea Unirii Ardealului cu patria mamă, glorioasa armată română se aduna la

³⁸⁶ În monografia I. Buteanu, *Op. cit.* p. 83.

³⁸⁷ AMH. Fișa 47 din 25 X 1934. Inf. Elena văd. Mager. Mai vehement decât textul publicat în „Federațiunea”, citat de d. Dragomir. Fiindcă administrația ungurească se năpustise asupra intelectualilor, care au participat la acea întrunire, oratorul a fost silit să publice un text mult retușat pentru a îmblânzi urgia prigonitorilor. Fiica sa, în viață încă, Elena văduva înv. Petru Mager, povestește cum erau călcați în toiul nopții de „persecutorii”, care căutau după manuscrisele și corespondența tatălui său.

Brad, înaintând mai apoi până la Hălmagiu, fixându-se pe linia demarcațională. Sub scutul acesteia, delegatul Consiliului Diligent Dr. Ioan Suciuc, ajutat de maiorul ardelean Florian Medrea, chemând la arme populația Zărandului, se organizează Corpul voluntarilor Horia. Iar la 16 aprilie 1919, divizia II Vânători sprijinită de cele trei batalioane de „Horiști” pornește ofensiva. Armatele ungurești din defileul de la Ciuciu și de la Dealul Mare sunt zdrobite și fugărite, cuprinse de paniocă. În aceeași seară, Gurahonțul cu moaștele lui Buteanu trecură definitiv în pământ românesc.

În toamna anului 1924 Munții Apuseni se pregăteau să primească înalta vizită a regelui dezrobitor. Societatea Mormintele Eroilor a adunat în cimitirul de la Țebea, osemintele celor căzuți în luptele pentru întregirea neamurilor, date în primăvara anului 1919, în această regiune. Din inițiativa „Astrei” au fost transportați acolo și tribunii lui Avram Iancu: Buteanu, de la Gurahonț și Groza de Cristișor.

Astfel, după 55 de ani, la 18 august 1924, osemintele lui Buteanu au fost a doua oară exhumate și transportate împreună cu crucea, de la Țebea. La acest act fără caracter festiv au participat trimisul „Astrei” din Brad, înv. Pavel Lazar; medicul din Gurahonț, Teodor Babuția; subsemnatul și alți intelectuali din localitate.

Cum intri din șosea pe poarta principală în cimitir, la stânga, sub peretele bisericii din Țebea sunt alineate mormintele soldaților morți în 1919. La dreapta, sub mormântul lui Avram Iancu, se înfrățesc în sfântă trinitate: Groza, Buteanu și sublocotenentul Ștefan Bârsan din reg. 9 Vânători, căzut la 16 aprilie 1919 în fața tranșeelor ungurești de pe Heread, în fața comunei Ciuciu de lângă Hălmagiu.

Prin această înfrățire de epoci și a fraților de pe ambele versante ale Carpaților, cimitirul de la Țebea devine cu adevărat marele Panteon al Neamului Românesc.

În 31 august 1924, însuși gloriosul rege Ferdinand împreună cu augusta familie, însoțit de întreg guvernul țării, înalții prelați și fruntașii vieții publice, în văzul și admirația miilor de țărani, – a îngenuncheat la mormintele lui Avram Iancu a lui Buteanu a lui Groza și înaintea celorlalte mormite proaspete.

Tribunii de la 1848-49 împreună cu demnii lor nepoți de la 1918-19 se bucurau de cea mai înaltă cinstire, pe care un muritor și-o poate închipui.

Troița de la Iosășel la 1934

Inițiativa piosului act a pornit din Brad. Profesorii Liceului Avram Iancu, în frunte cu fostul director Dr. Ioan Radu și actualul director Candin Ciocan, hotărâseră în ședința de la 1 noiembrie 1932 să pregătească pentru anii 1934 și 1935 comemorarea unui veac și jumătate de la desfășurarea celei dintâi mari răscoale țărăneștii în Munții Apuseni. În planul material al realizărilor s-a proiectat să se însemneze prin troițe, locurile pe unde s-au petrecut faptele istorice mai însemnate.

Lăsându-se o colectă publică³⁸⁸ din fondul rezultat s-au comandat 10 troițe la Școala de arte și meserii din Zlatna. Troițele au fost cioplite din gresie, având aplicații de marmură cu pomenirea a câte unui eveniment local din revoluțiile de la 1784 și 1848. Textul celei de la Iosășel constă din 664 cuvinte.

Presărate pe la răspântii de drumuri³⁸⁹ aceste monumente vor prezenta călătorului un minunat capitol de istorie, într-o impresionantă carte veșnic deschisă, cu filele și slovele de piatră. Prin această operă liceul din Brad, zămislit din jertfele generației de la 1848, se înscrie în linia de tradiție a marilor săi ctitori.

Deoarece prin transportarea la Țebea a osemintelor și a crucii lui Ioan Buteanu, Gurahonțul – Iosășelul rămăsese fără nicio urmă materială a tribunului, una dintre troițe a fost dedicată memoriei lui Buteanu.

S-a constituit apoi în Gurahonț un comitet local pentru pregătirea lucrărilor de fixare a troiței și pentru organizarea solemnităților. Mulțumită entuziaștilor intelectuali, Dr. Aurel Oarcea

³⁸⁸ Profesorii liceului au dat fiecare câte 500lei. Exemplul a fost urmat, subscriind sume variate, și alții. Se remarcă gestul frumos al muncitorilor (cu 71779 lei) și al funcționarilor (cu 6996) lei de la minele de aur ale societății Mica. Iar direcțiunea societății Mica; în rolul său de ctitor al Zarandului, a dat 50 mii lei.

³⁸⁹ În Iosășel, Hălmagiu, Ribița, Mesteacăn, Brad, Vălișoara, Curechiu, Criștior, Mihăleni și Buceși.

avocat, Petru Ugliš, Ioan Bogdan ș.a. îndeosebi stăruințelor neobosite ale medicului dr. Teodor Băbuța, au fost biruite și greutatele materiale.³⁹⁰

Ținând seama de împrejurarea că apa și-a mutat cursul, perseverând în tendința de a și-l schimba mereu, troița a fost așezată pe malul drept, mai înalt și mai solid al Crișului, în capul podului ce leagă Gurahonțul cu Iosășelul, având să însemneze cu aproximație locul pe care s-a petrecut barbara execuție a lui Buteanu.

Pentru a preîntâmpina viitoarele atacuri ale apei și pentru a fi scoasă în evidență, troiței i s-a creat un puternic postament de beton, în adâncime și în înălțime de aproape șase metri. Postamentul se sfârșește într-o terasă împrejmuită de stâlpi de piatră, legați între ei cu lanțuri grele de fier.

În felul acesta monumentul predomină capul podului, oferind din unghiul de cotire al șoselei următoarea inscripție:

„Aici a fost spânzurat de unguri, Ioan Buteanu, tânărul prefect al legiunii Zarandului, de la 1848, în dimineața zilei de 23 mai 1849.

Prins mișelește în Abrud de maiorul Hatvanyi, el a fost legat de un tun și dus de-a lungul văii Crișului până aici. Martir al idealului românesc, s-a stins liniștit, răzbunat de învingerile reușite ale lui Iancu la Abrud. Osemintele lui au fost duse și așezate în cimitirul de la Gurahonț la anul 1869, iar la 1924 cu ocazia

³⁹⁰ Troița a costat:

Troița fără scrisoare.....	Lei 5000
Scrisoarea, 664 cuvinte a 5 lei	2956
Transportul Zlatna-Brad cu autobuzul....	1500
„...pe C. F. R. Brad- Gurahonț.....”	585
Montarea.....	773
Postametul.....	15300
Total.....	26113 lei

Suma aceasta s-a acoperit în următoarele daruri:

1. contribuțiile pe listele purtate în Gurahonț (6701), Zimbru (3351), Talagi (10011), Aciua (591) și Iosășel (1314).
2. ajutor de la Prefectura Arad lei 5000.
3. Colecta d-lui senator Ugliš și contribuția intelectualilor din Gurahonț lei 10300
4. De la comitetul central din Brad lei 9449; TOTAL 26113 lei

centenarului nașterii lui Avram Iancu au fost duse în cimitirul eroilor, de la Țebea.

Tot aici au mai fost spânzurați Groza Simion, preot în Gurahonț, Pavel Fărcaș, preot în Pleșcuța. Apoi primarul Buda Ioan din Iosășel, Iancu din Freniș, Vrenți din Dulcele și cel din Zeldiș.

Tot atunci cu Buteanu au fost aduși și spânzurați trei țărani cu ținere negre.

Această sfântă cruce s-a ridicat le 1 noiembrie³⁹¹ 1934, la sărbătorile de 150 de ani de la revoluția lui Horia”.

Dezvelirea monumentului

Duminică la 25 noiembrie 1934 s-au desfășurat solemnitățile dezvelirii troiței.

Cu tot timpul posomorât din ajun, în dimineața acestei zile, atmosfera prinde a se limpezi. Se ridică în trâmbe greoaie ceața de pe văi ca și culeasă de o mână invizibilă și crestele munților au apărut scăldate în lumină, sub bolta infinită a cerului azuriu. Toată ziua a reînviat parcă înapoi ca să favorizeze fastul apoteozării eroilor jertfiți pe altarul umanității.

Încă de dimineață, populația Gurahonțului și a satelor din jur, cu mic cu mare, în haine de sărbătoare, copiii cu stegulețe tricolore, așteptau în jurul bisericii și la gară, ca să primească oaspeții sosiți din depărtări.

Către ora 9 sosește un lung tren de la Brad, aducând elevii și profesorii liceului, precum și alți intelectuali. Pe drum li s-au atașat pasageri și din alte gări.

Remarcăm din Brad pe inginerul Valer Ambruș, subdirectorul societății Mica, cu doamna și colonelul Dumitru Petrovici. Apoi: Dr. Ioan Radu, fostul director, Candin Ciocan actualul director al liceului și profesorii, Gheorghe Pârvu, Valer Fugătă, Cornel Rusu, Lupeiu.

Între hălmăgeni se aflau: prof. Traian Mager din Arad, sosit din preziua; protopopul Ștefan Bogdan, avocații Dr. Mihai Nicula și

³⁹¹ Nu s-a putut executa, decât la 25 noiembrie.

Aurel Sirban, Petru Sârbu, notar public și Dr. Pavel Iva, medic în Vârfurile.

Sosește de la Cluj, cu o mașină, profesorul universitar Silviu Dragomir, pasionatul cercetător al Zărandului, activității căruia i se datorează în cea mai mare parte cunoașterea istorică a acestei regiuni.

Trecând din valea Mureșului muntele călare, sosește însuflețitul învățător și preot, Ioan Tomuția din Lupești.

Un alt tren din direcția opusă aduce oaspeți de la Arad și pe cei culeși din gărilor următoare. Remarcăm, în afară de cei ce vor lua cuvântul ca oratori delegați, pe prof. pens. Pavel Dîrlea din Ineu, apoi din Buteni pe av. Dr. Sabin Dan, Dr. Aurel Grozada și medicul Dr. I. Feier.

De față era și Iosif Târziu, supervizorul școlar de circumscripție, cu un mare număr de învățători.³⁹²

După un scurt serviciu la biserica din Gurahonț, oficiat de preotul locului, Virgil Bulz, mulțimea se încolonează. O fanfară a țărănilor din Almaș execută arii naționale și în sunetele marșului lui Avram Iancu, procesiunea coboară spre podul Crișului.

De pe dealurile Iosășelului curgeau alte pâlcuri de pelerini. În curând, piața Iosășelului podul și șoseaua sunt inundate și devin neîncăpătoare. Mulțimea se postează și pe dealul din față ce se ridică brusc din marginea șoselei, acoperindu-l până aproape către vârf.

Suntem într-un vast amfiteatru înțesat de vreo 5000 de spectatori cu privirile ațintite spre scena improvizată pe un înalt podium, în fața troiței. Alternându-se cu fanfara, corpul mixt dirijat de maestrul Savu Dorca, înv. dir. din Gurahonț execută vechile cântări ale tribunilor.

³⁹² Remarcăm pe înv. din Almaș: Ioan Iancin, Filip Dascălu și dș. Sara Mițuția din Deici; Ana Găldău și Constantin Lungu din Cil; Petru Moțocan și Vasile Oarcea din Bonțești, a fost prezent înv. Jimion Gheorghe cu un cor mixt din Gura Văii; Neamțu Zaharie, pens. și Demetrecu Ioan din Gurahonț; Agrima Zenobia și Cotârleț Eugenia. Apoi: Josan Ioan din Bârsa, Șerbănescu Ioan din Iosășel, Ioan Costinescu din Feniș, Antoniu Mihai din Pescari, Bârda Igant din Răstoci, Ioan Crăciunescu din Secaș, Ioan Groza din Zimbru și alții mulți.

Către amiază sosește venind de la Buteni unde sfințise o biserică energicul episcop ala Aradului P.S. dr. Grigore Comșa și suita, – primiți cu nesfârșite urale.

Un impunător sobor compus din 20 de preoți înveșmântați în ornate de purpur, aur și argint, în frunte cu arhiereul și protopopul Gurahonțului, Cost. Lazăr, săvârșește în acompaniamentul corului sfințirea apei.

Fusese pregătită și o emoționantă surpriză. În piscul din față pe „Dealul Boilor”, cât și pe dealul de alături se instalaseră pietrarii lui Nicolae Crainic din Vârfurile, prevăzuți cu cartușe de dinamită.

Când a căzut giulgiul de pe monument, o explozie, despicând fulgerător tăcerea solemnă, dădu semnalulul. Se porniră apoi bubuiturile și dintr-un deal și dintr-altul. Tot mai dese, tot mai aprinse.

Această înscenare a unui crâmpiei de luptă, simbolizând răspunsul lui Buteanu, arunca prin glas de trăsnete un cumplit avertisment încălcătorilor din stepă, care ar mai îndrăzni să atenteze la libertatea munților noștri – numai ai noștri, din vremuri imemorabile.

Au urcat apoi pe rând la tribună cei 14 oratori, comentând evenimentul zilei.

P.S. dr. Grigore Comșa, episcopul Aradului și președintele Ligii antirevizioniste regionale, într-o vibrantă cuvântare a evocat figura de martir a prefectului Ioan Buteanu, a cărui sfântă mucenicie pentru neamul și credința strămoșască îl așază printre cei mai de seamă fii ai trecutului.

„Ioan Buteanu, continuă P.S. Sa., și-a sacrificat de bună voie fericirile acestei vieți pentru moartea de martir. El a fost o întrupare desăvârșită de eroism și de măreție de suflet. Alături de el au pierit în spânzurați, înecați în valurile Crișului sau împușcați, o mulțime de preoți, primari, țărani simpli.³⁹³ Nu erau cruțate de furia ungușurilor nici femeile.

³⁹³ Ceilalți preoți au fost: Maximilian Miclean din Secaș, Avram Giurgiu din Rădești, Alexadru Florea din Iosășel, Pavel Hârduțiu din Tălagiu, Ioan Popoviciu din Almaș, Nicolae Toma din Cil, Atanasiu Roman din mustești, Dr. Roman Popa din Bonțești, Emil Tomșa din Pescari, Avram Miculița din Feniș, Geoge Nereanț din Almaș, Petru Vușdea din Aciua, Cornel Miculița din Aciua, Constantin Farcaș din

Toate aceste jertfe, toate aceste sfârșituri tragice, nu ne amintesc ele oare chinurile și persecuțiile primilor creștini arși pe rug sau jertfiți fiarelor în circuri? Neamul nostru a fost un neam de eroi, dar mai ales de martiri.

De aceea, în murmurul apelor Crișului ca și în freamătul pădurilor, noi parcă auzim glasul lui Ioan Buteanu și al celorlalți mireni și preoți, care au pierit în spânzurători sau de altă moarte silnică, spunându-ne:

Noi ne-am jertfit pentru libertate, pentru neam și lege creștinească. Voi le aveți pe toate păstrate cu sfințenie și întărite, ele fiind cheazășia puterii și a fericirii voastre românești!”

D. Silviu Dragomir profesor universitar și membru al Academiei Române își începe discursul cu introducerea:

„Pentru a doua oară pietatea urmașilor adună în acest loc norod și înalță un simbol pentru a comemora pe un erou care la 25 mai 1849 a căzut jertfă perfidiei ungurești. După șase decenii și jumătate din Zărand, Golgota Crișului îți capătă din nou crucea, pentru ca să o sfințească, așa cum a sfințit-o în zorii unei dimineți de primăvară, moartea eroică a lui Ioan Buteanu, prefectul legiunii din Zărand”.

Reconstituie apoi viața preaslăvitului, aducând noi dovezi informative. Dintr-o scrisoare inedită a acestuia reiese că nefericitul tribun își prevăzuse cu două luni înainte tragicul sfârșit.

D. Dragomir încheie discursul cu următorul patetic pasaj: „O troiță încrestată cu flori va sfinți de acum locul acesta, pe care cu 85 de ani înainte s-a încheiat atât de dramatic eroica viață a prefectului de Zărand. Gloria lui Buteanu aparține de acum Neamului, căci sângele ce a îngrășat acest pământ a rodit sărbătoarea zilelor noastre mari. Amintirea lui va trăi din neam în neam, binecuvântată de-a pururea de nepoții și strănepoții, care ca cei de față, ce au înălțat acest monument, se cinstesc pe sine, ținând viu cultul eroilor.

D. G. Lungulescu din București, secretarul general al Legii Antirevizioniste, după ce a descris viața tragică a tânărului nobil maramureșan, pune întrebarea:

Pleșcuța, Pavel Ghilea din Vidra, Ioan Vacu din Deici, Aurel Florea din Călugări, (Bihor) și diaconul Dimitrie Dărău din Arad.

„D-voastră, crișenii și zărăndenii, vreți oare să putreziți ca părinții d-voastră în furcile ungurești pe aceste înălțimi sau vreți să vă apărați drepturile și libertatea națională cu orice preț?”

„– Vrem libertatea națională!”, erupe mulțimea într-un formidabil protest.

D. Colonel Dumitru Petrovici comandantul garnizoanei Brad, vorbește în numele armatei.

Arată cum armata română în toate timpurile a fost expresia întregii națiuni, necunoscând deosebiri de clase sociale.

„Ștefan cel Mare și toți domnitorii făceau din țărani, boieri, dându-le moșii și boierie, pentru vitejie. Nu tot astfel era armata austro-ungară, reprezentând castele sociale: unele numai cu privilegiile, altele cu toate sarcinile”.

Domnul Iosif Moldovan din Arad, inspector școlar în pensie și președintele „Frăției Ortodoxe Române”, secția Arad, a făcut o succintă privire asupra trecutului de lupte a neamului nostru, reliefând contribuția bisericii ortodoxe pentru conservarea românismului.

Domnul doctor Aron Petruțiu din Arad, urcă tribuna în numele Baroului avocaților.

Analizând testamentul politic al lui Buteanu, arată strădaniile urmașilor săi pentru executarea aceluiași testament.

Describe apoi teroarea dezlănțuită de către bandele ungurești asupra acestei regiuni, din toamna anului 1918, continuă și în iarnă, când sute de țărani români din județul Arad au fost asasinați fără nicio vină. „Chiar coala peste pod, în stația Gurahonțului, tânărul crainic Pavel din Vârfurile, la 19 februarie 1919 a fost aruncat de viu în celebra locomotivă nr. 51 și prefăcut în cenușă” – explică oratorul, localizându-și expunerea.

Trecând la mișcările revizioniste ale ungarilor, care amenință iarăși pacea între popoare, pretinde organizarea unei contractiuni hotărâte și demne.

Domnul Ascaniu Crișan, directorul liceului din Arad, vorbește în numele Asociației Culturale Astra, arătând că rodnică activitate din trecut a acesteia se datorează în prima linie eroilor care prin martirajul lor au contribuit la redeșteptarea conștiinței naționale în Ardeal.

„Visul lui Buteanu s-a realizat, dar hârca hidoasă a călăului său mai rânjește încă dincolo de hotare. Această viziune sinistă ne îndeamnă să ne adăpăm sufletele din cultul marelui martir și să veghem ca moștenirea răscumpărată prin scumpa jertfă a sângelui său, să nu se profaneze de mâini sacrilege” – sfârșește oratorul.

În numele societății patriotice „Străjerii României”, care numără între membrii săi pe cei mai de seamă intelectuali ai Aradului, îndeosebi tineretul entuziast, – ia cuvântul domnul Virgil Costin, avocat, susținând că tinerimea trebuie să aibă cultul eroismului și al patriotismului constructiv, iubind viața și tradiția națională.

Studențimea zărăndeană a fost reprezentată de domnul Șoic care zugrăvind rolul tineretului de la 1848, făgăduiește că și actuala generație va știi să lupte și să se jertfească pentru patrimoniul național.

Domnul Lazar Igrășan, revizorul școlar al județului Arad, aduce omagiul învățătorimii, care a dat atâția vrednici martiri, cum a fost acel tânăr sublocotenent, Lazar Tâmpa din Almaș, comandant de gardă, ucis între împrejurări tragice în aprilie 1919, în acțiunea de eliberare a acestei regiuni.

Domnul Petru Ugliș, învățător în Gurahonț, în calitate de senator, prezintă omagiul parlamentului. De încheiere propune un sacru legământ față de memoria marilor înaintași și mulțimea jură în cor, că va rămânea mereu în tradiția de dârji luptători ai Munților Apuseni.

A vorbit apoi domnul doctor Ioan Radu, fostul director al liceului din Brad și președintele comitetului pentru glorificarea martirilor și eroilor Zărândului.

Face o dare de seamă asupra activității comitetului central de inițiativă, apoi după o impresionantă evocare a faptelor și a sufletelor mari pe care le-a dat Zărândul în lupta pentru ideea și libertatea națională, predă monumentul comunei Iosășel.

Domnul Ioan Bogdan, fost deputat, în numele consiliului local al comunei Iosășel, ia în primire monumentul, făgăduind prin cuvinte pline de emoție că populația de pe valea Crișului va fi și în viitor icoana vredniciei morale și a eroismului, virtuții indispensabile ascensiunii.

Domnul doctor Teodor Babuția, medic în Gurahonț, președintele comitetului local pentru ridicarea monumentului, încheie seria vorbirilor. Mulțumește călduros Preasfințitului Episcop, preoțimii, numeroasei intelectualități și poporului, pentru prezența la această pioasă comemorare, care a prilejuit frumoase momente de înălțare sufletească.

În sunetele fanfarei lumea se împrăștie. Era ora două după-amiaza. Oaspeților li s-a oferit, în Gurahonț, un banchet de două sute de persoane.

Sfârșitul lui Avram Iancu

Cât a ținut revoluția, Iancu n-a avut răgaz să treacă pe la Hălmațiu. Poruncile sale fuseseră cunoscute din proclamațiile circulare citite poporului de către preoți, pentru care faptă națională mulți pățimирă moarte. Astfel rezistența hălmațienilor a fost organizată de tribunul Alexandru Chendi, spânzurat și el la podul Băneștilor, și de către căpitani localnici ai satelor.

După înfrângerea ungarilor în vara anului 1849, trupele austriece au ocupat și Hălmațiu. O unitate s-a stabilit chiar aici pentru vreme îndelungată. Românii răsufără ușurați, în nădejdea unui viitor mai bun.

Iluziile trandafirilor fură însă repede spulberate. Armata austriacă, acel monstruos conglomerat anațional – vitează numai după trecerea primejdiei, – animată exclusiv de idealuri materialiste și însoțită de droaia agenților fiscali, – curând trezi pe români la noua și trista realitate. Se introdusese asprul regim al dictaturii militare și toate promisiunile pe care austriecei le făcuseră românilor în clipele de restriște ale revoluției, rămaseră vorbe goale.

Până când, sus, la Curtea din Viena, cererile intelectualilor noștri erau primite cu afabilitate, – bineînțeles cu o afabilitate prefăcută, – cei de jos erau loviți fără jenă.

Multă amărăciune îndurată atunci foștii lănceri: tribuni, căpitani și oameni de gloată, fără alegere. Însuși Avram Iancu, căruia peste câteva săptămâni, în Viena, împăratul avea să-i strângă mâna și să-i mulțumească pentru serviciile prestate, el nu scăpă de insultele grosolane ale subalternilor.

Avram Iancu arestat la Hălmațiu

În 15 decembrie 1849, adică la patru luni după potolirea răscoalei, Iancu a fost arestat în Hălmațiu. Dar, oamenii adunați la târgul săptămânal – era o zi de sâmbătă – se năpustiră asupra soldaților și-l eliberară. În felul acesta, Iancu a fost scutit de rușinea de a fi târât în temniță.

Comandantul observând gafa, și-a cerut scuze, însă sacrilegiul odată comis, nu mai putea fi scuzat. Politica nemțească își dădea arama pe față și în sufletele țaranilor noștri decepția rămase adânc înfiptă. Opinia defavorabilă împăratului nu a mai putut fi schimbată nici prin declarația lui Iancu, care la cererea comandantului, explică imediat poporului, că incidentul s-a produs din greșală.

Iată cum povestește Iancu această întâmplare unui prieten de-al său din Câmpeni:

„De fapt m-au prins soldații în Hălmațiu, dar am fost îndată eliberat. Am fost dus la comandantul de acolo, care însă nu știa nimic de arestare și care m-a rugat să spun asta poporului. Am făcut-o. Atunci am fost rugat să aclamez pe Măria Sa Împăratul. Eu am strigat tare: Să trăiască împăratul Francisc Iosif! Dar, poporul a rămas mut. Nimeni nu a repetat strigătul meu³⁹⁴”.

Sărmanul Iancu era la începutul calvarului și poate că pe atunci nu-și dădea încă seama de perfidia diplomației vieneze. Ori, îl dorea să mărturisească crudul adevăr.

Focul divin întunecă vederea omului

Iancu a fost arestat la Hălmațiu. În Viena, împăratul îi strângea mâna în semn de recunoștință.

Iancu este palmuit în cetatea Bălgradului. I se conferă „Crucea de aur cu merite, cu coroană”.

Când toată lumea alerga la praznic să apuce slujbe, decorații, subsidii; Iancu le respinge cu dispreț. „Am luptat pentru drepturile

³⁹⁴ Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, p. 112.

naționale, nu pentru răsplătiri personale”, a ripostat el celor ce nu-i puteau înțelege neobișnuitul gest.

La Vidra, Câmpeni, Iancu fuge din calea împăratului, care voia să-i aducă acasă în munți, vizita de curtoazie, aruncându-i un lapidar mesaj – zdravănă lovitură de măciucă: „Un nebun nu stă de vorbă cu un mincinos!”.

Lumea zicea că Iancu a înnebunit. Oamenii „cu răspundere” îi închid ușa în nas de aici înainte. La Sibiu, ca și în alte părți.

Este prea adevărat că Iancu de odinioară murise. Deznădăjduit de inutilitatea vieților jertfite la îndemnul său, asumându-și pe de-a întregul răspunderea hecatombelor de morți; urmărit pas cu pas de poliția secretă; prigonit și insultat de dușmanii neamului, care începeau din nou să prindă putere; scârbit poate și de lăcomia alor săi; titanul energiei și al eroismului românesc se frânse, întocmai ca și stejarul care nu cunoaște plecarea frunții la pământ. Îl înghițișe noaptea visurilor negre. La o dată necunoscută, căci nu există măsurătoare precisă care să delimiteze lumina de întuneric.

Moartea vie a lui Avram Iancu va lumina însă sufletele generațiilor viitoare, pregătindu-le înainte, mereu înainte, pentru victoria finală. Și, va trăi de-a pururea Iancul Dumnezeu, care este fără de sfârșit.

Dumnezeiescul cerșetor

Multă vreme apoi, peste douăzeci de ani, umbra vie a celui ce fusese Craiul Munților, ca un înfricoșător semn de protest mut al poporului său înșelat în justele-i aspirațiuni, Avram Iancu își purta durerea grea pribegind din sat în sat pe plaiurile Zărandului.

Pleca de obicei seara, la drum, și în revărsatul zorilor se găsea pe prispa unei case doinind din fluier. Purta două fluieri, unul lung, baston totodată și altul mai scurt pe tureacul cizmei.

Din regiunea Hălmagiului mai în jos în Țara ungurească care începea la Gura Văii, nu trecea niciodată.. În Iosășel și Gurahonț fusese în toamna anului 1869 la înmormântarea osemintelor lui Buteanu.

Din Hălmăgel, vara, pornea îndărăt pe drumul moșilor, peste muntele Găina și cobora acasă în Vidra, ca s-o apuce din nou spre Câmpeni, Abrud, Brad, Baia de Criș, la Hălmagiu.

Mai mult petrecea însă în Zărand; la Hălmagiu, Baia de Criș, Brad și prin satele aparținătoare acestor orașele.

Faptul este explicabil. După 1850, Zărandul devenise o puternică cetățuie a românismului, de la 1863 avându-și limba oficială românească și întreg aparatul administrativ, de la comitetul suprem și până la haiduci compus din români. Astfel, aici Iancu era mai bine scutit de ofense și glumele răutăcioase ale dușmanilor.

În Baia de Criș se formase o pleiadă de însuflețiți naționaliști: funcționari de la prefectură, tribunalul; avocații. Asemenea în opidul Hălmagiu, considerat ca subprefectură într-o vreme, având și judecătoria de ocol. Casele acestora îi stau la dispoziție lui Iancu, ziua, noaptea.

De aceea spunea el: „Câtă lume am umblat eu, țară mai bună, mai dulce, mai bogată, cu oameni mai primitivi ca țara Zărandului, n-am aflat. Dacă voi muri, numai aici să mă îngroapați³⁹⁵”.

Cunoscută fiind afecțiunea lui Iancu pentru această regiune, s-a și lansat ideea să i se cumpere o casă în Hălmagiu, ori să i se închirieze o cameră la spitalul din Baia de Criș, – ofertă pe care el desigur ar fi respins-o dacă ajungea să se realizeze, căci Iancu nu a fost de neam sărac și mulțumindu-se cu viața îngustă și monotona a unui cămin, ar fi putut să trăiască în familia alor săi, la Vidra.

El a intrat în marea acțiune dramatică din toamna anului 1848 ca un om bogat și în primăvara viitoare devenise aproape sărac, cu toate că manipulasе serioase fonduri bănești. Când și-a terminat rolul, Iancu a predat dregătorilor austrieci o majă (100 kg) aur curat, fără să-și fi reținut pentru sine nicio fărâmă.

De mâinile lui Iancu nu s-a lipit avere străină. A cheltuit din al său cât a avut pentru scopurile sfinte. Dedicându-se mării misiuni, el a înțeles să facă cel mai sincer vot de sărăcie.

Înainte de a-și lua bățul pribegiei, la 1850, Iancu și-a testat³⁹⁶ Națiunii întreaga avere personală. Casa lui din Vidra a rămas până în

³⁹⁵ I. Georgescu, *Avram Iancu*, p. 79 (Bibl. Pop. Asoc. Astra, nr. 105), Sibiu, 1922.

³⁹⁶ Testamentul lui Avram Iancu:

prezent proprietatea Asociației Astra. Apoi, a îmbrăcat cămașa muceniciei ca cel mai sărac muritor.

Pentru susținerea vieții celei mai modeste însă omul necesită hrană, adăpost și spre deosebire de păsările cerului, și de îmbrăcăminte.

Hrana și-o găsea Iancu, oriunde. Oricât de săracă în grâne ar fi regiunea Zărandului și cel mai sărac om cinstește o bucată de pâine și un blid de lapte călătorului flămând ori semenului său cel mai sărac. Aici nu găsești curți închise, ba nici ușa casei nu se încuie.

Sezonul fructelor de tot felul este destul de îndelungat. A opri pe cineva să culeagă cireșe, prune și câteva mere, pere este păcat. Rodește mai bine pomul, dacă mănâncă și alții din el.

Iancu își petrecea multă vreme pescuind. Peștișorii fragezi agățați cu undița din apele Crișului, ca și delicioșii păstrăvi ai păraielor de munte constituiau vara hrana lui favorită. Niște bureți culeși din dumbravă sau o bucată de carne proaspătă luată din măcelărie și pârpolită pe jăratric la marginea unui izvor, alcătuiau altă dată prânzul lui bucolic.

Când îl întâlneau foștii camarazi de arme ori chiar admiratori necunoscuți, era invitatul acestora. La întruniri politice, culturale, la ospete familiare, Iancu era căutat și adus la masa festivă.

Odată, în Bodești, pe la 1867, Iancu a fost patru zile oaspetele unei nunți țărănești, la familia Sida din crângul Higliești, care își aducea ginere în casă, pe feciorul popii Onu Indrieș din Dobroț. Cu toate că mirele era din al patrulea sat, Iancu a însoțit alaiul, întorcând vizita la socrii mari, cum e obiceiul.

Ultima mea voință

Unicul dor al vieții mele e să-mi văd nația mea fericită, pentru care după puteri am și lucrat până acum, durere fără mult succes, ba tocmai acum cu întristare văd, că speranțele mele și jertfa adusă, se prefac în nimic.

Nu știu câte zile mai pot avea; un fel de presimțire pare că mi-ar spune, că viitorul este nesigur. Voiesc dară și hotărât dispun ca, după moartea mea, toată averea mea mișcătoare și nemișcătoare să treacă în folosul Națiunii, pentru ajutor la înființarea unei academii de drepturi, tare crezând, că luptătorii cu arma legii vor putea scoate drepturile Națiunii mele.

Câmpeni, 20 decembrie, 1850

Avram Iancu, m.p.

Avocat și prefect emerit

Un martor ocular³⁹⁷, copil de vreo 12 ani pe atunci și care trăiește încă, mai spune că Iancu și-a petrecut frumos la nuntă și că nu-i adevărat că ar fi fost nebun. Aducă: „S-o fi smintit el puțin de necăjit că împăratul i-a făgăduit un colț de țară și l-a mințit când s-a terminat lupta. De aceea i-a trimis răspuns, că un nebun nu stă de vorbă cu un mincinos. Și-am auzit că altă dată l-a chemat împăratul să se împace cu el, Iancu a pus șeaua pe o vacă și așa a vrut să meargă călare în calea împăratului, tot în batjocură, dar nu l-au lăsat ai lui”.

Mai spune că l-a văzut pe Iancu de multe ori. El purta lapte la Hălmațiu și vara de către seară, după ce se lăsa răcoarea, îl întâlnea pe Iancu plimbându-se prin oraș și pe dealul Șortocului, cântând din fluier. Se știe că în Hălmațiu se găzduia mai mult la protopopul Moldovan.

Comerciantul Simion Moldovan din Hălmațiu relatează următoarea scena: „Iancu intră în curte și se duse drept în grădină, de unde ieși cu un chituș de cepe (verzi) vârate pe tureacul cizmei. I-am ținut calea și l-am invitat în casă să mănânce, dar el făcându-mi semn cu mâna (semnul refuzului) zise: *Lasă, frate Simone* și ieși la stradă. Și-a luat din misernița de peste drum o bucată de maiu și o apucă pe vale în jos”³⁹⁸.

Iancu era considerat ca o ființă sacră, căruia toate îi sunt iertate.

Fiica³⁹⁹ restauratorului de pe vremuri de la „birtul mare”⁴⁰⁰ din Hălmațiu, povestește o întâmplare din viața lui Avram Iancu, auzită de la mama sa. Era bal la „birtul mare”. Toți intelectualii din Hălmațiu și din jur erau de față. Pe când se dansa cel mai animat cadrul, Iancu își face apariția în sală. Era încruntat și nu-i ardea de lume veselă. Și-a permis atunci o violentă ieșire împotriva celor ce se

³⁹⁷ AMH, Fișa nr. 51 din 20 XII 1934, Petru Butariu în etate de 81 ani, analfabet, locuiește în Murășel, lângă Arad.

³⁹⁸ AMH, Fișa nr. 50, auzită de la fiul acestuia, Ioan Moldovan, notar în Hălmațiu, 26 XII 1934.

³⁹⁹ AMH, Fișa nr. 51, 20 XII 1934, Femeia Löwinger, locuiește în Arad.

⁴⁰⁰ Cea dintâi clădire cu etaj în Hălmațiu, având ziduri groase și cetățuie, ridicată de către domnul feudal, contele Bethlen, pentru trebuințele unui han; deservește și astăzi aceluiași scopuri de hotel-restaurant și cafenea.

delectau dansând, încât aceștia s-au văzut siliți să părăsească sala, fără ca să fi îndrăznit unul măcar să protesteze ori să-i arunce vreo vorbă legănată.

Nici adăpostul nu constituia o problemă greu de rezolvat. Iancu pribegea din comună în comună, oprindu-se la preotul, învățătorul ori notarul, dar se găzduia și la țărani mai înstăriți. Dormea însă pe afară, în șura plină cu fân sau otavă moale și numai pe vreme de ger primea să rămână în casă.

Vara, poposea, mai bucuros sub cerul liber, la marginea unei poieni, pe culmea unui deal, adunând păstorii în jurul focului și cântându-le din fluier. După cositul ierbii, se odihnea acolo unde îl prindea oboseala, vârandu-se într-un porșor de fân ori își încălzea spatele la poalele unei căpițe, punându-și căpătâiul pe un mănunchi de flori uscate și îmbătătoare de aroma cimbrului de câmp. Roua dimineții îi spălau obrajii și cântecul ciocârliei îl trezea din visurile nopții.

În traiul lui de vietate liberă, adevărat că Iancu nu-și putea îngriji exteriorul. Când însă hainele i se zdrențuiau, prietenii săi îl îmbrăcau din nou. Nu arareori își dăruia veșmintele bune, spre deznădejdea protectorilor săi.

Constituie un document pentru atmosfera de caldă iubire și de recunoscătoare stimă ce i-au păstrat-o contemporanii săi, până la sfârșitul vieții, gestul acelei domnișoare, Anastasia Leonoviciu, din Băița de lângă Sibiu, care la 1871 trimite cu poșta 5 florini și 50 cruceri la adresa avocatului George Secula din Baia de Criș, pentru ajutorarea lui Iancu.⁴⁰¹ Și de câte astfel de gesturi nobile s-a bucurat eroul nostru în zilele sale de restriște.

Un cerșetor mândru

În lunga lui viață de privațiuni, Iancu nu a întins niciodată mâinile să cerșească, după cum le-a plăcut unor străini să afirme. El a rămas consecvent gestului inițial, când respinsese toate daniile și onorurile împărătești. Și ce n-ar fi jertfit guvernanții să-l scoată din

⁴⁰¹ „Familia”, Nr. 40 din 3/15 octombrie 1871. O notiță.

mijlocul poporului ce-l îndumnezeia, așezându-l în vreo slujbă, departe de ai săi, fie și numai de formă.

În toamna anului 1852, temându-se de influența nemărginită ce o realiza Iancu asupra populației din munți, el a fost poftit să se prezinte la Alba-Iulia. mai bine zis, a fost escortat, dar în mod cinstit, de către un ofițer imperial. mai întâi a fost dus la Alba-Iulia, unde i se fixase domiciliu forțat, pregătindu-i-se o locuință la edificiul prefecturii. Aici, din cauză că Iancu nu era obișnuit să i se poruncească și fiindcă nu înțelegea să se supună instrucțiunilor unor organe inferioare, a fost pălmuit de către un sas ticălos, pe nume Höhn. Nu îndrăznise nemernicul să-i stea singur în față, și-l legaseră.

De frică să nu năvălească moșii și să-l elibereze, guvernanții l-au escortat mai departe la Sibiu, în sânul prietenilor săi politici de odinioară. Nevoit să stea mai mult timp aici, vreo două luni și terminându-i-se banii, n-a voit să primească despăgubiri legale, apelând mai bine la creditul unui restaurator, spunându-i că: „Tatăl său va plăti totul”⁴⁰².

Când i s-a înmănat totuși fără voie, aproape 500 florini, el a predat imediat banii prietenului său Ilie Măcelariu, consilier guvernamental, ca să achite datoriile.

Nu mult după aceasta a și sosit bătrânul Alexandru Iancu și predându-i 30 ducați să-și cumpere cele trebuincioase, și-a luat feciorul acasă.

Mai târziu după ce a murit tatăl său, averea lui, vreo 1700 florini în numerar (bani mulți, atunci o pereche de boi costa 20-40 florini), a rămas să o chivernisească avocatul Nicola din Abrud, la care Iancu nu prea făcea apel.

Iancu n-a fost silit să cerșească și același trai de hoinar fără căpătâi l-ar fi dus ori de câtă avere ar fi dispus.

N-avea nevoie de această umilire, mai vârtos acum, când necesitățile sale erau atât de reduse, încât i le putea satisface și cel mai umil dintre credincioșii lui. Și ce n-ar fi dat aceștia să poată înveseli viața „crăișorului” lor, ne-o dovedește impresionanta faptă a

⁴⁰² Nicolae Buta, *Avram Iancu și epoca sa*, Cluj 1924, Anexa, *Eugen Fredenfels despre Avram Iancu*, p. 109-110.

celor doi țărani necunoscuți, care plătiră din pungile lor modeste cheltuielile însemnate de înmormântare, ale eroului.

Îndeosebi, de la străini el nu cerea niciodată și „Iancu ar fi fost în stare mai bine să moară de foame, decât se cerșească pomană streinului”⁴⁰³.

Chiar atunci când solicita mici împrumuturi de la prietenii săi, „o făcea pe un ton mai mult poruncitor, decât de cerere”⁴⁰⁴.

„Tu să rămâi cu noi”

Expresia fidelă, apărătorul cel mai neînfricat și cel mai dezinteresat al unui norod împilat, dar conștient de sfințenia drepturilor sale; în urma acestor calități dobândise Iancu acea forță mistică necesară răzvrătiților de mase populare, întruchipând simbolul celei mai reale suveranități de „Crai al Munților”.

În clipele vijelioase ale luptelor, între gloriosul comandant și oastea lui de țărani se cimentaseră legături atât de indisolubile, încât nici amărăciunile și decepțiile lungilor ani ce urmau, nu le putură sfărâma. Aceasta datorită și atitudinii de consecvență a eroului, atât de rară în istoria omenirii.

Avram Iancu s-a ridicat pe culmile gloriei ajutat de norodul său și el a înțeles să rămână cu dânsul și în adâncul abisului. Această solidarizare în suferință crea eroului nimbul divinătății, suindu-l în lumea miraculoasă a legendelor.

Deși Iancu era acum numai umbra eroului de odinioară, el reprezintă în psihologia maselor sineza vizibilă a unui ideal, forța unui amulet făcător de minuni, de la care așteptau mântuirea. Și nu fără dreptate. Căci, ce sunt marile realizări ale popoarelor care reclamă totala abnegație a individului, decât rezultatele unei psihoze colective, a credinței nestrămutate în ideal.

Și moșii nu voiau să se despartă de idolul lor.

Pe la 1860, prietenul său din Sibiu, Măcelariu, l-a cercetat pe Iancu în Abrud. Venise cu încă un prieten, ca să se intereseze de starea lui și să-l convingă să participe la o întrunire a vechilor

⁴⁰³ Friendfels, anexă la Buta, *Op. cit.*, p. 111.

⁴⁰⁴ *Ibidem*, p. 111.

luptători naționaliști, care avea să se țină la Alba-Iulia. mai socoteau dâșii că-l vor putea scoate din acest mediu și să-l readucă printre prietenii de odinioară. Măcelariu, care fusese și comisar guvernă, putea face prin aceasta și o faptă plăcută guvernăntilor, care nu socoteau primejdioasă prezența lui Iancu între popor.

Iancu, pe care Măcelariu spune că l-a găsit mai puțin tulburat de decât crezuse, s-a gândit un timp, apoi s-a împotrăvit (Își reamintea – poate – umilirea suferită acolo).

În sfârșit, după multă insistență, a consimțit să meargă până la Alba-Iulia: „Dar numai la Alba-Iulia și nu mai departe!”⁴⁰⁵ – a fost răspunsul repetat și hotărât al lui Iancu.

Când sosi ceasul plecării, cât ai bate din palme, năvăliră moșii din toate părțile, vociferând și blestemând, împotrăvinduse îndepărtării lui Iancu. Apoi se strânseră roată în jurul lui, implorându-l: „Tu să rămâi la noi și să ții cu noi, nimeni să nu te ducă de aici!”⁴⁰⁶.

Oamenii îndârjiți peste măsură nu cedează explicațiilor și astfel Iancu nu se mai duse la Alba-Iulia.

Profeția din Hălmăgel

Din spusele multor bătrâni care mi-au făcut mărturisiri, rezultă că Iancu avea dese momente lucide, precum și o puternică memorie a numelor, spunându-le prietenilor și cunoscuților totdeauna pe nume. Nu l-a părăsit până la sfârșitul vieții nici facultățile de iscusit om muzical. Prin anii 1868 Mircea Stănescu își serba nunta cu domnișoara Taloș⁴⁰⁷ din Hălmațiu. Natural, printre invitații de frunte era și Iancu. Lumea ar fi vrut să danseze romana, dansul ieșit de curând la modă, dar orchestra nu cunoștea melodia.

⁴⁰⁵ Friendenfels, *Op. cit.*, Buta, p. 111.

⁴⁰⁶ Friendenfels, *Op. cit.*, Buta, p. 112.

⁴⁰⁷ AMH. Fișa nr. 54 din 18 I 1935. Preotul Ioan Hălmățean în etate de 77 de ani știe că Taloș pe la 1874 a fost notar în Zimbru, emigrat mai târziu în România. Probabil din această familie se trage Tălășescu, medic cunoscut prin foiletoanele „Tribunei” de dinainte de război.

Dintre câți încercară, singur lui Iancu îi reuși să cânte melodia cea nouă după notele publicate de revista „Familia”⁴⁰⁸.

Aceste indicii îi întărea pe mulți în convingerea că Iancu se preface numai a fi nebun, ca să nu-l închidă unгурii.

Și, și atunci, când rațiunea omului era vizibil întunecată, cuvintele lui ascultate cu sfințenie, îmbrăcau puterea mistică a profețiilor sibilice. Lumii îi plăcea să creadă că Iancu vorbește în tâlcuri și că fiecare crâmpei de cugetare a lui constituie o enigmă ce se cere comentată cu evlavie și adâncă pricepere.

Aceasta era și nestrămutata convingere a nonagenarului dascăl din Hălmăgel, Alexandru Popescu, care se mândrea toată viața lui că a avut odată fericirea să se și „omenească” cu Avram Iancu.

„Într-o seară de toamnă a putut fi prin anii 1865-66, picase iar Iancu la noi în sat”, începu să-și depăne amintirile bătrânul dascăl.

„Când am văzut că ține spre casa popii Grigorescu Grigore, m-am luat și eu într-acolo. Îndată ce-a sosit Iancu, popa a poruncit preotesei să aducă vinars, pită și clisă. Și ne-am omenit toată noaptea.”

„Iancului nu-i plăcea să vorbească despre revoluție. A spus numai atât că: *vaca lui cea neagră va fâta peste 70 de ani.*”

„Noi am priceput atunci că la 70 de ani după revoluție se va întâmpla o mare minune. Cât am trăit n-am uitat aceste cuvinte. Și Dumnezeu, ori păcatele mele nu m-au lăsat să mor, până ce am ajuns să văd minunea cu ochii. Socotește și dumneata: 1848 cu 70 fac tocmai 1918”⁴⁰⁹.

Când primea totuși invitația să vorbească despre trecut, Iancu obișnuia să răspundă tot pe scurt și în tâlc: „Aerul din case era stricat și eu am venit ca un uragan să le ciuruiesc”⁴¹⁰, dând astfel cea mai

⁴⁰⁸ I. George cu Avram Iancu, *Op. cit.*, p. 7.

⁴⁰⁹ AMH, Fișa nr.43 din 20 VI 1922. Tot de la dascălul Popescu am aflat că tatăl său, Vichentie Popescu, a fost căpitan în oastea lui Iancu, căci știa citi și scrie, fiind cantor la biserică. (Numele lui, al fiului, a fost schimbat în Popescu de către dascălul Joldea din Hălmăgiu, unde a fost la școală). Tot în Hălmăgel a mai fost căpitan și Colf Ioan, fiindcă era om curajos.

⁴¹⁰ Buta după Friedenfels, *op.cit.*, p. 110.

puternică interpretare a luptelor sale eroice pentru îmbrâncirea spiritului feudal, după cum explică un cercetător al vieții lui⁴¹¹

Iancu la 1869

Sub titlul „Cum se află Avram Iancu?”, revista „Familia”⁴¹² a publicat în 1869 un pasajiu dintr-o corespondență primită din Zărând. Corespondentul scria din Baia de Criș între altele:

„Mai interesantă a fost pentru mine convenirea cu eroul românilor din 1848, marele patriot, Avram Iancu. Chiar ieșeam din casa comitatului (județului) cu un amic al meu, când iată ne văzurăm în față cu un bărbat robust, de etate mijlocie, îmbrăcat în niște veșminte – destul de frumoase și curate. Se vedea că aparține clasei inteligenților. Fizionomia și privirea lui cea tristă și disperată îți storcea lacrimi din ochi și nu pentru că el n-ar fi fost în stare să converseze despre orice lucru, ci pentru că vedea întrupată în el suferința seculară a întregului popor român. M-am apropiat de dânsul cu o bucurie nespusă, și când i-am strâns mâna, m-au cuprins niște fiori și ochii mei n-au fost în stare să nu-mi picure pe piept câteva lacrimi. Am prânzit cu el și în viața mea, niciodată n-am fost mai fericit, decât în momentele ce le-am petrecut cu Avram Iancu. Doinele cele triste, ce le scotea el din fluierul său, îți storceau lacrimi în ochi. În tot decursul petrecerii noastre laolaltă, am observat că Avram Iancu n-are alt defect, decât că e disperat”.

Așa a fost văzut Iancu după aproape douăzeci de ani de eclipsare, trei ani numai înainte de împlinirea destinului.

Pasajul se încheie cu invocarea: „Speranță dulce, înger mângâios, surâde odată iubitului nostru Iancu!”.

⁴¹¹ Buta, *Op.cit.*, p. 102.

⁴¹² Nr. 10 din 9/12 martie 1869.

A. Iancu văzut la 1871 de alt intelectual

Unsprezece luni înainte de moartea eroului, avocatul și publicistul Dionisie Păscuțiu din Arad a avut prilejul să stea de vorbă cu Avram Iancu în Hălmagiu. Puternicile impresii câștigate de Păscuțiu, l-au îndemnat să publice două articole în revista „Familia”⁴¹³. În întâiul articol ne prezintă pe Iancu în situația de la acea dată; iar în al doilea, motivând cu serviciile ce le-a prestat Iancu națiunii sale, propune să se lanseze o listă de subscripție publică în scopul creării unui fond pentru asistența acestuia.

Păscuțiu a fost acela care, după cum am mai amintit, socotea că ar fi bine să i se cumpere lui Iancu o casă la Hălmagiu, ori să i se închirieze un pat la spitalul din Baia de Criș. Nu peste mult timp Iancu a murit și această inițiativă devenind neactuală.

Dar să vedem cum a decurs întâlnirea cu Avram Iancu. În 2 august 1871 Dionisiu Păscuțiu se găsea în afaceri profesionale, probabil, la Hălmagiu. Trăsese la „cetățeanul”⁴¹⁴ Ioan Sida, care avea și restaurant. Pe când Păscuțiu sta de vorbă cu Sida, se deschide ușa și un cerșetor de un neobișnuit aspect și-a făcut apariția în pragul camerei.

Gazda casei, sărind repede de pe scaun, porni spre întâmpinarea oaspetelui, întinzându-i mâna de bun sosit. Apoi întorcându-se spre Păscuțiu a făcut prezentările: „Am onoarea să vă prezint pe domnul Avram Iancu!”.

Râuri de lacrimi se făcură obrajii mei, văzând pe acela care cu 22 de ani înainte a avut curajul de a înfrunta pe dușmanii națiunii sale, și-l sărutai, și-l îmbrățișai, cu un entuziasm sacru”, mărturisește Păscuțiu.

L-a invitat apoi pe Iancu la masă, poruncind ospătarului să pregătească tot ce are mai bun. Petrecând mai multe ore împreună, Păscuțiu s-a convins că Iancu era iremediabil pierdut: „Demența lui

⁴¹³ N-rii 36 din 5/17 septembrie și 37 din 12/24 septembrie 1871. Probabil la îndemnul acestui apel, a trimis domnișoara Anastasia Leonoviciu, despre care am amintit, ajutor pentru Iancu.

⁴¹⁴ AMH, Fișa nr. 53 din 20 VI 1934. Sida era un nemeș român dintr-o familie nobilată în anul 1701. Originalul diplomei se păstrează încă la descendenții din Hălmagiu.

însă nu e furioasă, nu e certătoare, ci mai mult blândă, lină, dacă se poate zice, petrecătoare”, sunt cuvintele citate ale lui Păscuțiu.

Spicuim mai departe din observările lui Păscuțiu. Dacă i se adresează o persoană respectabilă, Iancu devine atent, prinde curaj și povestește cu multă convingere și cald entuziasm. Durerea însă poticnește și înșiră fapte fără legătură logică. Întrebându-l despre felul cum își duce traiul, Iancu s-a arătat a suferi de mania persecuției, spunând că-l urmărește o „instanță”. Încercând să-l convingă că nimeni nu-l persecută, el a răspuns răstit: „Nu-mi vorbiți! Că eu o văd totdeauna (instanța), ea umblă după mine, nu pot scăpa de ea. Bat-o Dumnezeu să o bată!”.

Discuția s-a aprins la un păhărel de vin și ajungând vorba despre nopțile senine și ceruri limpezi, Iancu imediat i-a povestit o întâmplare ciudată. Spunea că într-o noapte a fost silit să se culce sub cerul liber (ceea ce i se întâmpla mai totdeauna, adăuga Păscuțiu). Era o vreme frumoasă, cerul senin și nemărginit de adânc, încât farmecul nopții nu te lăsa să adormi. Către miezul nopții s-a pornit o furtună din senin, cu bubuituri de tun, iar pe cer se vedea scris: „Creștinătatea nu mai este”. Apoi din clipa aceea s-au înmulțit stelele în mod neînchipuit și stelele au început să cadă ca ploaia, lovindu-se între ele, dând naștere unui foc mare, încât a fost silit să se ascundă, ca să nu ardă.

Ajungând vorba la pescuit, ocupația lui predilectă, după cum adaugă Păscuțiu, Iancu a istorisit o altă întâmplare ciudată. Într-o zi, cum sta cu undița pe marginea unui pârâu, s-a apropiat de el un șarpe uriaș, având o coroană pe cap. Cineva i-a șoptit că pe acea coroană se află un diamant mare. S-a repezit la el să-l prindă. Șarpele a început „să se mănânce” (să se joace) cu el. Acum se apropia, acum se depărta. Când să pună mâna pe el, șarpele dracului a plesnit cu coada de pământ și s-a iscat o vâlvătaie puternică, care i-a luat vederea. Învăluit în flacăra, șarpele a dispărut și nu a mai fost văzut.

Amintindu-i de vaca neagră, despre care Iancu vorbise mai multora, el o ducea în legătură cu silaba ultimă a numelui său: *cu* (*cu* în nemțește scris *Kuh*, înseamnă *vacă*). Spunea apoi că a căpătat o vacă, pe care a așteptat-o zadarnic 22 de ani, să fete. Acum un om lacom i-a luat-o prin proces.

O mărturie de azi

Bătrânul preot Ioan Hălmăgean⁴¹⁵, originar din Crocna, l-a văzut adeseori pe Iancu, începând din anul 1869. mai întâi l-a văzut la înmormântarea lui Buteanu în Iosășel, la 1869.

Mergând apoi la școală, la gimnaziul din Brad, din 1869 era văzut de multe ori prin Brad. Iancu făcea vizite și pe la gimnaziu. Intra chiar și prin clase, participând la lecțiile profesorilor. Era de față și la examenele de final de an. Își amintește despre el că era totdeauna serios, dar nu avea răbdare să stea mult într-un loc. Părul, barba și mustățile, foarte bogate, îi erau negre, fără pic de cărunțețe.

După un examen, venind tatăl său să-l ia acasă și intrând într-un restaurant să prânzească, Iancu s-a așezat la masa lor și au mâncat împreună. Tatăl său era preot și Iancu căuta societatea intelectualilor.

Aflând că sunt cu trăsura, Iancu le-a cerut să-l ducă și pe el până la Hălmăgiu și așa au călătorit împreună. L-au lăsat în Hălmăgiu, după ce pe drum se mai cinstiseră pe la hanuri, în patru

⁴¹⁵ AMH. Fișa nr 54 din 18 I 1935. Preotul Ioan Hălmăgean s-a născut în anul 1858 în Crocna, lângă Gurahonț, azi plasa Sebiș, jud. Arad, într-o veche familie preoțească. A fost preot în Feniș, Cil, mai apoi în Igrăș-Banat. Ultima dată a locuit în Arad.

În legătură cu evenimentul ex- și reînhumării lui Buteanu, mai spune că la acea dată prin anul 1880, niște maiștrii pietrari din Italia lucrau la podul de peste Criș între Iosășel și Gurahonț. În toamna anului 1869 nu era încă terminat podul și italienii lucrau încă aici. Împușcăturile de paradă de la înmormântare le-au servit acești italieni. Făcuseră în niște lespezi mari de piatră mai multe șiruri de găuri, ce comunicau la bază și le-au umplut cu praf de pușcă. Aprinzând o mină, pe dedesuptul comunicând focul, ele se aprindeau succesiv, producând serii de detonături puternice.

Despre Iancu se spune că atunci era îmbrăcat în uniformă de general; avea câte o dungă lată roșie la pantalonii, pălărie cu pene și sabie. Nu se amintește ca Iancu să fi umblat în uniformă militară, știm că într-o scrisoare de la 23, Iancu iscălea: „Avocat și general și prefect al Leg(iunii), A(uraria) G(emina). Scrisoarea este publicată la Buta, în *Avram Iancu și opera sa*, p. 102, Cluj, 1924.

Dacă nu a fost Iancu „Cel îmbrăcat în uniformă, se prea poate ca în numeroasa asistență, să se fi aflat și vreun ofițer, iar copiii uimiți de strălucirea uniformei, în fantezia lor aprinsă de fama eroului, să fi dorit a-l crede pe Iancu personaj impunător.

locuri. A fost o călătorie foarte plăcută. Iancu nu prea vorbea, ci tot timpul cânta din fluier, cu privirea pierdută în zare.

Moartea și înmormântarea lui Avram Iancu

Și așa se scurgea un an după altul îngropând nădejdiile tot mai slabe ale românilor ardeleni. Trecuse aproape un sfert de veac de la focul cel mare al revoluției și bărbații în schimbarea vârstei, care luptaseră sub steagurile lui, îmbătrâniră în trupuri și suflete. Unii, cu scârbă, se și mai petrecuseră din viață, iar acum nebiruitul comandant se găsea mai mult tovarășul fiilor foștilor lui lănceri.

Obosit de povara unei vieți zadarnice și tot mai stingher în lumea nouă, veșnicul hoinar își îndrepta de pe acum pașii fără țință pe calea cea neîntoarsă a adevăratei și eternei glorii.

În dimineața zilei de 10 septembrie 1872, l-au găsit mort, cu privirea încremenită spre cer, sub streășina unei clăi de fân⁴¹⁶, în ograda brutarului Ioan Stupină, zis Lieber, din Baia de Criș.

Acesta a fost obștescul sfârșit al divinului pribeag. Într-o noapte senină cu bogate căderi de stele.

Iancu se stinse solitar și tainic, netulburat de scântece de copii și jelanii băbești. Bătrânii munți, ce din genune străjuiesc îngusta vale a Crișului, i-au fost singurii martori în clipele agoniei. Și miriadele de stele, făclii de căpătâi. Cea mai autentică moarte de erou epic, cum subiect de crâncenă epopee i-a fost întreaga viață.

Inimozii bărbați de la conducerea Zărandului, făcură atunci un gest eroic ce echivala – conform mentalității ungurești – cu un nou semn de insurecție⁴¹⁷. În Țara ungurească, Zărandul considerându-se pământ românesc, declară pe Iancu mortul națiunii, hotărându-i funerarii naționale. Anunțul funerar, multiplicat în litografia județului, a fost dat în numele Națiunii române.

⁴¹⁶ Atföld, Nr. 211 din 15 septembrie 1872, o corespondență din Baia de Criș, iscălită cu inițialele A. I.

⁴¹⁷ Această îndrăzneală faptă a contribuit mult la desființarea Zărandului, întâmplată după lungi și disperate lupte de apărare din partea românilor, patru ani mai târziu, la 1876.

Apoi corpul neînsuflețit al eroului a fost cules de pe iarba înlăcrimată de roua dimineții și înălțat pe un catafalc pompos, în casele avocatului Simionașiu, asesor la sedria orfanală.

Un alt asesor, Dimitrie Popa, a fost trimis la Deva să cumpere cele trebuincioase unei fastuoase înmormântări și să aducă un taraf de muzicanți.

Se arborară drapelele naționale la prefectură și pe casa unde zăcea mortul.

Curierii porniți călări în josul și susul văii, către Hălmagiu și Brad, purtară în lungul satelor tristul mesaj. În urma lor prinseră a vuii clopotele pe toate văgăunile, pe toate culmile, și vestea morții lui Iancu se răspândește cu iuțeala fulgerului, pentru acele vremuri fără tren și telefoane.

Trei zile și trei nopți bătură într-una clopotele, înfiorând văzduhul de jale și îndemnând pelerinii spre Baia de Criș. În vremea aceasta 23 preoți înveșmântați în sfințele ornate, în frunte cu protopopii Mihelțianu (ortodox) din Brad și Balint (unit) din Roșia Montană, săvârșeau prohodul.

Ziua, toate doamnele române din Baia de Criș, precum și ale intelectualilor din împrejurimi, îmbrăcate în mare doliu, se perindau în fața coșciugului. La poartă străjuia poliția județului în uniformă de sărbătoare. Înmormântarea a fost fixată pe data de 13 septembrie, la ora două după-amiaza, în cimitirul de la Țebea, sub gorunul lui Horea. Se adunaseră la trista solemnitate mii de țărani din întreg cuprinsul Zărandului și zeci de delegații în frunte cu primarii și notarii satelor.

Când porniră spre groapă și norodul se încheagă în număr de patru, cortegiul funerar a fost atât de lung, încât capul cortegiului cu praporii ajunseră la cimitirul din Țebea, iar sfârșitul în curtea caselor lui Simionașiu, în Baia de Criș.

Pe drum, taraful de lăutari adus din Deva intona „Marșul lui Iancu”, „Deșteaptă-te, române!” și celelalte cântece naționale.

La mormânt s-a cântat o odă dedicată memoriei lui Iancu, scrisă de Gheorghe Secula⁴¹⁸.

⁴¹⁸ „Alföld, nr. 216 din 21 septembrie 1872. Din corespondența acestui ziar sunt luate și alte date necitate, referitoare la înmormântare

„Hora mortului”, cântec lung și jalnic, în care Iancu își lua rămas bun de la foștii lui ostași, cântat de un prieten al eroului, un bătrân și iscusit cantor din Roșia, stârni hohote de plâns, în rândul norodului.

Protopopul Mihălțeanu, care era totodată și directorul Gimnaziului din Brad, a ținut un înflăcărat discurs, comparându-l pe Avram Iancu cu Ioan Botezătorul, lăsând să se înțeleagă că el, Iancu a fost premergătorul Mesiei ce urmează să vină.

Avocatul Gheorghe Secula, care era totodată și procuror județean, a făcut biografia lui Iancu spunându-i între altele: „Mai curând, ori mai târziu, dar sigur, va veni ora, când ideea de libertate națională va reuși, mândră și triumfătoare”⁴¹⁹.

Salve de împușcături detunară când rămășițele înfrântului erou fură slobozite în sânul de mamă primitoare al gliei.

Câteva zile după aceasta s-au prezentat la prefectura din Baia de Criș, doi țărani necunoscuți. Interesându-se cât a costat înmormântarea lui Iancu, au scos pungile și au plătit toate cheltuielile. N-au dorit să-și spună numele.

Părăstase și pomeniri

Grandioasa înmormântare, cum n-a mai văzut aceste plaiuri, nu s-a terminat însă; solemnitățile continuând încă luni de-a rândul, prin numeroase părăstase ce se înălțară apoi.

Toate periodicele românești de dincoace și dincolo de Carpați, asociindu-se la doliul Națiunii, publică panegirice, reliefând virtuțile marelui dispărut: *Plânge tot românul de la munte până la mare*, scria românul din „București”. Gazeta Transilvaniei din Brașov, scria în necrolog: „Martir al sorții națiunii! Dute la masa cea pompoasă, eternei memorii, unde cu eroii lui Ștefan cel Mare și Mihai, mișcați zeii, ca să nu fie târziu a împrăștia toți norii, ce vor întuneca orizonturile vieții naționale politice a fraților și nepoților voștri români din Ardeal, care cu pietate vă divinizează. Eterna ta memorie pe aripile faptelor tale, săpată în istoria națiunii române”⁴²⁰.

⁴¹⁹ S. Dragomir, *Avram Iancu*, p. 134.

⁴²⁰ După S. Dragomir, *Avram Iancu*, p. 135.

Poetul arădean, Ioan Tripa, publică în „Familia” o odă: „La mormântul lui Iancu”⁴²¹.

Despre parastasul oficiat în comuna Curtici (Arad), un ungur, zeflemizând și insinuând totodată acest act de trădare de patrie autorităților statului, relatează în următorul chip: „Duminică, în 22 septembrie, în revărsatul zorilor, ne-a trezit un bubuit de treasc, urmat de dangătul clopotului. Peste câteva minute o nouă bubuitură și dangăt de clopot. Aceasta s-a repetat și a treia oară. Apoi au început să sune toate clopotele, durând o oră și jumătate, precum și bubuiturile de treascuri. Fiecare cetățean a trebuit să se gândească că va fi doar o serbare națională, dar aceasta n-am putut-o verifica nici cu ajutorul calendarului. În curând s-a lățit vestea că în biserica românească se ține părăstas pentru Avram Iancu, *regele munților*”. Atrage apoi atenția asupra panegiricului rostit de protopop, *despre spiritul căruia e destul să se știe, că a fost o apoteozare a lui Avram Iancu* – zice corespondentul. Nu scapă de ironie nici preoteasa, despre care scrie că din belșug „vârșă lacrimi amare”⁴²².

La 26 octombrie s-a oficiat părăstasul ritual pentru Iancu și în biserica catedrală din Arad. Discursul l-a ținut protopopul Rațiu. Coespondentul remarcă în asistență mulțimea frumoaselor doamne și domnișoare arădene.⁴²³

În 3 noiembrie s-a servit întâiul părăstas pe mormântul de la Țebea, declamându-se și un lung poem de Iosif Vulcan, intitulat „Gorunul lui Horia”⁴²⁴.

Vulcanul de la Țebea

Puțin după aceasta zărăndenii au pornit inițiativa realizării unui monument. Începură a curge și donațiile.⁴²⁵

⁴²¹ „Familia”, nr. 39 din 24 septembrie scrie: „Cu vie îndestulare aflăm că în mai multe biserici românești s-au ținut parastase pentru eterna odihnă sufletească a lui Iancu. Credeam că exemplul va fi imitat de către toți preoții noștri, și nu vor întârzia a aduce tributul stimei lor pentru umbra martirului nostru”. În numărul acesta se publică și oda: „La mormântul lui Iancu” de I. Tripa.

⁴²² „Alföld” nr. 220 din 26 septembrie 1872.

⁴²³ „Familia”, nr. din 26 octombrie 1872.

⁴²⁴ „Familia”, din 15 decembrie 1872.

Dar și până la înfăptuirea acestui deziderat, pentru ca mormântul să nu fie lipsit de straja creștinescului simbol, avocatul Petru Tisu din Țebea i-a ridicat o modestă cruce de piatră, ceva mai răsărită decât celelalte cruci din cimitir, impunătoare doar prin simplitate și laconica-i inscripție: „Avram Iancu, Avocatul Prefectul Legiunii Gemine Române în anii 1848(9)-1872”.

Eliberat de obida trupească, sufletul lui Avram Iancu începea de pe acum să strălucească în nestingherita majestate, îmbrăcând proporții gigantice.

În ochii suflețești ai maselor populare consternate o clipă în fața destinului crud, reapare acum măreț căpitanul de odinioară, așa cum îl văzuse ei atunci, trecând călare în fața lor, frumos și tânăr, strângând în dreapta-i voinică sabia de răzbunător arhanghel. Așa, a fost Avram Iancu, și așa au vrut să și-l păstreze de-a pururi sufletele însetate după dreptatea răzbunătoare.

Și, pornite odată cu vecinic pribegele caravane de ciubărari de pe crestele munților, legendele s-au răspândit în sus prin inima Ardealului și în jos spre malurile Tisei, până în cele mai îndepărtate așezări omenești, multiplicându-se, mai înflorite, mai spiritualizate.

Adevărul istoric al acestor legende era confirmat chiar de către populația ungurească a pusteii. Foștii honvezi de pe la Salonta, Macău, Seghedin, acei ce scăpaseră cu viață din cleștele lui Iancu, toată viața lor au pomenit cu groază de cele pățite în Țara Moșilor.

Șovinismul maghiar, reînscăunat prin actul de restaurație de la 1867, privea cu groază la acest foarte natural fenomen psihologic ce amenința să provoace o nouă involburare a celor năpăstuiți, punându-se în gardă.

Întâi se porni o murdară campanie de denigrare a memoriei lui Avram Iancu, prin gazete și pretinse lucrări istorice. Ea izbucnea de la tribuna parlamentară, ca și de pe jilțul presupus imparțial al magistratului.

Un gest pe cât se poate de urât și nedrept, combătut cu îndârjire și multă prestanță de către falanga noastră cărturărească, căci de numele lui Avram Iancu nu se poate asocia nicio faptă

⁴²⁵ Familia”, 1872, nr. 47 din 19 noiembrie, 1 Decembrie.

necavalerească și nici un omor infam, decât acela în lupta dreaptă, pe câmpul de onoare.

Cavalerismul lui Avram Iancu n-a putut fi contestat de către istoricii unguri mai obiectivi, așa cum este Iancso Benedek care afirmă că Iancu a fost un dușman uman, însuflețit de principii, și că fericite au fost acele familii maghiare care au căzut în mâinile lui, pentru că ele au apărât totdeauna viața bărbaților și cinstea femeilor.

Se știe ce amarnic a deplâns Iancu moartea neînfricatului său dușman, Vasvári și chiar a trădătorului Dragoș. După lupta de la Fântânele, în care a căzut Vasvári, Iancu se exprimase în fața soldaților, că ar fi dat zece ani din viața lui, numai să-l fi putut scăpa viu, căci – zicea el – era un tânăr de treabă și-i păcat de moartea lui. Iar, referitor la uciderea lui Dragoș, după ce și-a luat trupa pentru vitejia cu care s-a luptat împotriva ungarilor, a adăugat că moartea lui Dragoș i-a amărât sufletul.

Puși în fața acestei noblețe de spirit, ce l-a caracterizat pe eroul nostru, ticăloasa faptă a lui Hatvani, care într-o naivă perversitate sadică l-a trezit pe tribunul Buleanu – capturat prizonier prin încălcarea cuvântului de onoare – să-și pună singur ștreangul la gât, amenințându-l că va sugruma cu mâinile proprii; și veți avea în toată amploarea lor manifestându-se cele două spirite antagoniste: *generozitatea sufletului românesc și cruzimea sălbatică a tiranului.*

Nereușind să întunece prin calomniile aureolei eroului, guvernul din Budapesta încercă apoi prin măsuri de ordin administrativ să înăbușească cultul lui Avram Iancu.

Astfel ministerul de interne slobozi în anul 1895 un decret, în sensul căruia se pedepsesc cu închisoare și amendă în bani „toți aceia care contribuie prin orice faptă la ridicarea proiectului statuii lui Avram Iancu; atât cei ce întreprind colecte în favoarea fondului, cât și cei ce fac donații”.

În consecință, pentru a nu fi expus confiscării, scopul inițial al fondului pentru ridicarea statuii lui Avram Iancu, a trebuit să fie schimbat⁴²⁶. Și, când la 1898 trei studenți au îndrăznit să încununeze

⁴²⁶ „Tribuna Poporului”, Nr. 70 din 10/22 aprilie 1899 publică în editorialul său o dare de seamă asupra situației fondului pentru statuia lui Avram Iancu, iscălită de Russu Șirianu. Aflăm că partea cea mai mare a fondului – 4700 florini – se găsea în

mormântul de la Țebea, zbirii administrației, n-au ezitat să pângărească sfințenia morții, smulgând florile. Iar inimoșii tineri au fost arestați, mai apoi dați în judecată și expulzați din toate universitățile din țară.

În vremea aceasta, la muzeul patruzecișioptist din 1848, din Arad, erau arătați, în batjocură, un pumn de spini și scaieți cu explicația: „Flori de pe mormântul lui Avram Iancu”.

Dar, dacă stăpânirea ungurească putea să împiedice pioasele manifestări în domeniul material, și ar fi putut să sfărâme și granitul unui monument, n-avea putință și nu mai exista forță omenească să dezhădăcineze din sufletul românesc imaginea spirituală a celui ce îi fusese purtătorul cel mai neînfricat al aspirațiilor sale firești.

Privirile strecurate furiș peste gardul cimitirului din Țebea înțelegeau dintr-o ochire greutatea durerii mute a celui prigonit și dincolo de mormânt, inspirând versurile, cântate cu duioasă evlavie, pretutindeni:

„Colo-n munții Țebei
Unde Horea odată
Ș-aduna oștirea
Sub falnic gorun,
Este o movilă
Și-o cruce uitată
A lui Avram Iancu
Eroul tribun.

Dormi etern în pace
Eroule mare,
Căci de a ta umbră
Ungurii se tem.
Dar, veni-va vremea
Ziua sfântă-n care
O Dacie nouă
Iar să ridicăm.

Pe acea movilă
Românii voră
Să-i ridice-un templu
Măreț monument,

Și-atunci tot românul
De la mic la mare
Ridica-ți-vă templu
Măreț monument

administrarea publicistului Septimiu. S. Albini. Acesta cunoscând intenția stăpânirii de a confisca fondul, l-a trimis prin Ioan Slavici la București. Fiindcă Albini n-a predat banii în mâna județului de instrucție, el a fost închis, mai mult de un an, până după căderea guvernului Banffy, a stat Albini în închisoare. Ajungând la guvern Szell, care admisesse și o colectă pentru statuia lui Șaguna, a propus ca fondul lui Iancu să treacă în folosul „Asociației Astra” din Sibiu. Astfel schimbându-se destinația fondului, banii au fost retrimiși în Ardeal și înglobați în fondurile asociației.

Să perpetueze
Falnica figură
A lui Avram Iancu,
Eroul Tribun

Și atunci n-or mai zice
Liftele barbare,
Că e laș românul
În al său pământ.

Umilul mormânt de la Țebea se transforma sub ochii neputincioși ai dușmanului, într-un uriaș vulcan, ce polariza cu furie cosmică energiile generatoare de virtuți vitejești asupra noilor generații, ce aveau să desăvârșească la 1918, opera începută de Avram Iancu la 1848.

Cultul lui Avram Iancu. Centenarul nașterii, la 1924: vizita Regelui Ferdinand în Munții Apuseni

Până la marea unire de la 1918, amintirea lui Avram Iancu a fost întreținută viu prin foarte răspânditele producțiuni poetice, fie de origine poporană, fie de natură cărturărească, dar difuzate în straturile largi ale țărânimii. În această privință, puțini dintre eroii lumii întregi s-au bucurat de atâta curată și sinceră cinstire.

După unire – Avram Iancu depășind proporțiile unui personaj regional – cultul lui trebuia să intereseze în cel mai înalt grad și oficialitatea Statului Român întregit. Și, dacă până în prezent figura legendarului erou n-a putut fi încă eternizată prin opere materiale de mare avergură, amintirea lui a fost totuși însemnată și în acest domeniu prin câteva realizări mai modeste.

În anul 1924, când se împlineau 100 de ani de la nașterea lui Avram Iancu, „Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român, „Astra” de sub președenția fostului ministru Vasile Goldiș, a ținut să se comemoreze evenimentul în cadrul unor grandioase serbări populare, desfășurate în prezența Regelui Ferdinand, a familiei regale și a înalților demnitari ai statului, în Munții Apuseni: la 31 august în Baia de Criș, Țebea, Câmpeni; la 1 septembrie în Vidra și pe muntele Găina; la 2 septembrie în Cluj.

Serbările au fost premerse de parastase, oficiate în toate bisericile românești din țară în ziua de 28 august (Sfânta Marie) și au

întrecut prin fastul și amploarea lor toate manifestările similare organizate până la această dată pe pământul României întregite.

Descriu acest eveniment din carnetul propriu, fiind martor ocular⁴²⁷.

Din preziua, 30 august, trenurile obișnuite împovărate la maxim, cât și zeci de garnituri speciale, cărau spre Munții Apuseni pelerini din toate unghiurile țării. Șoselele, ca în ajunul unor mari lupte, ajunseră neîncăpătoare pentru mulțimea automobilelor și a trăsurilor, care toate urmăreau aceeași țintă. Prin văzduh se iviră avioane, lucru foarte puțin văzut în aceste locuri, până aci.

Populația satelor se concentrase, după regiuni, în cele trei puncte, pe unde avea să treacă regele și să se desfășoare solemnitățile.

La Câmpeni, unde se hotărâse popasul de noapte al curții regale și al înalților oaspeți, lucrau cu zor de mai multe zile un numeros stat major al organizatorilor: autoritățile civile, poliție, armată.

Întreg orașul a fost transformat într-un vast hotel, către care armata a mai ridicat 2000 de corturi pe câmpurile de la periferie.

Timpul a fost destul de favorabil, încât cei sosiți de cu seară au petrecut noaptea și pe afară, pe câmp, lângă focuri.

N-au rămas mai prejos nici pregătirile făcute pentru alimentarea acestor mase de oameni. Pentru înalții oaspeți, a fost pus pe drum un mare restaurant din București, cu trenuri speciale. Poporului, asemenea i s-a distribuit tradiționala pomană. La intrarea în comuna Vidra, pe marginea șoselei au fost clădite movilițe de colaci. A fost într-adevăr o pomană ca-n povești.

Pregătite pentru acest prilej, atunci s-au inaugurat întâiele realizări materiale pentru pomenirea lui Avram Iancu. Tot atunci s-a depus în Cluj piatra de temelie pentru o monumentală statuie, ce va trebui să se înalțe cu timpul în capitala Ardealului.

⁴²⁷Discursul regelui, cât și celelalte cuvântări cu textele autentice publicate în „Monitorul Oficial”, Nr. 208 din 23 septembrie 1924, cât și cu cele publicate în redacția oficială a revistei „Transilvania” din Sibiu, Nr. 8-9 din august-septembrie 1924.

Incoronarea mormântului. Conferința prof. Sabin Opreanu

Serbările s-au început sâmbătă în 30 august, când a sosit în Baia de Criș comitetul „Asociațiunii”, unde s-a întâlnit cu președintele ei, Vasile Goldiș.

La orele 17 s-a întreprins un pelerinaj la Țebea (distanța e numai de doi km) și s-a depus pe mormânt o frumoasă coroană de frunză de stejar cu panglici tricolore. În fața mormântului, delegatul „Asociațiunii”, prof. univ. dr. Ioan Lupaș, membru al Academiei Române, a rostit un înflăcărat imn, din care extragem următoarele:

„Binecuvântat și preaslăvit să fie numele tău Avrame, Rege al Munților noștri și mucenic al libertății noastre naționale!”

Sfintele tale moaște odihni-se-vor de acum fericite și vor afla „ușurare multă” în pământul desrobit al patriei întregite! Aci, sub goronul lui Horea, alături de ale mucenicului Ioan Buteanu și de ale neînvinsului preot Simion Groza, ce își vor înfrăți sfânta țărână cu a eroilor de la Tisa, cari și-au vărsat și ei fără preget sângele pentru înfăptuirea idealului neamului românesc de pretutindeni. Iar sufletul tău va străluci în lumina dreptilor, alături de a lui Șaguna, cârmuitorul cu crucea, și de al lui Simion Bărnuțiu, conducatorul cu condeiul.

Nădejdea voastră cea fără de moarte este acum împlinită.

Priveghiați din înălțimea veșnicilor voastre lăcașuri asupra sorții poporului nostru, îndreptându-i pașii spre cărările virtuților morale, naționale și patriotice.

Priveghiați și vă bucurați că luptă bună ați luptat, credința ați păzit.

Vouă și tuturor celor împreună cu voi se cuvine, cinste, laudă și mărire în veci. Amin.”

Seara, la orele 20, în Baia de Criș, profesorul Sabin Opreanu din Cluj, (originar din Rovine de lângă Brad, satul tribunului Groza) și-a desfășurat interesanta conferință despre evenimentele anilor 1848-49.

Bustul și placa comemorativă de la Baia de Criș

Duminecă în 31 august, la oarele 8 dimineața a fost desvelit în Baia de Criș un bust de bronz al lui Avram Iancu executat de sculptorul bănățean Romul Ladea precum și placa comemorativa de pe casa unde a murit eroul.

Serviciul divin l-a oficiat P. Piso, protopopul Zărandului asistat de preotul locului. Răspunsurile au fost date de un cor al studenților crișeni, îmbrăcați în costume naționale.

Al. Lapedatu, în numele ministerului artelor mulțumește localnicilor, din inițiativa și cu sprijinul cărora s-a înfăptuit cea dintâi statuă a lui Avram Iancu.

În fața statuei președintele „Asociațiunii”, Vasile Goldiș, a spus între altele următoarele:

„Se împlinesc 100 de ani de la nașterea eroului și suntem fericiți să putem sărbători această dată în împrejurările de azi, când visul lui s-a împlinit. Fericit poporul care are morminte, în fața cărora să se poată închina, căci națiunile trăiesc mai mult prin morții lor.

În fruntea acestora stă Avram Iancu. Ne închinăm cu evlavie în fața memoriei lui, siguri fiind că poporul nostru se poate mândri cu eroi de talia lui Avram Iancu, nu va pieri în veci.”

După oarele 9 cortegiul a plecat spre Țebea într-un întâmpinarea trenului regal.

În gara CFR Avram Iancu

Linia ferată Arad-Brad ce ține cursul Crișului străbate lunca la o distanță de câteva sute de pași numai de cimitir. Pentru oprirea trenurilor s-a improvisat în fața cimitirului o haltă – mai târziu în piatră –, și s-a croit un drum de 291 metri drept în poarta principală a cimitirului. Drumul a fost plantat pe ambele laturi cu brazișori, care prinzându-se s-au dezvoltat frumos mai apoi și există și azi.

Halta ca și cimitirul și biserica erau splendid împodobite cu drapele și flori, iar lunca și înălțimile din jur, înțesate de public, în haine de sărbătoare.

La oarele 10 sosește trenul regal. Într-o furtună de urale,

descinde Regele Ferdinand, m S. Regina Maria, A. S. Principele Carol, A. S. Principesa Ileana, apoi ceilalți oaspeți ai curții regale, între care și amiralul englez Beatty cu doamna. Cu acest tren au mai sosit și membrii guvernului;

I.P.S. mitropolitul primat al țării, Miron Cristea; Pimen, mitropolitul Moldovei; atașatul Franței; general între care General Averescu și alți înalți dignitari.

Se formează cortegiul spre cimitir, unde avea să se desfășoare punctul central al programului, parastasul lui Avram Iancu.

Cimitirul eroilor din Țebea

Cimitirul din Țebea, situat pe o colină, are în centru biserica, străjuită dinspre Miazănoapte de uriașul goron a lui Horia. Mormântul lui Avram Iancu se află în fața ieșirii dinspre Apus a bisericii.

Din prilejul serbării centenarului, istoricul cimitir din Țebea a fost declarat, cimitir al eroilor și amenajat, în consecință. Întâi, a fost lărgit, trăgându-i-se ziduri noi, creându-i-se și un portal artistic. Intrarea pe sub bolta portalului închide un lanț greu de bronz.

Apoi, au fost deplasate în altă parte a cimitirului câteva cruci din vecinătatea mormântului lui Avram Iancu, creându-se mai mult spațiu liber în jur, vreo 600 mp. și realizându-se astfel o mai favorabilă perspectivă monumentului.

S-au transportat și reînhumat aici, la dreapta cum urci în cimitir, osemintele tribunilor de la 1848: Ioan Buteanu de la Guranhonț și Simeon Groza de la Rovine. Au fost strămutate, pentru alinare și osemintele sublocotenentului Ștefan Bârsan din 10 Vânători, căzut pe 16 februarie 1919, în luptele de la Hălmațiu. Tot aici este înmormântat și caporalul Bota Ilie din Șteia din batalionul II al Regimentului Horia,⁴²⁸ rănit grav, la Dealul Mare în ziua de 16 februarie 1919.

⁴²⁸AHM. Jurnalul propriu. Corpul voluntarilor Horia, devenit Regimentul de inf. Beiuș, s-a format în februarie-martie 1919 din populația plășilor Brad, Baia de Criș și Hălmațiu (Abrudeni au fost lăsați la vatră) de către dr. Ion Suci, șeful resortului organizării în Consiliul Dirigent, ajutat de maiorul Florian Medrea, cu scopul de a apăra valea Crișului de incursiunea unor trupe maghiare complet demoralizate. La

La stânga intrării, sub peretele bisericii, în mormintele aranjate geometric, au fost concentrate osemintele altor 70 soldați din vechiul regat, căzuți la 1916, în luptele de la Petroșani, Petros și Vulcan.

De o parte și de alta a mormântului lui Avram Iancu au fost așezate două tunuri cu gurile îndreptate spre vest. Au rămas aci și mai departe să facă permanenta simbolică strajă a eroilor.

Parastasul lui Avram Iancu

Pe o vreme cu soare dulce de sfârșit de vară, și într-o atmosferă sărbătorească de ne mai văzută strălucire s-a început la orele 11 ritualul parastasului oficiat de Nicolae Bălan mitropolitul Sibiului, asistat de 30 de preoți. În fața mormântului străjuit simbolic de cele două tunuri și un singur țăran legionar de a lui Iancu, rămas în viață, a îngenunchiat regele țării, regina, prinți, prințese – indigeni și de neam străin, – generali în mare ținută, arhieriei, miniștri, notabilitățile întregii țări, apoi zeci de mii de țărani și intelectuali, risipiți până la mari depărtări, sub poalele colinei, pe lunca Crișului, cu capetele descoperite, sub marea de steaguri ce fluturau sub adierea vântului.

Cât a durat sfânta slujbă, avioanele spintecau văzduhul, reprezentându-se pe o clipă ca și săgețile pe deasupra mormântului,

ofenziva armatei române, pornită din Hălmațiu la 16 aprilie 1919, a colaborat și această unitate compusă din localnici.

Cu o misiune mai dificilă a fost însărcinat batalionul II, având să atace pozițiile cadeților unguri de la Dealul Mare, deasupra com. Groși din jud. Arad și în fața com. Criștior din jud. Bihor, adecă pe granița dintre Arad și Bihor. Lupta s-a dat în pădure și cadeții unguri, niște băiețandri entuziaști trimiși depe băncile academiei militare din Oradea, au rezistat cu multa îndârjire.

La un asalt, a fost grav rănit comandantul companiei a doua locotenentul Romulus Mager, originar din Bodeștilângă Hălmațiu, de prezent judecător la tribunalul Arad. Un glonț de la distanță de câțiva pași numai, i a perforat brațul stâng și pieptul cu ambii plămâni. Au fost răniți și mai mulți soldați dintre cari au murit trei: soldat Zaharia Trifa din Ribicioara, înmormântat la biserica din Groși; sergent Adam Băianțu din Mesteacăn, înmormântat la biserica din Criștior și Ilie Bota, mort în spitalul din Baia de Criș și înmormântat la Țebea.

aruncând flori. La sfârșitul parastasului, Regele a decorat cu insignele „Coroana României”, pe legionarul Simion Georgea, din com. Dupăpiatra, în etate de 97 ani, cel din urmă lăncier al lui Iancu. Apoi a început seria cuvântărilor, evocându-se viața de glorioase fapte și tragic sfârșit a celui comemorat azi.

La mormânt a vorbit întâi mitropolitul Nicolae Bălan, apoi Al. Lapedatu, ministrul cultelor și la sfârșit Nicolae Buta, delegatul tinerimii universitare din Transilvania.

Poporului i s-a vorbit de pe cinci tribune. A cuvântat: un ardelean, un muntean, un moldovean, un basarabian, și un bucovinean.

Spicuim din cuvântarea mitropolitului Nicolae Bălan:

„Ne plecăm frunțile înaintea mărimii sufletești a bărbatului care sintetizând în ființa sa aspirațiunile după libertate ale poporului său, s-a făcut într-un mod atât de strălucit cu jertfa vieții sale, purtătorul lor”.

„Răsărit din pătura vânjoasă a țărănimii noastre din munți, Avram Iancu a rămas în contact neîntrerupt cu bătăile inimii acestora. În sufletul lui vibrând de durere la vederea suferințelor fraților săi s-a trezit cu putere irezistibilă strigătul după libertate al strămoșilor”.

„Întors în munți el cheamă în jurul său poporul și-l organizează. La sunetele de alarmă al tunnicelor de prin toate satele și ascunzișurile munților se adună roii de țărani împrejurul viteazului lor căpitan, sub ordinele lui se formează „loagărul” și se trezește vitejia străbună. Uneltele de lucru – aceste nedespartite tovarășe de robie ale țăranului – se prefăcură dintr-o dată în arme de luptă, ca să-și apere „sărăcia și nevoile și neamul”. De aici înainte și până la înfrângerea vrăjmașului, viața lui Iancu n-a fost decât un șir neîntrerupt de lupte și biruințe glorioase”.

„Duhul lui Iancu rămâne de apururi în inima poporului nostru, ca o întărire pentru cei șovăielnici, ca neînfricată împitenare spre jertfă a tuturor și ca o călăuză bună în vremile grele de care nu este scutită soarta nici unui popor. Cu el să umplem inimile și închinându-se înaintea umbrei marelui erou, să-i zicem:

*Iancule mare,
Bravu e tare,*

Cu noi să fii!”

Ministrul cultelor, Al. Lapedatu, a spus între altele:

„Abia a trecut o jumătate de veac decând s-a stins, în pământul pe care stăm azi cu respect și admirație, sufletul zdrobit prin decepții și suferințe a celui mai de seamă reprezentant al generației de luptători români ardeleni de la 1848, al lui Avram Iancu – și iată că idealul pentru care el a luptat, cu eroism incomparabil, libertatea națională și independența politică a românilor din Transilvania a fost ajuns.”

„... la mormântul acesta ne găsim azi, cu toții fii ai patriei române mărite și reîntregite Basarabeni, Bucovineni și Moldoveni, Dobrogeni, Munteni și Olteni, Ardeleni, Bănățeni și Ungureni să aducem în frunte însuși gloriosul nostru Suveran, prin os de evlavie și de preamărire: celui ce-și doarme, acum, desigur liniștit și mulțumit somnul de veci...”

„... Guvernul țării, prin glasul meu salută cu respect umbra glorioasă a marelui Erou și se închină cu pietate mormântului său, premărind în același timp virtuțile afirmate prin veacuri, ale populației care a dat neamului românesc acum o sută de ani, pe cel mai ilustru fiu al munților, pe nemuritorul Avram Iancu.”

„Glorie amintirii lui!”

Părăsind cimitirul, Regele a depus o coroană pe mormântul lui Avram Iancu, iar m. S. Regina Maria a presărat flori pe mormintele eroilor.

Tradiționala pomană a mortului

La orele 12 s-a servit o masă pentru câteva sute de persoane, în cap cu regele, în pavilionul clădit pentru acest scop pe terenul șesos dintre cimitir și șosea, care terminat și adaptat mai târziu, deservește azi scopurile unui cămin cultural.

În același timp s-a întins și pe luncă o imensă masă populară, la care s-au ospătat mii și mii de țărani. Mii de țărani au primit din partea „Asociațiunii” câte o icoană a lui A. Iancu, ca să aibă ce duce acasă, ca amintire, apoi biografia eroului, scrisă de prof. dr. Silviu Dragomir. Pentru ospățare li s-a distribuit câte un colac de sufletul mortului și câte o ulcică de vin, ulcica de dus acasă.

La masa regală a vorbit prima oară președintele consiliului de miniștri, Ionel I. C. Brătianu, care a spus între altele:

„Neamurile ca și indivizii își făuresc rostul vieții lor și lasă urmă în lume prin energia cu care sunt în stare să-și manifesteze însușirile.”

„Bărbații care în cursul vremurilor au reprezentat, au deșteptat, au îndrumat energia națională de tot felul, au dreptul la recunoștința noastră.”

„Înălțătoarea serbare de azi, la mormântului lui Iancu; sub falnicul stejar a lui Horia, ne-a înfățișat într-o simbolică imagine pe Suverani, înconjurați de poporul lor, închinându-se la altarul patriotismului, la adăpostul vânjos și mândru al străvechilui eroism național.”

La această masă oficială, imediat după vorbirea primului ministru, Regele Ferdinand a rostit următorul discurs, pe care îl reproducem în întregime:

„Cu înaltă însuflețire am venit împreună cu Familia Mea, spre a Ne Închina împrejurul legendarului goron a lui Horia, la mormântul lui Avram Iancu, marele luptător pentru drepturile naționale. Mi-a fost dat Mie, întâiul Rege al României întregite, să vin aici să consfințesc încheierea unui lung și dureros proces istoric în care era vorba de revendicarea celor mai elementare drepturi de viață națională și de demnitate omenească acelui mai vechiu și mai numeros popor din țara aceasta, care pe lângă o muncă cinstită, dăduse din sânul stăpânilor de pe vremuri atâția ostași viteji, atâția generali vestiți, ba încă chiar și un mare rege.

Ai murit chinuit pe roată, tu, neînfricatule Horia cu ai tăi. Iar tu, viteazule între viteji, Avram Iancu, închis-ai ochii rătăcitor pe drumuri, singur numai cu fluerul tău, cu sufletul întunecat și nemângâiat, pentru că îți vedeai zădărnicită țința luptelor tale.

Și totuși jertfa voastră era sfântă, căci dreptatea s-a făcut îndeplinindu-se înțeleapta vorbă a poporului: Apa trece, pietrele rămân.

Credința în suflete, răbdarea în muncă și cinstea în viață, au adus această biruință a voastră, iubit popor al Munților Apuseni. Păstrați cu sfințenie aceste frumoase virtuți. Atâtea veacuri de împilarea nu au putut șterge de pe fața voastră dârza și îndărătnica

mândrie a unei rase plină de putere, care-și așteaptă acum o bună stare bine meritată. Știu câte greutateți ați îndurat, și de aceea dragostea și grija Mea părintească pentru îmbunătățirea vieții voastre materiale și culturale vă este pe deplin asigurată.

Și acum, întocmai precum la Putna lui Ștefan cel Mare făcui un călduros apel către toți fiii Țării, pentru ca mână în mână să desăvârșim organizarea și întărirea statului în România întregită, tot așa în fața umbrelor acestor eroi naționali ai Munților Apuseni și ai întregului românism, mă îndreptez cu dragoste și stăruitor către toți, îndemnându-i să se gândească mereu la greaua răspundere ce apasă asupra generației noastre și la datoria imperioasă ce avem de a fi cinstitori și credincioși marilor jertfe ce s-au făcut în luptele din trecut și din zilele noastre pentru dobândirea drepturilor naționale.

În acest fel vom păși și cu toții, într-o sfântă unire, la marea muncă pentru îndeplinirea destinelor Țării, după dorințele întregii suflări românești.

Așa să ne ajute Dumnezeu!”

La orele 14, suveranii cu suita și toate oficialitățile au plecat cu automobile spre Câmpeni.

Ședința festivă a Astrei, la Câmpeni. Conferința prof. Silviu Dragomir

La orele 17 automobilele regale intrând în Câmpeni, au fost întâmpinate și însoțite de câteva sute de moațe și moți, călare.

Seara, la orele 18 a avut loc ședința festivă a secțiilor Astrei, pentru comemorarea lui Iancu, prezidată de Rege. După discursul de bun venit al președintelui Vasile Goldiș și răspunsul Regelui, profesorul universitar Silviu Dragomir și-a dezvoltat o conferință ocazională.

Din succinta, dar complecta povestire reținem pasajele care tratează despre armele Iancului, implicit celebrele tunuri de lemn, detalii interesante și prea puțin cunoscute.

„Comitetul din Sibiu proiectase să înarmeze 16 legiuni cu un uriaș defectiv de 195 mii de oameni, dar se văzu în curând în imposibilitate de-a câștiga un număr atât de mare de arme. Generalul Puchner, care rămăsese în Ardeal să reprezinte pe

împăratul din Viena, n-a avut niciodată încredere deplină în români și de aceea nu le-a dat, decât un număr prea neînsemnat de arme. O statistică oficială din septembrie 1849, când s-au cules armele de către armata austriacă și de la populația română, ne spune exact cifra armelor ce au fost distribuite prefectilor români în cursul revoluției: 2120 arme militare, 480 flinte cu percusiune, 1802 arme de vânat și 598 carabine. Dintre aceste arme, legiunile lui Iancu și a lui Buteanu nu au primit mai mult ca 1200 arme bune, astfel că și moșii au fost nevoiți a se înarma cu furci, coase și mai ales cu lănci, pentru a nu întâmpina pe dușman cu mâinile goale.”

Știm însă că Iancu și-a mai îmbogățit arsenalul, cu armele de mână și cu tunurile capturate de la dușman. mai apoi stăruind mult la comandantul cetății din Alba-Iulia, la 20 februarie 1849 obținut o cantitate mai mare de muniție și untun mic, de un funt.

„Până atunci românii nu dispuneau decât de tunuri de stejar. Ele se făceau din fier vărsat, căptușit cu lemn, cu care trăgeau o singură dată pentru a speria pe inamic. Așa spre pildă în lupta de pe Vârful Trainișului lângă Huiedin, moșii au pus în acțiune două tunuri de lemn, pe care au fost nevoiți pe urmă ale lăsa în mâna dușmanului. Prin martie, încearcă un ceasornicar din Abrud cu numele Andraș să verse tunuri de fier, dar nu izbuti. În aceeași vreme însă un Câmpenar, Nicolae Mucea, a izbutit a vărsa trei tunuri, dintre care unul a fost dat lui Axente, care l-a dus la Blaj, iar după terminarea războiului a fost așezat în cetatea de la Alba-Iulia. Al doilea n-a reușit. Pe acesta l-a dus Iancu la Vidra, unde l-a păstrat câțeva vreme și după revoluție, iar a treilea a fost pus în funcțiune însă fără de succes în cursul bătăliilor, ce s-au dat mai târziu. Muniția și tunul primit din Alba-Iulia le aduse la Câmpeni căpitanul Oprea Circa, la a cărui stăruință se hotărâse colonelul apărător al cetății lor să le trimită lui Iancu. Aceasta este istoria tunurilor lui Iancu, despre cari bătrânii noștri vorbeau cu atâta entuziasm.”

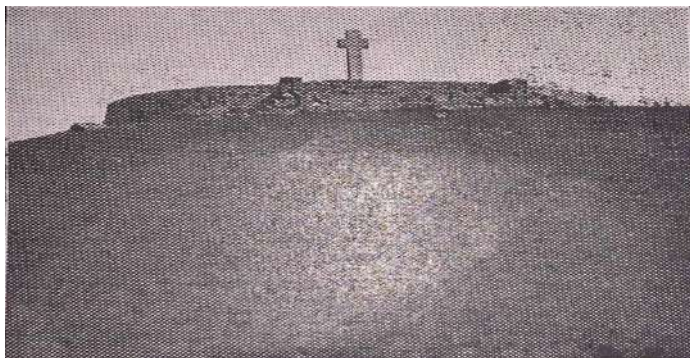
Au ținut apoi discursuri omagiale: mitropolitului primat, mitropolitului greco-catolic al Blajului, mitropolitul Chișinăului. După acestea, primit cu aplauze de asistență, delegatul Academiei Române, Octavian Goga, a ținut un fulminant discurs, din care reproducem peisajul, care zugrăvește atmosfera sufocantă în care s-a

desfășurat la 1852 vizita în Munții Apuseni a împăratului de la Viena.

„În casa de la Vidra, înconjurat de tribunii cari i-au mai rămas, sub ochii înlăcrimați a unui tată țăran, tăcut și reflectând parcă în privirile duse, crâmpieie dintr-o glorie apusă, el (Avram Iancu) s-a închis ca într-o criptă mortuară. Erau zadarnice toate îndemnurile prietenilor, invitațiile la dieta de la Sibiu, planurile de memorand la împăratul... Iancu era protestarea mută a decepției generale și era prizonierul demnității sale rănite. În această postură l-a surprins călătoria împăratului Franz Iosif în Ardeal, vizita tânărului monarh în țara moșilor. Toate stăruințele prietenești de atunci, cu tot mirajul unor avantaje politice pe seama alor săi, nu l-au putut împiedica să apară înaintea domnitorului. Vizita plăpândului habsburg s-a desfășurat într-o atmosferă de amărăciune și doliu. Foștii lănceri, lăncerii lipsiți de comandantul lor, se uitau cu sprâncenele încruntate la acest convoiu nedorit. În fața casei cu șindrile de la Vidra, nu aștepta decât tatăl eroului, întinzând un pahar de vin oaspetelui, cu un gest liniștit de politeț patriarhală. Avram Iancu pregătise acest gest de mușcătoare ironie și se afundase în codru ca un vultur cu aripile zdrobite.”

Troița lui Avram Iancu de pe muntele Găina, la 1846 m

A doua zi, luni, în 1 septembrie la oarele 9 dimineața, alaiul regal a sosit în Vidra, de unde a pornit imediat în ascensiunea muntelui Găina. Trasându-se din vreme un drum improvizat, ascensiunea care a durat aproape două ore, s-a făcut în condițiuni favorabile. Regele, Regina, A. S. R. Prințul Carol, Principesa Ileana precum și cei mai mulți dintre oaspeți, între care și unii prelați, au urcat călare muntele. Alții au încercat să se folosească de care cu boi, până unde au putut străbate. Către 11 începuse să mizguie ploaia. Vremea s-a înseninat însă și n-a fost nevoie de corturile solide durate pe platoul muntelui de către batalionul de vânători din Abrud.

Piscul de răsărit al muntelui a fost amenajat în formă de cerc cu un diametru de 13 m Platforma sprijinită pe ziduri, de piatră are 6 trepte spre vest.

În mijlocul platformei plantată cu jnepeni de munte a fost fixată crucea comemorativă de o reală valoare artistică, cioplită din piatră de Câmpulung, opera sculptorului Mățăuanu din București, de unde fusese trimisă gata.

În felul acesta piscul nivelat al muntelui, cu troița în mijloc, întruchipează un măreț altar sub cerul liber, dominând de la acea înălțime solitară o vastă și fermecătoare regiune alpină, amintindu-ne imaginea lăcașurilor de închinare ale vechilor druizi, adoratori ai singurățăților înalte.

Troița a fost sfințită de către mitropolitul primat, asistat de episcopul Nicolaie Ivan al Clujului și posedă următoarea inscripție:

„Înălțatu-s-a această sfântă cruce întru amintirea nemuritorului Erou al Munților – Avram Iancu – din prilejul sărbării centenarului nașterii sale și s-a sfințit în ziua de 1 septembrie 1924 în prezența m. S. Regelui Ferdinand și a reprezentațiilor Națiunii române întregite și recunoscătoare”.

Botezul Batalionului Aram Iancu

După terminarea ceremoniei religioase de la troiță, a urmat solemnitatea conferirii numelui de „Avram Iancu”, batalionului de vânători de munte din Abrud, care se afla în careu pe platou.

Regele Ferdinand, adresandu-se trupei, a rostit următoarea cuvântare:

„V-am adunat azi aici pe frumosul colț al Țării Moșilor, stropit de sângele atâtor eroi, care au luptat și care au căzut pe câmpul de onoare pentru ceea ce le era totdeauna lucrul cel mai sfânt – iubirea de neam – spre a cinsti pe cel mai mare dintre eroii acelor timpuri grele de luptă, făcând ca numele lui să fie în veci în amintirea scumpei mele armate. Am ales batalionul de vânători de munte din Abrud, pentru a da unei trupe din România întregită numele lui Avram Iancu. Pentru voi este o mare cinste și sunt sigur că veți ști să vă arătați totdeauna denmi de numele acestui mare erou. Voi știți cine a fost Avram Iancu. El a luptat și a suferit pentru ideea întregirii poporului român. Amintirea lui este încă vie în toată țara și mai ales în colțul acesta unde el singur cu moșii săi a știut să reziste trupelor ungare, împiedicându-le de a pătrunde în aceste văi. Să sădiți adânc în inimile voastre calitățile acelor care au condus la biruință și să urmați pilda acestui erou”.

Ministrul de război a citit înaltul decret, prin care s-a decis că această unitate se va numi de aci înainte: „Batalionul 5 vânători de munte *Avram Iancu*”. Apoi s-a primit defilarea batalionului, A. S. R. Principele Carol a defilat la dreapta primului pluton.

Petrecerea câmpenească

După terminarea ceremoniilor a urmat o masă câmpenească, înscenându-se tradiționalul „târg”⁴²⁹ ce se ține aici, pe acest platou în fiecare vară, duminica întâia după sărbătoarea Sf. Petru.

⁴²⁹„Târgul de fete” de pe muntele găina se serbează din vremuri imemorabile în fiecare vară. Data lui se socotește astfel: dacă SF. Petru (după calendarul vechiu) Cade pe zilele de duminică, luni, marți sau miercuri, târgul se va ține în proxima duminică; dacă cade pe ziua de joi, vineri sau sâmbătă, târgul va fi de duminică într-o săptămână. Cade deci, în a doua jumătate a lunii iulie. La această serbare

În sunetul muzicii militare, poporul și soldații batalionului de vânători au executat dansuri naționale.

S-au prins în horă și Suveranii, alături de popor. A. S. R. Ileana a jucat pe rând cu soldații și flăcăii țărani. Asemenea m S. Regina Maria. Nu s-a lăsat mai prejos nici Regele, care – spre disperarea organizatorilor – a amânat mereu plecarea. A fost o atmosferă de înaltă însuflețire. Regele a dansat cu doamnele din societate, amestecându-se printre popor. A jucat mai mult cu doamna Goldiș.

Atâta intimitate între un suveran și supușii săi nu s-a mai pomenit, decât în basme. Ne gândim la atmosfera sufocantă în care s-a petrecut cealaltă vizită împărătească, tot pe acel loc, înainte cu 72 ani, când tânărul habsburg, Franz Iosef, la 1852 vizitase Munții Apuseni.⁴³⁰

Muzeul Avram Iancu din Vidra

Vechii case în care s-a născut Avram Iancu i s-a adăugat de ambele laturi câte o aripă pentru scopurile unui muzeu și a unei case culturale.

În acest muzeu au fost adunate relicvii din anii 1848/49 precum și obiecte etnografice. În camera întâia erau expuse în dulapuri și pe pereți: fluierul lui Iancu, proclamații din anii 1848 și 1849, fotografiile și desene reprezentând pe Iancu și pe ceilalți tribuni, precum și scene de lupte și locurile pe unde s-au petrecut, apoi drapele din 1918-1919, între care și drapelul Regimentului voluntarilor Horia de la 1919.

câmpenească se adună câte 4-5 mii de oameni, populația munteană din jur, cât și excursioniști din întreaga țară.

⁴³⁰Împăratul urcase muntele pe cealaltă versantă, din Hălmațiu și pe platoul muntelui Găina trebuia să fie întâmpinat de Avram Iancu. Intrigat de absența lui Iancu, o neliniște îl cuprinsese pe împărat și suita sa, temându-se de o nouă răscoală a moșilor. Guvernatorul Ardealului s-a interesat atunci de la delegația moșilor, dacă sunt în siguranță. Nedorii și odioșii oaspeți au mai prins putere numai după ce tribunul Balint, le-a spus că stau buni cu capul că nu se va întâmpla nimic. În amintirea acestei vizite a fost ridicat mai târziu în piscul împădurit al muntelui, din hotarul comunei Bulzești, un mic obelisc de marmoră roșie, care acum este dărâmat.

În camera a doua se puteau vedea: puști, săbii, pistoale, lănci, buzdugane, un sfeșnic a lui Andrei Mureșanu, ceasul lui Axente Sever, masca mortuară a lui Axente Sever, fotografiile de a lui Clemente Aiudeanu și a lui Balint, scrisori de ale prefectilor, monede etc.

Inaugurarea muzeului s-a făcut tot în ziua de 1 sept., după coborârea de pe muntele Găina, pe la orele 16, în prezența familiei regale și a celorlalți oaspeți amintiți. Serviciul divin a fost oficiat de către episcopul Clujului, Nicolaie Ivan, care la sfârșit a rostit o cuvântare comemorativă.

A luat apoi cuvântul Vasile Goldiș, președintele Asociațiunii, mulțumind regelui și familiei regale, arhierilor și celorlalți înalți oaspeți pentru cinstea de care au fost învrednicite năzuințele Asociațiunii de a-și manifesta prinusul de recunoștință față de memoria celui pomenit.

Mulțumește ministrului cultelor și artelor, Alexandru Lapedatu, „care cu multă dragoste de neam și neîntrecută venerațiune pentru memoria lui Avram Iancu, a pus la dispoziție sumele foarte însemnate, cu ajutorul cărora s-au putut ridica aceste înfăptuiri”.

Predă apoi clădirile în grija nemijlocită Despărțământului Abrud-Câmpeni al Asociațiunii.

Cu aceasta serbările din Munții Apuseni, luând sfârșit; la orele 17, familia regală și numeroasa suită, în mijlocul ovațiunilor, a plecat cu automobilele spre Câmpeni, Turda, la Cluj.

A treia zi, în 2 septembrie, în cadrul altor solemnități strălucite, s-a sfințit în Cluj piatra fundamentală a statuei lui Avram Iancu.

Omagiul lui Gheorghe Brătianu: Piatra funerară, la 1931

În cadrul unei frumoase serbări, la 1 noiembrie 1931, s-a sfințit și depus pe mormântul lui Iancu o piatră funerară de înaltă

valoare artistică dăruită⁴³¹ de Gheorghe Brătianu. Pe fața înflorită a pietrei se realizează o spadă cu dedicația: „Craiuul Munților, Națiunea Română întregită în hotarele firești și unită în spiritul libertății. MDCCCXLVIII-MCMXVIII”.

Acest pios omagiu pe care i-l aducea eroului nostru un adorator de peste munți, ne amintește tovărășia din lagărul lui Iancu, când o seamă de entuziaști tineri din Principate făureau împreună cu Ardelenii idealul comun înfăptuit în zilele noastre.

Sfințirea pietrei s-a făcut de către protopopul Zărandului, părintele Indrei, asistat de încă 5 preoți, fiind de față mulți țărani din comunele din jur, precum și un numeros public de intelectuali.

În seria cuvântărilor Gheorghe Brătianu spune: „Lespedea pe care o depun aci pe mormântul lui Avram Iancu, este pentru dreptul și demnitatea poporului român din munți”. Apoi: „Acolo unde nu reușește vorba și înțelegerea, reușește sabia. Avram Iancu a scris dreptatea poporului român din munți, pe fruntea dușmanilor, cu sabia. De aceea spada lui am gravat-o aci pe piatra de mormânt, ca pururea să domnească demnitatea poporului român”.

Ioan Lupaș explică cum Iancu a devenit cel mai popular erou al neamului nostru.

„Horia a fost un martir premergător lui Iancu, însă deși a murit frânt pe roată, nu a suferit atât cât Iancu.

Căci, A. Iancu a murit de două ori. Odată, când a înnebunit, moarte, care a însemnat apusul speranțe iobagilor, și moartea propriu-zisă, când Dumnezeu s-a îndurat de sufletul lui, trecându-l la viața de veci”.

Avram Iancu este un erou național, nu regional, căci el a fost în legătură cu Bălcescu și ceilalți tineri din vechiul regat. De aceea națiunea întreagă îi este recunoscătoare și se închină cu pietate, ca unui ce s-a jertfit pentru întreg poporul român”.

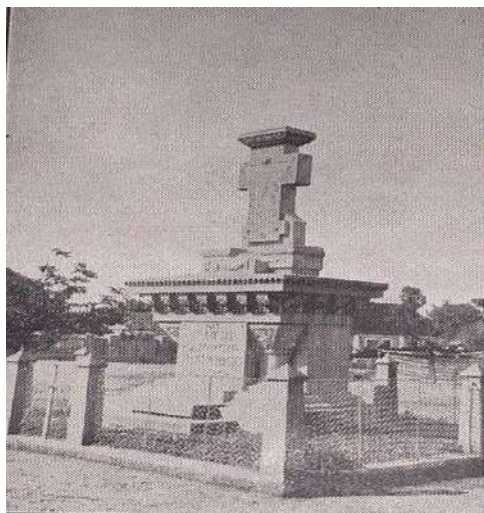
Octavian Goga, într-o adâncă liniște spune între altele: „*Sufletul unui popor este o candelă, care se aprinde din alte candelă*”

⁴³¹Toate cheltuielile, în suma de două sute de mii de lei, au fost suportate de Gh. Brătianu, prof. univ. din București. A fost executată de sculptorul Cantacuzino din București.

mai mici, care sunt sufletele indivizilor, candele mici în formă, dar cu incandescență mare.

Noi am venit aci la mormântul acestui erou, ca să ne aprindem candelă la sufletului nostru, la ceea ce a lui, care ne șoptește parcă pe freacățul de vânt, ca să păstrăm neatins și neîntinat sentimentul național. Căci, Avram Iancu este acela care a lansat ideea păstrării națiunii. Formula demnității naționale ne-a rămas de la el, s-o ducem mai departe”.

Ciclul vorbirilor îl încheie d-na Elena Sporea, care relevă trainica legătură frățească a românilor de pretutindeni.

Monumentul Eroilor, din Hălmațiu

Monumentul eroilor în Hălmațiu, la 1933

În 10 septembrie 1933 s-a sfințit un monument în Hălmațiu, închinat pomenirii jertfei de sânge pe care populația acestei regiuni l-a vărsat totdeauna din belșug pe altarul Neamului: atât în disperata luptă de emancipare de sub jugul iobăgiei deslănțuită de Horia, la 1748; în grandioasa manifestare națională a lui Avram

Iancu, la 1848/49; cât și în ultimele evenimente ale desrobirii definitive, din primăvara anului 1919.

Monumentul a fost ridicat de către secția arădană a societății „Cultul Eroilor”, având de secretar pe maiorul Nicolae Popoviciu care ca și fiu al acestei regiuni a stăruit mult pentru adunarea fondurilor necesare, la care a contribuit și populația locală.

Monumentul constă dintr-un impozant soclu de granit de Deva, artistic executat de către arhitectul Silvestru Rafiroiu din Arad, peste care s-a înălțat o troiță de piatră artificială. Socotim ca opera definitivă numai soclul, care va trebui să se completeze cu vremea.

Crucea poartă inscripția: „În amintirea celor căzuți pentru întregirea Neamului”. Pe frontalul soclului este gravat: „1916 Au luptat și au murit pentru Moșie și Domn. 1918”.

Cu ocazia sfințirii, pe verso soclului, s-a fixat o tablă de marmoră cu inscripția explicativă: „*Spre mărirea lui Dumnezeu și pomenirea Martirilor luptei de desrobire dusă de Horia, Cloșca și Crișan la 1784 și de către Avram Iancu la 1848.*

În amintirea gardiștilor morți pentru apărarea acestui ținut în zilele 14-16 februarie 1919.

Și pentru veșnica pomenire a Eroilor căzuți în marea ofenzivă pornită din Hălmașiu în 16 aprilie 1919, când Divizia 2 Vânători a glorioasei armate Române și Regimentul de voluntari „Horia” au luptat vitejește pentru înfăptuirea României Mari”.

Actul sfințirii a fost săvârșit de către episcopul dr. Grigore Comșa, asistat de protopopii Mihail Păcățian din Arad și Constantin Lazar din Gurahonț de doisprezece preoți din regiune și doi diaconi.⁴³²

Răspunsurile religioase cât și cântările naționale le-a executat cu multă măiestrie corul din localitate, înființat și condus de

⁴³²Preoții: Vasie Giurgiu, Ioan Petrișo, Ioan Sirban, Alex. Gligor, Ioan Feier, Remus Giurgiu, Gh. Indrieș, Traian Sirban, Toma Florea, Ioan Negreu, David Tămaș și diaconii Enea Joldea din Hălmașiu și Măcinic din Arad

părintele Ștefan Bogdan, tinerul și entuziastul protopop al Hălmașiului.

Onorurile de gardă le-a dat bine disciplinatul corp al pompierilor voluntari din loc.

Pentru reconstituirea ultimelor evenimente de la 1918-1919 sosise la această pioasă comemorare bătrânul luptător naționalist dr. Ioan Sucișu notar public în Ineu, acela care înființase Corpul voluntarilor Horia și prof. Traian Mager din Arad, fostul comandant al gărzilor naționale din ținutul Hălmași. Generalul Răsoviceanu Gheorghe, pe atunci colonel, cel mai iubit și neuitat dintre comandanții trupelor române ce au cantonat aici în primăvara anului 1919 până la ofenzivă, și-a scuzat absența prin o telegramă.

În asistența, care a ținut să înalțe prestigiul zilei, remarcăm pe: noul comandant al Diviziei de Cavalerie din Arad, general de divizie Constantin Argeșianu, însoțit de maiorul Nicolae Popoviciu – unul dintre promotorii evenimentelor locale la 1919 – și căpitanul Crișovan, din jandarmerie. Apoi: subprefectul Ciuca, delegatul pref. jud. Arad; Ioan Ghișă, directorul băncii „Crișana” din Brad; Candin Ciocan dir. liceului din Brad; Petre Ugliș, dir. școlar în Gurahonț; arhitect Silvestru Rafiroiu din Arad. Dintre localnici: Vasile Lazăr, primpretorul plășii; Dr. Mihai Nicula și Aurel Sirban avocați; Ioan Sârbu notar public; Ioan Moldovan, notar; Silviu Moldovan, comerciant; preoții Sinesie Șerban, P. Hărduț, Victor Giurgiu ș.a.m.

Într-o atmosferă sărbătorească, episcopul dr. Grigorie Comșa deschide seria discursurilor prin o poietică alocuțiunea, din care desprindem următoarele:

„Războaie și revoluții s-au perindat de veacuri, bătătorind glia acestui ținut. În cimitire, când se sapă gropi se găsesc zale și pinteni ostășești. Dureoase urme de mari sbuciumări. Sufletul românesc își înscrie pentru întâia dată pecetea peste acest ținut prin legenda martirilor Horia, Cloșca și Crișan, legendă legată de goronul de la Țebea, de bisericuța din Mesteacăn, până în văile Hălmașiului. Numiri care vor trăi mereu, ca „Izvorul lui Iancu” și altele, consfințesc și astăzi dureroasa pribegie peste aceste plaiuri a măritului Craiu al Munților, Avram Iancu, care în ultimele clipe ale vieții, a bătătorit – în viers de fluier – drumurile satelor din Hălmași până la Baia de Criș.

În marginea șoselei spre Șortoc, lângă moara dascălului Todor Popoviciu, se ridicau în anul 1848 spânzurătorile răzbnării ungurești. Aici și-au plătit cu viața îndrăzneala și avântul de a fi condus cu crucea în mână pe iobagi, cei care au fost martirii Neamului, preotul Eftimie zis Temea Popoviciu și preotul Ioan zis Nuțu Popoviciu, amândoi spânzurați pe locul pomenit. Legenda spune, că ochilor sticloși se fixaseră în zorile răsăritului, ceea ce a trezit bănuiala unui ofițer ungur, care luând arma unui soldat a izbit trupul mort al unuia dintre preoți, cu strigătul batjocoritor: „Câine de popă valah, întoarce te spre Ungaria și nu spre țara visurilor tale nebune!”.

Dar sucirea ștreangului readucea mereu acest grup spre țara visurilor românești.

Dintre viețuitorii de astăzi ai Hălmaგიului, mai sunt oameni cari își reamintesc de vorbele bătrânului Șuluțiu: „Copii, va veni vremea când oastea românească va înainta biruitoare spre apus, dincolo de Hălmaგიu. E nu voi mai fi atunci, dar cei care veți trăi, să veniți la mormântul meu, să bateți tare cu piciorul gliă mormântului și să strigați: Scoală, moșule, căci s-a împlinit vremea prorociei!”

E de mirare, oare dacă în astfel de lumină românească, s-a petrecut ceea ce a urmat mai târziu.

Pruncii Hălmaგიului, cărturari și țărani se adunau într-un suflet, în războiul cel mare, ca voluntari în oastea românească din Moldova, în timp ce alții rămași acasă, înfînțează gărzi naționale și luptă împotriva năvălitorilor roșii.

Și a vrut Dumnezeu ca în primăvara anului 1919 să se îplinească prorocia bătrânului visător Șuluțiu, căci oastea română întră în Hălmaგიu, falnică și biruitoare”⁴³³.

General Constantin Argeșeanu, spune între altele:

„Lung a fost șirul suferințelor noastre și uriașă marea sângelui românesc vărsat pentru îndeplinirea misiunii noastre istorice de a apăra Europa împotriva barbariei asiatice.

Cine nu știe de Horia, Cloșca, Crișan, de Avram Iancu; cine nu știe de jertfele câte le-a adus în special acest ținut al

⁴³³Dr. Grigorie Comșa, *Spre Zările Vecinicii*, Arad, 1933, p. 159-161.

Hălmaagiului, unde fiecare piatră e stropită cu sânge de eroi, din care să nască alți eroi, alți martiri! De aici, de pe culmile acestui ținut al Hălmaagiului, au pornit la 1919, urmașii lui Horia, către Tisa, în marșul glorios, care nu s-a oprit până la Budapesta.

Dacă am învins, este pentru că am știut să păzim credința ce a sădit-o în noi înaintașii. Trebuie să ne păzim și de azi înaintea această credință, la care ne învață pilda vlădicilor și preoților plecați cu crucea în frunte să ne apere moșia și neamul.

Unui vrednic fiu și nepot al unor astfel de preoți eroi, maiorul Nicolaie Popovici, alături P. S. Sa episcopul Grigorie și de Generalul Ioanovici, lor le datorăm acest frumos monument”.

Subprefectul dr. Ciuca arată că vom cinsti cu adevărat memoria eroilor ce s-au jertfit pentruca noi să trăim într-o Românie liberă, pe care ei n-au ajuns să o vadă, dacă ne vom desbrăca de patimile ce s-au încuibat între noi și vom urma perceptul Domnului nostru Isus Hristos: „Așa să vă iubiți unul pe altul, cum Eu vă iubesc pe voi”.

Dr. Ioan Suciu, primit cu urale de către asistență, într-o delirantă manifestare de iubire, își rostește următorul discurs-confesiune:

„Sint o răscolire a simțemintelor mele când vorbesc în fața voastră, de astă dată. Se bate în mine inima mea cu mintea mea: inima care mă îndeamnă să spun tot, să învinuiesc pe cine-i de vină și mintea care îmi spune să nu răscolesc lucrurile ce au fost.

Venim aici să lăudăm pe eroii de la 1784, 1848 și 1919, dar cu cât îi lăudăm mai mult, să ne simțim fiecare vinovăția noastră și să ne spunem, că aproape nimic nu s-a făcut pentru urmașii eroilor Munților Apuseni.

La 1919, Consiliul Dirigent, ocupându-se în mai multe sedințe de soarta Moșilor, a vrut să reînființeze comitatul Zărandului, anexându-i toate ținuturile Munților Apuseni pentruca să poată moșii, ei de ei, să se ajute pentru binele lor și al țării.

Era timpul scurt, și nici bani n-aveam în vremurile acelea. Venit-au alte guverne și fiecare a început să studieze chestiunea Moșilor ca să vină apoi alt guvern, cu noi studieri, de am ajuns astfel să vedem că a trecut 15 ani de zile de atunci fără să se facă nimic. Nu acuz, împrejurarile au vrut așa.

Dar dacă venim să sfințim acest monument, fiecare atom dintr-însul să ne aducă aminte că nu merge la nefârșit cu tăgăduieli și că trebuie să facem totul pentru acest popor. E timpul suprem!

În ce mă privește pe mine, sunt bătrân, dar simt că dacă m-ar ajunge ceasul din urmă aș muri îndurerat că rămâne o datorie neîmplinită. Zilele ce le mai am, mi le voi consacra durerilor acestor ținuturi și zi de zi voi bate nicovale ca să se audă până sus, că trebuie să facem ceva pentru acest popor.

La 1919 v-am chemat la luptă spunându-vă să luptați, că jertfa voastră va fi răsplătită. N-aș vrea să fac o asemănare cu felul penibil cum a fost răsplătită de austrieci jertfa celor 40 mii de lănceri ai lui Avram Iancu.

Cred că Regele drag și iubit, care colindă colț de țară după colț de țară ca să cunoască nevoile poporului, va veni și între moși, și nu numai în câteva comune alese, împodobite ocazional, ci de la colibă la colibă, ca să vadă ce este aici.

Il așteptăm cu drag, și strigăm din inimă: Trăiască Regele!”

Mulțimea aclamă furtunos: Trăiască Regele! Corul întonează imnul regal.

Prof. Traian Mager face istoricul gărzilor din Ținutul Hălmeagului, pe care îl redăm în rezumat.

Odată cu prăbușirea ordinii publice în Ungaria, pe la începutul lui noiembrie 1918, se înființează – ca și pretutindeni – gărzi și în această regiune. Spre deosebire însă de toate celelalte similare organizații, garda din H. se transformă într-un instrument, și combativ, plecându-i a se numi, legiune.

Își recrutează elemente rezolute din întreaga regiune, încazarmându-le în Hălmeagiu. Impune o contribuție și din fondul realizat se înarmează și echipează.

Către finea lui ianuarie 1919, trupe maghiare demoralizate dezarmează gărzile românești și se plimbă cu trenuri blindate, amenințând că vor trece până la Brad, să alunge armata română de pe linia demarcațională. Schingiuite,ucid și jefuiesc populația românească. Legiunea din H. rupe legătura cu Aradul, taie firele telefonice, telegrafice, demontează linia ferată și închizând defileul

Crișului prin strămtorile de la Ciuciu și Tălagiu, declară: *Pe aici, nu se plimbă!*

Din 14 februarie dimineța, ungurii încearcă să rupă cordonul. În noaptea de 15 spre 16, garda distruge cu ecazită podul de fier, est de Ciuciu și se începe lupta. Ungurii pun în bătaie un batalion și un tren blindat cu doua tunuri, iar garda are în front 70 legionari.

Sfârșitul: ungurii, pierd 4 morți și 16 răniți, între care și un ofițer mort; iar noi un mort și patru prinsonieri pe care ungurii îiucid. Morții noștri sunt: Gheorghe Groza din Hălmațiu, Coloc Petru din Leasa, Țisca Veselie din Țărmure. mai târziu a fost prins și ucis al cincilea gardist: Luciu Ioan din Leasa.

Amenințată să fie înconjurată, în 16 februarie seara, garda se retrage la Brad, înrolându-se în corpul voluntarilor Horia, revenind la Hălmațiu numai peste șase săptămâni, odată cu armata română.

Cu toate că au existat gârzi în toate satele, hoardele ungurești se plimbau pretutindeni, jefuind și bațjocorind populația românească. Și, nimeni, nicăieri, n-a tras nici măcar din greșeală un foc de armă asupra lor, până la Hălmațiu. Să fie aceasta o simplă întâmplare?

Iată comunicatul oficial al armatei maghiare de la 18 februarie, laudându-se că a bătut armata română: „Trupele noastre trimise pentru apărarea liniei demarcaționale în Valea Crișului au înfrânt rezistența românilor și după repararea de cinci ori a construcțiilor liniei ferate, ieri au ocupat Hălmațiu. Pe sublocotenentul Ernzi Toni, gardiștii români după ce l-au rănit, l-au spintecat. Tunurile trenului blindat au desființat mitraliere românești.”⁴³⁴

Candid Ciocan arată că sub unguri, românii nu-și puteau ridica monumente de felul acesta, dar zărândeni au înființat liceul din Brad, tot un monument și acela, pe care trebuie să-l păstrăm și să-l întărim.

⁴³⁴Budapesti Hírlap, Nr. 45 din 21 februarie 1919.

Petru Ugliș vorbește în numele foștilor voluntari, apoi prim-pretorul, Vasile Lazăr, în numele populației din plasă.

Seria cuvântărilor o încheie protopopul Ștefan Bogdan, făgăduind că preoțimea va rămânea și în viitor ceea ce a fost în trecut, totdeauna alături de suferințele și năzuințele spre mai bine ale poporului.

10 VI 1934 lui A. Iancu, în gara Țebea

Un omagiu al Căilor Ferate

La 10 iunie 1934 s-a inaugurat un nou bust al lui Avram Iancu la gara din Țebea, o clădire nouă dedicată amintirii eroului nostru.

Din prilejul vizitei regale se improvizase la 1924 o haltă în fața cimitirului. Cererea intelectualilor din regiune de a se zidi și permanentiza aici o gară demnă de numele ce-l poartă, a fost îmbrățișată călduros de către șeful inspector al inspecției de întreținere din Arad, ing. Petre Zamfirescu. La stăruințele acestuia, ghereta de scânduri a fost înlocuită cu o prea frumoasă clădire solidă, înzestrată și cu un bust al lui Iancu.

Macheta statuii a fost executată în mod gratuit de către sculptorul Radu Moga, fiu de ceferist și el, profesor la liceul din Brad. Cheltuielile de turnare în bronz și de execuție a pedestalului au fost împlinite din obolul personalului ceferist al numitei inspecții. Soclul poartă în față inscripția: „Iancu 1848”, iar pe verso: „Inspecția L. 5 Arad”.

La dezvelirea ceremonială a statuiei au paricipat: intelectualii din regiune; delegați ai Asociațiilor C.F.R. din diferite părți ale țării, ca și din București; un mare număr de țărani din Țebea, cât și din comunele învecinate; mai apoi corpul didactic al liceului din Brad împreună cu toți elevii; delegați ai prefecturii județene de la Deva și alți oaspeți.

Pentru ridicarea nivelului artistic al programului și-au dat concursul: fanfara Atelierelor C.F.R. din Arad, fanfara minierilor societății „Mica” din Brad, corul liceului și societatea de lectură a elevilor, care s-au produs cu declamațiuni și dansuri naționale.

Ca și celelalte manifestări închinată memoriei Craiului Munților și serbarea de acum a oferit un splendid prilej de înfrățire în slujba înaltului ideal național, al fraților din cele mai variate regiuni ale țării, precum și de reluare a contactului între cărturari și țărâtime.

După sosirea tuturor oaspeților, în sunetul fanfarelor care intonau „Marșul lui Iancu”, s-a făcut un pelerinaj la cimitir, unde protopopul Ioan Indrei asistat de 5 preoți a servit un parastas pe mormântul lui Avram Iancu. Răspunsurile le-a dat corul din Brad sub conducerea profesorului Pârvu.

Apoi, cortegiul s-a reîntors în gara frumos pavoazătă cu drapele și flori, unde în acordurile Imnului Regal, intonat de cele două fanfare, întretăiat de pocnetele treascurilor, doamna ing. Zamfirescu, nașa bustului, a desfăcut pânza cu care era acoperită statuia.

Inspector Petre Zamfirescu, a rostit întâiul discurs, din care reținem:

„Nu simpla întâmplare sau dorința de a înfrumuseța o stație au făcut să se înalțe aici un bust lui Avram Iancu. O conștiință adânc românească, o poruncă sufletească trecută pe nesimțite din tată în fiu, din generație în generație, au făcut să se ridice din bronz și pe granit figura celui care a sacrificat totul pentru drepturile neamului său românesc.

Pentru Dvs. care v-ați născut și ați trăit în aceste minunate văi și dealuri fiecare om mai în vârstă a știut să vă spună ceva despre Avram Iancu, fiecare potecă v-a arătat drumurile lui, fiecare brad v-a infiorat cu murmurul frunzelor care alinase odinioară întristarea lui.

Noi cei crescuți pe plaiurile Munteniei n-am fi putut însă ști aceste lucruri decât numai din cărți dacă bunul Dumnezeu n-ar fi adus în fiecare oraș al Țării dinainte de 1918 mulți români din Ardeal. Firește că cei veniți pe plaiurile noastre erau temperamentele cele mai avântate, erau sufletele în care sentimentul național izbucnea fără puțința de a-l struni.

Un asemenea român am avut profesor la liceul din Ploiești acum 30 ani. Avântul lui suflesc, idealul lui național a știut să-l sădească în fiecare elev al său. Ochii lui erau plini de lacrimi adevărate ori de câte ori ne vorbea despre figurile mari ale neamului românesc din Ardeal. Dar însuflețirea lui era covârșitoare atunci când ne descria viața, idealurile și luptele lui Avram Iancu. Deseori ne spunea el cu o inspirație profetică: *Dvs. care veți sluji Regelui Carol II într-o Românie întregită aveți datoria să vă duceți la Tebea și să vă plecați fruntea la mormântul lui Avram Iancu.*”

Din sămânța aruncată de profesorul ardelean în sufletul meu, dar mai ales din necesitatea ce am simțit de a răspunde sentimentului dumneavoastră de mândrie românească, a răsărit bustul pe care îl inaugurăm azi.

Vă rugăm să-l păstrați în cinste.

A luat apoi cuvântul Iosif Mureșean, secretarul general al prefecturii de Hunedoara, apoi publicistul Lascarov Moldovanu din București care a spus între altele: „Trebuie să facem o legătură de duh cu eroii noștri, căci deși ei sunt morți, duhul lor este aici cu noi și în cinstirea aceluia duh, ne închinăm noi azi. Fie, ca în sufletele românilor să trăiască pururea memoria și sufletul lui Iancu!”.

E. Ionescu a arătat măreția sacrificiului adus de Iancu pentru cauza românească stăruind asupra virtuților dovedite de moți și cerând guvernului să poarte mai multă grijă acestei eroice populații a Munților Apuseni.

Candin Ciocan, directorul liceului din Brad a electrizat asistența printr-o cuvântare în care a arătat virtuțile moșilor, precum în trecut, așa și în ultimele evenimente ale Unirii din primăvara anului 1919.

Ștefan Lucaciu a vorbit în numele studențimii. Seria discursurilor a încheiat-o Nicolaie A. Beligan, șeful gării din Brad.

Corul a executat Balada lui Iancu, apoi în sunetul fanfarelor s-a încins o horă mare pe pajiștea din fața gării.

Solemnitățile s-au încheiat cu un banchet servit seara în restaurantul gării din Brad.

Pomenirea anuală a lui A. Iancu pe muntele Găina

Pe terenul nivelat din jurul troiței lui A. Iancu de pe picul muntelui Găina se adună acum excursioniștii tradiționalului târg așteptând în zorii zilei să admire răsăritul soarelui, un fenomen de rară frumusețe, la înălțimea dominantă a unei vaste regiuni de neîntrecut pitoresc.

16 VII 1933. Parastasul la troița lui A. Iancu, pe Muntele Găina

Această împrejurare, cât și piosul semn al crucii, ne-a sugerat ideea să introducem și să statornicim aici oficierea unui parastas pentru nemuritorul Crai al Munților, cu prilejul târgului, în fiecare vară.

Gândul a și fost tradus în faptă. Începutul norocos 1-a făcut arhimandritul Policarp Morușca de la mănăstirea Hodoș-Bodrog din dieceza Aradului, care la invitația Asociației de Turism „La Drum” din Arad, a oficiat întâia oară în vara anului 1932 parastasul la fața troiței.

În anul următor, 1933 acțiunea a fost continuată prin arhimandritul Athanasie Popescu de la mănăstirea Izbuc din dieceza Oradiei.

În 1934 serviciul a fost oficiat de către părintele Nica din Băița, jud. Bihor, care a condus aici o numeroasă ceată din organizația religioasă, „Oastea Domnului”, având și un cor mixt.

Perpetuarea acestui obicei se impune din îndoitul interes ce-l prezintă. Slujește cultul eroilor într-un mod impresionant prin atmosfera de înălțare sufletească ce o oferă ambianța locală și tot atunci îmbogățește programul serbării câmpenești, ce de fapt e acest târg, prin un nou prilej de superioară desfătare sufletească.

Sperăm că inițiativa particulară va fi îmbrățișată și dirijată oficios mai departe de către autoritățile bisericești. Biserica creștină a îmbrățișat totdeauna și s-a reprezentat la toate manifestările profane ale enoriașilor ei, impunându-le caracteristicul adevărurilor sale.

Vorbe din bătrâni și alte informații despre revoluția de la 1848 și despre iobăgie

În cadrul biografiei lui Ioan Buteanu am dat câteva episoade din desfășurarea revoluției în ținutul Hălmagiului. Dispunem însă de prea puține dovezi scrise. Aceasta din pricina că martirul prefect al Zărandului s-a sfârșit în cursul operațiilor, neavând deci răgazul să-și compună memorii, așa cum au făcut-o, uneori cu lux de amănunte, căpitaniii celorlalte regiuni.

Un fenomen curios. Despre petrecerea acestor grele zile n-am găsit însemnări nici în cărțile bisericești. Protopopii Hălmagiului au însemnat pe filele adăugate ale unei Evanghelii întâmplări de pe la 1800, continuându-le până târziu în a doua jumătate a sec. XIX, dar despre 1848 nu amintesc nimic, cu toate că avem o reconstituire pe bază de tradiție și din sec. XVIII privitoare la tulburările religioase și clădirea noii biserici ortodoxe. Bănuim, că astfel de însemnări au fost distruse mai târziu, de teama inchiziției ungurești.

Că, mult mai bogate în peripeții trebuie să fi fost mișcările întreprinse aici, ne-o atestă importanța strategică a Hălmagiului, care încheie intrarea pe valea Crișului Alb, în Munții Apuseni, lucru

dovedit în repetate rânduri din cele mai vechi timpuri și repetat aidoma în primăvara anului 1919.

Ca să împlinim întrucâtva lipsurile izvoarelor scrise, vom utiliza și câteva spicuri din bogata tradiție orală, care după aproape 90 de ani circulă destul de viu și abia acum începe a se întuneca prin suprapunerea noilor evenimente ale Unirii.

Tradiția pe lângă valoarea ei de pură informație mai prezintă o deosebită importanță și din punct de vedere al fenomenului sociologic, în ea oglindindu-se felul cum înțelege generația de azi viața înaintașilor.

La Hălmagiu n-au încetat luptele nici după executarea lui Buteanu

Informația aceasta ne-o servește în mod indirect comunicarea doamnei Helene Povolni n. Georgevici din Arad făcută comitelui suprem arădean și cuprinsă în procesul-verbal⁴³⁵ datat la 12 iulie 1849.

Din relatările Helenei Georgevici reiese că ea a fost soția unui Povolni, numit medic al trupelor ungurești din Zărand. Întovărașit de soția sa, medicul Povolni, pe când voia să-și preia serviciul, a fost atacat în 9 iunie de o ceată de români, la Hălmagiu. În această luptă medicul a căzut mort, iar soția lui devenind prizonieră a fost dusă la Vidra, unde a stat mai multă vreme internată în chiar casa eroului nostru. După o săptămână de captivitate sosind acasă la Vidra, Avram Iancu, ea s-a rugat de el să-i dea drumul. Iancu i-a răspuns că nu o poate elibera câtă vreme ungerii sunt în Hălmagiu. Trei săptămâni mai târziu, la 7 iulie, Helene Povolni a fost totuși eliberată și sosind în Arad, a luat contact cu autoritățile, propunând negocieri de pace între români și unguri.

Putem trage concluzii.

Ioan Buteanu a fost executat la 23 mai 1849. În luna următoare, la 9 iunie, s-a dat o luptă la Hălmagiu. Pe la 16 iunie trupele ungurești se aflau tot în Hălmagiu.

⁴³⁵ Hof-Haus und Staatsarchiv Kossuth-Acten, Nr. 9401 din 1849, după S. Dragomir, revista „Transilvania”, 1924, p. 223-224.

Aceste fapte ne dovedesc că populația satelor de aici nu capitulase nici după uciderea lui Buteanu, ci, cu toate că orașul Hălmaგიu era ocupat de trupe maghiare, ea continua să ducă acele lupte de gherilă, cu care îi exasperase tot timpul pe unguri, lovindu-i zi de zi. În fața acestor lupte date ori de câteori li se ivea ocazia de către populația satelor, comandanții unguri erau neputincioși și ei nu s-au putut numi stăpâni asupra Zărândului.

De unde aveau ai noștri praful de pușcă⁴³⁶

În plasa Vașcăului din jud. Bihor, la Băița, erariul avea exploatare și topitoare de minereuri. Oficiul din Băița⁴³⁷ ținea în lucru o mină și de cealaltă parte a muntelui, în regiunea Hălmaგიului, la locul numit Dolea din comuna Brusturi. Depozitul de praf pentru exploatarea rocilor se afla în Băița, de unde se trimitea împachetat în butoaie și la Dolea.

Supraveghietorii lucrărilor din mină, cât și muncitorii se recrutau din populația comunei Brusturi.

În revoluția de la 1848, hălmaგიenii au folosit în puști praful trimis la mina de la Dolea. Și fiindcă acțiunea românească era binevenită administrației germane, ușor putem înțelege că întreg depozitul de praf de la Băița a fost trimis dincoace de munte pentru scopurile revoluției, cu atât mai vârtos, că Băița aparținea Ungariei, iar populația de acolo nu se raliase mișcării motiilor.

Împrejurarea aceasta ne explică și faptul că dintre toate satele din regiunea Hălmaგიului, brusturii au opus cea mai dârză rezistență, după cum reiese din tradiție, care pomenește foarte mult despre căpitanul Colțu Fofoiu din Brusturi.

⁴³⁶ AMH, Fișa nr. 55 din 16 IV 1934. Informator, preotul Popa Andreiu din Criștior (Bihor) care adunând date despre trecutul parohiei sale, a cules și verificat această informație din spusele bătrânilor.

⁴³⁷ Arhiva acestui oficiu mai există încă în pivnița unei foste case domeniiale din Băița. Am văzut acolo dosare începând de pe la jumătatea sec. XVIII. N-a fost cercetată și cred că conține oarece informații, atât asupra revoluției de la 1784, cât și asupra celei de la 1848.

Căpitanul Colțu din Brusturi

Cel mai des pomenit dintre căpitani de sate ai lui Iancu, cunoscut atât în Brusturi cât și în Lazuri, este Colțu din Brusturi. Numele lui adevărat a fost Pătruț Nicolaie. Îl porecleau Colțu și-i mai ziceau Fofoiu, adică Colțu Fofoiu, după porecla crângului unde locuia.

Acest căpitan, un uriaș de statură și curajos din cale afară, după cum ni-l prezintă tradiția, împreună cu ceata lui de brusturani și lăzurani, a dat atacurile asupra ungurilor ce năvăleau dinspre Oradea și aveau tabără la „Șanț” pe Dealul Mare, graniță în pasul dintre Ungaria și Ardeal. Și tot el trebuie să fi lovit și pe honvezii bătuți de Iancu la Abrud, care se refugiau prin acest pas spre Ungaria.

Din Brusturi, de pe dealurile din față, Colțu putea ține sub ochi tabăra ungurească de la Șanț și favorizat de ideale poziții strategice el se arunca asupra cetelor dușmane, când acestea traversau șoseaua ce coboară în valea Lazurilor spre Ciuciu-Hălmaგი, fără teama de a putea fi înconjurat, căci având în spate muntele cu desișul codrilor de nepătruns pentru străini, el se putea ușor retrage spre Vidra-Câmpeni.

Că, acest căpitan trebuie să fi fost încredințat cu păzirea pasului de la Dealul Mare, ne-o dovedește faptul că el a împușcat pe unul Boc Nuțu din Lazuri, bănuț a fi spionul ungurilor.

Dăm câteva tradiții.

Învățătorul Traian Nicodim din Brusturi spune: „Colțu, adevărat Pătruț Nicolaie, a fost căpitan în armata lui Iancu, dar nu știa scrisoare. Când îi dădeau oamenii plângeri, le băga în buzunar, zicând că acum n-are vreme să le citească. Am auzit că el a împușcat pe Boc Nuțu din Lazuri, fiindcă fusese spion la unguri.”⁴³⁸

Pasc Nicolaie din Brusturi, care locuiește tocmai pe vatra casei lui Colțu, predă: „Am auzit de la tata că Colțu o fost căpitanul lui Iancu și c-o împușcat pe un spion din Lazuri. În revoluția de la '48 or ieșit odată ungurii până sub casa lui Colțu. Și el și-o strâns oamenii lui și s-or luat împotriva ungurilor și i-or respins până la

⁴³⁸ AMH, Fișa Nr. 56 din 25 IV 1934. Informator Traian Nicodim, 62 ani, înv. pens. născut și trăit în com. Brusturi.

Măgulicea. Și or omorât dintre unguri vreo 12, că i-or gonit în vale și i-or băgat pe o strungă (strâmtoare) și or slobozit bolovani pe ei. Românii or avut un fel de țăpuși, sulițe, și Colțu o băgat sulița în trei unguri. În pădure la noi este un loc care se zice La Suliți, că acolo s-or însulit a noastră cu ungurii”.⁴³⁹

Sima Nicolaie din Lazuri: „Pe Boc Nuțu, tata lui Nițu, l-o împușcat Colțu din Brusturi, din crângu Fofioiești. Pe fratele lui Colțu pe un bătrân Iuân, l-am cunoscut, că am păstorit cu el când eram prunc. Că la noi așe-i rânduiala, că omu-i de două ori păstor, când nu-i de treabă, cându-i prunc și cându-i bătrân. Așe-i povestea că de două ori ești slab și numai o dată tare”.⁴⁴⁰

Moarte, „olăcarilor”!

Precum în primăvara anului 1919, tot așa la 1848, ungurii țineau ocupate pozițiile de la „Șanț” pe Dealul Mare, deasupra Lazurilor. Este deci firesc, ca ei să fi căutat a-și angaja din această comună spioni, sau „olăcari”, cum le spune informatorul meu.⁴⁴¹ Și-i găsim, de amândouă dățile. La 1848 s-a pretat la acest serviciu primejdios un sătean român de aici, unul Boc Nuțu; iar la 1919 un morar ungar, Szatmáry Lajos și fiul său, Jóska.

Îată pățania olăcarului Boc Nuțu, după cum reiese din povestirea fiului acestuia, Boc Nițu, mort nu de mult, precum și din spusele mai multor Lăzurani.

Au observat vecinii că Boc Nuțu se ducea des în tabăra ungurilor, la Șanț, și au vestit despre aceasta pe căpitanul de la Brusturi, Colțu Fofoiu.

Într-o noapte, spionul sosise acasă. Calul și-l lăsase afară, legat de un nuc, ca să-i fie la îndemână, în caz de primejdie.

Colțu cu oamenii lui au împresurat casa. Spionul a putut să se strecoare printre urmăritori și sări pe cal. Dar abia a apucat să

⁴³⁹ AMH, Fișa Nr. 57 din 16 III 1935. Informator: Pasc Nicolaie din Brusturi, 26 ani, știe puțină carte și a fost soldat.

⁴⁴⁰ AMH, Fișa Nr. 58 din 6 VII 1934. Informator Sima Nicolaie din Lazuri, 66 ani, analfabet.

⁴⁴¹ AMH, Fișa Nr. 59 din 6 VIII 1934. Informator Igreț Natu din Lazuri, 68 ani, analfabet, cunoaște foarte bine viața din bătrâni.

treacă drumul și a fost doborât de gloanțele lui Colțu și ale ortacilor lui.

Fapta nemernică a spionului a fost aspru sancționată. N-a fost voie să-1 îngroape nimeni și cadavrul trădătorului a zăcut pe locul unde a căzut de pe cal, până ce a fost sfâșiat de câini și mâncat de ciori și corbi.

Oprobiul public a căzut și asupra fiului acestuia, Boc Nițu, care toată viața lui a fost considerat ca un om „stricat”. El spunea, arătând cu mâna locul: „Acle o pușcat Colțu pe tata. Ș-avea tata o curea (șerpar) lată, ș-or rupt-o câinii, că n-am putut-o lua de pe el”.

Tot atât de tragic s-a sfârșit și spionul de la 1919.⁴⁴²

Căpitanul Mager – Târziu din Vidra

Mihuța Solomon din Vidra predă:

„Am auzit de la mama învățătorului Nicolae Mager⁴⁴³ care a fost fata popii și a murit nu de mult în vârstă de aproape o sută de

⁴⁴² AMH, Jurnal propriu. Câțiva ani înainte de izbucnirea războiului mondial, se pripășise în Lazuri unul, Szatmáry Lajos, la moara popii de aici. Nenorocitul, deși trăia între români și din mila acestora, nu scăpa niciodată prilejul să-i batjocorească pe români. După prăbușirea Ungariei, în toamna anului 1918, nu se sfia să agite pe față împotriva României. Iar după ce trupele ungurești, pe la începutul lunii februarie 1919 ocupaseră pozițiile de la Dealul Mare în fața armatei române, el stătea în legătură zilnică cu patrulele acestora și teroriza pe săteni, amenințându-i cu retorziunea armatei maghiare. Feciorul lui, Jóska, era văzut în fiecare zi urcând cu o legăturică în mână spre pozițiile de la Șanț.

Sosind trupele române la Hălmagiu, câteva zile înainte de pornirea ofensivei, a fost trimisă o patrulă, ca să-l escorteze la biroul nostru de informații. Pe drum a încercat să fugă de sub escortă și a fost împușcat în Valea Măguliceii, împreună cu fiul său. I-au îngropat Măguliceni, pe locul unde au căzut. Moartea lor a fost tănuțită până după alungarea ungarilor de la Șanț, altfel aceștia ar fi aprins satul, cred Lăzurenii.

⁴⁴³ N. Mager merită să fie pomenit: născut la 11 XII 1865 în Vidra, la 1905 era încă înv., în satul natal. Pe la 1907, când se discuta draconica lege școlară a lui Apponyi, i s-a întâmplat nenorocirea. Într-o sâmbătă, la Hălmagiu, între pahare, i-a scăpat gura să zică că România se întinde până la Gura Văii, adică vechea graniță a Ardealului. A fost silit să-și părăsească familia și să se refugieze în vechiul regat. S-a reîntors numai după 1919, bolnav, și în scurt timp a și murit acasă între ai săi, la Vidra, unde se află înmormantat.

ani, că la 1848 toți oamenii din crângul acela or fost fugiți la pădure, la „Obârșă” pe Valea Haranii. Or stat acolo ascunși în smidar sub erneie (coviltirele trăsurilor). Tată-său, popa ședeau ascuns în altă parte și venea în toată ziua să vadă de ei.

Odată or venit ungurii cătră Dealul Mare și se auzeau lărmăind și tată-său a zis să tacă. Bărbații și feciorii cu căpitanul lor, Târziu, mergeau cu lănci în calea ungarilor. Pe el (căpitanu) îl chema Mager, dar îl ciufuleau Târziu și i-o rămas numele de Căpitanu.⁴⁴⁴

Alune în loc de gloanțe

Înv. Traian Nicodim din Brusturi (fișa citată Nr. 56) predă după auzite din bătrâni:

„La Heread, în luptă cu ungurii, românii au fost mai mulți și i-ar fi putut bate, dar comandantul a fost cumpărat de unguri și a dat românilor cartușe umplute cu alune în loc de plumbi”.

Nu i-am fi atribuit o deosebită importanță informativă acestei tradiții, dacă ea nu s-ar repeta cu insistență pretutindeni în întreagă regiunea anchetată, ceea ce dovedește că ea trebuie să reprezinte expresia figurată a unui adevăr istoric.

Povestea comandantului trădător nu privește pe tribunii români. Se știe că în Zărand au operat și trupe imperiale, în care fuseseră înglobate legiunile noastre de țărani, comanda având-o, bine înțeles, ofițerii austrieci. Când acești ofițeri nu erau de origine români, ei își băteau joc de tribunii și gloatele noastre, cu toate că la treabă se dovedeau totdeauna de o incapacitate și lașitate scandaloasă. Eroismul românesc se putea valida numai când românii luptau singuri în fața ungarilor.

Tradiția citată vizează poate chiar pe maiorul Czernoievicz. Acest îngâmfat ofițer sosise în 7 martie 1849 la Baia de Criș cu unități din regimentele de graniță, având atașate legiunile lui Buteanu, Dobra și Solomon. Czernoievicz dispunea la acea dată de aproape 5000 (cinci mii) de oameni și suficient material de război,

⁴⁴⁴ AMH, Fișa Nr. 60, din 22 VI 1934, Informator Mihuța Solomon din Vidra, plugar, 37 ani, știe scrie și ceti, a fost voluntar în Reg. Horia.

încât i-ar fi putut ușor alunga pe honvezii unguri de la Hălmațiu. S-a întâmplat încă un lucru ciudat.

După un simulacru de luptă de câteva ore, dată în noaptea de 8 spre 9 martie în fața Hălmațiuului, pe la Ociu, maiorul Czernoievicz a comandat retragerea și a părăsit repede Zărândul, spre Deva. Tradiția explică, de ce. A fost o tradare. La tot cazul ea ne dovedește, că aceasta era părerea românilor înșelați în sprijinul armatei imperiale, cu care nu s-a putut înjgheba niciodată o colaborare rodnică.

Amintiri despre jefuirea și incendierea satelor

Știm din rapoartele maiorului Gaál, că acesta în drumul său de la Arad spre Hălmațiu incendiase la 7 noiembrie 1848 satele de la granița de vest a Zărândului. Înainte de a da foc, soldații jefuiau casele, adunând cu predilecție valurile de pânză și peste tot hainele bieților oameni. Pe preoți îi urmăreau și i-au și spânzurat pe câți i-au prins, pentru că citiseră poporului proclamațiile lui Iancu.

Aminiierea acestor zile de groază trăiește încă. Ascultarea celor trei persoane, alese mai mult la înlămpare, dă următorul rezultat.

Neamț Iuslin din Răstoci: „În 1848 or aprins ungurii jumătate de sat, de către Balte. Când or ajuns aici în uliță, or dat peste o târlă găște și s-or luat după ele. Atunci or început să tragă clopotele la Aciuța, alarma, și ei or fugit de frică. Tot atunci or fugit după popa din sat, Bâta, și el s-o ascuns într-o hânsă și o gudă a popii o fugit în altă latură și ei s-or luat după gudă și așa o scăpat popa de unguri”.⁴⁴⁵

Haiduc Simion, tot din Răstoci: „În 1848 ungurii or aprins mai toate cășile de pe valea asta. Le-ar fi aprins și pe celelalte, da or apucat după niște găște să le prindă de pe uliță. În timpul acela or venit Moții lui Iancu de pe Tăcășele, și or început să tragă clopotele la biserica din Aciuța. Atunci, de necaz, ungurii, or tras cu tunurile în

⁴⁴⁵ AMH, Fișa Nr. 61 din 10 VIII 1934. Informator Neamț Iustin, Plugar, Răstoci 53 ani. Știe carte, persoană bine văzută, a fost înv, suplinitor (tolerat) prin anii 1924.

biserică. O boiereasă de la Aciuța, Hollaki, o ieșit cu steag alb în calea lor și ei nu i-or avut baiu, români. Atunci o fugit peste Gornițele prefectu din Gura Văii, Cozma Luis. Oamenii din sat or umblat să-l puște că a fost tare rău, da l-or scăpat la pădure și nu l-or mai găsit”.⁴⁴⁶

Herbeiu Nicolae din Aciuța : „În 1848, pentru Talageni, ungerii or aprins și satul nost. Pe Andriș Șerb, moșul lui Avramuț l-o pușcat că o fost bătrân și nu s-o putut feri. Atunci o venit la noi Creștina numai cu lepedeu în spate și se bocea: Pe moșu mi-l pușcară, șuba mi-o furară; casa mi-o arseră, rămăsăi cu lepedeu-n spate. Or mai rămas neaprinse nește căși pe de laturi și întracele s-o îngrămădit tot satu, peste iarnă și în bordee, în pământ”.⁴⁴⁷

Amintiri despre iobăgie

Herbeiu Nicolaie din Aciuța: „O holdă, în vremea iobăgiei, era 20 patreli de pamânt și într-o pătreală era loc de 2 măsurii de sămănătură de grâu. Tata o trebuit să deie o holdă înapoi că n-o putut ținea iobăgia după ea. Cine o avut avere mare, o trebuit să țină un slugă care să lucre la Domnie”. Patru măsurii fac un șinic, adică un hectolitru. Despre instrumentele de tortură cu care domni de pământ pedepseau pe iobagi, știe că „grosul era un lemn care se sloboade pe picioarele omului, cum slobozi jugul pe grumazul bouului”.⁴⁴⁸

Nicula Mihaiu din Hălmăgel știe următoarele: „În iobăgie oamenii or trebuit să lucre cu boii 2 zile și cu brâncile 3 zile pe săptămână la Domnie. Dacă nu ascultau, îi băteau la fund și îi băgau în gros. Un gros era la curte și unul la biserică”.⁴⁴⁹ În timpul din urmă,

⁴⁴⁶ AMH, Fișa, Nr. 62 din 10 VIII 1934. Informator Haiduc Simion, plugar în Răstoci, 60 ani. Știe carte. Se înduioșează când vorbește despre suferințele românilor de la 1848.

⁴⁴⁷ AMH, Fișa Nr. 63 din 6 VIII 1934. Informator Herbei Nicolae, plugur în Aciuța, de 71 ani, analfabet.

⁴⁴⁸ AMH, Fișa Nr. 63 din 6 VIII 1933. Inf. Herbeiu Nicolaie, plugar, Aciuța, 71 ani, analfabet.

⁴⁴⁹ AMH, Fișa Nr. 67 din 16 IV 1934. Inf. Nicula Mihaiu 71 ani, plugar în Hălmăgel.

în anii premergători războiului, sătenii au cumpărat domeniul și imediat au început să spargă castelul. Zadarnice au fost sfaturile, ba chiar ingerința administrației, care ținea ca această clădire să rămână pentru vreo întrebuințare publică. Sătenii l-au dărâmat până în temelii, „ca să nu se mai adauge nimeni acolo, să nu mai vină ceva viespe, să facă cuib și să scoată pui”, explică informatorul.

Cornea George din Vârfurile (Ciuciu): „În vârful Hereadului or fost curți, grajduri, colne, podroame și acolo se ducea dijma, din 5 snopi, din 5 pui, din 5 ouă și din toate cele câte unul la Domnie. Strângeau tot satul la lucru și muierile cu prunci mici. O muieră câștiga de 10-15 prunci și celelalte mergeau la lucru. Este o sărbătoare pe vremea secerișului, Precupu. Românii or zis că-i păcat să lucre, da i-or silit. După amiazi o treznit în stoguri. De acoalea nainte totdeauna ungurii întrebau cându-i Precupu, ca nu cumva să mai lucreze cu oamenii”⁴⁵⁰.

Ce mai spun bătrânii cari l-au văzut pe Iancu

Ilieș Arsenie din Țebea: „Am cunoscut pe Iancu. Venea des pe la tata și mânca la noi. Nu era bolând să te temi de el. Dacă cerea ceva, îi dădeau oamenii și la birt dacă bea, nu-i cereau plată. Cum mergea odată către Brad, o sărit la o nevestă și v-o sărutat. Și ea tot s-o lăudat, că v-o sarutat un craiu. Am fost și la înmormântarea lui Iancu. Veniseră domni și doamne din toată țara. Și eu, ca pruncii, m-am băgat printre rochiile doamnelor, că aveau rochii largi (crinoline) și așa am ajuns până la maguea groapei și am văzut cum aruncau doamnele galbeni în groapă. De bătaie, știu că s-a început așa, că i-o dat împăratu lui Iancu, dreptu peste Ardeal și ungurii or trimis pe Vârvari (Vasvári) la Iancu la Cămpeni. Și Vârvari i-o făgăduit că-l pune ministru la Budapesta și orice domn mare ar vrea, dacă se lasă de popor. Și Iancu i-a zis: cum pot eu să las atâtea mii de suflele, să sufere, ca să trăiesc eu bine, nu mă lasă inima. Și i-a zis atuncia Vârvari: îmi pare rău de tine, Iancule, când ei ajunge sub picioarele mele. Iancu i-a zis: acum io nu știu, că eu oi ajunge sub picioarele

⁴⁵⁰ AMH. Fișa Nr. 68 din 10 IV 1934. Inf. Cornea George, de ani, plugar în Vârfurile.

tale, ori tu ei ajunge sub picioarele mele. Și așa s-a îndălit bătaia. Pentru aceea o ajuns Iancu să fie pomenit, că el n-a căutat să fie bogat și milioner, și așa ar trebui să facă și astăzi domnii noștri”.⁴⁵¹

După auzite, povestește apoi următorul episod – probabil o localizare – a celor petrecute în Abrud, când Iancu a scăpat cu fuga din cursa ce i-o întinsese Hatvani: „Odată, Iancu petrecea în Baia de Criș, când or început să sosească unguri călări. O fată o venit fuga la el și i-a zis: Cum poți sta aici, că se umplu Baia de husari. Iancu a ieșit afară și a sărit pe cal. 7 husari s-au luat după el. Când or ajuns în gura Vacii (Gura Văii comunei Vaca), moșii erau în dealu Vacii și au văzut că cură după Iancu că i-o cunoscut calu și or slobozit un tun. Ungurii s-au spăriet și au fugit napoi”.

Ștefea Petru din Sârbi: „L-am văzut pe Iancu în Hălmagiu. Am întrebat pe tata că cine-i domnu acela care cântă din floieră și mi-o spus că-i Iancu. Cânta tare a jele:

Săraci ochii mei,
Numa noapte văd cu ei”.⁴⁵²

Versurile aceste nu sunt auzite de la Iancu și informatorul le citează pentru a-și exterioriza compătimirea față de suferințele eroului.

Moțica George din Poienariu: „Tata purta bucate de la Pâncota la târg la Brad și se întâlnea cu Iancu și-l ducea în cocie. El o fost puțin smintit, câ' or plătit ungurii la sobolene (chelnerițe) să-i bage ceva în beutură”.⁴⁵³

⁴⁵¹ AMH. Fișa Nr. 64 din III 1935. Inf. Ilieș Arsenie, de 71 ani, analfabet, plugar în Țebea.

⁴⁵² AMH. Fișa Nr. 65 din 15 III 1935. Inf. Ștefea Petru din Sârbi, de 73 ani, plugar analfabet.

⁴⁵³ AMH. Fișa Nr. 66 din 15 III 1935. Inf. Moțica George din Poienariu, de 73 ani, plugar, analfabet.

Spicuri din pomelnicul manuscris al bisericii ortodoxe din Hălmațiu

Pe filele adăugate prin compactare, ale unei Cazanii⁴⁵⁴, protopopii ortodocși ai Hălmațiuului au însemnat, după cum s-au perindat, diferite evenimente. Aceste însemnări cu litere chirilice se extind pe trei pagini de la începutul cărții și pe două și jumătate, de la sfârșit. Cea mai veche, de la 1803, indică pe proprietarul, biserica din Hălmațiu și data cumpărării cărții. Urmează apoi cronologia până la 1842. Anii revoluției de la 1848/9 lipsesc și din a doua jumătate a sec. al XIX-lea mai avem o singură notiță: „În anul 1863 a fost în țara ungurească secetă mare și foamete, cât nu puteau oamenii trăi în țara lor”.

De acest pomelnic ne-am folosit la începutul lucrării (p. 8-9), dăm acum alte însemnări, citate, ori ca informații extrase, precum urmează:

I. „Să se știe că au venit Arhimandritul Teodosie Ioanovici la anul 1805 cu Mihail Manuilovici protopresbiterul Oradiei la noi în Hălmațiu luna aprilie 28”.

II. „Să se știe că la anul 1808 au venit la noi în Hălmațiu Ioan Draghici protopresbiterul Vilagoșului”.

III. „Anul 1809, august 17 zile. În acest an s-a dat poruncă de la Înălțata Governie a Ardealului întru toate Varmegiile sub această stăpânire: Precum tot nemișagul⁴⁵⁵ care este cu dunație desăvârșit și bine întărit la cătane au mers în toate casele din mare poruncă. Și au primit haine, arme și toată regula cătănească au căpătat împreună cu Domniile cu țotii au primit această poruncă. Întru vreme fiind, am

⁴⁵⁴ Titlul cărții este: *Adunarea Cazaniilor, a multor feluri de cuvinte învățăloare*, Tipărită „cu slobozenia celor mai mari și cu blagoslovenia pravoslavnicului Arhiepiscopului și Mitropolitului Karlovețului întru împărăitoarea Cetatea Beciului (Viena), la anul 1793.

⁴⁵⁵ „Nemișagul cu dunație desăvârșit” sunt țărani români nobilitați. Sub distincția de „bine întărit” înțelegem pe acei nobili cărora nu le erau contestate drepturile, avându-și diplomele publicate și recunoscute, astfel. Originalele acestor diplome se păstrează încă mai toate pe la descendenți. În copie se găsesc în AMH: ale familiei Balint din Vârfurile de la anul 1682; Juga din Măgulicea, 1721; Moțica din Leștioara, 1720; Slăv din Brusturi, 1720; Dărău din Tisa, 1701; Sida din Hălmațiu, 1720.

scris ca să se știe. Iproki (adică cel mai sus semnat, prot. N. Popoviciu”).)

IV. În 8 iulie 1814, s-a sfințit biserica cea nouă din satul Aciua Mică (probabil Aciuța). Iscălit: „Scrisam cu mâna mea de țărână Nicolaie Adamovici protopresbiter nou și parohul Hălmaგიului”.

V. „Anul 1817 în luna iulie în 8 zile a venit poruncă să se strângă caii cei mai buni pe seama Împăratului (Întâiul Franțescul), de la solgabirău Iosef Ro...”.

VI. „La anul 1817 noiembrie în 11 zile. S-a sfințit biserica satului Chici Hălmaგიu⁴⁵⁶ etc.. „Pentru ținerea aminte am scris cu mâna mea Nicolae Adamovici, paroh și protopresbiter al Hălmaგიului”.

VII. „La anul 1817 august 22 zile a umblat înălțatul împărat Franciscul în Ardeal, precum l-am văzut în orașul Abrudbanea împreună cu împărăteasa și cu alte tisturi ale sale. N. prota Hălmaგიului”.

VIII. „La anul 1822 iunie 5 zile. Au venit la Hălmaგიu lanțerii⁴⁵⁷ de pământ și mai întâiu au pus ciuhe în dealurile care sunt mai aproape de orașul nostru. Și au bătut țăpuși după voia lor prin grădinile noastre. Scrisam să se știe. N. prota Hălmaგიului”.

IX. „Eparhia Aradului fiind văduvă la anul 1832 prin decretul Înălțatei Împărății, administrator s-a rânduit Episcopul Sârmeiului Maxim Manuilovici etc”.

X. În anul 1834 în varmegia Aradului s-au făcut multe sate unite prin vlădica cel unit și ai lui ortaci de la Oradea Mare, Samuil Vulcan numit, vacantă fiind Episcopia Aradului”.

XI. „În anul 12 februarie 1834 sau înștăluit fișpan varmegii Zărândului, domnul Măria sa Kozma Pall⁴⁵⁸, la care ceremonie am

⁴⁵⁶ După cum vedem numele comunelor sunt date în limba maghiară. Aceasta ne amintește acțiunea de maghiarizare pornită pe atunci, care impunea și în corespondența și scriptele oficiilor parohiale limba maghiară. Se poate observa aceasta și în arhiva Consistoriului din Arad, unde găsim la acea dată acte în ungrește.

⁴⁵⁷ Se vede, la acea dată, s-au făcut ridicări topografice pentru hărțile militare.

⁴⁵⁸ Autorul citatei monăgrafii a Zărândului, fost proprietar în Talagiu.

fost de față chemat. Scrisam pentru aducerea aminte următorilor noștri, Arsenie Adamovici fiind namesnic". (namesnic, administrator).

XII. „În anul 1835, 6 august, s-a îngropat jupânul dascâl a orașului Hălmațiu, Dimitrovici Damian⁴⁵⁹ numit, după ce la S: noastră biserică de legea G: n: unită în curgere a 34 ani cu cea mai îndestulată dragoste au slujit. Scrisam pentru vecinica lui aducere aminte Arsenie Adamovici, namesnic".

XIII. „În anul 1836, 23 iulie, au răpăusat și în 26 s-a îngropat d. Protopop al Hălmațiuului Nicolaie Adamovici, la a cărui petrecanie toți preotii din Protopresbiterat au fost adunați. Arsenie Adamovici, prot. admnistrator";

XIV. „În anul 1837 în 27 decembrie s-a ținut în Karlovet instalația Mitropolitului celui nou Domnul Ștefan Stancovici etc”.

XV. „În anul 1838, în 7 februarie, Măria Sa D. Episcop al Timișoarei și-au dat sufletul în mâna ziditorului său etc. Arsenie Adamovici protopop".

XVI. „În anul 1841/2 s-au ținut dieta țării Ardealului în Cluj, întru care s-au ales Guvernator și prin împărat Ferdinand s-au întărit, Ex. sa Grof Teleky Iosef:

„Tabela Norodului”

Acelora de legea grecească neunită din protopresbiteratul Hălmațiuului pe anul 1834”⁴⁶⁰.

⁴⁵⁹ Întâiul învățător cunoscut în regiunea Hălmațiuului instituit după rev. lui Horia, probabil în urma dispozițiilor împăratului Iosif al II-lea de a se deschide școli în Munții Apuseni.

⁴⁶⁰ Conspectul acesta statistic, datat în Hălmațiu la 31 decembrie 1834 și iscălit de protopopul Nicolaie Adamoviciu, se găsește ca anexă fără număr în Arhiva Consistoriului Ort.rom. din Arad, la dosarul anului 1834. Curpinde toate parohiile protopoiatului. Am extras numai pe cele din regiunea Hălmațiuului.

COMUNA	Numărul caselor	Perechi cununate	NUMĂRUL SUFLETELOR					Botezați	Cununaji	Morți
			Bărbați	Femei	Români	Țigani	Total			
Hălmagiu	164	187	417	534	892	59	951	37	9	39
Hălmăgel	128	173	354	334	657	31	688	16	9	14
Sârbi	42	54	108	113	221	-	221	8	5	11
Tărnăvița	27	29	53	52	105	-	105	3	2	
Luncșoara	52	69	201	207	408	-	405	5	2	4
Vâjdogi	12	16	32	38	70	-	70	4	2	5
Poenariu	52	75	155	153	308	-	308	7	3	1
Țohești	29	36	80	85	165	-	165	3	1	2
Țărmure	24	29	38	37	75	-	75	5	2	4
Ionești	43	57	98	97	195	-	195	11	2	13
Tisa	85	106	219	202	421	-	421	19	8	15
Ociu	30	36	53	58	111	-	111	10	4	12
Ocișor	50	60	108	108	216	-	216	9	3	6
Bănești	66	80	147	147	294	-	294	3	5	5
Cristești	30	33	76	69	145	-	145	3	2	7
Brusturi	51	66	122	136	258	-	258	11	10	7
Bodești	44	52	81	84	165	-	165	7	3	3
Mnermigi	17	27	53	46	99	-	99	6	-	5
Leasa	48	69	131	123	254	-	254	4	6	-
Leștioara	35	40	95	89	184	-	184	11	2	7
Ciuciu	70	105	243	211	454	-	454	17	12	11
Măgulicea	55	60	90	80	170	-	170	11	7	27
Vidra	80	109	217	256	473	-	473	15	5	11
Lazuri	53	61	138	126	264	-	264	8	12	10
Groși	14	15	32	24	56	-	56	1	-	-
Acuia	134	186	365	315	680	-	680	27	9	17
Poiana	27	34	59	56	115	-	115	14	1	19
Pleșcuța	78	81	167	158	325	-	325	15	4	27
Aciuța	69	86	138	137	266	9	275	21	6	12
Dumbrava	48	48	111	118	229	-	229	7	4	12
Budești	20	27	56	61	117	-	117	3	2	2
Gura Văii	55	64	143	125	268	-	268	8	1	5
Răstoci	48	56	106	120	226	-	226	5	-	10
Tălagiu	80	110	224	217	441	-	441	31	4	14
Total	1858	2336	4710	4716	9327	99	9426	365	147	337

Așadar, la 1834, cele 34 comune din regiunea Hălmaagiului numărau 1858 case cu o populație ortodoxă de 9426 suflete, către care trebuie să mai socotim încă vreo 200-250 locuitori, familiile nemeșilor unguri, proprietarii domeniilor și a puținilor funcționari străini din Hălmagiu, apoi românii uniți, vreo 20-30 suflete. Citata „Tabelă” constituie unicul document statistic cunoscut din întâia jumătate a secolului al XIX-lea având datele specificate pe comune, căci monografistul Kozma⁴⁶¹ ni le servește numai pe întreg județul, adică într-o sumă numărul populației din cele 4 cercuri (plăși).

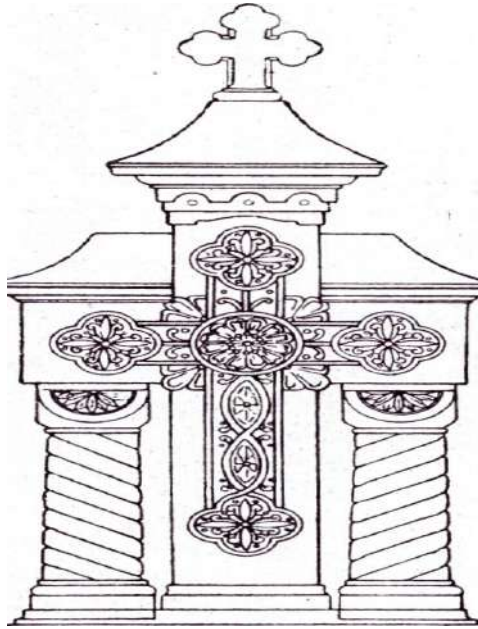
Conform monografiei Kozma, populația județului Zărand în această epocă, se împarte:

După confesiune	În anul		În anul 1846			
	1825	1846	după limbă		după situația socială	
Romano-catolici.	767	1210	Maghiari	710	Nobili	2024
Reformați .	360	376	Germani	822	Honorațiori ⁴⁶²	519
Luterani	13	5	Români	51323	Oameni liberi	3561
Unitari . .	2	6	Slovaci	20	Urbarialiști	46797
Greco-catolici .	137	345	Țigani .	826	Țigani	826
Greco-orientali	45095	51768	Izraeliți	17		
Izraeliți . .	–	17	Armeni	3		
			Sârbi .	6		
Total	46374	53727	Total	53727	Total	53727

La această dată județul Zărand se compunea din cercurile: Hălmagiu, Baia de Criș Ribița și Brad.

⁴⁶¹ Kozma Pál, *Zarándvármegye leirása*.

⁴⁶² Intelectualii nenobili, aici sunt socotiți și preoții diferitelor confesiuni.

Schița celor 10 troițe comemorative. Soclul și împrejmuirea diferă de la caz la caz.

Adaus

La data punerii sub tipar a acestei lucrări Troița din Hălmașiu nu era încă inaugurată. Săvârșindu-se între timp solemnitatea, i se dă loc aici, ca adaus.

Troița de la Hălmașiu, 1936; contribuția legionarilor

Cu prilejul comemorării unui veac și jumătate de la Răscoala lui Horia, una din cele 10 troițe procurate de comitetul de organizare a serbărilor a fost trimisă la Hălmașiu încă în 1934, deodată cu cea de la Iosășel despre care am scris înainte.

Pe această troiță, ca și pe cea de la Iosășel – necunoscându-se numele martirilor localnici din Revoluția lui Horia se pomenesc nominal numai câțiva martiri din Revoluția de la 1848/9.

Inscripția troiței de la Hălmașiu este următoarea:

„Ridicatu-s-a această sfântă și românească troiță în zilele, Majestății Sale Carol al II-lea Regele României, fiind episcopul Aradului Dr. Grigorie, în ziua de 4 noiembrie din anul mântuirii 1934 întru pioasa amintire a preoților martirizați în revoluțiile lui Horia și Iancu, dintre care șapte inși și anume: Ioan Jude bătrânul și Ioan Jude tânărul, amândoi din Poienari, Eufimie Popoviciu din Hălmășel, Pavel Feier din Șteia, Sinesie Grozav din Aciuța, Pavel Fărcaș din Pleșcuța și unul anonim, au fost spâraurați în acest loc.

Primește Doamne Iisuse Hristoase și această jertfă a slujitorilor tăi în sfântul și cel mai presus de ceriuri și înțelegătorul Tău jertfelnic și fă ca jertfa vieții lor să fie spre întărirea legii și a neamului nostru”.

Textul acesta, dictat de un necunoscător al istoriei regionale, corespunde numai în parte adevărului istoric și el trebuie schimbat ori completat măcar, ceea ce este ușor de realizat. Întrucât inscripția fiind făcută pe două plăci de marmură fixate în corpul de gresie al troiței, ele se pot scoate și înlocui cu altele.

Motivăm propunerea, relevând adevărul istoric. Preoții amintiți au fost martirizați în toamna anului 1848 în întâia expediție a ungurilor în Zărand, după cum am arătat mai devreme în carte.

Numele lor îl cunoaștem până acum numai din tradiție orală. Doi dintre dâșii, Sinesie Grozav și Pavel Fărcaș, sunt pomeniți și pe troița de la Iosășel, unde au fost spânzurați, fiind din comunele învecinate. Știm apoi din rapoarte oficiale că lăncierii din regiunea Hălmașului au fost comandați de tribunul Alexandru Chendi din Abrud, trimis de către prefectul Buteanu în Zărând, și că acesta, Al. Chendi, a fost spânzurat de maiorul ungar Gaál la podul Băneștilor. Execuțiile s-au făcut la podul Băneștilor, pentru că din vechime, aici la întrarea în, comuna Hălmașiu, era locul spânzurătorilor. Și tocmai pentru aceasta s-a ținut ca locul de osândă să fie sfințit prin semnul crucii.

Prin urmare, socotim că numele tribunului Alexandru Chendi nu poate să lipsească de pe o troiță comemorativă ridicată tocmai pe locul de supliciu al martirului.

După cum reiese și din inscripție, troița, trebuia să fie inaugurată la 4 noiembrie 1934. Nu s-a putut face însă din lipsă de fonduri, dat fiind că la aceste monumente mai costisitor este postamentul și împrejmuirea decât corpul troiței.

În septembrie 1935, ca să nu se depășească termenul de comemorare, profesorul Traian Mager a lansat în ziarele din Arad un apel pentru subscripție publică.⁴⁶³ La această acțiune s-a asociat și dr. Vasile Noveanu, medic în Arad, șeful organizației județene a partidului „Totul pentru țară.” Protopopol Ștefan Bogdan din Hălmașiu încă a întreprins o colectă în parohia sa.

Din sumele adunate pe aceste trei liste s-a procurat cimentul, fierul și celelalte materiale necesare. Sublocotenent Donosie Adam,

⁴⁶³ Pe lista prof. Traian Mager s-au colectat în Arad de la:

Dr. Adam Iancu, senator.....	500 lei
Traian Mager, profesor.....	500 lei
Dr. Aurel Mager, medic.....	100 lei
Gh. Crișan, adv. de la domnia sa și de la funcționarii băncii „Victoria”.....	360 lei
Baroul adv. prin preș. Dr. S. Moldovan	500 lei
Liga Antirevizionistă prin preș. Dr. Aron Petruțiu.....	2000 lei
Sabin Ștefea, prof.	50 lei
Eugen Jac, consilier al municipiului Arad	200 lei
Traian Damian, casierul Cam. de Agricultură	100 lei
Ana Cornea, înv.	50 lei
În total:	4360 lei

guard de geniu, conducătorul șantierului militar din Hălmațiu, a servit comitetului de inițiativă planul construcției și indicațiile tehnice.

Și acum, deoarece relatările presei au fost incomplete, simțul de obiectivitate ne impune să însemnăm în această cronică adevărul întreg, arătând și aportul legionarilor în această operă. Iată cum s-au petrecut lucrurile:

La 8 septembrie 1935 sosește în Hălmațiu o echipă trimisă de organizația din Arad a partidului „Totul pentru țară”, ca să execute lucrările de montaj și împrejmuire a troiței. Alături de muncitori, plugari și industriași sunt preoți, avocați, învățători, studenți. Sunt și câteva femei legionare. După înfățișare nu le mai putem distinge deosebirile de clasă, căci munca în plin soare le-a bronzat și transformat la fel chipurile, împrumutându-le același uniform aspect de seriozitate sobră. Pe o înaltă prăjină au ridicat drapelul național, iar sub el, drept tabără, au încheiat pe pajiștea verde un mare cort de pânză cu așternuturi de paie. Li se atașează și autohtoni.⁴⁶⁴ Este o apariție acum pentru prima dată văzută în această regiune.

⁴⁶⁴ Au lucrat pe șantier: Hodrea Aurel, profesor, Turda, șeful șantierului; Crucean Nicolae, înv., Satu-Mare; Preot Pușcașiu Virgil, Mocrea, Arad; Pr. Herbeiu Teofan, Ineu, Arad; Pr. Vraciu Traian, Aldești, Arad; Pr. Binchiciu Bârsa, Arad; Conyie Ștefan, funcț. comercial, Oradea; Bărbăței Ioan, plugar, Pâncota, Arad; Morar Gheorghe, plugar, Pâncota; Mager Gh.; plugar, Pâncota; Morar Isaia, plugar, Pâncota; Bodârlău Toma, plugar, Pâncota; D-na Elvira Pușcașiu, înv. Mocrea; D-na Ana Herbeiu, înv. Ineu; D-na Vraciu Sidonia, înv. Aldești; Dșoara Cornelia Novac, studentă, Arad, Dșoara Florica Berlo, studentă, Mocrea; D-na Roșu, Hălmațiu; Tocoian Gheorghe, înv., Vașcău, Bihor; Banc Teodor, student, Oradea; Anca Petru, studentă, Oradea; Guiu Petru, student, Oradea; Bodea Teodor, student, Oradea; Ardelean Ioan, student, Sântandrei, Bihor; Budea Gheorghe, student, Arad; Rațiu Eugen, absolvent arte și meserii, Arad; Gavrila Aurel, plugar, Colonia Ineu; Borza Traian, plugar, Colonia Ineu; Marian Ioan, plugar, Colonia Ineu; Bogdan Gavril, student, Beiuș, Bihor.

Din regiunea Hălmațiuului: Gligor Nicolae, Hălmațel; Șortoc Gheorghe, comerciant, Hălmațiu; Ștefia Nicolae, măcelar, Hălmațiu; Nicoara Gheorghe, Hălmațiu; Vasile Roșu; avocat, Hălmațiu; Budugan Cornel, pantofar, Brusturi; Crainic Viorel, elev, Vârfurile; Gavrila Cantemir, student, Brusturi, fiul preotului din Brusturi parașutat în anii '50 în Munții Zărandului; Pascu Nicolae, plugar,

Timpul îi favorizează: noaptea este răcoare, însă ziua stăruie arșita de vară. Odată înjghebată tabăra, pornește simfonia muncii.

Nisip cară unii. O groapă largă soclului în centru și șanturi pentru zidurile ocrotitoare, sapă alții. Bare lungi de fier se modelează pentru armătura stâlpilor de la împrejmuire. Se ticluiesc cofragele, formele, în care se va turna cimentul. Ciocanele țipă, târnăcoapele oftează izbînd înfundat, roabele scârțâie de povară. Muncitorii fac glume decente; ori cântă imnuri patriotice, așa cum se cuvine de petrecanie când lucrezi mormânt și cruce de pomenire celor jertfiți pentru ideal.

Apă aduc acum băieții cu ciuberele din iazul morii. Maeștrii dozează cu grijă pături de nisip cu pături de praf de ciment și le adapă mereu. Vârtos apoi frămîntă amestecul zgronțuros cu greble de fier, cu sape și cu lopeți. În marele zor, căci nu-i de glumit cu cimentul, mărgele grele de sudori scurse de pe fețele îmbujorate înghite lacom aliajul. E aurul și argintul pe care credincioșii îl aruncau în masa clocotindă de bronz, ca să dea mai dulce glas clopotului.

Când aluatul de granit e gata, brațele vânjoase îl încarcă pe țargi și-l răstoarnă în tipare. mai aruncă și bolovani la temelie, să fie lucru trainic. Apoi bat cu maiele. Urmează alt strat și tot așa până la sfârșit.

Seara, se adună oameni din satele învecinate și în jurul focului de tabără se țin conferințe, se cântă, se spun întâmplări din viața strămoșilor. Timp de două săptămâni micul șantier de la podul Băneștilor a forfotit de viață. Așa s-a înălțat troița de la Hălmagiu.

Încă un an s-a scurs până când la 30 august 1936 s-a făcut și inaugurarea, tot în notă legionară, concentrându-se în acest scop trei județe: Arad, Bihor și Hunedoara. Legionarii din județele Arad și Bihor au sosit pe jos în coloane de marș.

Coloana arădeană, formată în Șiria, Gașa, Măderat, sub comanda țaranului Gheorghe Frățilă din Măderat și a avocatului Ion Penescu din Șiria, a pornit cu trei zile înainte, și urmată de care cu provizii, înaintează pe valea Crișului Alb în sus, luând cu sine

Brusturi; Pascu Ioan, plugar, Brusturi; Marian Sabin, plugar, Brusturi; Dragoș Tolomeiu, plugar, Brusturi.

camarazii de prin satele prin care treceau, depășind peste o mie numărul lor.

Bihoreni din regiunea Vașcăului încă au trecut pe jos Dealul Mare. Cei din Brad și din jur au plecat cu trenul numai dimineața; au sosit din Brad și un grup de fete în uniforme legionare.

Cu o mașină își face apariția generalul Gheorghe Cantacuzino Grănicerul, șeful partidului, însoțit de dr. V. Noveanu.

Pentru desăvârșirea fastului a colaborat fanfara Societății Mica din Brad și corul meseriașilor din Hălmagiu. S-au dat și salve de împușcături. Din vale trăgeau hălmăgenii cu treascurile, iar de pe dealul Șortocului aruncau minierii din Vârfurile cartușe de dinamită, simbolizând un crâmpei de luptă în toată regula.

Au participat la această serbare peste patru mii de oameni, dintre care mai mult de jumătate legionari. Slujba religioasă este oficiată de către trimisul episcopiei din Arad, dr. Gheorghe Ciuhandu, înconjurat de un sobor de preoți. La sfârșit fanfara intonează Imnul Regal, apoi începe seria cuvântărilor.

Dr. Gh. Ciuhandu aduce salutul P.S.S. Episcopului Andreiu Magieru. Zugrăvește trecutul de suferințe arătând rolul important al bisericii în viața neamului nostru.

Candin Ciocan, directorul liceului Avram Iancu din Brad, vorbește în numele comitetului de inițiativă pentru comemorarea revoluției lui Horia, amintind evenimentele petrecute în localitățile unde s-au înălțat troițele.

Maiorul Nicu Popoviciu, originar din Bănești, vorbește ca strănepot al popii Eufimie Popoviciu spânzurat pe acest loc. Relevă eroismul populației din Munții Apuseni.

Traian Mager, profesor, reprezentând „Astra”, pomenește numele și faptele eroilor căzuți în luptele pentru dezrobire, date în primăvara lui 1919 pe aceste locuri. De încheiere, adresează guvernanților următorul apel în numele moșilor: „O bucată de pâine mai mult, și apărarea națională va găsi în Munții Apuseni în vreme de nevoie totdeauna brațele viguroase, nervul rezistent și inima larg deschisă pentru entuziasmul patriotic!”.

Dr. Sever Covaciu, avocat, reprezentând Liga Antirevizionistă și organizația „Străjerii României” din Arad, reamintește veacurile de opresiune străină cu jertfele prin care s-a

înfăptuit idealul național. Îndeamnă la dârză ripostă împotriva celor ce jinduesc la pământul românesc.

Lazar Igrîșan, revizorul școlar județean, aduce omagiul dascălimii.

Învățătorul Octavian Turuc declamă poezia „Horia” de Aron Cotruș. Poetul Aron Cotruș fiind de față, publicul îl aplaudă frenetic.

Părintele Teofan Herbeiu declamă poezia sa „Umbra crucii”. Este răsplătit cu vii aplauze.

Ștefan Bogdan, protopopul Hălmagiului, face o dare de seamă a activității comitetului localnic pentru ridicarea acestui monument.

La sfârșit ia cuvântul Generalul George Cantacuzino Grănicerul. Bătrânul general înfierează trădările de neam din toate timpurile. Face apoi apologia marelui Rege Carol al II-lea, chemat să, desăvârșească unitatea spirituală a României Mari și să integreze românismul în drepturile lui firești, drepturi cucerite cu prețul sângelui eroilor de ieri. Adresează un vibrant apel preoților invitându-l să cultive spiritul naționalist și creștin în popor. Îndeamnă asistența să strige: „Trăiască bunul nostru Rege și toți aceia care simt românește!”, – la care, muzica intonează imnul regal.

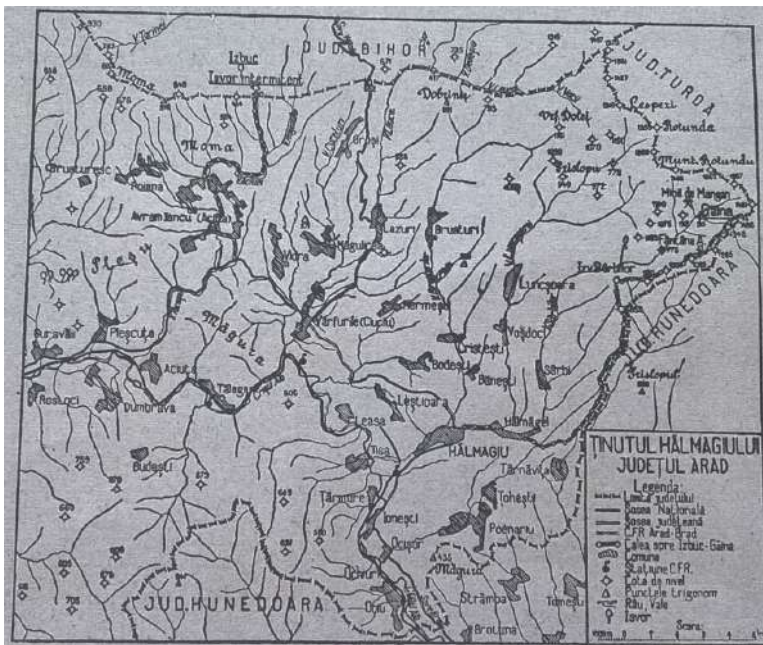
În sunetul fanfarei, coloanele de legionari în frunte cu un buchet de legionare, defilează în fața generalului postat în dreptul troiței, spre comună, serbarea luând sfârșit. A produs o profundă impresie ținuta demnă a legionarilor, care au dovedit și de data aceasta perfectă ordine și disciplină.

Seara, publicul din Hălmagiă s-a întrunit din nou în fața troiței feeric iluminată. S-a cântat și povestit până târziu către miezul nopții, când ultimele pâlپări de lumină s-au stins în beznă.

Astfel, după 88 de ani, cei sfârșiți prin moarte năpraznică sunt împărtășiți cu prisosință acum de cucernica grijanie creștinească: luminițe, de ieșirea sufletului; rituala priveghiere a mortului și pentru veacuri îndepărtate solidă cruce la capătul osemintelor.

ASPECTE DIN MUNȚII APUSENI

**ȚINUTUL
HĂLMAGIULUI
MONOGRAFIE
CADRUL ISTORIC, PARTEA III**

Un sector al Munților Apuseni

Numele comunelor

Numirea veche românească ⁴⁶⁵	In monografia lui Kozma la anul 1848 ⁴⁶⁶	Numirile maghiarizate in anul 1908	După unire: reromanizare și schimbarea unora
Aciuța	Atsutzá	Ácsfalva	Aciuța
Aciua	Átsuva	Ácsva	Avram Iancu
Bănești	Banyesd	Zarándbánya	Bănești
Bodești	Bogyesd	Bogyafalva	Bodești
Brusturi	Brusztur	Páfrányos ⁴⁶⁷	Brusturi
Budești	Bugyesd	Búgyfalva	Budești
Cristești	Kristesd	Keresztespatak	Cristești
Dumbrava	Dumbrava	Körösdombró	Dumbrava
Groși	Gros	Halmágyoros	Groși
Gura Văii	Guravoj	Vojkaháza	Gura Văii
Hălmagiu	Nagyhalmágy	Nagyhalmágy	Hălmagiu
Hălmăgel	Kishalmágy	Kishalmágy	Hălmăgel
Ionești	Junesd	Körösivánd	Ionești
Lazuri	Lázur	Irtásfalu	Lazuri
Leasa	Lyasza	Sővényes	Leasa
Leștioara	--	Kisles	Leștioara
Luncșoara	Lungsora	Hosszúsór	Luncșoara-Vâjdogi
Măgulicea	Magulitsa	Kismaglod	Măgulicea
Mnermigi	Mermesd	Mermesd	Mermesti
Ocișor	Otsisor	Ocsisor	Ocișor
Ociu	Ots	Oles	Ociu
Pleșcuția	Pleskutza	Peleskefalva	Pleșcuția
Poiana	Pojána	Csúcsmező	Poiana
Poienariu	Pojenár	Halmágymező	Poienariu
Răstoci	Rosztos	Rosztocs	Răstoci
Sârbi	Szirb	Szerb	Sârbi
Tălagiu	Taláts	Talács	Tălagiu
Târnăvița	Ternavitza	Fazekastarnó	Târnăvița
Tisa	Tisza	Tiszafalva	Tisa
Țărmure	Czermura	Márfalva	Țărmure
Țohești	Czohesd	Csohosd	Țohești
Ciuciu	Csucs	Halmágycsúcs	Vărfuri
Vidra	Vidra	Vidra	Vidra
Vâjdogi	Vosdots	De la 1908 s-a unit cu Luncșoara	De la 1908 s-a unit cu Luncșoara

⁴⁶⁵ Ortografiere chirilică în „Tabela Norodului” în protopresbiteratul Hălmagiului pe anul 1834 (vezi, partea II).

⁴⁶⁶ Kozma Pal: Záránd-Varmegye, földirati, statisztikai és történeti leírása. Kolozsvár, 1848. Nu se amintește Leștioara probabil la acea dată nefiind despărțită de Leasa – cu toate că această comună apare ortografiată „Lyztora” la anul 1477.

⁴⁶⁷ Din nepricepere, ungurii au schimbat „Brusturi” („Planta Lappa major”) cu „Ferega” („Pateris aquilinum”), care unguerește se numește „páfrány”; de aici adjectivul „Páfrányos”.

PARTEA A TREIA

**A doua jumătate a secolului XIX până la
Războiul Mondial: ultima fază a procesului
milenar cu ungurii**

Beneficiile revoluției de la 1848-1849

Încetând rezistența armată împotriva ungarilor, – Zărăndenii n –au conținut să ducă mai departe cu puterea cuvântului dârzele revendicării naționale. Și, trebuie să remarcăm, că dacă faptele de arme ale crișenilor în anii 1848/9 – datorită condițiilor de teren nefavorabile – au fost inferioare succeselor strălucite ale moșilor din munții Abrudului și ai Câmpenilor, nici crișenii n-au fost mai prejos în luptele ce s-au dat mai apoi prin splendida organizare românească a județului Zărand, cât și prin operele de culturalizare a gimnaziului complex al Munților Apuseni.

Pentru a putea înțelege eroicele manifestări politice ale părinților noștri, le vom împleti într-o sintetică înfățișare a istoriei monarhiei habsburgice.

Epoca absolutismului austriac: 1850-1860

După ce revoluția ungurească a fost înăbușită cu ajutorul armatei rusești, honvezii depun armele la Șiria în ziua de 13 august 1849, iar Kossuth secundat și de alți patrioți se refugiază în străinătate.

A fost introdusă *dictatura militară*, de groaznică amintire pentru foștii insurgenți unguri, a baronului general Haynau, care însă în scurt timp a fost schimbată prin o severă guvernare centralistă, denumită *absolutismul* sau epoca lui *Bach*, după numele acestui bărbat de stat austriac, și care a durat de la 1850 până la 1860.

În acest sistem politic Ardealul contează din nou ca provincie austriacă, coordonat Ungariei care devine asemenea o simplă provincie a imperiului, alături de marele principat al Transilvaniei și din nou înființata Voivodină a Slavilor de Sud.

Comitatele au fost desființate și în locul lor se crează unități administrative mai întinse, districte sau prefecturi, în frunte cu comisari guverniali.

În noua ordine, prin Patenta⁴⁶⁸ de la 4 iunie 1854, Zărandul se împarte în două cercuri pretoriale, al Hălmaგიului⁴⁶⁹ cu 18, 903 locuitori și al Băii de Criș cu 28, 767 loc., aparținând districtului Orăștiei. În ce privește justiția, pretura din Baia de Criș deservea întregul fost județ, având ca for apelativ tribunalul din Orăștie.

După revoluție, întâia grea lovitură de care pomeneau bătrânii noștri a fost de natură economică. Trupele ungurești au cumpărat mărfuri de la comercianți, meseriași și multe vite de la țărani și alte produse agricole, pe care le plățiseră cu bancnote de-a lui Kossuth. Când au intrat trupele austriace în Hălmaგიu, mai întâi au dat poruncă aspră să se adune toți banii lui Kossuth. Apoi îi făceau grămezi și le dădeau foc în fața bieților oameni.⁴⁷⁰

După cele petrecute în crâncena învolburare, românii rămași credincioși tronului, cu drept cuvânt s-ar fi putut aștepta la un regim de favoare față de ungerii sperjuri. Ne-o făgăduit însuși împăratul în zilele restriște și pentru aceasta am vărsat sânge din belșug.

Oamenii noștri au avut cei dintâi prilejul să se convingă că lucrurile iau altă întorsătură, atunci când la 15 decembrie 1849 Avram Iancu a fost arestat în târgul Hălmaგიului. Soarta tristă a acestui erou, închis și palmuit, mai apoi spionat și persecutat până la sfârșitul vieții lui face cea mai eclatantă dovadă despre ingratitudea vieneză.

⁴⁶⁸ „Ordiનાణiunea LI/141 a ministerului de interne, justiție și finanțare”, datată la 4 iunie 1854, care tratează organizarea politică administrativă a Marelui Principat al Transilvaniei, publicată în „Foaia pentru minte, inimă și literatură”, Nr. 23 din 27 iunie 1854. Extragem passim.

Ardealul se împarte în 10 prefecturi subordonate guvernului din Sibiu.

Zarandul a fost înglobat în prefectura Orăștiei, care se compunea în următoarele 9 prețuri: Hălmaგიu, Baia de Criș, Ilia, Șoimuș, Deva Hunedoara, Hațeg, Puiu, Orăștia.

Populația jud. Zărand număra 47, 670 loc.: cercul Hălmaგიului 18, 903; al Băii de Criș 28, 767.

⁴⁶⁹ Numita patentă nu arată câte și care comune aparțineau fiecărui cerc. Cercului Hălmaგიului cu cei 18903 loc., trebuie să-i fi aparținut și câteva comune învecinate, din ceea ce fusese mai înainte cercul Băii de Criș.

⁴⁷⁰ AMH. Nr. 69 din 20 iunie 1935. Inf. Ioan Moldovan, notar în Hălmaგიu, comunicare făcută de tatăl său, Simeon Moldovan, comerciant în Hălmaგიu.

Casele tuturor intelectualilor români au fost călcate și scotocite sub pretextul că se caută după arme și proclamațiuni revoluționare. Îndeosebi intelectualii erau luați la țintă. Principele Schwarzenberg, guvernatorul Ardealului, vorbind despre Iancu în numea „canalie”, iar fostului prefect Vasile Moldovan i-a spus-o odata înfuriat în fața întregului personal de la pretura din Dicio-Sân Martin: Ia seama, eu iubesc pe români numai în opinci.⁴⁷¹ (Merken Sie sich, ich liebe den Romaenen nur in Opintschen!)

În situația aceasta ciudată, ne batjocoreau și ungurii, aruncându-ne apostrofarea: Dacă nu v-a plăcut stăpânirea ungurească, poftiți aceasta e guvernarea împăratului! Iar, când românului i se croiau cele 50 bețe, ei ziceau: Acestea ți le-a dat împăratul vostru! Rămăseseră mai toți ungurii în slujbe, și cu câtă diabolică plăcere croiau ei pedepse țaranului român, acum în numele împăratului.⁴⁷²

Fără să se bucure de mai multă considerație decât ungurii, ajungând numai pe picior de egalitate cu ei, este adevărat că în absolutism au ajuns și românii, pentru întâia oară ca români, în slujbe de stat. Și, fiind puțini români cu carte, aceștia au putut face și carieră. Învățătorul Grațian Pop de la școala din Hălmagiu a ajuns notar la pretură, mai apoi jude cercual. Nicolae Robu și alții au devenit din învățători, notari comunali.

Bineînțeles, nu mulțumită grațitudinii Vienei, ci ca urmare firească a ideilor timpului mult profitară și țaranii, prin ștergerea iobăgiei. La tot cazul este a se atribui un însemnat merit și metodei absolutiste prin faptul că anihilându-se puțința de reacționare a nemeșilor unguri, se pot aplica mai cu ușurință reformele economice și culturale și pentru țărănimea română. Ștergându-se iobăgia, țaranii au rămas proprietari liberi pe loturile ce le folosiseră în schimbul dijei și a robotei, mai înainte.

Memorabile vor rămâne Patentele Imperiale de la 1854 (separat pentru Ardeal și separat pentru Ungaria), care inaugurează procedura de segregare, adică defalcarea pădurilor și pășunilor comunale din trupul de moșie rămas domnului de pământ.

⁴⁷¹Iosif Șterca Șuluțiu, *Adaus la partea VI din Memorii*, Sibiu, 1909, p. 23.

⁴⁷²Márki Sándor, *Aradvármegye története*, vol. II, Arad, 1895, p. 612.

Toate neamurile întinsului imperiu, implicit și cele din țările coroanei Sfântului Ștefan, pot să-și deschidă școli naționale. Mai ales școli primare, „câte vreau și câte pot”, cum spunea la 1850 ministrul instrucțiunii în Viena către delegația românească prezentată de Șaguna.⁴⁷³

Durere, epoca aceasta de relativă libertate națională pentru popoarele Ungariei, a fost de scurtă durată.

Umiliți pentru moment, dar nu înfrânți, căci dispuneau de numeroasa clasă cultă a oligarhiei feudale, – ungurii se organizează în luptă pe două fronturi, diferite ca tactică numai.

Din străinătate, Kossuth și cetele de emigranți amenințau cu pumnul și recrutau simpatii pentru cauza maghiară, ținând totodată pe cei de acasă în continuă agitație. La 1854 a fost descoperită o nouă conspirație cu nucleul chiar aici în Arad.

Acasă, ungurii adoptă altă tactică. Aruncând vina asupra partidei liberale a lui Kossuth și exprimându-și regretele pentru ofensele aduse dinastiei prin detronare, caută prin adulație să se apropie de tron.

Pe unguri îi favorizează și constelația politicii internaționale. Imperiul habsburgic intrase în decrepitudine.

La 1859 Austria încercându-se în războiul cu Prusia și Italia, pierde față de aceasta din urmă provincia Lombardia.

Descurajat de insuccesul politicii externe, tânărul împărat caută și el acum o apropiere de unguri, pentru consolidarea internă a imperiului. În acest scop prin diploma de la 20 octombrie 1860 se restaurează autonomiile județene și se convocă dieta Ungariei, de la 1861.

Se încep târguelile. Diplomația vieneză este dispusă să acorde multe libertăți ungarilor cu o singură condiție: să recunoască o guvernare centralistă a imperiului cu un guvern central în Viena, în care Ungaria și-ar trimite delegații săi, alături de delegații celorlalte provincii. Se pune deci chestiunea federalizării monarhiei cu respectarea într-o formă oarecare a autonomiilor naționale a diferitelor popoare pe baza principiului de egală îndreptățire.

⁴⁷³V. Păcățianu, *Crtea de aur*, Vol. I, p. 336.

Ungurii nu acceptă această formulă. Dieta este disolvată și se reintroduce dictatura militară *provizorat*, fiindcă avea să dureze până la perfectuarea înțelegerii cu ungurii, dar care a durat însă patru ani, până la 1865.

Ne-ar interesa să știm, cum și cine făcea acum administrația în regiunea de care ne ocupăm.

În această epocă administrația era germană, care însă pentru a putea lua contact cu populația a angajat funcționari subalterni români și se servea foarte mult pentru publicarea ordinațiilor și de oficiul protopopesc. În limba curentă funcționarii se numeau cu echivalentul german „beamteri”.

Încă din anul 1849, în ședința consistoriului arădean de la 29 decembrie, a fost numit protopop al Hălmaგიului preotul de până aici, Petru Moldovan, în locul lui Arsenie Adamovici, mutat la Beiuș.⁴⁷⁴

Prof. Moldovan a dezvoltat o asiduă și fructuoasă activitate pe toate terenele vieții publice. A restaurat bisericile ruinate și jefuite în cursul revoluției, a înființat cu concursul autorităților civile întâia organizație școlară și a ținut cu multă prestanță legătura între administrația laică germană și populația ortodoxă a celor 60 comune din care se compunea protopopiatul.

Hălmaგიul avea și un protopop greco-catolic, pe Ioan Moga. Acesta neavând decât biserica din Hălmaგიu cu puțini credincioși, a contribuit mai mult în viața publică prin activitatea sa personală și a numeroaselor sale familii, dintre care mai târziu la restaurarea județului în 1861, doi fii ai lui au ocupat poziții însemnate, Ieronim Moga, fiind ales *fisc comitatens*, iar Ioan Moga prefect de poliție a comitatului.

Din raportul protopopului Petru Moldovan datat în Hălmaგიu la 15 martie 1852 și adresat administratorului episcopesc din Arad, aflăm că la examenul ținut la școala de aici (anul școlar se împărțea în două semestre: de vară și de iarnă) au asistat: „... oficialii de cercu: Prea Vrednicul Domn C (ezaro) C(răiescu) Comisar Steling și de sub

⁴⁷⁴ Ed. I. Găvănescu: *Ședințele din 1849 ale Consistoriului Eparhiei*, articol în revista „Hotarul”, Arad, Nr. 1 din ianuarie 1936.

cercu al Băii de Criș, Domnul Orosz, și al Hălmaგიului, Domnul Brodner, și mai mulți oficiali militerești de la compania din locu”.⁴⁷⁵

Aflăm deci unele informații asupra organizației județului Zărand, de dinainte de înființarea districtelor, la 1854.

Comisarul cercului Zărand, care țintea locul prefectului (autonomia județului fusese desființată) era un domn, Steling; comisarul de sub cerc al Hălmaგიului, Brodner; iar al Băii de Criș, Orosz.

În Hălmaგიu exista și la acea dată armată, o companie cu mai mulți ofițeri. Cum ieșim din comună spre gară, după cotitură, se văd și acum ruinele fundamentului unei clădiri, despre care știu și azi oamenii că a fost cazarmă.

Dintre funcționarii români ai preturii Hălmaგიului din această epocă cunoaștem pe: Grațian Pop, originar din comuna Cărpinel (Bihor), care s-a căsătorit și a întemeiat familie în Hălmaგიu; pe Ioan Moldovan, originar dintr-o familie de comercianți din localitate și pe Hieronim Moga, fiul protopopului unit de aici, care la 1861, la primirea prefectului Pipoș, este intitulat „c. r. adjunct pretorial”.

Alexandru Șterca Șuluț, nobil de Cărpeniș, a fost notar în Aciua, apoi în Ciuciu, iar de la 1861 jude cercual în Hălmaგიu, unde trebuie să-l fi atras legături familiare. Nevasta protopopului unii din Hălmaგიu, cu numele Ecaterina născută Tobiaș, a fost vară de a mitropolitului Șterca Șuluț de la Blaj, din care familie se trăgea și Alexandru Șt. Șuluț.

Vom da cu altă ocazie și schițele biografice ale figurilor reprezentative.

Parohiile, numele preoților, numărul populației în anul 1857

Parohia	NUMELE PREOȚILOR	Numărul. sufletelor
Hălmaგიu Leștioara	Juda, Petru Moldovan, Ioan Arsenie Țircuș, I. Baican	1042

⁴⁷⁵ Arhiva episcopiei Arad, Nr. 229, 1852.

Bănești Cristești	Maxim Popovici	664
Luncșoara - Vâjdogi	George Popoviciu	689
Bodești Mnermigi	Solomon Nicoara	520
Tisa Leasa	Serafim Jula (Elias Moțica)	913
Ionești Țarmure	Mihaiu Mihuț	536
Ocișor Ociu	Samuil Ciorogariu, Ioan Trifan	805
Poenariu Țohești	Zenovie Jula	533
Hălmăgel Sârbi	Ioan Ștefea, J. Popoviciu, Gregoriu Gligorescu	1560
Obârșia Tărnăvița ⁴⁷⁶ Dobroț	Zaharia Borza, Arsenie Indrieș, Andreiu Indrieș,	765
Ciuciu Măgulicea	Adam Feier, Iosif Sirca, George Feier, Nicolae Sirca	1232
Lazuri Groși	George Leuca	748
Aciua	Teodor Văjdea	1036
Aciuța Poiana	Adam Jiva	757
Tălăgiu Budești	Nicolae Sirca	924
Pleșcuția	Nicolae Fărcaș	482
Vidra	Ioan Crainic	630
Dumbrava Răstoci Gura Văii	Pavel Sabo	927
Ionești	(mort)	418
Brusturi	Nicolae Budugan	596
		TOTAL 15827

⁴⁷⁶ Împreună cu Tărnăvița fiind luate într-o parohie și comunele Dobroț și Obârșia care azi aparțin jud. Hunedoara – reținem din totalul de 765 numai 270 pentru Tărnăvița atâta cu câte este trecută în proxima numărătoare de la 1869 și reducem cu 495.

Reducând cu 495 (Obârșia și Dobroț), numărul total al sufletelor în anul 1875 este de 15, 332⁴⁷⁷

Datele sunt culese din conspectul manuscris „Verzeichniss des geistlichen Standes mit Angabe der betreffenden Seesorgerstationen in der Arader nich unirten Diocese fuer das Jahr 1857” și este iscălit de episcopul diecezan, Procopiu Ivacicovici. Se găsește în arhiva episcopiei din Arad, anexă la Nr. 456-1850. Este concipiat în limba germană pentru că servea informații autorităților germane.

Organizarea românească a jud. Zărand la 1861

Prin abrogarea absolutismului, districtele (Staatshalterei) urmând să desființate, au fost numiți prefecți (comiți supremi) cu însărcinarea de a-și organiza județele, pe lângă respectarea principiului de egală îndreptățire a tuturor popoarelor, acest principiu fiind accentuat cu tărie, atât în diploma de la 20 octombrie 1860 cât și în toate autografele mai înainte date spre completare.

În felul acesta regiunile cu populație românească puteau să-și aleagă funcționari români și să-și decreteze limba românească ca limbă oficială a județelor.

Pentru a se da o mai bună expresie acestei intenții, au fost numiți și câțiva prefecți români, adevărat că prea puțini: Emanuil Gojdu la Lugoj, Ioan Bran de Leményi la Făgăraș, Sigismund Pop în districtul Chioarului și Ioan Pipoș în Zărand, care în această calitate au intrat și ca membri de drept în casa magnaților (senat) a parlamentului ungar.

Principiul acesta sfânt al egalei îndreptățiri, în conformitate cu spiritul vremii, nu s-a putut valida în Ungaria din pricina exclusivismului oligarhiei maghiare și, trebuie să recunoaștem și din pricina nepregătirii noastre politice, în care ne găseam acum pentru întâia oară pe frontul luptelor constituționale.

⁴⁷⁷ Cuprinde numai numărul credincioșilor ortodocși. Către aceștia trebuie să mai adaugăm ca români numărul uniților care nu puteau fi mai mare de 20-30 suflete: apoi numărul străinilor de limbă, care putea fi de 100-150 (nemeși unguri, și „beamterii”, adică slujbașii germane).

În schimb, ungurii dispuneau de numeroasa clasă a nemeșilor răspândiți prin toate satele, care au făcut școală politică în viața de stat, începând de sus din dieta țării și până jos în congregațiile comitatense, din care românii au fost izgoniți de veacuri.

Astfel s-a putut întâmpla, că neținându-se seama de forțele numerice ale românilor, funcționari români abia au putut reuși ici colea, cu excepția comitatelor Zărand, Caraș, Făgăraș și Năsăud, unde au putut pune mâna pe putere, de la început.

Constituirea jud. Zărand a decurs în următorul chip.⁴⁷⁸

Pe Ioan Pipoș, delegația de comite suprem al Zărandului l-a găsit în Ciucul săcuiesc, unde sub absolutism funcționase ca pretor cezaro crâiesc.

Mergând să-și ocupe noul post, în trecerea lui prin Brașov, a fost întâmpinat de românii de aici, care i-au făcut o călduroasă primire.

Oratorul delegației brașovene a fost George Bariț, care în cuvântarea-i de felicitare adresată lui Pipoș, a stăruit asupra importanței rolului ce-l așteaptă, din punct de vedere românesc. În răspuns, Pipoș a accentuat că nu cunoaște decât două datorințe: credința către maiestatea sa și apărarea intereselor națiunii sale.

În ziua de 19 martie 1861, noul prefect pășește pe teritoriul județului nostru și este întâmpinat cu alai la graniță.

De la început, ungurii sunt foarte agresivi chiar în discursurile de întâmpinare, neînțelegând să se încadreze în spiritul vremii. Conflictul izbucnește pe față în ședința de constituire, ținută la 28 martie. Ungurii adoptă în cele din urmă tactica de rezistență pasivă.

Iată cum relatează corespondentul unei reviste⁴⁷⁹ primirea lui Pipoș, după ce în introducere arată jertfele aduse de românii din acest județ în războiul civil, cifrându-le la două mii morți (față de 60 mii totalul populației) și 70 sate prefăcute în cenușă (din 98):

⁴⁷⁸ V. Păcățianu, *Cartea de aur*, vol. II, p. 581. 583 și în „Foaia pentru minte inimă și literatură”, Nr. 13 din 29 martie și Nr. 14 din 5 april, anul 1861. Passim.

⁴⁷⁹ „Foaia pentru minte, inimă și literatură”, Nr. 13 din 29 martie 1861. Passim.

„În 6/19 martie înainte amiazi pe la 9 ½ oare sosi Ilustritatea Sa, – petrecut de către mai mulți Domni români din Deva la confiniile Zărandului de către Deva; – unde fu întâmpinat de mai mulți Zărândeni, români, maghiari; inteligență și țărani, povăzuiți cu stindarde naționale.

Aci, mai întâiu, dintre Maghiari ridică cuvântul D.(omnul) Kirényi în limba maghiară, interpretând părerea de rău a Maghiarilor pentru că Ilustritatea Sa se întârzie cu sosirea, prin ce cășionă mai multe opintiri înârzii în orașul vieții constituționale.

După aceea cuvântă D. Frâncu, notar public, românește, cu o mâiestrită oratorie împodobită cu idei frumoase, adevăruri nediscutabile; descoperind bucuria cea mare a românilor zărândeni către persoana Ilustrității Sale; dar declarându i totodată că poporul român de aicea îl privește numai ca pe un comite suprem supus la guvernul transilvan, precum și Zărandul ca parte întregitoare a marelui principat al Transilvaniei.

Într-aceea zi, cam pe la orele 3 ¼ după amiazi, – înconjurat de călăreți cu stindarde naționale române și magiare, costumați după portul națiunilor respective, concomitatu de o mulțime de căruțe, între chiote de „să trăiască!” „Éljen!” și între bubuiturile treascurilor, – sosi Ilustritatea Sa în Baia de Criș, înaintea editiciului pretural comitatens în mijlocul unui popor de peste mai multe sute de inși.

Aicea îl întâmpină mai întâiu proprietarul nobil D. Ribiczey în limba maghiară declarând, că Magiarii hrănesc o deplină speranță că Ilustritatea Sa va fi cu dreaptă respectare cătră drepturile istorice, cătră trecutul legiuit, cătră legile din 1848 și reaplicarea vieții constituționale. La ce, Ilustritatea Sa cu atabilitate și blândețe replică, că se va sili din toate puterile sale, ca drepturile fiecărei națiuni deplin și nesticat să fie respectate și apărate, ca buna coînțelegere între națiuni, precum bunăstarea și propășirea comunei comitatense să se promoveze.

După aceasta se aietă într-un entusiasm înfocat cu glas răsunător notarul Șt. Suluț cu o cuvântare în limba română, descoperind nespusa bucurie și deplina încredere a poporului românesc către persoana Ilustrității Sale, amintind deodată și de suferințele, nedreptățile trecute, precum și aceea, că prin încercata anexare a comitatului Zărand cătră Ungaria, românilor li se întâmplă

un ceva „despre noi, fără noi”. Apoi fini orațiunea cu aceea că poporul român de la renumita înțelepciune a Ilustrății Sale sperează că va fi conlucrător, spre realizarea drepturilor națiunii române, ... spre bunăstarea, apărarea și înflorirea patriei comune.

A vorbit apoi protopopul Bașa în numele preoțimii.

Seara, la banchet încă s-au ridicat mai multe toasturi.

Comitele suprem Pipoș a ținut trei toasturi: pentru împărat, pentru înfrățirea națiunilor, în limba maghiară; iar pentru populația județului, în românește.

Ribiczey a vorbit pentru comitele suprem. Kirényi, pentru constituție, Frâncu iarăși pentru constituție făcând deosebire între constituția dreaptă și nedreaptă, argumentând pentru cea dreaptă. Cisar, pentru cancelaria aulică. Hieronim Moga, c. r. adjunct pretorial, pentru arhipăstoriei români. Notarul Șuluț, pentru comitele suprem, arhipăstoriei români, pentru Bariț și ceilalți conducători ai națiunii române și pentru sincera înfrățire româno-maghiară. Proprietarul Nagy Latzi, pentru românii de la Câmpie. (Nagy Latzi, trebuie să fi să fi fost român, vorbește pentru românii de la Câmpie, adică din Câmpia Ardealului, de unde erau originari mai mulți dintre cei prezenți, viitori slujbași ai Zărandului).

Interesant este discursul lui Spiridon Fetti, indicând starea de confuzie ce stăpânea mentalitatea unor intelectuali români din acea vreme.

Pe Spiridon Fetti îl găsim și mai târziu multă vreme activând în viața politică. Acesta ridică pocalul pentru poetul Vörösmarty, „... însemnând că aceasta ca maghiar a scris totdeauna magiarește în folosul națiunii sale, iară Românul de la Câmpie ca român se nevoește a deștepta Românul în limba maghiară lui străină și nu în cea românească a maicii sale, la ce maghiarii întonară *Szószat-ul*”⁴⁸⁰, imn patriotic de Vörösmarty.

Dacă nu va fi o greșeală în relatare, apoi aceasta ne amintește opinia lui Dragoș, parlamentarul lui Kossuth în tabăra lui Iancu, din drama dlui Lucian Blaga, care se împacă cu ideea că românii își vor pierde limba, mângâindu-se cu povestea biblică că la Babilon și așa

⁴⁸⁰ „Foaia pt. Minte” etc.. Nr. 13 din 29 martie 1861.

s-a pierdut adevărata limbă, iar cele de azi toate sunt limbi spurcate, prin urmare „creștinului adevărat îi e totuna ce limbă vorbește.”⁴⁸¹

Fetti s-a ridicat încă o dată închinând paharul în cinstea lui Andrei Mureșanu, „... pentru că aceasta, ca român, în folosul națiunii sale a scris totdeauna în limba maicii sale române, pre ce românii încă exaltați cântară „Desteaptă-te Române”, petrecuți de maestrul instrument muzical al genialului artist Șandor din Deva și al corului său”.

Pe ziua de 28 martie 1861 a fost convocată congregația comitatensă pentru soluționarea chestiunilor privitoare la reaplicarea constituției, adică punere în activitate a noii ordini administrative.

Deschiderea adunării a fost premersă de oficierea Chemării Duhului Sfânt în biserica românească din localitate.⁴⁸² Apoi lumea s-a adunat în curtea caselor comitatense, unde s-a prezentat și comitele suprem, invitat de o delegație compusă din trei români și trei unguri.

Comitele suprem a deschis adunarea în limba română, apoi în cea maghiară, ceea ce a dat prilej ungurului Kirényi să protesteze, argumentând că este ilegală procedura de a deschide congregația în limba română.

Amos Frâncu, constată că a procedat corect comitele suprem vorbind în limba covârșitoarei majorități și, nu într-o limbă înțeleasă aici numai de câteva persoane. Dovedește că legile Ungariei nu sunt valabile pentru județul acesta care aparține Transilvaniei.

Ungurul Ribiczei cere respectarea limbii maghiare ca limbă oficială.

⁴⁸¹ L. Blaga, *Avram Iancu, dramă*, Sibiu, 1934, p. 94.

⁴⁸² În Biserica greco-catolică, Biserica ortodoxă există numai din 1933 datorită muncii stăruitoare a preotului Nicolae Florea, actualul paroh, cu toate că această veche capitală de județ dintr-o regiune curat românească, la o populație totală de sub o mie de suflete avea două biserici maghiare și una română unită.

Pr. Nicolae Florea, născut în Rîșca la 1860. Afăcut 4 cl. gim. în Brad, V-VI în Beiuș; iar teologia în Sibiu, 1882-1885. A fost 41 ani preot în Rîșca, unde a reușit să înalțe o biserică nouă în 1925. Pentru vrednicia dovedită, în 1927 a fost ales preot în Baia de Criș, sediu de plasă, dar care până aici fusese afiliată la Rîșca. În scurtă vreme, bucurându-se de sprijinul intelectualilor, îi succede să înalțe și aici o frumoasă biserică ortodoxă.

Luptătorul naționalist de pe vremuri, i-a fost dat să se bucure de triumful acestei idei, iubit și apreciat în cercul său.

Dr. Iosif Hodoșiu propune ca limba română să fie decretată de limbă oficială a comitatului, respectându-se pe lângă ea și limba maghiară. Această propunere este susținută apoi pe rând prin cuvântările Hălmăgenilor. Au vorbit: protopopul gr. ort. Petru Moldovan, pp. gr. cat. Ioan Moga, Ieronim Moga și judele de mai apoi al Hălmagiului, Alexandru Șuluțiu.

Contele Tolgalagi face propunerea mijlocitoare în sensul ca ambele limbi să fie decretate limbi oficiale: cea română din respect față de populația județului, iar cea maghiară pe baza legii. Este însă combătut de unguri, care pretind exclusivitatea limbii maghiare.

Vorbește apoi Amos Frâncu, arătând că legile Ungariei nu pot fi octroate asupra Zărandului, neapartținând Ungariei.

Dr. Iosif Hodoșiu combate cu argumente puternice toate afirmațiile oratoriilor unguri.

Pe urmă, comitele suprem enunță concluzia: „Limba română se declară limbă oficioasă a comitatului pe baza votului majorității, dar se va respecta și limba maghiară”.

Proxima ședință a fost fixată pe 3 aprilie, adunarea ținându-se tot sub cerul liber, în curtea caselor comitatense. După verificarea procesului verbal al ședinței anterioare, se ridică Ribiczei și depune pe masa prezidențială un protest în numele maghiarilor, care cuprindea două puncte: congregația a fost deschisă în limba română, ceea ce este împotriva legii; limba română a fost decretată limbă oficială a comitatului, ceea ce este iarăși împotriva legii.

Nu i se dă importanță și se purcede la alegerea funcționarilor.

Au fost aleși următorii:

Vice comite: Dr. Iosif Hodășiu

Al doilea vice comite: Baló Mihály

Protonotar: Amos Frâncu

Vice notari: Gheorghe Secula și Dénes Iános

Fisc comitatens: Ieronim Moga

Vice fisc: Dr. E. Nemeș⁴⁸³

Fisc onorar: Petru Pavel

Juzi primari: László György și Kristyonyi Iános

⁴⁸³Eduard Nemeș tatăl actualului judecător din Baia Criș, Dr. Victor Nemeș.

Juzi de cerc: Fodor Ladislav, Nicolae Petcu, Alexandru Șuluțiu

Jurați: Gheorghe Moldovan⁴⁸⁴ Nicolae Barbu, Gábor Dániel, Tobia Mihailovici, Veres Albert

Perceptor: Anton Piciu⁴⁸⁵

Subperceptor: Anton Rozor, Nagy László

Raționiști: Kozma Lajos.

Arhivar: Vasile Cioban.

Fizic: Dr. Sigismund Reichenberger⁴⁸⁶

Chirurg: Lengyel István⁴⁸⁷

Căpitan de poliție: Ioan Moga

După cum vedem, românii au fost foarte prevenitori față de minoritari, oferindu-le destule locuri și aici, unde prea bine ar fi putut să-i neglijeze complet.

Dar și așa, pentru introducerea limbii române în administrație, Pipos a fost vehement atăcat de presa maghiară, căreia i se răspundea astfel:

„Domnilor! de ce nu voiți să fiți drepti în inima voastră? Art. XVI din legea de la 1848, pentru a cărei inviolabilitate pledați verzi și uscate, conține curat negru pe alb că în Partibus se poate introduce limba majorității în puterea propriilor statute ale comitatului, de limbă oficială”.

În toată Ungaria și Banat ați tratat română, ca pe o umbră de spini, n-ați respectat-o nici atâta cât pretinde învățătura creștinească față de deaproapele: „Ce ție nu ți place, altuia nu face”. Și acum dacă un bărbat cu inima la locul său, care-și stimează limba și națiunea și se folosește de dreptul nedisputat al majorității municipale și vă dovedește care este calea dreaptă a egalității chiar și în puterea concederilor legii din 1848, îl descrieți acum ca pe un bărbat dușman și revoluționar.

⁴⁸⁴Din Băița, tatăl d-lui Dr. Silviu Moldovan, preș. de tribunal din Arad, în pensie.

⁴⁸⁵Pietsch, german. Așa îl găsim scris la Dr. Pavel Oprișa în articolul *Influențarea gimnaziului*, publicat în *Monografia gimn. din Brad*, de Dr. I. Radu, Orăștie, 1920, p. 51.

⁴⁸⁶Prim medic județean în Baia de Criș până la desființare.

⁴⁸⁷Fost medic în Hălmagiu.

Hei! Acum vă înțelegem, Domnilor! La Dvoastră reacționar este sinonim cu orice nu e magiar sau magiaron: prin urmare care lucră drept și nu numai prefavorând pe Magiari, acela e reacționar”.

488

Ungurii nemulțumindu-se în situația de egali nici atunci când dâșii erau cei îngenunchiați, ne puteam închipui ce soartă ne-ar fi așteptat în cazul când ar fi triumfat revoluția lor. Și, se găsiseră mulți români naivi care s-au încrezut în sinceritatea lui Kossuth și a națiunii maghiare.

Abia acum se remarcă în lumina adevărată gestul lui Avram Iancu și moșilor săi, care ne-au mântuit de marea rușine istorică de a ne fi plecat de bună voie capul sub paloșul călăului. Căci, este vrednic de viață numai acel neam, care știe să lupte și să moară pentru libertate.

Pe ziua de 10 aprilie fusese convocată a treia ședință a congregației, dar nu s-a putut ține căci tocmai atunci sosise la Baia de Criș comisiunea emisă din minister pentru a ancheta excepțiunile cuprinse în protestul ungarilor, cât și pentru îndeplinirea formalităților de adnexare a judeșului, la Ungaria. Astfel adunarea a fost dizolvată. Românii au intrat și dâșii un protest împotriva procedurii comisiei.

În sfârșit, la 5 iunie, a sosit decretul prin care se recunoaște de legală adunarea constitutivă de la 28 martie, și hotărârile aduse atunci, cu restricția ca procesele verbale să fie redactate și în ungurește.

În acest spirit, respectându-se voința majorității, dar amenajându-se pe cât s-a putut și susceptibilitățile ungarilor, s-a făcut pe întreaga linie alegerile primarilor și a notarilor comunali, condus de către juzii cercuali.

Pentru a înțelege organizarea județului de la 1861, sunt necesare unele lămuriri.

Până la 1872, justiția nu era separată de administrație, cercurile (plășile) fiind totodată și judecătoria de ocol; iar județele (comitatele) îndeplineau și funcția de tribunale. Cei patru juzi cercuali, erau primpretorii de azi, adică conducătorii celor patru

⁴⁸⁸ „Foaia pentru inimă”, Nr. 14 din 5 aprilie, 1861.

cercuri în câte se împărțea comitatul Zărandului, iar cei patru juzi, câte unul de cerc, erau secunzii juzilor cercuali în materie de justiție.

Alexandru Șerca Șuluțiu a fost jude (pretor) al cercului Hălmagiului, iar de la 1872 judecător, șeful judecătoriei de ocol. Alți pretori au fost: Ladislau Fodor, Grațian Pop și Constantin Taloș, tatăl scriitoarei Constanța Hodoș.

Într-un timp, din cercul Hălmagiului s-a mai format un sub cerc cu sediul în Aciua; sub pretor a fost aici de la 1868, Danil Papp. Dintre notari amintim pe Nicolae Robu și Ilie Baltesu.

Dealtfel lista funcționarilor schimbându-se în continuu, cea ieșită din primele alegeri și înfățișată mai sus, este valabilă numai pentru acea dată. Unii dintre aleșii unguri n-au acceptat slujbele, nevoind să colaboreze cu românii.

Pe Ioan Pipoș îl găsim în funcție numai până la 1868, când a fost înlocuit prin contele Alexandru Haller⁴⁸⁹ care locuia în Oradea și se deplasa în județ numai pentru ședințele congregației. Conducerea efectivă a comitatului le revenea vice comiților Dr. Iosf Hodoșiu și Amos Frâncu.

La începutul anului 1873, comitele suprem Al. Haller este ridicat din postul său și numit în același post la Crasna. Noul prefect al Zărandului este Ferdinand Hössler⁴⁹⁰ un fost ofițer austriac, care în revoluția de la 1848/9 luptase împotriva ungarilor.

Cu memoriul la împăratul

Câteva săptămâni după aprobarea prealaltă a constituirii județului în ședințele congregației ținute în 2 și 3 iunie 1861, s-au desbătut probleme de mare însemnătate politică. S-a protestat împotriva unirii Transilvaniei cu Ungaria, împotriva intenției guvernului de a alipi Zărandul la Ungaria și s-a cerut aprobarea ținerii unui congres național, precum și convocarea dietei transilvănene.

Prin protestarea împotriva tendințelor unioniste ale guvernului ungar intelectualii noștri voiau să-și asigure poziția

⁴⁸⁹„Familia”, Nr. 44 din 16/28 dec. 1868.

⁴⁹⁰„Familia”, Nr. 7 din 18 feb. 1873.

cucerită în Zărand, favorabilă românismului, bine știind că în Transilvania independentă ungurii nu vor putea subjuga pe români.

Hotărârile aduse au fost cuprinse într-un memoriu și a fost însărcinată o delegație cu prezentarea lui la împăratul, în Viena. În această delegație au fost aleși, pe lângă autorul memoriului, Dr. Iosif Hodoșiu, trei Hălmăgeni: protopopul ortodox Petru Moldovan, protopopul unit Ioan Moga și fiul acestuia Ieronim Moga, cel din urmă probabil din conziderație că studiind la Viena cunoștea referințele locale.

Memoriul⁴⁹¹, adevărată operă retorică și temeinic documentat, dovedind vastele cunoștințe istorice și juridice ale autorului constă din două părți.

În partea întâia se dovedește cu lux de argumente că: „Transilvania, după dreptul istoric, după sancțiunea pragmatică și după toate legile de mai târziu, precum și după voința majorității popoarelor transilvane, -e o țară cu tot independentă de țara ungurească”, între care nu există alt raport decât acela că, „cel ce domnește aici în calitate de rege, acela domnește acolo în calitate de mare principe”.

Din argumentele cu care se combate legea votată în Cluj la 1848, remarcăm energicul protest: „Legea aceea a uniunii s-a făcut fără știrea, concursul și învoirea românilor, care fac 2/3 din locuitorii Transilvaniei, și așa e lucru monstruos ca minoritatea să decreteze și să impună legi majorității”.

În partea a doua, protestând împotriva alipirii Zărandului la Ungaria, se dovedește tot cu citarea diferitelor texte de legi, că „... până la 1848 Zărandul, atât de jure cât și de facto, s-a ținut de Transilvania”.

Alte motive invocate cuprine următorul aliniat:

„În legile țării ungurești nu este nici o umbră de garanție pentru susținerea autonomiei, a drepturilor municipale și a integrității comitatului nostru. Afară de aceasta, comitatul nostru, ca comitat al Transilvaniei are un drept pozitiv și real, pe care, adnexându-se la Ungaria l-ar pierde numai decât. Aceasta e dreptul cumpărării de sare cu un preț modest, cam pe jumătate cum este prețul sării în Ungaria.

⁴⁹¹Folosim textul publicat la V. Păcățianu, *Cartea de Aur*, vol. II, p. 585-592.

Mai este apoi și împrejurarea aceea că, comitatul nostru e locuit mai numai de români, și ei își văd pericolitatea toate interesele naționale dacă acest comitat s-ar încorpora la Ungaria, pentru că nicio lege ungară nu asigură pentru români drepturile de care ungurii se bucură de atâtea secole”.

De încheiere, memoriul se rezumă în următoarele cinci puncte.

A) „Maiestatea Voastră ces. reg. apostolică să vă îndurați a susține Transilvania în independența sa constituțională și în integritatea sa teritorială, și uniunea Transilvaniei cu Ungaria să nu o concedați.

B) Maiestatea Voastră să vă îndurați prea grațios a nu concede anexiunea comitatului Zărand cu Ungaria, ci să vă îndurați a-l susține și de aici înainte ca parte nedespărțită și întregită a Transilvaniei sub cancelaria aulică transilvană și sub guvernul și celelalte dicasterii transilvane, și de aceea Maiestatea Voastră să vă îndurați a dispensa comitatul Zărandului de a trimite vreodată deputați în dieta Ungariei.

C) Maiestatea Voastră să vă îndurați a concede românilor ținerea unui congres național.

D) Maiestatea Voastră să vă îndurați a convoca dieta Transilvaniei, în care să fie reprezentat și comitatul nostru Zărand, după uzul și ordinațiunea legilor transilvane de până acum.”

Memoriul a fost citit și primit în congregația de la 20 iulie, iar către sfârșitul lunii, delegația a pornit cu el la Viena, unde a și obținut o audiență la monarh în ziua de 12 august.

Împăratul i-a primit foarte afabil și a promis delegației că va ținea seamă de doleanțele expuse în adresă, căreia va dispune să i se dea cât mai curând rezoluție mulțumitoare. Rezoluțiunea a fost totuși *negativă*.

S-a convocat dieta Transilvaniei, însă numai la 1863, atunci când curtea din Viena avea nevoie să amenințe dn nou pe unguri cu românii.

Acum, când nu-și mai pot impune privilegiile de singurii diriguitori peste masele românești, nemeșii unguri din Zărand, reduși la adevărata lor valoare, împrășcă săgeți ironice, zeflemisind acțiunea românească.

Privitor la deputațiunea la Viena, o notiță din ziarul arădean „Alföld”⁴⁹² dă următoarea informație, care tradusă în românește sună astfel:

„Improvizata oficialitate a județului, creaturile cezaro-crăești ale lui Pipoș, spre indignarea intelectualității de aici, a plecat în deputațiune la Viena, pentru adnexarea Zărandului la Ardeal”.

Încheie pe nemțește: „Sonst keine Schmerzen?”- adică: „Altceva, nu vă mai doare?”

Înființarea gimnaziului din Brad, proprietatea protopopiatului Hălmagiu și al Zărandului⁴⁹³

Despre organizarea învățământului primar, operă inițiată cu frumoase succese reale abia acum în această epocă de renaștere națională, dată fiind complexitatea subiectului, ne vom ocupa într-un capitol separat. Ne mărginim a vorbi aici numai despre gimnaziul din Brad, care s-a zămislit din străduințele entuziaștilor luptători de la prefectura din Baia de Criș în colaborare cu metropolitul Șaguna, folosindu-ne de cercetările distinsului fost profesor al acestui gimnaziu, Dr. Pavel Oprișa.⁴⁹⁴

În „Elaboratul despre școli”⁴⁹⁵ înaintat secretarului ministerial Heufler la 1 iulie 1850 de către metropolitul Șaguna,

⁴⁹² „Alföld”, Nr. 3 din august, 1861.

⁴⁹³ Se numește până în prezent: pp. Zărandului; al doilea pp. de pe teritoriul fostului județ, pentru a se perpetua măcar în administrația bisericească numele istoricului județ.

⁴⁹⁴ *Vezi Monografia gimnaziului gr. or. din Brad, Orăștie, 1920* publicată de Dr. Ioan Radu, articolele *Înființarea gimnaziului* de Dr. Pavel Oprișa, p. 9-17 și *Biografia lui Ioan Pipoș*, de Dr. P. Oprișa și Dr. I. Radu, p. 104-130, ș. a.

Dr. Pavel Oprișa, născut în Țebea la 29 sept. 1861. Studii secundare: în Brad (cl. I-IV), Alba-Iulia (cl. V), Arad (cl. VI), Timișoara cl. VII-VIII și bacalaureatul la 1881; Universitatea la Budapesta (I. Română, latină și istoria) terminată la 1890. Rigurosul de doctor la 1892; Academia teologică, 1881-1884, în Sibiu. A funcționat ca profesor la gimnaziu din Brad de la 1890 până la 1927, când a trecut în pensie. Timp de peste 20 de ani Dr. Pavel Oprișa a fost figura culturală cea mai reprezentativă a Zărandului.

⁴⁹⁵ Dr. I. Lupaș, *Mitropolitul Andrei baron e Șaguna*, monografie, Sibiu, 1909, p. 167.

acesta cerea să se deschidă pe seama românilor din Zărand un gimnaziu superior în Brad și un gimnaziu real în Hălmagiu. Cât privește însă învățământul supraprimar nu s-a putut realiza sub durata absolutismului, decât o școală normală⁴⁹⁶ în Hălmagiu și alta în Brad.

Pe acele vremuri statul nu se angaja în cheltuieli de susținere a școlilor. Inițierea și susținerea acestora era lăsată în sarcina inițiativei particulare, a comunelor politice și a parohiilor. Nici nu se dădea voie să se deschidă școli, decât atunci când solicitanții puteau dovedi că dispun de suficiente surse materiale și pentru plata personalului didactic. Când autoritatea superioară mai era și rău intenționată, cum a fost și cazul gimnaziului din Brad care ajunsese a fi tradus în faptă numai la 1869, când influența nefastă a ungarilor a ajuns să se impună din nou prin formula dualismului, realizarea unei întreprinderi reclama enorme sacrificii de muncă. Și, aceste sacrificii au fost prezentate de către Ioan Pipoș comitele suprem, de către cei doi vice comiți Dr. Iosif Hodoș și Amos Frâncu, de către Sigismund Borlea deputatul Hălmagiului, secundați de un mare număr de preoți și alți intelectuali din județ, care timp de 6 ani fără întrerupere au muncit scriind rapoarte, întocmind statute, adunând ban cu ban și făcând intervenții la guvern pentru reușita cauzei.

Însuflețirea celor buni nu lipsea, însă banii se găseau cu greu.

La 1854 se făcuse un împrumut de stat, iar la 1858, din îndemnul preoțimii, satele noastre se învoiseră în principiu să-și cedeze obligațiunile aceluia împrumut pentru scopuri școlare, înțelegându-se în primul rând învățământul primar.

În prima ședință a comitatului restaurat ținută la 20 octombrie 1861 raportul chestiunilor școlare, protopopul Bașa, a făcut mai multe propuneri:

Împrumutul de stat să nu se distribue conform hotărârii de la 1858 numai școlilor centrale, ci și pentru un gimnaziu ortodox român, în care scop să se mai dea sureciul (dreptul de vânzare al băuturilor) de la toate comunele, pe trei luni.

⁴⁹⁶Un fel de școli supraprimare, nu în sezonul școlilor normale de azi, care se numeau preparandii.

Toate aceste venituri să constituie un fond comun din care să se plătească atât dascălii de la școlile centrale, cât și profesorii gimnaziului.

Să se ridice o școală normală și în Hălmațiu.

Comitetul comitatens (consiliul județean) să se pună în înțelegere cu scaunul episcopesc în cauze școlare, întrucât recunoscută fiind autonomia bisericească, dispozițiile fostului minister nu mai sunt în vigoare.

Congregația a hotărât cu însuflețire crearea fondului unui gimnaziu național, pentru augumentarea căruia mulți funcționari se obligară de bună voe să contribuie cu rate lunare, atât timp cât vor fi în slujbe.

Se vorbea de Hălmațiu, Baia de Criș, ori Brad, – localitatea unde ar fi să se întemeieze gimnaziul. O întâmplare norocoasă favoriză Bradul. Aici, în centrul comunei, se află o clădire solidă cu etaj, incendiată în revoluție și zăcând acum în părașină, acoperită cu tullei de porumb, cu ferestrele bătute în scânduri, în care proprietarul un bătrân fără copii ținea ospătărie în camerele mai bine ferite de stricăciuni.

După o ședință a soborului protopopesc ținută la Brad în iarna acestui an, 1861, în care se citiseră instrucțiunile școlare ale lui Șaguna, mai mulți preoți adunându-se la ospătăria lui Franț, Francisc Zawazki îl chema pe proprietar, aduseră vorba despre cumpărarea caselor acestuia pentru viitorul gimnaziu și conveniră la prețul de 2000 floreni, plătit în rate în curs de doi ani. Bunul Franț își rezerva doar dreptul să locuiască parterul și mai cerea ca după moartea lui și a soției sale Elena, să fie pomeniți printre binefăcătorii școlii.

Oricât de ieftină ar fi fost această achiziție: „2000 floreni... 5000 zloți... 6365 husoș, erau mulți bani pe vremea aceea, când banii erau puțini, iar institutele de credit și economii, lucruri neuzite. Numai bogătașii aveau bani, dar aceștia n-aveau inimă, n-aveau pricepere. Ei ascundeau galbini în pământ, prin lăzi și căldări, de unde îi scoteau, îi spălau, îi uscau la soare și se închinau lor, ca egiptenii la mătă”⁴⁹⁷.

⁴⁹⁷Dr. Pavel Oprișa în monografia citată, p. 10.

Pentru împlinirea prețului de cumpărare al caselor, s-a împărțit preoțimea după stare, repartizându-se asupra fiecărui preot sume de 30, 40, 50 floreni, în total 2190 fl. la 52 preoți din tractul Zărândului, în frunte cu protopopul Bașa.

Cu mare greutate, căci pe atunci preoțimea nu avea nici un fel de retribuție de la stat, au putut fi adunați banii și la 30 martie 1864 s-a încheiat contractul definitiv, casele fiind intabulate pe numele fondului școlar, respective, gimnaziul din Brad.

Astfel a fost soluționată problema localului.

În privința caracterului viitorului așezământ, lumea se împărți în două tabere: la îndemnul lui Șaguna, preoțimea ortodoxă reprezentantă a 90% din populația județului dorea un gimnaziu confesional ortodox; cealaltă tabără compusă mai ales din funcționarii județului ar fi dorit un gimnaziu național, adică interconfesional, la care ar fi aderat mai bucuroși și minoritățile.

Aveau și aceștia din urmă argumentele lor; obligațiile de stat erau ale comunelor în care intrau ca și coproprietari, deși în proporție disparentă, și greco-catolici și neromâni.

Ideea confesională era sugerată de mitropolitul Șaguna, care dăduse pp. Bașa instrucțiuni, scriindu-i între altele: „... Eu nu sunt pentru un gimnaziu național, ci confesional... Te poftesc așadar P. C. Ta, că dacă vrei gimnaziu, atunci să-l bazați pe caracter confesional de legea noastră; căci și așa, afară de prea puține popoare de alte religii, Zărândul este locuit de creștinii noștri; pregătește și preoțimea noastră întreagă și pe părintele protopop de legea noastră din Hălmașiu și, dacă or vrea unii altminterlea dintre mireni, să dea toată preoțimea protest; așa să povățuiți și pe fruntașii poporului...
„⁴⁹⁸

Șaguna înțelegea cum caracterul românesc al școlii nu va putea fi asigurat decât sub aripile protectoare ale bisericii. Aceasta reiese clar din scrisoarea adresată mai târziu lui Pipoș în chestia statutelor: „... Dacă am atins eu acolo și coarda caracterului confesional al gimnaziului, aceasta n-am făcut-o din vreo oarbă zelotipie către religiunea noastră, cu atât mai puțin spre vătămarea altei vreunei religii, sau spre înapoierea obiectului, ci am făcut-o cu

⁴⁹⁸ Actele cons. din Sibiu, Nr. 41/1861, după *Monografia*, p. 14.

aceea convingiune morală, că în chipul acesta vom înainta mai sigur treaba cestionată, dacă ne vom acomoda ordinațiunilor normative prescrise din partea regimului pentru gimnazii. Căci pe aceste ordinațiuni le-au făcut niște iezuiți în favoarea lor, și că nu le place iezuiților, când vrem ale aplica și noi pe baza egalei îndreptățiri, eu nu sum de vină.”⁴⁹⁹

Timpul a dovedit ce mare dreptate a avut Șaguna când a pus școlile sub scutul bisericii, apărându-le de ingerințe străine, prin simplul fapt că statul neîndrăznind să atace autonomia bisericii catolice, trebuia să respecte și biserica noastră, cu dreptul ei de a susține școlile.

Nu se putea însă trage la îndoială nici buna credință a „naționaliștilor” peste criteriul confesional, de la prefectura județului căroră Șaguna le trimitea următorul mesaj: „Întoarceți-vă la sistema prefiptă de regim și adoptată de biserica noastră”, apoi mai departe (scria ppului Bșa): „Spune aceasta și domnilor noștri comitatensi, căci știu, că d-lor n-au greșit din răutate, ci din zel prea mare”⁵⁰⁰

În timpul cât au durat aceste discuții între județ și scaunul episcopesc, s-au pus bazele fondului gimnazial și s-au desăvârșit după numeroase elaborări, continuu îndreptate de către Șaguna, statutele institutului.

În anul 1862, convocați de către oficiile protopopești și de către vice comitele județului, se întruniră reprezentanții tuturor comunelor din Zărand: la 20 februarie în Brad; la 4 martie în Bșița și la 18 martie în Hălmagiu, care după ce li s-a adus la cunoștință că preoțimea a cumpărat casele pentru gimnaziu, mai apoi citindu-li-se pastoralele lui Șaguna în chestiunea școlilor, au declarat pretutindeni în unanimitate, că se obligă a da împrumutul de stat din 1854, întrucât acela e proprietatea românilor, fie aceia ortodocși, fie uniți, spre formarea unui fond solid pentru un gimnaziu gr. ort. în Brad.

Prin această declarație s-a pus baza fondului gimnazial cu împrumutul de stat de 58, 200 floreni.

⁴⁹⁹ *Scrisoarea lui Șaguna către Pipos*, de la 23 aprilie 1865, *Monografia gimnaziului*, p. 121.

⁵⁰⁰ *Monografia gimnaziului*, p. 14. Passim.

Conducătorii mișcării temându-se că guvernul nu va accepta această declarație iscălită numai de reprezentanții comunelor, se horărâra să iasă la sate și, 98 de comune au fost bătute cu piciorul de către vicecomitetele Hodoșiu ori Frâncu, însoțiți de protopopul tractual care îmbărbăta poporul la jertfă, recomandându-i pe domnii de la județ ca pe trimișii lui Dumnezeu, ca să-i lumineze și să-i ducă la viață.

În anul următor, 1863, au fost terminate declarațiile de donare, făcute de bună voie întărite prin iscălitură proprie de către toți locuitorii interesați, confirmate în oficiile protopopești și la prefectura județului, care le-au provăzut cu sigiliile oficiale.

La anul 1864, comisia școlară a adus la cunoștința locotenenței regale decizia comunelor și prezentând cele 175 obligații de stat, ceru transcrierea lor pe numele fondului gimnazial.

Peste un an sosi răspunsul, nefavorabil, Guvernul cu data de 17 aprilie 1865 respinge „deocamdată” încuviințarea înstrăinării obligațiilor motivând că acelea constituie averea fundamentală a comunelor, din care vor fi împlinite nevoile comunelor, și căreia altă menire nu i s-ar putea da decât în cazuri excepționale când comunele ar fi bine situate din punct de vedere material. Trebuia să se dovedească ce altă avere au comunele, apoi să se arate bugetele acestora, indicând averea și datoria fiecăreia. Asemenea, trebuia să se mai dovedească cu certificate de la percepție, dacă fiecare comună și-a plătit dările, sau este în restanță cu ele. Se mai obiectează că din unele declarații nu reiese că proprietarii și-ar fi dăruit de bunăvoie obligațiunile. Se îndrumă comitatul, ca sub grea răspundere, să se abțină și de la cea mai mică silă sau presiune de orice natură. În sfârșit, fiindcă obligațiile se cedează pentru scopurile biserici ortodoxe, ordinul mai cerea să se arate pentru fiecare comună în ce fel vor fi despăgubiți locuitorii de alte confesiuni.

Se vedea cât de colo că prin formalismul său excesiv, guvernul intenționa să descurajeze pe solicitanți, și să-i facă să renunțe la nobilul lor plan. Dar, Pipoș nu era omul care să se dea bătut.

Cu răbdarea-i extraordinară susținută de o energie de fier, el reluă meticuloasa și uriașa muncă de la început și peste alt an, la 28 august 1866, el a putut înainta din nou maldărul de acte, toate în

perfectă ordine și însoțite de un bine întemeiat raport de cinci pagini in extenso, impecabil ca formă, fond și stil unguresc.

Toată lumea înțelegea că acum se dădea lupta decizivă.

Pipoș stăruise pe lângă guvern și în anul trecut, când fusese la deschiderea casei magnaților. Rugase în acest sens și pe alți prieteni cu influență pe lângă guvern să intervină în favorul chestiei. Iar acum aflând de la un prieten data la care este fixată dezbaterea chestiunii, rugă printr-o scrisoare și pe Șaguna, să intervină personal.

În felul acesta, cu data de 14 februarie 1868, guvernul a încuviințat donația. Făcându-se și dovada oficială că nici una din cele 98 comune nu restrează în dare către stat, la 28 noiembrie 1868, se îndeplini și cea din urmă formă: înscrierea obligațiilor pe numele fondului gimnazial.

Între timp se mai făcuse o achiziție prețioasă. La 28 aprilie 1863 a fost cumpărat la licitație publică din Mihăileni, de la văduva Csiszár cu prețul de 16, 700 floreni, care a dovedit de la început a fi un permanent și însemnat izvor de venit.

Statutele gimnaziului de atâtea ori refăcute părăsesc pentru acum ultima oară sesiunea comisiei școlare ținută în Baia de Criș la 8 februarie 1869. Ele sunt aprobate de ministrul instrucțiunii, baronul Eötvös la 14 iulie 1869.

Astfel gimnaziul și-a putut deschide clasele I și II în toamna anului 1869 ce elevii școlilor normale din Brad și Hălmagiu. Inaugurarea festivă s-a făcut la 21 maiu vechi, în ziua de Sfinții Constantin și Elena, patronii școlii. A participat la acea epocală serbare și Avram Iancu care prin citate din clasicii latini și elini a demonstrat importanța acestui institut pentru dezvoltarea culturală a poporului de pe valea Crișului Alb și din Munții Apuseni.

Ca să se vadă însuflețirea cu care îmbrățișa o seamă de idealști chestiunile obștești, amintim gestul lui Amos Frâncu, căruia oferindu-i-se un onorariu de 500 fl. Drept drept competențe de paușal și diurne pe mai mulți ani în calitate de președinte a comisiei școlare și care în calitate de avocat înfăptuise dificilul contract de cumpărare a moșiei de la Mihăileni, îl respinse cu cuvintele: „N-am muncit pentru bani, ci pentru cauză. Sunt răsplătit, că mi-a succes. Văd

aprsă lumina care va lumina veacul meu. Abzic de cei 500 fl. în favorul fondului gimnazial. Crească, înflorească!”⁵⁰¹

Mare a fost bucuria și mândria zărăndenilor de creația lor. Examenle de fine de an ale gimnaziului prilejuiau adevărate serbări culturale. Veneau bătrânii luptători să-și desfăteze sufletele, să rostească tineretului cuvinte de îmbărbătare și să distribuie celor merituoși premii în cărți și bani.

Înăsprindu-se relațiile politice cu guvernării țării, gimnaziul din Brad rămase tot numai cu cele patru clase inferioare și tot în clădirea veche, fără să se fi renunțat însă la idealul unui gimnaziu mare cu opt clase.

Adunându-se mai apoi fondurile necesare, în primăvara anului 1914, puțin numai înainte de izbucnirea războiului mondial, s-a încheiat contractul pentru clădirea unui măreț adăpost, cu prețul de 290000 coroane, care trebuia să fie terminat în doi ani, până la finalul anului 1915.

Cum, noi în Ardeal nu avem arhitecți și ca să nu se dea bani străinilor, construcția a fost încredințată arhitectului din România, Dușoiu, care și-a asociat pe ardeleanul Leucă. Războiul, a adus grave perturbări economice. Lipsa când cimentul, când fierul, când alte articole indispensabile. Dușoiu, ca cetățean străin, fusese internat din primele zile. Astfel monumentală clădire a fost terminată numai sub imperiul român, când gimnaziul a și fost complectat la opt clase, primind numele de: Liceul Avram Iancu.

„România de dincoace de Carpați”, văicărelile și uneltirile ungurești

Cu întronarea dictaturii militare și mai apoi a absolutismului funcționarii publici din Ungaria au fost supuși unui examen politic, fiecare având să-și justifice atitudinea avută în cursul revoluției. Cei ce compotasera cu insurgentii lui Kossuth împotriva dinastiei au fost înlocuiți cu elemente dovedite a fi rămase loiale, mai cu seama cu germani, foști ofițeri și gradați în armata austriacă. Pentru gradul de strajameșter (plutonier) era prea puțin postul de învățător, ei au intrat

⁵⁰¹ *Monografia gimnaziului*, p. 28.

la preturi și au rămas definitiv în magistratură și după 1872, când s-au organizat judecătoriale tribunalele independente de administrație.

În această epocă, de la 1850 până la 1860, au fost chemați și români în slujbele statului.

La 1861, prin restaurarea județelor, acolo unde românii s-au putut impune, cum a fost cazul la noi în Zărand, o nouă serie de români au pătruns în cariere publice.

Tot acum, se organizează pentru prima oară învățământul primar cu reale succese și prin aceasta satele câștigă alături de preoțime o nouă gardă de cărturari, învățătorimea.

Din corpul funcționarilor de la județ și preturi, totodată și instanțe judecătorești, alături de avocați, notari comunali, preoți și învățători, – se încheagă în Zărand o mândră falangă de cărturari, – limba românească punând stăpânire în toate domeniile vieții publice.

În sala de recepție a „fișpanului” Ioan Pipoș la Baia de Criș, se răsfața la loc de frunte un mare drapel românesc de mătasă cu ciucuri de aur. În chip simbolic, la ziua împăratului, pe casele comitatului, se arbora drapelul românesc spre Ardeal, iar spre Ungaria, drapelul unguresc.⁵⁰²

Zărandul devenise o mica republică românească.

Intellectualii de aici figurează ca publiciști apreciați, dar mai ales ca harnici colaboratori la revistele și ziarele de vremeuri.

Așa avem pe eruditul Dr. Iosif Hodoșiu, pe George Seculea, Sigismund Borlea, Ioan Simionașiu, Ioan Frâncu, Alexandru Moldovan din Hălmagiu, preotul Nicolae Butariu din Bodeștii Hălmagiului.

Caracteristică pentru gustul literar al acestei epoci este predilecția pentru genul umoristic. Bărbați serioși și de mare greutate se întrec în a colabora la Calicul și Gura Satului (continuarea din seria revistelor umoristice arădane: Tutti frutti, Strigoii, Umoristul), în care se făcea multă politică, biciuindu-se slăbiciunile celor slabi de înger, a renegaților. Așa găsim colaborând la Gura Satului pe Hodoșiu, Borlea, Ioan Frâncu.⁵⁰³

⁵⁰² *Monografia gimnaziului*, p. 109.

⁵⁰³ Lakatos Otto, *Arad története*, III, Arad, 1881, p. 107-108. Passim.

Începuse lumea să citească și să se informeze în viața de stat. Prilej de comentare a evenimentelor de notorietate publică, le prilejuiau intelectualilor de pe sate, zilele târgurilor săptămânale: sâmbata în Hălmațiu, miercuria în Baia de Criș și joia în Brad. În Hălmațiu, se adunau preoți și învățătorii la birtul lui Mitruț și discuțiile aprinse pe la amiază, după spartul târgului, se întindeau până târziu noaptea.

Zi de sărbătoare națională era 3/15 mai, în amintirea adunării de la 1848 de pe Câmpia libertății de la Blaj, împreună cu serbare câmpenească, așa zisele “maiale”, care s-au păstrat de către liceele românești până la preluarea imperiului.

Îată ce a însemnat un învățător din Hălmațiu despre maiatul de la 1861: „În anul 1861 în 3 Maiu sau slujit în Sfta biserică orașului Hălmațiu mulțumirea pentru că în a. 848 în 3/15 (mai) sau șters iobăgia și pentru aceea sau ținut slujbă cu țere monie eară după săvârșirea sfinteii liturghii am eșit adecă preoțimea, învățătorii cu școlarii, mai mulți orășeni și domni la pădure la Naiu. Scrisăm spre aducere aminte. Hălmațiu 3/15 mai 1861. Ioan Costina, mp. Învățător.”⁵⁰⁴

Zărandul avea două circumscripții electorale și ambele, tot timpul de la 1865 și până la 1875 (sesiunea durând până la 1878), au trimis numai deputați români naționaliști în dieta de la Pesta. La Hălmațiu a fost ales Sigismund Borlea la 1865, 1869, 1872 și 1875; asemenea la Brad, Dr. Iosif Hodășiu. Ultima alegere a acestuia, cea de la 1875, a fost contestată. Hodoșiu și Borlea deveniseră celebri dezbateri parlamentari și au rostit zeci de discursuri în parlamentul din Pesta, luând totdeauna apărarea intereselor românești.

Asemenea, în congresele naționale și bisericești, la toate ocaziile au avut rol de frunte purtătorii de cuvânt ai Zărandului. Pipoș, dar mai ales Borlea și Hodoș sunt pretutindeni unde se desbătea o chestiune de interes public, secundanți mai de multeori și de către Secula și Siminoășiu. Ei sunt colaboratori de seamă la toate marile înfăptuiri ca: înființarea Mitropoliei Ortodoxe, înființarea Asociației pentru cultura și literatura poporului român, înființarea

⁵⁰⁴)AMH. Fișa Nr. 76 din 25 decembrie 1934. Însemnarea făcută în „Apostolul” bisericii din Hălmațiu.

fondului de teatru. În plus, dânsii inițiază fondul pentru monumentul lui Avram Iancu.⁵⁰⁵

Când se discuta ideea teatrului românesc din Ardeal, la 1869 revista „Familia”⁵⁰⁶ a publicat drept articol de fond o scrisoare a preotului Nicolae Butariu, din care vom extrage câteva fraze pentru a demonstra spiritul de care erau animați părinții noștri față de treburile publice:

„Nobila ideie ce ați propus națiunii române, fondarea unui teatru național în *România de dincoace de Carpați*, vă face onoare pretutindenea, unde a putut străbate acea idee măreață...”

„Ah, spirite nobile, umbre mărețe ale strămoșilor noștri, care știți căștiga națiunii noastre onoarea și respectul Europei, unde să ne întâlnim cu voi, unde să conversăm cu voi, dacă nu în teatru...”

După ce propune ca preoțimea să poarte tasul prin biserici adunând ofrande pentru crearea fondului de teatru, încheie tot patetic:

„Veniți dară, fraților români, să dăm mână cu mână cu inimă română! Să părăsim nepăsarea și indiferentismul, să ne însuflețim și să ne interesăm mai mult de prosperarea, mărirea și gloria națiunii noastre! Veniți, să îngenunchiem în fața sacrului altar național, aducând fiecare sacrificiul ce mama noastră comună îl așteaptă de la noi. Veniți, să ne facem datoria, să înaintăm dulcea noastră națiune, care de secol stă îngenunchiată înaintea progresului altor națiuni, veniți s-o așezăm la locul ce-i compete în concertul popoarelor, la locul unde era odinioară. Să voim, și vom putea!”

În nota acestui idealism creator s-au făruiat toate redutele noastre de apăsare, inclusiv institutele de credit, sub scutul cărora ne-am putut menține intactă ființa națională până la izbăvirea din robia statului ungar.

Două mari manifestații naționale a mai produs Zărandul în epoca lui de înflorire: exhumare și reînmormântarea nefericitului nostru tribun, Ioan Buteanu, la 1869 și înmormântarea lui Avram Iancu. La 1872, manifestații care au zguduit profund sufletele întregului neam.

⁵⁰⁵ „Familia”, Nr. 47 din 1872.

⁵⁰⁶ „Familia” Nr. 38 din 3 oct., n. 1869.

Butariu îndrăzne să vorbească de „România de dincoace de Carpați”. Și nu întâzdar ungurii numeau din malițiozitate Zărândul de Dacia mică (Kis Dácia), căci glasul zărândenilor era auzit în toată țara și admirat de întreaga românie.

Zărândenii noștri se erijează și în postura de apărători ai latinității. În ședința din 18 feb. 1871, deputații Dr. Iosif Hodoș și Sigismund Borlea prezintă petiții din partea mai multor comune din Zărând prin care acestea cereau dietei să intervină, ca Franța să nu fie sfâșiată (în urma războiului cu Germania), - după ce în același sens în ședința anterioară din 27 febr., același lucru îl ceruse și deputatul Eugeniu Mocsonyi în numele comunei Sân-Nicolaul-Mare.⁵⁰⁷

„Domnii de români”, cum le zicea poporul, fiind o apariție nouă și neobișnuită, își botezau copiii dându-le cu predilecție nume latinești ca: Corneliu, Nepos, Romulus, Victor – copii lui Daniil Pap: Letiția, Sabin, Enea, Nerva, Ulpiu, Brutus, Roma-Victoria, – ai lui Hodoș: Sever, – ai lui George Secula; etc. etc.. Pentru a exhauria întreg repertoriul latin, se dădeau și nume duble.

De la ei le luară învățătorii, preoții, și apoi țaranii.

Prin aceasta, și în această epocă, se introduce în onomastica regiunii nomenclatura romană în locul celei slavone, de până aici.

Pier: Sigismund, Gelert, Arcadie, Ladislau – nume istorice împrumutate de intelectualii români din istoria Ungariei.

În această epocă s-a început și la noi românizarea numelui prin sufixul *escu*:

Taloș-Tălășescu; Balta-Baltescu; Popoviciu-Popescu (popa din Hălmăgel).

Comitatul Zărândului număra la 1846⁵⁰⁸ din totalul de 53,727 locuitori, 51,323 români și 826 țigani, tot de limba și credința românească, față de 710 maghiari, 822 germani și restul de 46, diverse alte neamuri. După cât cunoaștem noi situația din spusele bătrânilor, chiar și infima minoritate ungurească și nemțească, înțelegea și vorbea românește.

⁵⁰⁷Păcățianu, *Crtea de Aur*, vol. V, p. 502-508.

⁵⁰⁸Kozma Pál, *Zaránd vármegye leirása*, Cluj, 1848, p. 40.

Populația germană de aici consta din muncitorii mineri infiltrați în cursul veacurilor, dintre care cei mai vechi se și asimilaseră cu românii.

Între astfel de împrejurări, și când curtea din Viena accentua cu țările respectarea principiului de egală îndreptățire, este firesc ca acum Zărandul să se constituască în spiritul dorinței majorității românești. Ungurilor li se cedase un număr însemnat de slujbe. Actelor înaintate în ungurește, li se răspunde în aceeași limbă - astfel că dânșii nu ar fi avut motiv să se plângă de desconsiderarea din partea românilor.

Ungurii însă neînțelegând să recunoască dreptul de viață al românilor, au făcut o disperată opoziție oficialității românești din Baia de Criș.

Îndeosebi foarte nemulțumiți erau câțiva slujbași, despre care dovedindu-se că au comis atrocități față de români în cursul revoluției, nu au putut fi menținuți în serviciu.

Aceștia în urma lor neputincioasă nu s-au sfiit a recurge și la uneltiri criminale.

Un atentat la viața lui Pipoș și Hodoșiu, ce avea să se producă la podul de la Delniță, pe când aceștia se întorceau singuri într-o noapte întunecoasă, de la Vața, la Baia de Criș, a fost evitat numai grație vigilenței haiducului de comitat, Pătruț Belei.⁵⁰⁹

Când la 16 ianuarie 1870 muri subtil în Baia de Criș în vârstă de 26 ani Alexandru Moldovan⁵¹⁰ vice notar comitatens, înmormântat de ai săi în Hălmăgiu de unde era de naștere, la 19 ian., toată lumea a crezut că a fost otrăvit de unguri. Cazul, fie că a fost

⁵⁰⁹ *Monografia gimnaziului din Brad*, p. 110.

⁵¹⁰ „Familia”, Nr. 3 din 18/30, 1870, publicată afară de știrea morții și câteva informații asupra activității acestuia:

„Repaosul june amic a fost un timp mai îndelungat colaboratoriu intern la foile noastre, iară mai târziu depărându-se din Pesta până la fine, unul dintre cei mai diligenți colaboratori externi; încât încă în numărul penultim al „Gurei satului” apărut după moartea sa –scrisoarea lui Păcală – a curs din pana lui. Ultima lucrea a sa pentru „Familia” a apărut în numărul 48 anul trecut. Noi am pierdut prin ele un amic fidel, un colaborator diligint și națiunea pe un fiu devotat al ei”.

sau nu adevărat, prin faptul că bănuiala a existat și subzistă până azi⁵¹¹, ne dovedește tensiunea raportului dintre români și unguri.

Se vorbea pe vremuri și de alte cazuri de atentate de acest fel comise de unguri comise împotriva intelectualilor români.

Așa, Iudita Secula (soția lui George Secula, vicenotarul comitatens) în memoriile⁵¹² sale, vorbind despre tinerii care au luat parte la adunarea despre Câmpia libertății (3/15 mai, 1848) amintește că doi frați Murășanu și Arpady, au fost otrăviți de unguri în hotelul Szent-Péter din Alba-Iulia; iar Corneli, jurist, a fost otrăvit la Turda.

Spicuiind presa maghiară contemporană vom găsi mereu notițe malițioase la adresa conducerii românești a Zărandului, la început insinuatoare pe ton de văicăreală, trecând mai târziu în atacuri fățișe.

Cum, noii funcționari români întreceau în pregătire științifică pe foștii slujbași recrutați din nemeșii unguri din regiune, despre constituirea de la 1861, aceștia scriu între altele următoarele: „...s-a constituit oficialitatea constituțională a jud. Zărand, încropită (összerakott) din doctori și nedoctori iar oamenii cu experiență de acolo, neavând ce face au fost siliți să se retragă în căminurile lor ungurești.”⁵¹³

Aluziile de doctori și nedoctori privesc doctoratele în drept ale juriștilor români, de care titluri nemeșii noștri de aici nu se puteau mândri, singurul merit ce și-l atribuia fiind cel de „oameni experienței” (gyakorlat emberei)”.
Și, prostia era un titlu de mândrie, când ea era ungurească, pe când românul nu scăpa de hulă, nici cu cele mai strălucite diplome, care tot valah prost trebuia să rămână.

Aceasta era mentalitatea îngustă a ignorantului nemeș ungar de la periferie.

⁵¹¹ AMH. FișaNr. 70 din 10 VI 1935. Inf. Paradcheva Moldovann. Țircuș, înv. pens. În Hălmaგიu, în etate de 84 ani. Al. Moldovan a fost fratele bărbatului ei, Gheorghe Moldovan.

⁵¹²Iudita Secula n. Truția, *Din vremuri apuse*, Ed. Minerva, București, 1899, p. 19-20.

⁵¹³) „Alföld” din Arad, Nr. din 28 decembrie 1861.

În cătușele dualismului austro-ungar, de la 1867

Până aici românii au cerut zadarnic convocarea dietei ardelenne.

Acum însă că ungurii se țin tari în tratativele cu coroana și nu voiesc să trimită delegați în senatul imperial, – diplomația vieneză se folosește din nou de români pentru a-i presa și umple cu ardeleni golul ivit în senat prin abținerea ungarilor.

În acest scop, prin rescriptul datat la 21 aprilie 1861, pe neașteptate, a fost convocată dieta Ardealului în Sibiu.

Deoarece între chestiunile ce aveau să fie desbătute în acea dietă, figura ca prim punct „*Efektuirea (Durchfuerung) egalei îndreptățiri a națiunii române și a confesiunilor ei*”, românii primiră acest rescript cu mare însuflețire și se puseră pe lucru în alegeri.

În preajma deschiderii dietei românii aveau 59 deputați, ungurii și secuii 54, iar sașii 43. Românii deci întrunind cele mai multe mandate, dâșii formau partidul guvernamental. Zărândul aparținând acum Ungariei, n-a trimis deputați. Îl găsim însă pe Dr. Iosif Hodoș, deputat în dieta de la Sibiu, ales undeva în Ardeal.

După cum li se ceruse, dieta Ardealului a trimis 27 deputați, români și sași în senatul imperial, care a și funcționat în această compoziție până în sesiunea a treia, în anul 1865, când la 27 iulie a fost închis pe neașteptate. Fuseseră suspendate discuțiile la un obiect de mare importanță, bugetul anului viitor, ceea lăsa de bănuțcă evenimente grave se află în curs de desfășurare. Au plecat românii noștri acasă în Ardeal și nici n-au mai fost chemați la Viena.

Împăratul și tânăra sa soție au făcut o vizită de curtoazie în capitala Ungariei. Împăratul s-a prezentat în uniformă de husar ungar, iar împărăteasa în costum național unguresc. În discurs împăratul adresa cuvinte măgulitoare către „nobila și cavaleriasca națiune maghiară”. Atâta le-au trebuit ungarilor, și-au făcut perechiile imperiale o primire grandioasă.

Urmarea a fost că împăratul convoacă încă în anul acesta dieta Ungariei, care avea să pregătească serbările încoronării. Acum

se aleg, în toamna anului 1865, de deputați: Sigismund Borlea la Hălmațiu și Dr. Iosif Hodoș la Brad.⁵¹⁴

În anul următor, 1866, monarhia este din nou hărțuită de către prusieci și italieni. Față de italieni, pierde provincia Veneția. O bat și prusieci la Königratz în Boemia, unde în ziua de 3 iulie 1866, armata austriacă lasă pe câmpul de luptă 21 mii de morți și răniți. Mult sânge românesc s-a vărsat în aceste războaie condamnate din început pentru a fi pierdute.

„Cânecreț” (Königratz) și azi mai este pomenit de bătrânii din regiunea Hălmațiuului pentru bătaia de la 1866, căci erau mulți cei chemați sub arme și pe vremea aceea. Spre exemplu, din comuna Bodești, cu o populație de vreo 400 suflete, 8 inși au fost la luptă, din care doi nu s-au mai întors.⁵¹⁵

Din Hălmațiu, a căzut mort în acea luptă și Iarie Moga, fiul protopopului unit.⁵¹⁶

Sub acest augur de cobe purtătoare de nenoroc pentru români și celelalte naționalități s-a făcut împăcarea ungarilor cu dinastia. Se reglementară prin legi raporturile dintre forțele constitutive ale monarhiei și în 8 iulie 1867, împăratul Francisc Iosif I își face intrarea în Buda și se încoronează de rege al Ungariei, pecetluind prin aceasta în mod solemn noua formulă de viață a monarhiei: *Dualismul austro-ungar*.

În sensul acestei formule echilibrul monarhiei se bazează pe înțelegerea celor două națiuni politice, care singure au dreptul la viață națională. Toate celelalte neamuri din Austria sunt aservite germanilor; iar cele din Ungaria, maghiarilor. Neamurile ne-maghiare

⁵¹⁴ Alegerile s-au făcut în baza legii din 1848 care trata mașter pe români, așa că în Ardeal au reușit numai 15. Români din Banat și Ungaria au trimis 24 deputați.

⁵¹⁵ AMH. Fișa Nr. 71 din 1 XI 1935. Informatorul Petru Butariu din Boești fiind de 11 ani pe atunci, spune că au venit prin Bodești mai mulți feciori și din Vidra și alte sate și s-a format o ceartă și au plecat la Deva. Din Bodești au plecat opt inși: Gheorghită de la Florești, * Ianăș fratele lui Băltescu, Petru Catanașu, Sandru lui Criștina de la Hânsești, * Arsenie a Borițoaii, Oanea de la Florești și frații Toader și Isailă a Rujăniții. Au murit la „Cânecreț” Ianăș fratele lui Băltescu și Arsănie a Borițoaii, cei notați cu *.

⁵¹⁶ AMH. Fișa Nr. 82 din 21 I 1936. Informator Titus Fodor, agronom, municipiul Cluj.

sunt „naționalități” (nemzetiség) menite să se contopească cu „națiunea” (nemzet) maghiară.

Mai ciudată era situația în Ungaria, unde prin anii 1848 existau la 5 milioane maghiari 8 milioane neamuri nemaghiare⁵¹⁷. Prin urmare 5 milioane de unguri trebuiau să înghită 8 milioane neunguri.

Pactul germano-maghiar de la 1867 produse mare desamăgire în sânul celorlalte popoare, care se vedeau trădate de împărat, acestea dorind o federalizare a monarhiei reprezentată prin toate popoarele ei. În acest sens încep a reacționa îndeosebi cehii în Austria și românii în Ardeal.

Rezistența noastră este mai energetică acum, căci sub durata absolutismului și în baza legii de inerție a avântului pornit până către 1875, când intră în arena politică a Ungariei faimosul „zdrobitor de naționalități”, contele Coloman Tisa, scăpați de sub genunchiul nemeșilor unguri, sub privirile încruntate dar neputincioase ale acestora, am făcut pe toate terenurile simțitoare progrese față de epoca de dinainte de 1848.

În această epocă ne-am putut înfirișa o organizație școlară. În Ținutul Hălmaგიului cu același număr de școli deschise între anii 1850 și 1875, – 16 școli la 34 comune, – am rămas până la trecerea sub Imperiul Român.

Nemuritorului mitropolit și iscusit bărbat de stat, Andrei Șaguna, ridicat la rangul de baron, îi succede la 1864 reînființarea Mitropoliei Ortodoxe, pe care o înzestră la 1868 cu acel minunat „Statut Organic”, care permițând o largă participare a laicilor în conducerea bisericii, crea din sinoadele eparhiale veritabile mici parlamente românești.

Pentru difuzarea culturii naționale se înființează la 1861 Asociațiunea Astra, și se pune baza unui Fond de teatru.

Ia avânt și presa politică. publicațiilor mai vechi se alătură „Federațiunea” (1868-1876), combătând îndeosebi formula nenorocită a dualismului și militând pentru federalizarea monarhiei.

Cu drept cuvânt putem afirma, că întreaga noastră rezistență din ultimul pătrar de veac al sec. XIX și până la războiul mondial se

⁵¹⁷Eckhart Ferencz, *Magyarországtörténete*, Budapest, 1935, p. 250.

consumă din capitalul de bunuri naționale realizate în această epocă de relativă libertate națională.

Întâia victimă a dualismului: comitele suprem, Ioan Pipoș

În dată ce unгурii au ajuns din nou la putere, prin inaugurarea dualismului la 1867, Ioan Pipoș a fost înlăturat din fruntea județului Zărand.

Mai fuseseră ei destituiți și alți prefecți atunci, dar felul barbar cum s-a procedat cu Ioan Pipoș este unic, denotând pe de o parte ura ce i-o purtau unгурii, iar pe de altă parte vinovata nepăsare a curții din Viena față de cel ce o servise cu atâta cinste și devotament.

Ioan Pipoș a fost un funcționar model.⁵¹⁸ Trăind astfel o viață de înaltă moralitate pusă exclusiv în serviciul binelui obștesc, el rămăsese sărac, împovărat cu o familie numeroasă de zece copii, acum când este dat afară din slujbă.

Mai întâi Pipoș a fost pus în disponibilitate și, contrar uzului de până aici, lăsat fără nici o leafă timp de patru luni. Apoi i s-a votat o pensie de batjocoră de 400 floreni, anual.

Omul bogat din naștere și mândru din totdeauna care fusese Pipoș, este acum nevoit să se umilească cerând audiențe și înaintând

⁵¹⁸ Ioan Pipoș s-a născut la 1822 în Hondol din jud. învecinat al Hunedoarei, unde un strămoș al lui venise ca minier din com. Țebea.

Tată lui, Petru Pipoș, care era protopop și bogat proprietar de mine de aur, a ținut ca doi dintre cei patru copii ai săi să studieze și montanistica. Astfel, Ioan și fratele său Victor, după ce și au făcut dreptul în Cluj, au terminat și academia montanică din Schemnitz, întreprinzând apoi o călătorie de studii prin Austria, Salzburg, Tirol și Italia.

În 1847 Ioan Pipoș a intrat ca practicant la tribunalul montan din Zlagna, de unde în 1848 fu trecut la tezauriatul Ardealului, în Sibiu. Aici l-au ajuns evenimentele revoluției și a fost ales membru în „comitetul permanent”. Când Ardealul fu ocupat de revoluționarii lui Kossuth, Pipoș s-a refugiat în Principate.

În absolutism, Pipoș a fost numit întâiu comisar adjunct al districtului Deva, de la 1852 adjunct la tribunalul din Făgăraș, apoi consilier la tribunalul din Sângeorgiu Săcuiesc. La 1853 i s-a încredințat postul de prefect (Vorstehrer) al districtului săcuiesc Ciuc-Cozmaș, unde la 1861 l-a găsit numirea de comite suprem al Zărandului.

memorii, pentru îmbunătățirea pensiei, care i se ridică în sfârșit la 600 fl.

Mai târziu, la intervențiile energice ale deputatului Sigismund Bordea și poate și la insistența personală a lui Șaguna și a lui Mocioni, i s-au mai adăugat încă 200 fl. Dar nici această pensie de 800 fl. nu făcea nici pe jumătate din ceea ce-i competea legal și în conformitate cu subsidiile de care se împărtășiseră ceilalți foști prefecți.

Toate reclamațiile lui la guvern și împărat au rămas zadarnice. Ministrul ungar Wenkheim îi răspundea: „De, nu-i vina noastră; țara-i săracă!” Împăratul pe care ei îi slujise cu atâta devotament îl amână mereu cu: „Fii pe pace, mă voiu interesa! (Seien Sie nur beruhigt, ich werde mir schon Bericht erstatten lassen!),- adică se va interesa de la cei ce spuneau că nu-i vina lor și că nu pot.

Vicepreședintele Curții de Conturi, Hosu, care cunoștea foarte bine situația și pe toți comiții supremi care au fost pensionați la 1868, spunea pe la 1889:

„Ce penziuni frumoase s-au dat atunci ungarilor! Chiar românii și sașii, care au fost, toți au căpătat cât li s-a căzut, – au fost foarte darnici sub „elsö miniszteriu” – numai cu bietul Pipoș au fost atât de zgârciți!”

Însuși cel mai aprig dușman al lui, frunțașul Ungur de la Baia de Criș, Ribiczei, se exprimase: „Zău, nedemn s-au purtat cu el. Iată un om, care și-a jertfit familia pentru neam! Ce bărbat integru, ce suflet nobil – păcat, că e Valah”.⁵¹⁹

Astfel năpăstuit, Ioan Pipoș a fost nevoit ca acum în pragul bătrâneții să facă cenzura de avocat, deschizându-și cancelarie în Deva, la anul 1869. În 1875 s-a mutat în Alba-Iulia unde a și murit în anul 1888 și a fost înmormântat în cavoul familiar din Hondol.

Ioan Pipoș prin distinsele sale calități sufletești înăscute cât și prin temeinicele sale cunoștințe juridice, a făcut cinste și tagmei avocaților în care a activat timp de aproape douăzeci de ani.

⁵¹⁹*Biografia lui I.Pipoș*, articolul d-lor Dr. P. Oprișa și Dr. I. Radu, publicat în *Monografia gimnaziului din Brad*, p.128. Toate citatele de aici.

Deși avea o numeroasă clientelă, aceasta fiind recrutată mai ales dintre țărani români, Pipoș mulțumindu-se cu onorarii modeste, uneori servindu-i chiar gratuit, a rămas până la sfârșitul vieții în condiții materiale modeste. Aceasta însă nu-l împiedica să sprijine după putință toate acțiunile naționale. De la 1875 până la moarte a cunoscut Despărțământul Astrei din Alba-Iulia și a fost vicepreședintele baroului avocaților.

Există mai presus de toate o morală. Altruismul lui Ioan Pipoș n-a rămas nerăsplătit de cel ce conduce destinele omului.

Numeroasa lui familie, bucurându-se de bunul nume al părintelui, a fost sprijinită cu stipendii la studii și s-a încadrat frumos în viața noastră publică; Șaguna, Mocioni, Laureanu, Tache Ionescu, fiindu-le protectorii.

Doi dintre copiii lui au ajuns profesori în România; Ioan, la Bârlad.

Cazul preotului Butariu și o nouă adresă a comitatului, în 1869

Exhumarea și creștina înmormântare a osemintelor lui Buteanu, întâmplată la 10 septembrie 1869, a stârnit largi valori de protestare din parte maghiarimii, care se împiedeca mai ales în discursul rostit cu acea ocazie de către preotul Nicolae Butariu din Bodești, acuzat că a ațâțat împotriva statului și că ar fi primit prin poștă din Italia manifeste revoluționare.

Acest incident este relevat de către V. Păcățianu⁵²⁰ în urmatorul chip:

„Româneasca serbare nu a rămas însă fără urmări. În contra preotului Nicolae Butariu din Bodești s-a pornit cercetare pe motivul că a ațâțat poporul în contra națiunii maghiare. A mers de la Arad comisiune la fața locului cu procurorul în frunte și s-a făcut perchezițiile domiciliară la casa preotului Butariu pe motivul că ar avea proclamațiuni primite din Italia.

Guvernul, la raportul ce i s-a făcut din partea comitelui suprem Haller din Zărand, a trimis apoi la fața locului un procuror din centru ca să deie de urmele proclamațiilor. Preotul Butariu

⁵²⁰V. Păcățianu, *Cartea de Aur*, vol V, p. 226-227.

primise, de fapt trei proclamațiuni prin poștă, dar le-a predat imediat solgabirăului, iar altele în casa sa nu s-au mai aflat. Procurorul extinsese cercetarea și asupra lui Balint și Axente Sever⁵²¹ și a fost tras în cercetare și preotul Ioan Giurca, dar nu s-a putut dovedi nimica.

Cu chestea aceasta s-a ocupat însăși adunarea municipală a comitatului Zărand în ședințele din 6 și 7 decembrie 1869, când la propunerea vicecomitelui Frâncu a hotărât să se trimită adresă guvernului, în care să se reducă motivele cercetării acestea la adevărata lor valoare și să se arate guvernului adevăratele cauze ale nemulțumirii poporului din acest comitat.

Proiectul de adresă care era gata concipiat din cartea lui Secula s-a votat imediat.”

După ce în partea întâia a adresei⁵²² se arată netemeinicia acuzelor aduse preotului Butariu, în partea a doua, folosindu-se de interesul ce-l poartă guvernul liniștirii poporului, congregația comitatensă găsește binevenit prilejul să-și verse tot focul ce o ardea spunând:

„... că dacă sunt nemulțumiri și neîndestuliri în popor, acelea provin cu totul din alte cauze și ne ținem de datorința patriotică a le releva înaltului guvern, în sinceritatea inimii noastre și mărturisim că *da*, are poporul nemulțumiri și neîndestuliri, acestea provin din următoarele:

Chestiunea naționalităților, în care este creată o lege și sancționată de domnitorul, această lege, pe care de alminterea o respectăm ca atare, nu mulțumește pretensiunile a multor patrioți, și această nemulțumire manifestă în însaș camera și în opinia publică o știe lumea și înaltul guvern și noi între barierele legii vom nizu totdeauna, ca această lege cuprinsă în articolul dietal 44 din 1868 să se înlocuiască cu alta, prin care această chestiune vitală în patria noastră să câștige o soluțiune mai nimerită, mai fericită și cu care sa fie pe deplin mulțumite toate națiunile patriei. Și când, Înalt Ministeriu, vă descoperim această ramă usturătoare, nu putem omite,

⁵²¹ Protopopul Simeon Balint și Axente Sever, tribunii de la 1848, fuseseră și ei de față la înmormântarea lui Buteanu.

⁵²² Publicată la V. Păcățianu, *Cartea de Aur*, vol. V, p. 228-229.

ca să nu vă rugăm cu tot respectul, să binevoiți a face dispozițiunile necesare legale pentru schimbarea legii memorate despre naționalități, pentru ca să binemeritați de bunul public al patriei mult iubite”.

Se trece apoi la chestiunea unirii Ardealului cu Ungaria:

„Întocmai, înalt ministeriu, este și legea despre *Uniunea Transilvaniei*, compilată în art. de lege 43 din anul 1868 câte nemulțumiri a produs și aceasta, este atât de comun cunoscut, încât ar fi prea de prisos să le mai împrăștiăm.

Lucru constat însă afară de toată îndoiala este, că nemulțumirile față de această lege există, că acelea nu se pot vindeca cu succes, decât prin abrogarea acelei legi și înlocuirea ei cu alta în această chestiune, care să satisfacă justelor și echitabilelor pretenziuni generale, și să multumească pe toți patrioții deopotrivă, căci atunci și numai atunci, cu spiritele odihnite, cu pretenții îndeslutate, această patrie frumoasă se va putea arăta la locul și considerațiunea ce o merită după pozițiunea și importanța sa, în concertul țărilor din imperiu și din lumea civilizată”.

„Venim drept aceea cu patriotic devotament a cere să aveți bunăvoință a face pașii legali și pentru abrogarea legii din chestiune și instituirea alteia în locul ei cu concursul majorității locuitorilor din Transilvania, astmod fiind echitabilă și legală procederea, pentru ca să producă rezultate mai corespunzătoare și mai îndestulatoare”.

Cum se schimba vremurile! Ai noștri nu erau mulțumiți nici cu celebra lege a naționalităților de la 1868, pe care mai târziu zadarnic ceream să fie aplicată. Este știut că guvernele ungurești nu au aplicat această lege tocmai fiindcă fusese inspirată de un spirit prea liberal față de naționalități - după concepția lor, care ar fi dorit o imediată desființare a popoarelor nemaghiare.

Pentru ținuta sa intrasigentă, preotul Nicolae Butariu a îndurat și temniță.

În toamna anului 1874 fiind închis la Baia de Criș, dându-i-se spre mângâiere să cetească o carte de predicide P. Maior; la predica de la 6 decembrie – sârbatoarea Sf. Nicolae, ziua lui onomastică – a însemnat următoarele: „*Suvenir*. Întru adevăr trista și dorerosă este și va fi pentru mine ziua de 6 Decembre 1874, care încă a înmultit dilele suferințelor mele, aflându-me în arest

incuisionalul la comitalu. Oh! Eu plâng acum! Și nu știu de voi
mai ride ore în aceasã viaã? Preotulu din Bodesci, Nicolae Butariu,
m.p.⁵²³.

Desfiinãarea jud. Zãrand, la 1876

Zãrandulu a fost un vechi și mare comital românesc, numit
si comitalul, „varmeghia” Crișulu⁵²⁴ aparținând când Ungariei, când
Ardealulu.

La 1561 se pomenește că și cetatea Giulia (în comitalul
Bichiș de mai târziu) împreună cu satele sale aparține Zãrandulu⁵²⁵.

Comitalul Zãrandulu a fost mereu depozat de teritoriile de
la vest mai mult în favoarea comitalulu Arad.

Din recensãmântul întreprins la 1715 și repetat la 1720⁵²⁶
vedem că Zãrandul este recenzat cu Ungaria și că se întindea până la
Șiria, având urmãtoarele patru plãși (districte): Zãrand, Ineu,
Hãlmațiu și Brad⁵²⁷.

La 1746 i s-au luat și atribuit comitalulu Arad cele mai mari
districte de șes: Zãrandul si Ineu⁵²⁸. De la aceasã datã comitalul
Zãrand se reduce la districtele muntoase, Hãlmațiu și Brad, cu 98
sate, care pe la 1846⁵²⁹ se împart în patru plãși: Hãlmațiu, Baia de
Criș, Ribița și Brad, aparținând Ardealulu.

La 1861 Zãrandul a fost încorporat din nou Ungariei.

⁵²³AMH. Fișã Nr. 81 din 16 ianuarie 1936. Informator preotul Nicolae Florea din
Baia de Criș, în a cãrui posesiune se aflã cartea cu inscripãia.

⁵²⁴Silvestru Moldovan, *Zãrandul și Munții Apuseni ai Ardealulu*, Sibiu, 1898, p. 40.

⁵²⁵În „Anul 1561. Registrum secundi Subsidii Sacrae Caesar. Raeque Mattis. Etc
”, publicat în monografia Kozma, p. 12-33, gãsım în Zãrand urmãtoarele cetãți cu
apartenințele (satele) lor; Giulia, Ineu, Șiria, Dezna. Ținutul Hãlmațiuului ținea de
cetatea Șiriei.

⁵²⁶*Magyar Statisztikai Közlemenyek, Magyarország népessége a Pragmatikai
Sanctio Korában*, Budapest, 1896.

⁵²⁷Kozma, p. 6.

⁵²⁸Kozma, p. 9-10.

⁵²⁹Kozma, Monografia lui este tiparită la 1848, însă datele statistice mai recente sunt
de la 1846, probabil fusese terminată la 1846.

Situația Zărandului în ultimul său recensământ, la 1870⁵³⁰, adică șase ani înainte de desființarea, era următoarea:

Plasa Hălmagiu, 34 comune 17, 393 suflete.

Baia de Criș, 35 comune 19, 920 suflete.

Brad, 29 comune, cu 29, 069 suflete.

Zărandul avea deci 98 comune cu 63, 382 locuitori.

Din motive politice acest județ a fost desființat prin art. de lege ungar XXXIII din 1876. Iată, cum!

Ajunși din nou la hegemonie prin nefasta formulă a dualismului de la 1867, – ungurii își reiau opera de maghiarizare întreruptă vreo două decenii prin evenimentele revoluției eșuate și sub durata absolutismului ce-i urmă, procedând acum mai precaut prin o serie de legiuiri mereu înăsprite. Fermentul de disoluție etică se aplică acum în haturi metodic dozate.

O piedică serioasă în calea procesului de maghiarizare îl formau congregațiile comitatelor nemaghiare în care dâșii nu-și puteau impune majoritate.

Se dadu atunci lozinca desființări acestora sub pretextul unei noi arondări administrative a țării. Terenul a fost pregătit din vreme prin presă, care înainte de a se depune un proiect de lege în acest sens, striga în gura mare că guvernul este dator să spargă cuibarele de viespi care tulbură ordinea publică în partea în care numai maghiară poate fi.

Mai pornită era opinia publică împotriva județelor românești și în prima linie împotriva Zărandului, căruia nu i se putea uita festa jucată în revoluția de la 1874, în cea de la 1848, cât și intransigența luptătorilor de acum, Dr. Iosif Hodoș, Sigismund Borlea, pe care îi compară cu Crișan, Giurgiu (Cloșca), matadorii de la 1784 în această regiune.

Insinuările răutacioase porneau și de la ungurii din județ. Astfel la 1872 corespondentul din Brad al ziarului arădean „Alföld” sub titlul „Reprezentăție culturală în Brad”⁵³¹ scria între altele: „La 8

⁵³⁰ *Magyar Korona országainak az 1870 év elején vegreahajtott népszámlálás*, Pest 1871. Fiincă rezultatele sunt publicate nu pe comune, ci pe las, care erau altele la acea dată; eu am făcut reconstituiri pe baza statisticilor urmatoare, care dau pe comune și numarul populației de la 1870.

⁵³¹ „Alfold”, Nr. 212 din 17 septembrie 1872.

septembrie s-a ținut reprezentație culturală în limba maghiară la școala reformată din Brad, ceea ce în țara lui Crișan, Giurgiu și Borlea (deputatul de Hălmațiu), e într-adevăr corb alb, acolo unde cu câțiva ani înainte omul grăia cu sfială cuvântul unguresc în anumite locuri, de teama să nu i se întâmple vreo neplăcere etc..”

Înmormântarea lui Avram Iancu încă prilejui caz de acuzare și instigare. Același ziar în articolul „Din jud. Zărand”⁵³² trage la răspundere pe prefectul Alecsandru Haller întrebându-l că de ce nu cercetează cazul Iancu și nu pedepsește pe vinovații funcționari care au folosit autoritatea comitatului pentru regizarea înmormântării lui Iancu, afirmând că autoritățile au invitat în mod oficial lumea să participe la înmormântare.

Corespondentul se plânge apoi că aici puterea e în mâinile lui Borlea, protonotar și vicecomite.

Încheie: „Nu admitem să existe un loc unde coroana e neputincioasă și că regele maghiar să aibă astfel de funcționari care exercită autoritatea deținută în numele regelui maghiar în folosul dușmanilor integrității patriei, contrar jurământului depus regelui maghiar!”

Într-o atmosferă supraîncărcată de șovinism a fost depus la 30 mai 1876 în parlamentul ungar proiectul de lege pentru arondarea comitatelor.

În apărarea jud. Zărand s-au rostit mai multe discursuri. Deputatul Constantin Gurbanu⁵³³ protopop în Buteni, Arad (mai tarziu ales și la Iosășel Hălmațiu), constată că din multele legi votate în cei nouă ani de când țara a reintrat în constituționalitate, nu există nici una care să nu cuprindă săgeți împotriva popoarelor nemaghiare. Susține că și această lege este izvorâtă din substratul de ură față de români.

Condamnă apoi campania dusă de presa maghiară, atât de cea din provincie cât și de cea din capitală, care a forțat prezentarea acestei legi, citând din organul oficial al guvernului, ziarul „Elenőr”, care nu se sfiește să spună pe față că această lege va face, ca

⁵³² „Alfold”, Nr. 221 din 8 octombrie 1872.

⁵³³ Discursul lui Gurbanu este publicat la V. Păcățianu, *Cartea de Aur*, vol. VI, p. 569-574.

„...maghiarimea din Treiscaunele Ardealului să fie o fortăreață puternică de apărare în contra invaziunii dușmanoase din Valahia; va face, ca Făgărașul să nu se mai poată opune ordinațiunilor ministeriale; va face, ca Zărândul, cuibul lui Hodoșiu și Borlea, să fie șters de pe fața pământului și națiunii maghiare i se va da plăcuta ocazie de a contopi în sine celelalte naționalități”.

Întrabă oratorul: „...oare Hodoș și Borlea au păcate atât de grele, încât nu și le pot ispași singuri, ci trebuie pentru ei să fie înmormântat un comitat întreg împreună cu numele istoric ce-l are?”

De ce atâta ură? Căci din ură s-a născut și acest proiect de lege, care sub masca regulării sau rotunjirii teritoriilor unor comitate, intenționează strângerea la perete a populațiunii de naționalitate nemaghiară, în special a românilor. Dar această intențiune nu va realiza, căci ... nu se va putea ajunge niciodată aceea, ca inima originală să fie scoasă din sânul omului și în locul ei să fie pusă alta.”

Politica de ură a dat un singur rezultat, acela că „... un anumit procent, al renegaților, de care are fiecare națiune, a fost scos din matriculele naționaliste, și noi pentru aceasta numai recunoscători putem să fim. Nu deplângem pe cei ieșiți din sânul neamului nostru și tare am dori, ca ei după o vreme oarecare să nu fie avizați la rudeniile părăsite cu necredință”.

Gurbanu își încheie vorbirea astfel: „Eu nu-mi tem naționalitatea nici în prezent și nici în viitor. Dar direcția pe care o urmează guvernul față de naționalități, trebuie să o condamn, și vă rog să decretați direcția aceasta de greșită, iar proiectul acesta de lege, de aceeași direcție, de neoportun”.

După Gurbanu vorbește în aceeași ședință Sigismund Borlea, deputatul de Hălmagiu, arătând că proiectul acesta de lege vatamă interesele vitale ale popoarelor nemaghiare și în special a românilor. Nu îl votează pentru că cuprinde în mod deghizat maghiarizarea forțată a popoarelor nemaghiare.

În ședința de la 7 iunie 1876, continuându-se discuția, la punctual 10 din paragraful I, prin care se cerea desființarea Zărândului invocându-se greutățile de administrație din pricina lipsei căilor de comunicare, ia din nou cuvântul Sigismund Borlea dovedind că tocmai din acest motiv comitatul trebuie menținut. Este

adevărat că e mai ușor să călătorești din centru de la Budapesta la Deva și la Arad, unde au să fie îndrumate regiunile Zărandului decât la Baia de Criș lipsită de căi de comunicare; dar trebuie să se țină seamă și de cei administrați, de populația care va trebui să facă de aici înainte drumuri întreit și împătrit de lungi până la noile capitale de comitate - argumenta Borlea.

Și, fiindcă proiectul de lege vorbea de regulă și rotunjiri, Borlea nu numai că se opune desființării Zărandului, dar cere augmentarea lui prin rotunjire, precizând în scris următoarea propunere - amendament:

„Comitatul Zărand se compune: a) din teritorul actual al comitatului Zărand; b) din comunele comitatului Hunedoara, începând de la Șoimuș, care se află pe malul stâng al Mureșului, în vecinătatea jud. Zărand, și c) din ținutul Câmpenilor, din Alba de Jos, care se află între râurile Criș și Arieș. Centrul comitatului să fie Baia de Criș”⁵³⁴.

Amendamentul lui Borlea a fost respins și proiectul devenind articolul de lege ungară XXXIII din 1876 desființează odată cu Zărandul: Chioarul (Cetatea de Piatră), Crasna și Solnocul de mijloc, toate comitate românești⁵³⁵.

Art XXXIII din 1876, prin care numitele comitate erau executate în principiu, este întregit prin art. I. din 1877, care aducea precizări definitive. În sensul acestor articole Zărandul este împărțit între jud. Arad și Hunedoara.

Județul Arad primește plasa Hălmaგიului cu următoarele 34 comune: Aciuța, Aciua, Bănești, Bodești, Brusturi, Budești, Ciuciu, Țărmure, Țohești, Dumbrava, Groși, Gura Văii, Hăl măgel, Hălmaგიu, Ionești, Cristești, Lazuri, Leasa, Leștioara, Luncșoara, Măgulicea, Mermești, Ociu, Ociușor, Pleșcuța, Poiana, Poienariu, Răstoci, Sârbi, Tălagiu, Tărnăvița, Tisa, Vidra și Vâjdogi.

⁵³⁴ Reprosus după V. Păcățianu, *Op. cit.*, vol. VI, p. 585-586.

⁵³⁵ Dintre comitatele propuse spre desființare a scăpat numai Făgărașul, căci nu au voit să-l primească nici Sibiul și nici Brașovul, – opunându-se Sașii. Năsăudul a fost unit în întregime cu Bistrița sub numirea de Bistrița – Năsăud; Solnocul intern cu Dobâca, dând Solnoc Dobâca; – aceasta păstrându-și măcar numele.

Județul Hunedoara a primit două plăși, Baia de Criș și Brad, cu 65 comune⁵³⁶.

Cu desființarea județului, cuibul românesc din Baia de Criș, a fost într-adevăr spart din temelii, în aplauzele frenetice și chiotele răgușite ale gloatelor turanice îmbătate de satisfacția ce le-o da fiorul răzbunării împlinite.

Anul 1876, dată fatală în istoria Zărandului nouă ne amintește idealuri sfărâmate, căminuri răvășite, existențe distruse și plecări în pribegie prin „vama cucului” spre România visurilor frumoase a fiecărui intelectual ardelean.

În 1876, funcționarii români ai Zărandului au fost deportați în interiorul Ungariei, ca să nu mai poată avea contact direct cu conaționalii lor.

Unii, cei cu licență în drept, renunțară la slujbe și deschizându-și birouri de avocat se împrăștiară și dâșii care încotro, căutându-și existența pe alte meleaguri.

Alții, mai ales tinerii, se refugiară în România.

Au fost și aceea, care s-au mulțumit cu slujbe inferioare, alegându-se notari comunali, numai ca să poată rămâne în regiune.

Să amintim câteva cazuri mai cunoscute, de la Baia de Criș.

După ce comitele suprem Ioan Pipoș fusese pus în disponibilitate imediat după inaugurarea dualismului la 1867, acum cu desființarea județului, la 1876 au fost împrăștiați nu numai funcționarii români din centru, adică din Baia de Criș, ci și cei de la preturi.

⁵³⁶În ordinea cum sunt trecute în lege: Baldovini, Birtin, Brotuna, Bulzeși, Țeaba, Dobroț, Grohot, Căreciu, Cărăstău, Cazanși, Baia de Criș, Leauț, Lunca, Mesteacăn, Obârșia, Prihodiște, Ribița, Ribicioara, Râșca, Râșculița, Șteia, Tătărești, Târnavă, Tomești, Tomnatec, Tiulești, Uibărești, Vața de Jos, Vața de Sus, Vaca, Valea Mare, Juncu, Blăjeni, Băița, Brad, Buceș, București, Țărățel, Dupăpiatră, Hărtăgani, Caianel, Calamanești, Crăciunești, Criștior, Curechiu, Luncoiul de Jos, Luncoiul de Sus, Mihăleni, Ormintea, Peșterea, Podele, Potingani, Rovine, Ruda, Șesuri, Săliște, Scroafa, Stănița, Trestia, Valea Bradului, Zdrapți, Ciungani, Prăvăleni, Basarabasa și Strâmba.

Vicecomitele dr. Iosif Hodoșiu nu acceptă transferul și se mută la Sibiu, ocupând de la 1876 postul de referent școlar al consistorului arhidiecezan.

Celălalt vicecomite, Amos Frâncu, a fost transferat la Miskolcz în calitate de jude regesc.

Sigismul Borlea, protonotarul, deputatul de Hălmațiu ales ultima oară la 1875, își mai ține mandatul până la expirarea ciclului parlamentar în 1878, apoi rămâne în Baia de Criș, conducându-și biroul avocațial.

George Secula, notar comitates, se mută la Deva, unde își deschide biroul avocațial.

Tineri din familiile Pipoș, Frâncu, Hodoș, trec în România, unde își fac nume frumoase în istoria noastră culturală.

Tot atunci trece în România și Brutus Moga, fiul protopopului unit din Hălmațiu.

Asemenea schimbări se fac și pe la preturi. Amintim cazurile din plasa Hălmațului.

Alecsandru Șterca Suluțiu, șeful judecătoriei de ocol din Hălmațiu, este transferat de judecător la Békés.

Daniil Pap, subpretor în Aciua, de la 1867 secretar la prefectură, de la 1872 subjude în Baia de Criș, a fost mutat la Kecskemét, apoi la Nagykörös, în urma la Igal, jud. Somogy.

Grațian Pop, de la pretura Hălmațiu, nevoind să se îndepărteze din regiune s-a ales notar comunal.

Pretorul (solgabirăul) Taloș a trecut în România împreună cu familia schimbându-și numele în Tălășescu.

În față, stând pe scaune, de la stânga la dreapta: Dr. Iosif Hodoș, vicecomite, deputat de Brad; Ioan Pipoș, comite suprem (în mijloc); Sigismund Borlea, protonotar, deputat de Hălmațiu.

În spate, de la stânga la dreapta: Ioan Moțiu, jude de tribunal; George Secula, vicenotar, fisc comitatens; Ioan Frâncu, fisc comitatens; Haralambie Munteanu, notar de comitat; Ioan Coșeriu.

Căpeteniile jud. Zărand: schițe biografice

Fotografia introductivă a acestuia capitol am găsit-o la descendenții protopopului Petru Moldovan în Hălmațiu și a fost tot timpul de urgie ce urmă păstrată ca un talisman ascunsă într-o ladă împreună cu o fotografie a lui Avram Iancu. Neavând nici o explicație, o bătrână din familie mai știa doar că ea reprezintă pe „domnii români” de la Baia de Criș.

Prezentând-o d-lui prof. Dr. Pavel Opreșan din Brad, d-sa mi-a putut identifica șapte din cele opt persoane, informându-mă totodată că și d-sa a avut această fotografie, care a fost trimisă încă înainte de război, Asociațiunii Astra, la Sibiu.

Dr. Amos Frâncu, avocat în Cluj, la 13 oct. 1931, recunoștea numai câteva persoane, între care găsea și pe tatăl său, Ioan Frâncu.

Toate persoanele, inclusiv a opta, Haralampie Munteanu, au fost identificate de către doamnele Ana Șterca Șuluțiu de 80 ani și Maria Kontz de 82 ani, ambele domiciliat în Deva și care au trăit multă vreme în Zărand⁵³⁷.

Ele mai spun că Ioan Simionaș a intrat în serviciul județului numai pe la 1867 și își exprimă mirarea cum de lipsește din grup vicecomitele Amos Frâncu. Prin urmare, această fotografie înfățișază conducerea românească a Zărandului și trebuie să fi fost făcută prin anii 1867, 1868.

Vom schița pe scurt biografiile acelor pe care i-am putut cunoaște. Ioan Pipoș și Dr. Iosif Hodoșiu fiind remarcați și până aici în diverse tratate și studii enciclopedice; vom stăruii mai mult asupra lui Sigismund Borlea și a lui Gh. Secula, care pe nedrept au fost dat uitării.

În legătură cu Ioan Frâncu vom scoate în evidență impresionanta figură a fiului său Dr. Amos Frâncu născut în Baia de Criș, a cărui mamă a fost fiica protopopului Adamovicu din Hălmașiu și care a rămas întreaga viață mai mult atașat sufletește acestei regiuni, unde își doarme somnul de veci.

Toți cei arătați în acest capitol și-au avut domiciliul într-o epocă a vieții la Baia de Criș.

Ioan Pipoș (1822-1888)

A fost comitele suprem (prefect) al județului Zărand de la 1861 până la inaugurarea dualismului austro-ungar, la 1867. I-am dat biografia într-un capitol precedent, iar fructoasa lui activitate se deprinde din tot cursul narării evenimentelor tratate până aici.

Dr. Iosif Hodoșiu (1829-1880)

A fost vicecomitele (suprefectul) județului de la 1861 până la desființare, în 1876. A fost deputat în dieta de la Sibiu în 1863 și apoi deputat în camera ungară, ales la Brad în 1865 și apoi în fiecare sesiune până la 1875, această din urmă alegere fiindu-i contestată. Om politic și publicist a avut un rol de frunte în toate acțiunile culturale și naționale politice de la 1848 până la moarte.

⁵³⁷AMH. Fișa Nr. 83 din 30 mai 1935. Informator, Iosif Boteanu, dir. liceului din Deva.

S-a născut ca geamăn la 28 oct. 1829 în Bandul de Câmpie din părinții Vasilie Hodoșu, preot și Teodora Tell. Școala elementară și gimnaziu le-a terminat în Târgul Murășului, filozofia (cl. VIII gimn.) la liceul din Blaj, având profesor pe Bărunțiu. A studiat apoi dreptul în Cluj, unde îl găsec evenimentele de la 1848 în care s-a angajat cu tot elanul său tineresc.

A fost secretarul memoriabilei adunări de pe Câmpia Libertății de la Blaj, din 3/15 mai 1848. În revoluție a luptat cu arma în calitate de viceprefect. După ce Bem a ocupat Transilvania, el s-a refugiat la București. Pentru completarea studiilor la 1849 se înscrie la drept în Viena, iar în 1852 trece la universitatea din Padua, unde obține diploma de doctor în drept la 1854.

După desființarea jud. Zărand, de la 1876 a fost referentul senatului școlar a consistoriului arhidiecezan din Sibiu, până la moartea sa întâmplă la 27 noiembrie 1880.

A fost membru al Academiei Române, din a cărei însărcinare a tradus și publicat din scrierile lui Dimitrie Cantemir „Descriptio Moldoviae” (1 vol.) și „Istoria Imperiului Otoman” (2 vol). A scris o seamă de articole și studii prin gazetele și revistele timpului⁵³⁸.

A fost căsătorit cu Ana (Netti) Balint, fiica tribunului Simeon Balint. O fotografie ce se păstrează la liceu din Brad reprezintă întreaga familie: Simeon Balint și soția sa Carolina n. Golgoț; Dr. Iosif Hodoșiu cu soția sa Ana (Netti) n. Balint și cei opt copii: Ana Letiția, m. Dr. Nicolae Oncu, Arad; Sabin, ofițer trecut în România; Enea, profesor, scriitor; Nerva, prof. în București; Alexandru, scriitorul Ion Gorun, soțul scriitoarei Constanța Hodoș, n. Taloș din Hălmagiu; Ulpiu, trecut în România; Brutus; și Roma Victoria, m. Cornel Ardelean adv. Chișinău, Arad.

Trei din fiii lui Dr. Iosif Hodoș sunt cunoscuți și în istoria literaturii:

Enea Hodoș (n.1858) profesor la seminarul din Caransebeș, membru corespondent al Academiei Române de la 1904, redactor al ziarului „Telegraful Român”. A publicat: *Schițe și nuvele; un manual*

⁵³⁸ Dr. C. Diaconovich, *Enciclopedia Română*, articolul Hodoșiu. passim.

de istorie literaturii române, 1893; *Poezii populare din Bănat*, 1906; *Simion Balint* 1913; *Despre tinerețea lui Avrama Iancu*, 1924⁵³⁹.

Soția sa Zotti este fiica lui Gh. Secula fostul vice notar mai apoi fisc comitates în Baia de Criș. Trăiesc în Sibiu. Fiica lor Astra este măritată cu Marcu, în București, fiul Constaței Taloș (măritată întâi Marcu).

Alexandru Hodoș (1864-1929) cunoscut sub pseudonimul Ion Gorun, ziarist în Transilvania, apoi în București. A publicat: *Câteva versuri*, 1901; *Lume necajită*, 1911; *Nuvele schițe*; *Taina a șasea*, 1905; *Obraze și măști* 1922; *Satire*. A tradus *Spre pacea eternă* din Kant și pe *Faust* din Goethe ș. a.⁵⁴⁰

Din căsătoria cu Constanța Taloș (remăritată) se naște Alexandru Hodoș, cunoscutul publicist din București.

Nerva Hododș (1869-1913) funcționar și bibliotecar la Academia Română, 1891-1913. A publicat în colaborare cu I. Bianu *Bibliografia românească veche, 1500-1817* în 2 volume, apoi 3 volume documente franceze în colecția Hurmuzachi, *Molitvelnicul Diaconului Coresi, Călătoriile lui Dinicu Golescu*, ș.a. articole⁵⁴¹.

Amos Frâncu (1829-1891)

Din fotografia grup lipsește, nu știm din ce motive. A fost protonotar de la 1861 și apoi vicecomite până la 1872 când a fost numit jude regesc în Baia de Criș, în care calitate a funcționat până la 1876, când a fost transferat la Mișcolț în Ungaria. Alături de Hodoș și Pipoș, Amos Frâncu s-a străduit mai mult la înființarea gimnaziului din Brad. A fost fratele mai bătrân al lui Ioan Frâncu, fisc comitatens și avocat.

Amos Frâncu s-a născut la 1829 în Benig, comitatul Alba Inferioară. Tatăl său a fost inspector dominial al episcopatului romano-catolic. Studiile și le-au făcut în Alba-Iulia și la academia de drept din Sibiu. În anii 1848/9 a fost tribun luând parte activă în luptele românilor din Munții Apuseni. În epoca absolutismului a fost notar pulic și în această calitate îl găsim la întâmpinarea lui Ioan Pipoș. După ce și-a încheiat frumoasa activitate în Zărând, constrâns

⁵³⁹Minerva, Enciclopedie română, Cluj, 1929, articolele respective.

⁵⁴⁰*Ibidem*.

⁵⁴¹*Ibidem*.

să se mute în Mișcolț, nu s-a odihnit până ce nu a adus un preot român la biserica grecească de aici. A fost decorat cu crucea de aur pentru merite și cu o decorație rusească. A murit la 27 aprilie 1891⁵⁴².

Ioan Frâncu (1835-1873)

Ioan Frâncu, fratele mai mic al lui Amos, a fost protofisc comitatens până la 1873 când moare în vârstă numai de 38 ani, după cum reiese din inscripția de pe crucea din Baia de Criș⁵⁴³. S-a născut la 1835, în Benig, ca și fratele său. Înzestrat cu înclinări literare, a debutat și în publicistică⁵⁴⁴.

I. Frâncu a avut de soție pe Ana, fiica protopopului ortodox din Beiuș⁵⁴⁵, care din inscripția de pe cruce ce o dăm la notă reiese că se cheamă din naștere Ana Adamovici. Soția lui I. Frâncu așadar era fiica aceluși Arsenie Adamovici care de la 1838 semnează într-o Cazanie ca protopop al Hălmagiului⁵⁴⁶ și despre care știm că la 1850 s-a mutat în aceeași calitate la Beiuș⁵⁴⁷. Tot în acel pomelnic aflăm iscălit începând de la 1814 un protopop Nicolae Adamoviciu,

⁵⁴² Dr . C. Diaconovich, *Enciclopedia Română*, vol. II, p. 466- 467, articolul Frâncu, passim.

⁵⁴³ AMH. Fișa Nr. 75 din 2 ianuarie 1936. În cimitirul gr. Cat. din Baia de Criș înconjurat cu un grilaj de fier, se află trei morminte: al tatălui, a mamei și a fiului. Tatăl și mama au cruci. Pentru ridicarea unui monument lui Amos Frâncu s-a lansat anul trecut o colectă publică.

Pe crucea tatălui se află inscripția: „Ionu Francu avocatul și fostul protofiscalu alu comitatului Zărandu, repausatu la 21 Martiu 1873 în etate de 38 ani”. Urmează apoi o poezie epitaf de șase versuri.

Pe crucea mamei: „Aici odihnește văd. Ana Francu, născu. Adamovici. Răp. la 6 martie 1917 la Praga în esil, în vârstă de 76 ani . Soție, mamă, română, creștină de model”.

Fiul său fiind înrolat la Praga în cursul războiului mondial, iar ea însoțindu-și unicul copil, murind acolo, acesta a adus o și înmormântat-o la Baia de Criș.

⁵⁴⁴ Lakatos Otto, *Arad tortenete*, Arad, 1881, p. 108, dă pe „Francu Ianosfougyesz ” de colaborator la revista „Gura Satului ” din Arad, alături de Hodoș, Gojdu, prof. Goldiș, (episcopul) ș.a.

⁵⁴⁵ Dr. Ilie Dăianu, în biografia lui Dr. A. Frâncu publicată cu ocazia morții acestuia în gazeta „Tulnicul Moșilor”, din Cluj, Nr.10 din 3 nov. 1933.

⁵⁴⁶ Vezi, pomeinul în partea II a acestei lucrări, p. 159-162.

⁵⁴⁷ Vezi aici, p.11, la notă.

însemnat mai apoi că a murit la 1836. Vedem deci succedându-se două generații de protopopi Adamovici la Hălmațiu.

Pe semne, Arsenie Adamoviciu s-a reîntors de la Beiuș - știm încă că nu în calitate de protopop care era Petru Moldovan de la 1850 înainte - căci, mort la 28 iulie 1855, este înmormântat în grădina bisericii din Hălmațiu, lângă altar, în partea de miază-noapte⁵⁴⁸.

Ioan Frâncu și Ana Adamovici au avut un singur copil pe: Amos Frâncu.

Dr. Amos Frâncu (1866-1933)

Descinzând din tribuni, nepot de frate a lui Amos Frâncu, fiul lui Ioan Frâncu și al Anei, odraslă a protopopilor Adamovici de la Hălmațiu; Dr. Amos Frâncu, prin structura sa sufletească – cât și prin strălucitele sale studii juridice, a fost un combatant temerar și un mare animator de mase în momentele decisive ale vieții noastre politice.

Mulți bărbați destoinici a dat Ardealul în zbuciumatul sfert de veac de dinaintea Unirii, însă unul a fost Dr. Amos Frâncu: caracterul cel mai integru, puritan neprihănit în nici un moment al vieții și un idealist până la totală abnegare de sine. Sub acest raport el nu se poate compara decât cu marii mucenici și eroi al neamului, printre cei din urmă, cu Avram Iancu, al cărui destin l-a împărțășit în bună parte.

Dr. A. Frâncu s-a născut la 28 ianuarie 1866 în Baia de Criș⁵⁴⁹, unde tatăl său era proto-fisc comitates. Rămas orfan la vârsta de 6 ani crescut sub îngrijirea mamei sale care s-a dedicat cu totul educației unicului său fiu. În acest scop se mută la Sibiu unde avea sprijinul lui Ilie Măcelariu⁵⁵⁰ fost consilier regesc, mare om politic pe vremuri și care prin soția sa era înrudit cu mama lui Frâncu. În Sibiu termină liceul catolic de stat, fiind un elev eminent. În familia lui

⁵⁴⁸ AMH. Fișa Nr. 88 din 16 II 1936. Informator Ștefan Bogdan, protopopul Hălmațiuului.

⁵⁴⁹ AMH. Fișa Nr. 87 din 2 I 1936. Matricula botezaților a parohiei gr. cat. din Baia de Criș servește următoarea informație: Amos Virgiliu Frâncu s-a născut în Baia de Criș la 28 ian. 1866 din părinții Ioan Frâncu și soția sa Ana și la botez a avut nași pe Dr. Iosif Hodoș și soția sa Netti.

⁵⁵⁰ Dr. Ilie Dăianu, biografia lui Dr. A. Frâncu în „Tulnicul Moșilor”.

Măcelariu, tânărul a fost inițiat în toate tainele vieții naționale. La vârsta de 18 ani ajunsese la facultatea de drept din Budapesta, unde se mută și mama sa. Aici isprăvi studiile de drept cu distincție și fu promovat doctor „sub auspiciis regis”, dăruit cu un inel cu briliante. După ce a mai petrecut un an la Paris pentru completarea studiilor, trecând și examenul de cenzură, după un an de stagiu avocațial la Budapesta, își deschise birou avocațial în Sibiu. Curând, Frâncu deveni primul avocat în Sibiu, cucerind lumea prin cultura sa aleasă. Vorbea perfect trei limbi, româna, maghiara, germana și bineșor și franceza. Specializându-se în procese politice care erau multe pe vremea aceea, fiindcă acestea se dezbăteau la Cluj, unde a avut ocazia să exceleze în procesul Memorandului de la 1894, se mută aici definitiv la 1900.

În istoricul proces al Memorandului, Frâncu a fost apărătorul lui Dr. Ioan Rațiu, președintele comitetului național. Deși era cel mai tânăr dintre avocați, avea abia 28 de ani, el conducea apărarea, ba chiar mersul procesului. Conștient de importanța psihologică a momentului el exploată acest moment pentru crearea unor opinii publice favorabile neamului nostru peste granițe, la acest proces fiind de față și corespondenți mai multor cotidiane din străinătate. Separați de proporțiile agitației, procurorii unguri ar fi dorit ca inculpații să facă acte de pocăință și să închidă cât mai repede procesul, ar fi dorit să scape cu pedeapsă mai ușoară și unii mai slabi de suflet. Peste interesele înguste ale individului, Frâncu punea interesele însă superioare ale neamului și multora li se păru – cu bună dreptate – că el nu luptă pentru achitarea clienților săi, ceea ce i-a atras neîmpăcate dușmăanii ascunse⁵⁵¹.

Din acest proces cu răsunet european prestigiul Ungariei și implicit al Monarhiei ieși foarte șifonat și tocmai din acest motiv, în anul următor cei întemnițați au fost grațiați de restul pedepsei.

⁵⁵¹ „Bată-te Dumnezeu să te bată Frâncule, eu te-am angajat (fără plată, nota red.) să-mi salvezi bărbatul, și nu să-l înfunzi în pușcărie!--- îi zise o doamnă, la ieșirea din sala tribunalului repezindu-se cu umbrela spre el. (AMH. Fișa Nr. 89 din XI 1933. Informatorul din anumite motive, cere să rămână anonim).

Scopul a fost însă atins, lumea civilizată din Apus luase act de intolerabila situație internă a Monarhiei, ceea ce-i precipită procesul de disoluție.

Nici mai târziu Frâncu, în politică, nu urmă curentul celor mulți, ci al celor puțini aleși, de aceea s-a văzut silit a se retrage în acțiuni culturale, economice. Intrând în consiliul unicei bănci românești din Cluj, „Economul”, cu ajutorul acesteia a făcut ceea ce credea că deșteaptă conștiința și fortifică rezistența materială a poporului: cooperative, cumpărări de moșii și mai ales operă bisericească, școlară și presă. Viața românească din Cluj între 1900 și 1914 se scurge sub marca lui Frâncu.

Când la 1916 România declară războiul, ca să scape de el, Ungurii îl mobilizară, deși avea vârsta de 50, și îl trimiseră în Praga, ca simplu soldat. Il urmă și mama sa care a murit aici în 1917 și a fost adusă și înmormântată de fiul ei la Baia de Criș.

Odată cu izbucnirea revoluției, în toamna anului 1918, vizionarul înțelese că ceasul dezrobirii a sunat și cel dintâi, din proprie inițiativă, la 28 oct. lansă din Cluj următorul fulminant manifest, către românii din munții Apuseni și Zărand.

„MOȘILOR, FRAȚILOR,

Împăratul și-a deslegat supușii de jurămintele silnice! Nu mai este împărat! Robia străină trage de moarte! Ceasul izbăvirii a sunat! Noi românii stăpâni suntem pe soarta noastră! Ne vom croi soarta cu armele în mână.

LA ARME!

La arme pentru unirea tuturor românilor. În 48 Moșii strigău la Blaj: Noi vrem unirea cu țara!

Unirea aduce în dar: Pământ și libertate! De la voi vitejii de pe Arieș, Someș și Criș, așteaptă obștea să încingeți întâi ambele.

Tot ce ne-au răpit Regii Ungariei și stăpânii străini ai Ardealului, păduri, pășuni și băișaguri; ni le va da toate România și Regele ei nebiruit ! Ne vor da cu două mâini, tot ce a cerut Horea și Iancu.

Noi ofițerii și soldații români din Ardeal i-am jurat credință Regelui României!

De la voi Moșilor, fraților, așteptăm să ne urmați cei dintâi.

LA ARME! Fără arme nu-i drept, nici pace, nici țară!

Uniți cu frații de pretutindeni, împingem hotarele la Tisa și Dunare! În moșiile mănoase de la Tisa și Dunăre se vor împlânta. Moții și Crișenii, ca să fie străjerii României Mari, una și nedespărțită ca sfânta treime!

Porniți din toate satele cu arme și merinde la Cluj și Bălgrad, sub căpitanii aleși!

La Cluj Vă asteaptă I-a legiune din Ardeal, la Bălgrad a-II-a Legiune. Pentru toți care nu au, vor fi: Arme, bani și hrană!

Am luat eu: Dr. Amos Frâncu, nepot de tribun, vechiul apărător al Moților, *comanda!* Din încrederea ofițerilor și soldaților, eu poruncesc ca tribunii de altă dată! Pentru tot ce poruncesc și tăgăduesc stau bun cu capul și cinstea.

Fraților! adunați-vă la Câmpeni, Abrud, Zlatna, Gilău, Huedin, Brad și Halmagiu. Acolo lăsați gărzii de pază și porniți la Cluj și Bălgrad, cum vă vine mai aproape. Desfaceți steagul românesc! Țineți rânduiala ostășească.

Grijiți pădurile și bălșagurile ca ochii din cap! Ale voastre vor fi pe veci prin legea românească! Păziți viața, avutul și pacea tuturor!

Ca mâine, frații izbăvitori vor trece iarăși Carpații!

Să le netezim în arme drumul! În arme ne vom îmbrățișa pe pământul Ardealului care va fi al țăranului ce-l muncește, al României ce-l păzește!

LA ARME! Se ridică din morminte Horea la Bălgrad, Iancu la Țebea, Axente la Blaj.

Vă cheamă în numele lui Christos.

LA ARME!

ss. Dr. AMOS FRÂNCU președinte al organizației militare din Ardeal.”

Acțiunea aceasta constituia un act de nemaipomenit îndrăzneală și Frâncul cu micul său anturaj era amenințat clipă de clipă să fie linșat în marea clocotind de ură a metropolei ardelenene. Dar, datorită spontaneității gestului declanșat ca o lovitură de trăznet, se produse panică în rândurile dușmanilor și însuși atotputernicul Apáthy în loc să-l aresteze, îi făcu acestuia o vizită la sediul Consiliului Național Român. După luni și stăruitoare persuasiuni și

amenințări din partea lui Apáthy, tribunalul rămase neclintit, declarând categoric:

„Murim mai bine cu toții decât să depunem jurământ Sfatului Național Maghiar!”

În acele clipe pe tot cuprinsul monarhiei se înstăpânise haosul desăvârșit. Împăratul dezlegase armata de sub jurământ, însă ungerii înțelegeau să se organizeze numai dâșii în consilii și gărzi naționale, în care înglobau cu forța și pe ofițerii și soldații români ce se aflau în garnizoanele orașelor. Amenințați să fie împușcați ca dezertori dacă nu acceptau această colaborare; o adevărată revelație mântuitoare a fost pentru ofițerii și soldații români comunicatul apărut în ziarul „Az Est”⁵⁵² din Budapesta:

„Ministerul ungar la intervenția domnului avocat Dr. Amos Frâncu din Cluj a admis ca ofițerii și soldații de naționalitate nemaghiară să depună jurământ Sfatului Național pe care și-l alege”.

Anturajul lui Frâncu creștea oră de oră, clipă de clipă. El împărțea manifește, dădea delegații pentru organizarea Consiliilor și a Gărzilor naționale și alerga prin toate părțile pregătind primirea armatei române în Bistrița, la Dej, în Cluj. Cu prilejul acesta, Regele Ferdinand impresionat de afectoasa manifestare a lui Frâncu, l-a numit *proprio motu* – sublocotenent al armatei române, titlul de care s-a mândrit toată viața.

Mișcarea anarhică, materialistă la început, dându-i-se în moment oportun o îndrumare idealistă, s-a constituit Consiliul Dirigent și cu aceasta rolul eroic al lui Dr. Amos Frâncu se încheie.

Trecută fiind primejdia, apărură pe arena vieții publice, ajungând mari și tari, oameni pe care Ardealul luptător nu-i cunoscuse înainte. Astfel, Amos Frâncu nu a făcut parte din Consiliul Dirigent. Nu a ajuns ministru. Nu a fost nici măcar deputat în Adunarea Națională ce urmă, căci deputații fuseseră numiți și nu

⁵⁵²AMH. Fișa Nr. 86 din 5 nov.1933. Informator: Colonel Antonu Nicolae, comand. Jandarmeriei din Transilvania. Ne având colecția ziarului, n-am putut controla în care număr a apărut. D. Colonel spunea că în Nr. din 1 sau din 2 nov. (1918) și că în baza acelu comunicat a putut el scăpa din garnizoana Eger, dând ascultare chemării lui Frâncu. Ambele informații le-am utilizat în articolul „Dr. Amos Frâncu inițiatorul Cons. și a G. N.R din Transilvania”, publicat în „Tulnicul Moșilor” din Cluj, Nr. 10 din 5 nov. 1933.

aleși prin sufragiu obștesc. În parlament a ajuns totuși mai târziu. A fost ales deputat și senator, prin votul obștesc al moșilor săi, dar în epoca de eclipsare morală postbelică fanaticul incapabil de tranzacții, nu se mai găsea în mediul său de senină puritate idealistă.

Mai mult l-a durut pe Frâncu ineficacitatea Reformei Agrare pentru moși, din care izbucni procesul cu Tischler Mor, stăpânul pădurilor din Munții Apuseni, care sfârși ucis cu un gloț de revolver la 29 mai 1933, pe sălile tribunalului din București.

Cei din urmă 14 ani ai vieții, Dr. Amos Frâncu și i-a închinat exclusiv operei de ajutorare a acestor dezmoșteniți ai sorții, în care scop a înființat societatea „Frăția de Cruce a Moșilor” cu sediul în Cluj.

În cadrul „Frăției de Cruce” Frâncu adună într-un mănunchi de luptători pe toți cei ce observa el că se interesează în mod sincer de soarta obișnuiților moși, intrând cu dâșii în corespondență, invitându-i la întruniri și împintenându-i mereu la acțiune.

A condus delegații de moși în fața parlamentului, s-a prosternut cu dâșii în fața tronului – cerând dreptate. Bătea scările redacțiilor, cerșind un cuvând în favoarea alor săi.

Presimțind că i se aproprie sfârșitul, de față cu prietenii săi devotați, și-a facut testamentul, care este vrednic să se pună alături de al lui Avram Iancu, cerând totodată să fie înmormântat la Baia de Criș, lângă parinții săi, iar la înmormântarea lui să slujească un preot gr. cat și unul ortodox. A murit de la 3 noiembrie 1933, în Cluj, mai sărac decât ar fi fost permis să rabde obrazul societății noastre.

Guvernul i-a horărât funeralii naționale, care s-au desfășurat la Cluj în 6 noiembrie și în dupăamiaza acelei mohorâte zile de toamnă, am pornit cu el spre Baia de Criș⁵⁵³.

Pe tot parcursul, Turda, Baia de Arieș, Câmpeni, Abrud, Brad, s-au răscolit satele în frunte cu preoții în obăjdii și prapori, întâmpinând cortegiul funerar îmbrăcat pe automobile. Plâneau moșii. Ultimul act al festivităților se petreceau în ziua de 7 noiembrie

⁵⁵³A. Frâncu murind fără descendenți (nefiind căsătorit) și nedispunând de nicio avere, prietenii din Cluj au invitat telegrafic pe toți membrii marelui sfat al Frăției de cruce, ca să îngrijească de înmormântare. În această calitate a fost prezent și subsemnatul din Arad.

1933 – când cel ce fusese Dr. Amos Frâncu, a fost coborât în sânul de mamă al gliei, în cimitirul din Baia de Criș, la câteva sute de pași numai de goronul lui Horea.

Întrega presă românească i-a dedicat duioase panegirice.

Desprindem câteva fraze din cuvântarea⁵⁵⁴ rostită la înmormântare a tânărului „frate de cruce”, Tiberiu Rebreanu:

„A murit Amos Frâncu, ultimul mare tribun.... A pășit mândru și *drept ca moartea*⁵⁵⁵ peste pragul eternității, acolo unde îl aștepta falanga martirilor și eroilor prăbușiți pentru aceeași sfântă cauză pe altarul sacrificiilor divine.

Nu-i mort tribunul! E numai dus, solie mare, în lumea cea dreaptă. De acolo, el ne privește și ne îndeamnă cu granitica-i energie, la luptă.

Tribune! Ești semnul de foc înălțat pe culmi, aprigă chemare spre mântuire. Ne-ai aprins în suflete sfânta flacără a entuziasmului și ne-ai turnat în vine sângele oțelitei discipline în slujba idealului. Ne-ai dat lumină ca să stim de ce și cine a zădărnicit prin lăcomie, plinirea sfintei dreptăți. Iată de ce lacrimile noastre de azi se vor transforma în bolovani cu care vom zdrovi pe toți netrebnicicare au terfelit aspirațiile, visurile și drepturile Tale precum și ale neamului întreg de Moți însângerați, flămânzi și goi în țara lor!

Comandă, Tribune, și suntem gata oricând, așa cum am jurat”.

Sigismund Borlea (1827-1883)

S. Borlea – protonotar comitatens și deputat de Hălmăgiu în camera ungară de la 1861 până la 1878 a fost o personalitate bine cunoscută în viața politică a Ardealului. De numele lui se leagă în mare parte organizarea românească a Zărandului.

El s-a născut în Șiria în anul 1827⁵⁵⁶ și era înrudit cu familiile Taloș și Slavici. Spune adică Slavici în memoriile sale că după mama lui născută Borlea, avea rudenii până pe la Hălmăgiu și Baia de Criș, mai ales cărturari⁵⁵⁷. Aflăm mai târziu, că erau veri de

⁵⁵⁴Publicată în „Tulnicul Moșilor”.

⁵⁵⁵„Drept ca moartea, măi băiete!”, erau cuvintele defunctului.

⁵⁵⁶Dr. C. Diaconovich, *Enciclopedia*, vol. I, p. 537. Aici se dă 1828 anul nașterii, iar inscripția crucii lui din Țebea indică 1827.

⁵⁵⁷Ion Slavici, *Lumea prin care am trecut*, București, 1930, p. 9.

ai mamei lui Sigismund Borlea⁵⁵⁸ și Tălășescu⁵⁵⁹ notar în Zimbru, apoi solgabirău în Hălmăgiu, care a fost tatăl scriitoarei Constanța măritată Hodoș.

Sigismund Borlea a studiat teologia în Arad și filozofia în Pojon⁵⁶⁰ (sub filozofie este a se înțelege clasa ultimă a liceului, nota aut).

Evenimentele anilor 1848 l-au găsit deci în vârstă de 20 sau 21 de ani, epoca în care arde mai vie flacăra idealismului. Cum, la 1848 intelectualii românilor din Podgoria Aradului, ca și mulți alții din Ungaria, și mai puțin din Ardeal, îmbătați de ideile revoluționare de libertate, egalitate și înfrățire, propagate de Kossuth, au trecut de partea acestuia - îl găsim și pe Sigismund Borlea în dieta de la Debrețin în calitate de deputat, alături de doi șirieni: Sigismund Popoviciu, fiul protopopului și Gheorghe Popa⁵⁶¹. Un caz tipic de dezorientare politică a acestor vremuri ni-l oferă și fruntașa familie Rațiu din Turda, care la 1848 se împărțise în două tabere: una cu Kossuth și alta cu Iancu⁵⁶² unul din membri acestei familii fiind chiar Dr. Ioan Rațiu, viitorul președinte al Partidului național român.

Bineînțeles, dezertarea intelectualilor în tabăra ungară nu a influențat cu nimic ținuta poporului, care orientându-se numai după bunul simț, a rămas credincios împăratului. Astfel trecând prin Șiria o trupă ungurească spre Hălmăgiu, populația împușcând asupra ei a ucis 16 honvezi. Drept răspuns comandantul ungar a executat 16 șirieni, dintre care și pe tatăl deputatului Gheorghe Popa, pe care din grație nu l-au spânzurat, ci împușcat.

Notarul comunei era Pop, ginerele protopopului și deși cumnatul deputatului Popoviciu. Acesta căutând să scape pe unii, dar neputând, decât jertfind pe alții, muștrându-l conștiința, ori de frica răzbunării, s-a sinucis în noaptea următoarei execuției⁵⁶³.

În conflictele ce s-au succedat tot mai dese și mai sângeroase între români și unguri, tinerii noștri kossuth-iști, acei de bună

⁵⁵⁸*Ibidem*, p. 11.

⁵⁵⁹*Ibidem*, p. 43-44.

⁵⁶⁰Dr. C. Diaconovich, *Op. cit.*

⁵⁶¹Slavici, *Op. cit.*, p. 11.

⁵⁶²I. Georgescu, *Monografia lui Dr. Ioan Rațiu*, Sibiu, 1928, p. 18.

⁵⁶³Slavici, *Op. cit.*, p. 11-12.

credință dar lipsiți de experiență, au avut destule și dureroase prilejuri să se dezmeticească din mrejele nesincerei prietenii ungurești în care căzuseră și au devenit cei mai înflăcărați naționaliști. Tot așa, precum unii dezertară din tabără românească, cum a fost acel baron Ladislau Nopcea, fiul preotului român din Fărcădia (Țara Hațegului, pe atunci comite suprem, apoi Mânzat și Hidvégi, care după ce juraseră credință împăratului și națiunii române pe Câmpia Libertății la 3/15 mai 1848, au stat ascunși tot timpul cât a ținut revoluția⁵⁶⁴.

E chestie de caracter înăscut. Un idealist poate să greșească, dar destinul implacabil îi va rezerva rolul de împlinit. Aceasta a fost și soarta lui Sigismund Borlea, care după restabilirea constituției, a devenit una dintre figurile reprezentative ale românismului militant din acea epocă.

Nu știm unde a fost și ce a făcut S.B sub durata absolutismului. Dacă la sfârșitul acelei epoci se va fi aflat în Țiria, probabil, că nemulțumit cu slabul succes a românilor arădani la organizarea acestui județ, va fi plecat în sus pe Valea Crișului Alb spre Zărand, unde îl găsim de pe la începutul constituirii comitatului în calitate de proto-notar comitatens în Baia de Criș.

În alegerile pentru camera maghiară la 1865 este ales deputat în Hălmagiu, alături de Dr. Iosif Hodoș, ales în Brad, cele două circumscripții ale Zărandului, exercitându-și mandatul de deputat în ciclul parlamentar 1865-1868⁵⁶⁵. Este reales la Hălmagiu alături de Hodoș la Brad încă de două ori, în ciclurile parlamentare: 1869-1872⁵⁶⁶ și 1872-1875⁵⁶⁷. S. Borlea a fost deputat de Hălmagiu și a patra oară, în ciclul parlamentar 1875-1878⁵⁶⁸ când la Brad mandatul lui Hodoș a fost infirmat.

⁵⁶⁴Iudita Secula, *Din vremuri apuse (Memorii)*, București, 1899, p. 21. La depunerea jurământului baronul Nopcea ridicase mâna îmbrăcată în mânășă albă, la care Bărnuț care ședea la tribună alături de Papiu Ilarian și Barița a strigat încât au auzit toți de prinprejur: Jos cu mânășă, Vasilică!" Baronul și-a tras mânășă și au jurat cu toții. (p 17-18).

⁵⁶⁵V. Păcățianu, *Cartea de Aur*, vol. IV, p. 8.

⁵⁶⁶*Ibidem*, vol.V, p. 132.

⁵⁶⁷*Ibidem*, vol.VI, p. 103.

⁵⁶⁸*Ibidem*, vol.VI, p. 514.

Sigismund Borlea a reprezentat Hălmagiu fără întrerupere timp de 13 ani dezvoltând o bogată activitate parlamentară prin critica și controlul exercitat asupra tuturor proiectelor de legi ungurești, care urmăreau la început în mod deghizat mai târziu fățiș chiar același scop „de desființare a naționalităților”. În acest sens a rostit zeci de discursuri, a dezvoltat numeroase interpelări și a înaintat memorii protestatare.

La 1868 îl vedem în polemică cu Francisc Deák asupra proiectului de Lege a naționalităților⁵⁶⁹.

Tot în același an susține cu tărie revendicările românești în discuția proiectului de Lege pentru regularea amănunțită a uniunii Ardealului cu Ungaria⁵⁷⁰.

În 1869, la propunerea lui Hodoș⁵⁷¹, înființează împreună cu alți 8 deputați Clubul parlamentar român.

În ședința din 14 iunie tot 1869 interpelează înaintând un energic protest împotriva retragerii debitului poștal al ziarului românesc „Albina” și al celui croat „Pozor”, ce apăreau în Viena⁵⁷².

În discursurile sale parlamentare Sigismund Borlea se folosea cu multă abilitate de ironia incisivă realizată prin comparații sugestive, ce stârneau valuri de ilaritate asupra adversarului.

În ședința de 2 iulie 1869, la discuția proiectului de lege pentru exercitarea puterii judecătorești, a vorbi întâi Borlea, după el Hodoș și apoi iar Borlea. Românii vedeau o mare primejdie în dispoziția acestei legi care depunea în mâinile guvernului numirea funcționarilor din justiție. Până aici justiția nefiind separată de administrație, tot funcționarii se alegeau sau se numeau în județ. Trecând această putere în mâinile guvernului, se putea prevedea că de acum înainte, mai ales în regiunile românești, vor fi numiți numai oameni străini de localitate, de limba și legea populației.

Comparând legile actual cu patentele, Borlea acuza pe unguri că practică metoda germană din absolutism atât de mult detestată de ei, imputându-le în plus lipsa de sinceritate, căci până

⁵⁶⁹ În ședința din 25 nov. 1868. (V. Păcățianu, *Cartea de aur*, vol. IV, p. 563-569)

⁵⁷⁰ În ședința din 1 dec. 1868. (V. Păcățianu, *Op. cit.*, IV, p. 819-821).

⁵⁷¹ La 30 aprilie 1869. (V. P., *Op. cit.*, vol. V, p. 133).

⁵⁷² V.P., *Op. cit.*, vol. V, p. 185-186.

când germanii nu se sfiu să declare că guvernează în mod absolutist, ungerii practică aceeași metodă dub masca constituționalismului.

Vorbirea lui abundă în șarje de acest fel: „Guvernul absolutistic de la 1854, pentru ca să câștige autoritate pe seama corpului de funcționari astfel compus (adică din străini), i-a organizat prin regulamente, să poarte uniformă și barbă rasă la mijloc, și se poate că și onoragiu guvern va dispune prin ordonanță ulterioară, spre a-și împreteni corpul de funcționari cu poporul, ca funcționarii să poarte pinteni și mustețe unse și răsucite”⁵⁷³ (modă ungrească). Aduce imediat ca exemplu pe actualii finanți (garda financiară), care poartă haine ungrești și pălărie mică de Deprețin.

Discuțiile la proiectele de buget anuale îi serveau totdeauna prilej lui Borlea, să atace chestiunile de ordin economic. Protesta împotriva impozitelor, care i se păreau că lovesc prea greu tocmai regiunile sărace locuite de Români, arătând că mare parte din teritoriul Zărandului este trecut în categoria pământurilor de clasă primă, supus deci taxelor ridicate, aceea ce constituie o nedreptate, deoarece regiunea aceasta posedă numai terenuri foarte puțin productive, în bună parte chiar sterile.

La discuția generală a bugetului 1873⁵⁷⁴ când ministrul de finanțe motiva sporirea impozitelor cu propășirea economică a țării, dovedind prin contractele de vânzare ale unor moșii că prețul pământului s-a urcat și prin aceasta valoarea proprietății funciare a țării s-a urcat cu 86 milioane, Borlea îi administrează patriotului unger o binemeritată lecție de economie politică. După ce recunoște că acele pământuri s-au vândut scump, arată că moșiile din chestiune au fost cumpărate de bogătași din străinătate, și pune întrebarea, că oare aceasta nu denotă tocmai contrarul, căci dacă țara ar avea bani, s-ar fi găsit amatori și la noi. Îl avertizează că persistând în această falsă credință, sporindu-se peste puțină impozitele, vom ajunge ca străinătatea să ne exproprieze.

Trecând apoi la situația Zărandului, arată că recoltele anilor 1871 și 1872 fiind foarte slabe, aici băntuie foamea. Era prin ianuarie

⁵⁷³ V.P., *Op. cit.*, V., p. 197.

⁵⁷⁴ În ședința din 28 ianuarie, 1873. (Păcățianu, *Op. cit.*, vol. VI, p. 141-154).

1873. În consecință cere sistarea execuțiilor pentru impozite și votarea unui ajutor de 60.000 floreni pentru înfometăți.

Mai amintești că țărănimea într-atât a sărăcit, încât nu mai are nici vitele necesare muncilor agricole ci se întovărășesc câte doi gospodari laolaltă punând fiecare o vacă la plug și se silesc a termina cât mai repede, de teama să nu li se ducă executorul pentru dări.

Prin aprilie guvernul a suspendat, ce e drept, execuțiile, după ce înșiși executorii raportează că nu mai au ce sechestra și că mor și ei de foame în Zărand. Ajutorul însă nu s-a votat. Guvernul încuviința doar județul să contracteze un împrumut intern, ceea ce era imposibil.

După grozava lovitură ce a fost aplicată intelectualilor noștri prin desființarea județului, singur Borlea – om rece din fire – nu își pierde cumpătul. Ridică proteste împotriva șicanelor noii administrații pornită pe răzbunări personale, încurajează pe funcționarii căzuți în panică din pricina nesiguranței viitorului și-i îndeamnă să-și păstreze crezul naționalist.

În anul 1878, când se inaugura al cincilea ciclu parlamentar, situația politică se prezenta foarte mult schimbată în defavoarea noastră: Zărandul a fost desființat la 1876; cercul Hălmagiu anexat jud. Arad; sediul circumscripției electorale mutat de la Hălmagiu la Iosășel; iar drept protest împotriva samovolniciei ungurești, românii decretaseră pasivitatea.

Unii deputați români au intrat în apele ungurești și pierduți au fost pentru totdeauna, Borlea însă nu era dintre aceia cu spinarea maleabilă și credincios consemnului dat, nu și-a mai pus candidatura de deputat. Astfel, la 1878 în locul lui s-a ales acum la Iosășel, George Constantini⁵⁷⁵ din Arad, un român renegat, cu program guvernamental.

Îl mai găsim la conferința națională ținută în Sibiu la 1881, amintit în ședința din 12 mai alături de Gheorghe Secula, Ioan Simionăș și alții, însărcinați cu redactare proiectelor de concluzii⁵⁷⁶.

Din strălucita pleiadă de odinioară numai Borlea mai rămăsese la Baia de Criș, ținând drept steagul revendicărilor

⁵⁷⁵ „Alfold”, Nr. 182 din 9 aug. 1878.

⁵⁷⁶ Păcățianu, *Op. cit.*, vol. VII, p. 14-15.

românești în fața adversarilor locali ajunși din nou la putere. În această postură îl ajunge sfârșitul în vârstă numai 56 ani.

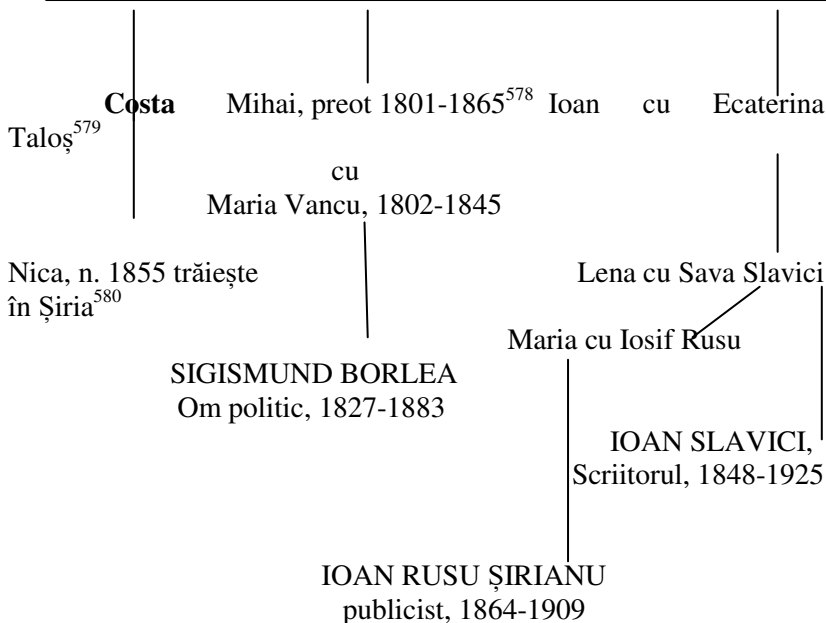
S. Borlea moare la 1883 în Baia de Criș și a fost înmormântat în cimitirul din Țebea alături de Avram Iancu.

Când, la 1924, s-a aranjat cimitirul eroilor, crucea, nu însă și osămintele, a fost mutată, nord de biserică, spre șosea. Poartă următoarea inscripție: „Sigismund Borlea, născ. 1827, repos. 1883. Fie-i tierna usioară și memoria binecuvântată. În semn de pietate, socia Elena, fiica Terese și sociul ei Dr. D. Magdu.”⁵⁷⁷

În schița genealogică ce urmează arătăm înrudirea lui Sigismund Borlea cu familiile Taloș, Slavici și Rusu Șirianu.

⁵⁷⁷ AMH. Fișa Nr. 77 din 2 ianuarie 1936.

Borlea Mihaiu, agricultor, Țiria.

Sigismund Borlea nu mai are descendenți, unica sa fiică murind fără copii.

⁵⁷⁸ AMH. Fișa Nr. 92 din 18 I 1936. Preotul Mihai și soția are o cruce de marmură în cimitirul de lângă biserica ortodoxă din Țiria cu inscripția: „Mihaiu Borlea preot născutu la 18 feb. 1801, reposatu la 27 sept 1845 și soția sa Maria Vancu născută la 26 sep. 1802, reposata la 1 ian. 1865”.

⁵⁷⁹ AMH. Fișa Nr. 91 din 10 II 1936. Informator, Ing. Aurel Tălășescu, inspector în Ministerul Agriculturii, București. Ecaterina a fost soră cu Constantin Talos (1825-1916), fost preot la Hălmagiu, tatăl scriitoarei Constanța măritată Hodoș. Talos și-a schimbat numele în Tălășescu, trecând în România.

⁵⁸⁰ AMH. Fișa Nr. 90 din 18 I 1936. Informator, Axenie Secula, proprietar Țiria, care a cules datele acestei schițe genealogice de la bătrânul Nica Borlea.

Gheorghe Secula (1839–1884)

Gh. Secula, ales vice notar la prefectura din Baia de Criș în 1861, mai apoi fisc comitatens, a fost o marcantă figură reprezentativă a Zărandului.

S-a născut în 5/18 august 1839⁵⁸¹ la Almaș (nu departe de Hălmașiu, vest, pe valea Crișului Alb), unde tatăl său tot George Secula, venit din Țiria, era preot. Rămas orfan în vârstă de trei ani, mama sa remăritându-se cu avocatul Petru Pavel⁵⁸² (Pavel, numele de familie) din Beiuș, aici și-a făcut studiile secundare. A făcut apoi Academia de drept din Oradea. În 1861 a fost ales vice notar la Baia de Criș. Tot la această dată găsim ales de fisc comitatens pe un Pavel Petru, care credem a fi tatăl lui vitreg. În 1863 absolvă examenul de avocat, iar în anul următor se căsătorește cu Iudita, fiica preotului ortodox din Cricău, Petru Truția, unul din tribunii lui Axente de la 1848-49.

La înmormântarea lui Avram Iancu, în 13 sept. 1872, Gh. Secula a ținut un impresionant panegiric și a scris o odă dedicată memoriei eroului, pe care a distribuit-o publicului.

⁵⁸¹AMH Fișa Nr. 84 din 25. I. 1936. Informator, d. prof. pens, Enea Hodoș, ginerele lui Gh. Secula, domiciliat în Sibiu, trimite pe lângă alte informațiuni și extrasul de botez, care transcris din chirilice sună în următorul fel:

„Ekstraktul Protokolului Botezaților.

Care să află la Biserica, ce are hramul Buna Vestire, de legea Creștină neunită, în satul Almaș întemeiat, (sat întemeiat – comună constituită; nota red.) din Anul 1839. (Protocolul botezaților, din anul 1839; nota red.)

S-a născut pruncul parte bărbătească în luna lui august zioa a 5 a (st. v.) a anului celui mai sus, Tatăl pruncului Secula *Georgie*, și muma *Elena*, lăcuitori în satul Almaș, sau botezat și sau uns cu sfântul mir prin mine preotul Constantin Copian, parohialnic a sfinteii biserici ce are hramul Buna Vestire, care să află în satul Almaș, în luna și zioa ce sau pus mai sus și sau dat în sfântul botez pruncului numele *Georgie*, Nașa lui a fost Doamna *Iuliana* soața C. Domn *Pulăji Imre*, juratul Varmeg(h)ii A(rad) lăcuitoare în satul Almaș.

Cum că acesta Ekstrakt, cu adevărat este scos din Protocolul Botezaților și este scris din cuvânt în cuvânt, în acestea mărturisesc în Almaș în 10 zioa august anul 1839 Constandin Copian m. p. Paroh în satul Almaș”.

(Pecetul cu cirilice și cu figura Bunei Vestiri, în ceară roșie, binișor păstrat).

⁵⁸²AMH. Fișa Nr. 76 din 15 I 1936. Inf. Ioan Papp, preș. Curții de Apel din Cluj, originar din Beiuș, știe că era cunoscut sub numele de Pál Petru și tot așa figura și în actele oficiale. (Pavel, în ungurește, Pál Știm că se mai numea și Paul Petru. Probabil Paul se confundă cu ung. Pál).

După desființarea județului rămâne avocat în Baia de Criș până la 1879 când se stabilește tot ca avocat în Deva. În acest an rostește o fulminantă cuvântare la o manifestație împotriva prigonirii școlilor românești din partea guvernului ungar, pentru care faptă ungerii au încercat să-l scoată vinovat de agitație împotriva statului, iar românii din Deva și împrejurimi s-au grăbit să-i aducă omagii de dragoste și cinstire. La conferința națională din Sibiu de la 1881, în ședința de la 12 mai îl găsim în comisia de 30, care avea să compună și să prezinte proiecte de concluzii, alături de încă doi zărăndeni, Sigismund Borlea și Ioan Simionăș.⁵⁸³ A murit în vârstă de 45 ani la Deva la 4 dec. 1884.⁵⁸⁴

Mama lui Gh. Secula-tatăl, cu numele Elena, era din familia de preoți Prodanovici din Pecica. Seculeștii sunt veniți la Șiria (jud. Arad) din regiunea Hațegului și se înrudesc aici cu familiile Borlea (Sigismund Borlea), Slavici (Ioan Slavici), Rusu (Rusu Șirianu), toate din Șiria și prin acestea, și cu familia Taloș, originară din Sâmbăteni. Fratele mai mare al lui Gheorghe Secula – tatăl – a fost plugarul înstărit din Șiria, Dumitru Secula.⁵⁸⁵

Iudita Secula n. Truția a publicat: *Din vremuri apuse (memorii)*, București, 1899, editura Minerva, – tratând revoluțiile de la 1784 și 1848.

Gheorghe Secula și Iudita n. Truția au avut trei copii:

Sabin Secula, medic, mort la vârsta de 27 ani, din cauza unei infecții, pe când își făcea stagiul militar. Vătămat de bocanc, i s-a infectat rana de ciorapul colorat⁵⁸⁶. A fost un tânăr de mare speranță. Pe când studia medicina în Viena, îl găsim reprezentând studențimea la o ședință a memorandiștilor ținută în Viena la 29 maiu 1892.⁵⁸⁷

⁵⁸³Păcățianu, Cartea de aur, vol. III, p. 14–15.

⁵⁸⁴AMH. Fișa 92 din 17 martie 1936. Informator, Iosif Boteanu, dir. liceului Deva. Crucea lui din cimitirul din Deva are inscripția : „Non omnis moriar. George Secula, avocat, fost protofiscal a Zarandului, 4 Dec. (22 Nov.) 1884”.

⁵⁸⁵ AMH. Fișa Nr. 78 din 19 I 1936. Inf. Axente Secula, proprietar în Șiria, relatează că după moartea adv. Gh. Secula, văduva acestuia, Iudita, venea pe la neamurile bărbatului său din Șiria, înceosebi vizita pe Dumitru Secula. În Șiria sunt și azi multe familii de țărani, Secula.

⁵⁸⁶ AMH. Fișa Nr. 85 din 2 I 1936. Inf. Dr. Nerva Oncu, avocat în Baia de Criș.

⁵⁸⁷ Ioan Georgescu: Dr. Ioan Rațiu(monografie) Editura Asociațiunii, Sibiu, 1928, p. 67.

Sever Secula⁵⁸⁸ (1869–1912) profesor, preot și publicist, s-a născut la 20 nov. 1869 în Baia de Criș. Studiile secundare le-a făcut în Arad, Sibiu și Blaj, iar Facultatea de Litere la Universitatea din București, unde la 1895 a obținut licența în filosofie și istorie. La 1900 s-a reîntors în Ardeal, devenind colaborator intern la ziarul „Tribuna Poporului”. La 1901 a fost numit profesor la școala de fete diecezană din Arad, iar la 1904 la Preparandie (școala normală), în care calitate funcționează până la 1908. Terminând în acest timp teologia, la 1908 intră în cler și se stabilește ca preot în Odvoș, (jud. Arad), unde moare la 1912, răpus de o boală de nervi. A scris și publicat: *Revoluția lui Doja, teză de licență*; *Realități și visuri*; *Schițe și povestiri*; *Un memoriu al lui Moise Nicoară, (monografie istorică)*, Arad, 1904; *Țara de sus și Țara de jos în Principatele române*, București, 1898; *Telegrama, comedie în 3 acte*. A colaborat la diferite ziare și reviste.

Zotti Secula, măritată cu profesorul și scriitorul Enea Hodoș.

Ioan Simionășiu (1838–1905)

A fost translator, apoi asesor la sedria orfanală și pe urmă protonotar comitatens. În casele lui din Baia de Criș a fost îngrijit și așezat pe catafalc Avram Iancu, aici a fost prohodit și de aici a fost înmormântat eroul nostru.

După desființarea Zărandului I. Simionășiu a intrat în serviciul jud. Hunedoara în calitate de asesor, mai apoi președinte al sedriei orfanale.

A fost un dârz luptător pentru cauza românească. În Deva a activat la înființarea unui institut de credit românesc și a casinei române. A luptat în congregația comitatensă pentru reintroducerea limbii române ca studiu obligator în liceul real de aici. A fost membru al Asociației „Astra” și a activat în directoriul „Șuluțan”.

S-a născut la 1838 în Gireșul românesc din jud. Turda și a murit la 15 Aprilie 1905.⁵⁸⁹ A fost căsătorit cu Elena Șuluțiu.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ Dr. Teodor Botiș, *Istoria școlii normale (Preparandiei) din Arad*, Arad, 1922, p. 410-411. Toate datele biografice de aici.

⁵⁸⁹ AMH. Fișa Nr. 92 din 17 III 1936. Informator, Iosif Boteanu, dir. liceului din Deva. Despre ultimii trei funcționari ai jud. care figurează pe fotografia grup, d.

Oficialitatea cercului Hălmagiu: schițe biografice

Aci prezentăm biografiile slujbașilor, clerici și laici, care au administrat cercul Hălmagiului în această epocă eroică. Am reconstituit pe cât s-a putut și neamurile, ceea ce cred că va interesa în viitor tot mai mult și din punct de vedere biologic. Redând în chiar ortografia originală inscripțiile crucilor mortuare, care în multe cazuri încep să dispară, credem a fi de folos mai mult tot viitorilor cercetători în diferitele domenii ale manifestărilor noastre spirituale scrise.

Ținem să amintim că lista slujbașilor dată aici, nu este completă.

Petru Moldovan (1814–1868)

A fost protopopul „tractului” Hălmagiu (jumătatea de vest a jud. Zărand) în epoca de renaștere de după revoluția de la 1848 care aducea pe lângă ștergerea iobăgiei și perspectiva unei vieți naționale libere.

Născut în Hălmagiu, P. M. a fost primul, de la 1837, parohul orașului, – după cum reiese din singhelia iscălită de episcopul Gerasim Raț în reședința sa din Arad la 1 oct. 1837. A doua singhelie a lui P. M., cea de protopop, este emisă de același episcop la 18 ianuarie 1850, iscălită acum în reședința din Cuvin. Amândouă singheliile, scrise cu litere chirilice, se păstrează la moștenitorii averii protopopului, azi Elena Donat măritată Sârbu.

Boteanu dă următoarele informații: *Ioan Coșeriu* a fost scurt timp asesor în Baia de Criș și a trecut ca avocat la Alba-Iulia înainte de desființarea județului. *Ioan Moșiu*, născut în Cuvin, jud. Arad, a fost asesor în Baia de Criș, iar după desființarea jud. a fost numit judecător la tribunalul din Deva. A trăit retras ca burlac. *Haralambie Munteanu* a fost scurt timp funcționar al Zărandului.

⁵⁹⁰„Familia”, Nr. 4 din 28 Ian. 1873, publică informația: „Dl. Ioan Simionașiu asesor la tribunalul orfanal din Zarand și-a încredințat de viitoare soție pe d-șoara Elena Șu-luțiu, sora d-nei Victoria Frâncu. Ospățul se va ținea în cursul acestui carnaval”.

Reproducem singhelia de protopop⁵⁹¹ întrucât aceasta ne indică

⁵⁹¹Gerasim din mila lui Dumnezeu drept credinciosul Episcop al Aradului, Orăzii-Mari, Ienopoliei și al Hălmașiului. Cu darul și cu îndurarea preasfântului și de viață făcătorului Duh, carele Domnul nostru Iis. Hrs. sfinților săi învățăcei și Apostoli l-au dat, și de atunci până în ziua de astăzi toți următorii lor unii de la alții l-au primit învrednicindu-ne și noi a fi moștenitoriu de a togmi kiline dirigătorii bisericești și pre cei ce sau învrednicit a sluji St-lui Oltariu de ai face pentru hărnicie mai mari între Preoți, nimic mai cu mare dor nu ne stă la inimă, decât pre cei ce sau nevoit și slujesc cu cucerie Sf-tei Biserici alui Dumnezeu, și carei întocmesc sufletele credincioase și ascultătoare, pentru mângăerea și răsplătirea ostenelelor lor, la mai mare treaptă în ceata Preoțească ai ridica. Dreptacea pre cucernicu acesta bărbat P e t r u M o l d o v a n u Parohul din Hălmaju, luând în socotință evlavia lui cea mare cătră Biserică, prea lăudată și cinstita buna purtare și vrednicia lui, după așezământul Sf-tei Bisericii noastre sobornicești și Apostolicești a resăritului cei drept mărturisitoare, prin cetirea obicinuitei rugăciuni deasupra capului lui, în ziua de astăzi l-am pus Protopresviter la Biserica Hramului Nașterii Născătoarei de D-zeu din Hălmaju, în cercul Zărândului, și la locurile precum sânt: Aciua, Aciuța, Poiana, Baldovini, Vale mare, Banești, Cristești, Bodești, Mermici, Brusturi, Vața de sus, Vața de jos, Vidra, Dumbrava, Gura Văii, Răstoci, Lonești, Țermure, Kiulești, Leauț, Lazur, Groși, Lunșoara, Vășdoji, Oberșia, Dumbrovița, Ternavița, Ocișor, Ociu, Poienariu, Țohești, Pleșcuța, Pravaleni, Basarabasa, Rișculița, Talaji, Budești, Târnavă, Tisa, Leasa, Tomești, Hălmaju, Leștioara, Hălmașel, Sârbi, Ciungani, Căzânești, Ciuciu, Măgulicea, Șteia, Brotuna, Strâmba, și toate care după obicei și după rânduială sau ținut și se țin și au de a se ținea de acest protopresviterat. Deci acestor numite, și a celor ce doară nu sau numit din protopresviteratul acesta Orașe și sate, precum și bisericilor, filialelor lor, și a tuturor Preoților, care se află întru aceste locuri, pre bineîncuviințatul P e t r u M o l d o v a n u ca pre un adevărat Protopresviter al Hălmașiului numindu-l și întărindu-l, prin aceasta tuturor și fieștecăruiă îl vestesc. Cu puterea acestora așadară pre toți și pre fieștecarele îndatorez: ca Preoții și toată ceata bisericească și cu tot poporul cel drept credincios precum carei se află în Protopresviterat să-l cunoască și să-l cinstească. Așijderea în trebile dirigătoriei sale cei Protopresviterești după așezământul Sfintei Bisericii noastre și Instrucțiunile cele Arhiepiscopicești de legea noastră cea drept credincioasă îndreptătoare toți cei ce sunt întru acest protopresviterat mărturisitori credinței noastre cei drept, mărturisitoare să-i arete lui aplecăciune, să-i dea ascultare, cinste și împreună slujire. Eară însuși Bineîncuviințatul Protopresviter P e t r u M o l d o v a n u să se poarte după Predania SS-lor Apostoli, care în cele șapte soboare a toată lumea sau așezat, și nouă mărturisitorilor de legea drept credincioasă sau predat ca după dânsele să învățăm și să lucrăm ca să facă pildă faptelor bune înaintea turmei ce este lui încredințată, și până când va urma el după aceasta până atunci va și rămâne în dirigătoria protopresviterală stăpânitoriu cu puterea acestei Singelii, carea cu

și componența protopopiatului în acel timp. Vedem că spre vest se întindea până la granița județului, adică până la Gura Văii, inclusiv; iar spre Est până la Rișculița, pe malul drept al Crișului, adică situația menținută până în prezent. Protopopiatul Hălmagiului se compunea atunci din 53 comune, împreună cu Dobroț, care în singhelie lipsește, probabil, din greșeală.

P. Moldovan ia deci conducerea protopopiatului în vremuri excepționale, înlocuind pe Arsenie Adamovici mutat la Beiuș. În crâncenul război civil cele mai multe sate din acest protopopiat fuseseră jefuite și în parte sau total prefăcute în cenușă de către unguri. Vreo 8 preoți au fost spânzurați și mai multe biserici jefuite de antemise. Până aici existase o singură, școală în Hălmagiu, dar nici aceea nu avea clădire proprie. De la 1850 până la 1860, în absolutism, instituindu-se administrație germană cu funcționari străini, singurul reprezentant firesc al populației era protopopul.

Și Petru Moldovan s-a achitat frumos de greaua misiune fiind o personalitate ce impunea respect atât populației păstorite cât și „beamterilor” (funcționari) nemți. Spun bătrânii că era înalt, voinic, că avea o barbă bogată și o privire fascinantă. Pleca de acasă spre biserică îmbrăcat în reverendă ținând cu amândouă mâinile în față un crucifix. Și cum trecea el așa maiestuos prin comună, îl întâmpinau credincioșii ieșind de prin curți proșternându-i-se în genunchi.

După înstăpânirea administrației românești Moldovanu devine mâna dreaptă a prefectului Ioan Pipoș, adică a oficialității județene. Își construisese din piatră o mare și solidă casă boierească cu ceardac larg, și aici se țineau întâlnirile politice, Hălmagiul fiind a doua capitală a Zărandului.

Prof. Moldovanu a condus pe teren opera de organizare a școlilor. A restaurat organizația bisericească. L-am văzut la 1861 în delegație cu memorandum la Viena.

Soția lui, Susana, din neam de nobili „Koronya”⁵⁹² din Baia de Criș a murit timpuriu⁵⁹³, după ce îi dăruise un singur copil pe

subscrierea și pecetul Nostru întărită sau dat din lăcuința Noastră din Cuvin în 18 Ianuarie 1850.

(L. S) Geras. Raț Epscp. m. p

⁵⁹² AMH. Fișa Nr. 95. În protocolul răposașilor a parohiei Hălmagiu, inducând cazul de moarte a soției sale, prot. Moldovanu la 14 dec. 1856 scrie că pe tatăl fostei sale

Amalia, sfârșită și ea curând după căsătoria cu avocatul Brândușanu, în mod tragic.

Protopopul Moldovan a murit la 9 feb. 1868 în Hălmațiu, unde se și află înmormântat.

Ioan Moga (1804-1862)

A fost în această epocă protopopul greco-catolic al Hălmațiuului cu foarte puțini credincioși. Atât el personal, cât și prin numeroasa-i familie a contribuit la organizarea românească a Zărândului. La 1861 face parte din delegația care a dus împăratului în Viena cunoscutul memorandum al zărândenilor.

Ioan Moga a avut de soție pe Veronica n. Tobiaș, o verișoară a mitropolitului de la Blaj, Șterca Șuluț de Cărpeneș. Din această căsătorie s-au născut mai mulți copii:⁵⁹⁴

Ilarie Moga, căzut în luptele de la Königsraetz la 1866. *Alexandru Moga*, preot, mort. *Ieronim Moga*, avocat, mort. *Carolina Moga*, măritată cu Ladislau Fodor, moartă în 1881. *Emilia Moga*, măritată Gabor, fost jude la Șiria, Băița și Sibiu; moartă în Sibiu la 1892. *Ioan Moga*, preot în Sebeș căsătorit cu Alexandra n. Vegh. Din căsătoria aceasta s-au născut trei copii: Ioan și Elena morți tineri și *Alexandra* care trăiește și a fost măritată cu inginer Ilie Dop, mort, având copii: *Alexandru Dop*, maior în armata română la geniu și *Irina* măritată cu un maior în armata română. Protopopul Ioan Moga a murit în 1862.⁵⁹⁵

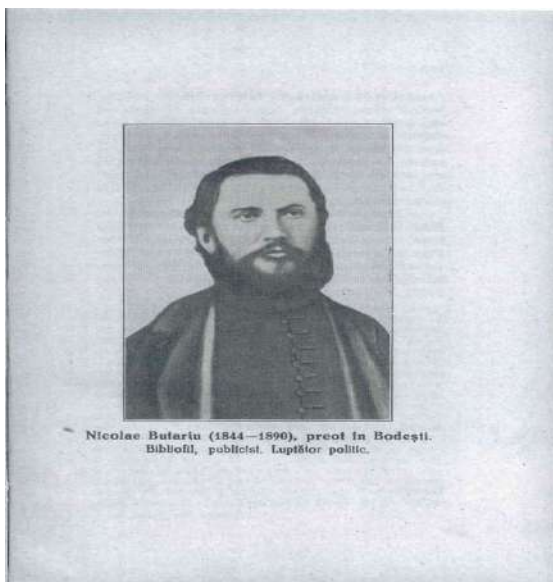
soții îl chema Nicolae Koronya nobil din Baia de Criș, iar pe mama ei Marinca Furdean din Țebea.

⁵⁹³AMH Fișa Nr. 96 din 10 april 1936. Pe crucea ei se află următoarea inscripție:

„*In Prosa*. Aice odihnescie Serva lui Dumnedieu Susana Protopopitia Moldovan in tinera Virste de 39 Ani. Traind cu sociul ei Petru Moldovan în o Sfinta Casatorie 20 Ani o Luna și 4 Dile. Sau mutat catra Inperatul cel mai Iubitoriu in 14 december 1856 Lasind Poporului o Dulce Suvenire Viatia sa exemplare Sociului Ficeii sale Amalia Lacrami de mangaiare”.

⁵⁹⁴AMH. Fișa No 82 din 28 ianuarie 1936. Informator, Titus Fodor, ing. agronom, Cluj.

⁵⁹⁵AMH. Fișa Nr. 98 din 10 april 1936. Crucea lui din cimitirul catolic din Hălmațiu are inscripția: „Ceriulu din a sa cunună / Și-pierdu unu meteoru/ Er aici o trista turma/ Și-pierdu unu bravu pastoru/ Și (siese?) fu de-o simțire/ Si pierdură în jelire/ Punu Părinte bunu alu loru./ Inse a lui suvenire/ N-a pieritu si n-a peri./ Ci la radia-i de mărir/ Toți ai sei s-oru incaldi!! Fia-i tierina usiora!!

Nicolae Butariu (1844–1890), preot în Bodești. Bibliofil, publicist, luptător politic

Nicolae Butariu (1844–1890)

Până când aproape toți cei pomeniți aici fac parte din elementul funcționar imigrat, preotul ortodox Nicolae Butariu din Bodești este pe de-a-ntregul un produs biologic localnic, reprezentând exemplarul de elită al dinamicului suflet zărândeian.

Bibliofil pasionat și cărturar, publicist și orator, dar mai presus de toate un „*iluminat naționalist*”⁵⁹⁶ – cum îl caracterizează d. Silviu Dragomir – el a fost în această regiune adeptul dezinteresat și

R. ss. D. Ioane Moga, Protopopulu și Paroculu Gr. cat. alu Haimagiului. Rep. în 27 Nov, 1862 în etate de 58 ani”.

⁵⁹⁶Silviu Dragomir, în monografia lui I. Buteanu, Ed. Casa Școlilor, Bcurești, 1928, p. 83, – comentând discursul lui Butariu rostit la festivitățile reînhumării lui Buteanu, la 20 sept. 1869.

propagandistul neobosit al tuturor mișcărilor politice și culturale din frământata epocă de revendicări naționale ce urmă după absolutism.

Datorită acestei activități, deși n-a ocupat funcții oficiale care să-i scoată în evidență numele, preotul Butariu este figura locală cea mai des remarcată în publicitate.

N. Butariu s-a născut în Bodești (lângă Hălmagiu) la 1844. A studiat 4 clase normale în Hălmagiu, apoi „Preparandia” și „Clerica” în Arad. Clerica, adică seminarul teologic, a făcut-o în anii 1863-1865, fiind hirotonit în Arad de către episcopul Procopie Ivașcovici, de diacon la 12, iar de preot la 19 sept. 1865 și a servit mai întâi ca preot nou în Bodești la 15 octombrie a aceluiași an, de față fiind la introducerea în parohie protopopul Petru Moldovan, preoții Maxim Popescu din Bănești, Arsenie Țircuș din Hălmagiu, notarul Georgiu Popescu și alții, – după cum a însemnat el în Evanghelia bisericii pe care a servit-o până la moartea sa întâmplată la 20 oct. 1890.⁵⁹⁷

Din tinerețe îndrăgind slova, Butariu a devenit un pasionat bibliofil își adunase o frumoasă bibliotecă în care intra pe lângă literatura contemporană și o bogată colecție de vechi tipărituri și manuscrise, mai ales bisericești, păstrate din tată în fiu pe la familiile preoțești.

Ținea abonamente la toate periodicele timpului și cum bătrânii noștri nu aruncau hârtia tipărită, aceleași colecții de reviste și gazete circulând din mână în mână, se ceteau încă ani de zile.

La Bodești veneau după cărți de citit preoții și învățătorii din jur, astfel biblioteca lui Butariu, timp de peste două decenii, a îndeplinit rolul unei instituții publice, popularizând cunoștințele de istorie și cultură națională în această regiune.

După moartea lui, răspândită fiind vestea acestei biblioteci, ea a fost cercetată pe două rânduri de către Emilian Micu, un alt preot bibliofil din Bănat. Acesta a cules lucrurile de valoare pentru complectarea colecțiilor Academiei Române din București, – spunea el.⁵⁹⁸

⁵⁹⁷AMH. Fișa Nr. 102 din 9 IV 1936. înmormântat lângă biserica din Bodești, crucea lui are următoarea inscripție: „Aci se odihnesc osamintele preotului Nicolae Butariu, rep. în etate de 46 ani, anul 1890, october 20.

⁵⁹⁸AMH. Fișa Nr. 103 din 1 ianuarie 1923. Informator, înv. Petru Mager, ginerele preotului Butariu.

După ștergerea iobăgiei, înființarea de școli forma preocuparea principală a înaintașilor noștri. Deoarece însă statul nu înțelegea să contribuie cu nimic, nici pentru construcții și nici pentru salarizarea învățătorilor, acest deziderat se realizează numai în acele localități, în care vreun preot entuziast putea să înduplece credincioșii ca de bună voie să-și asume aceste considerabile sarcini materiale.

În al doilea an de păstorire a lui Butariu, această parohie își are școala sa proprie, până când celelalte 7 sate din jur au rămas afiliate la școala din Hălmațiu, până la preluarea imperiului român în 1919.

Pe frontispiciul vechii școli din Bodești se poate citi și azi inscripția săpată într-o grindă de stejar: „Sa făcut acesta scola în anul 1868 prin îndemnul preotului Nicolae Butariu. *Se viedie națiunea romana!*” – adică să vieze, (să trăiască) națiunea română! Înăsprindu-se măsurile de opresiunea aceste cuvinte de îmbărbătare au trebuit să fie acoperite cu o scândură, care a fost dată jos numai în toamna anului 1918. De notat, că înainte în Ardeal, românii puneau pe clădirile publice numai inscripții latinești, evitând prin aceasta conflictul cu autoritățile de stat.

Când nu s-a găsit reflectant la post, în anul 1874/5, N. Butariu a slujit și ca învățător⁵⁹⁹ la aceasta școală; după ce de la 1871 îndeplinea și funcția onorifică de inspector școlar al circumscripției Vidra,⁶⁰⁰ cu toate că parohia în care el preotea nu aparținea aici. I se dăduse această însărcinare în semn de distincție pentru zelul și meritele sale culturale; inspectorii având nu atât să controleze activitatea învățătorului, cât mai mult să influențeze populația să-și trimită copiii la școală și să plătească salariile dascălești.

Prin scris și graiul viu, Butariu s-a angajat cu tot avântul firii sale idealiste la înfăptuirea instituțiilor ce aveau să pregătească rezistența neamului nostru din Ardeal, ca: gimnaziul din Brad, fondul de teatru, asociații culturale.

¹⁹Arhiva eparch. Arad, anul 1875, „Conspect despre scole și invetiatori etc.. pe anul 1875”.

⁶⁰⁰Arhiva eparch. -Arad, anul 1872. Raportul asesorului George Crăciunescu, referent școlar, datat la 22 april 1872, debătut în ședințele sinodului eparhial de la începutul lui Maiu a aceluiaș an. Lui Grațian Pop i se încredințase inspectoratul Hălmațiuului, 20 comune cu 10 învă., dintre care 3 în Hălmațiu; iar lui Nicolae Butariu, inspectoratul Vidrei, 14 comune cu 9 învă.

Pe acest teren îl găsim pomenit printre promotorii teatrului român în Ardeal.⁶⁰¹ Dintre manifestările sale de publicist, cu acest subiect, remarcăm scrisoarea apărută ca prim articol în revista „Familia” din 3 oct. 1869, din care am și reprodus câteva pasaje.

A activat la înființarea „Asociațiunii naționale arădane pentru cultura poporului român”, al cărui membru a fost ales în ședința de la 2 sept. 1869.⁶⁰²

Nu ne-a stat în putință să urmărim mai deaproape activitatea lui publicistică. Este amintit ca colaborator al revistei „Speranța” din Arad.⁶⁰³ Știm însă că a scris și în gazeta „Federațiunea” și alte periodice.

Nicolae Butariu făcându-și educația cât și întâii pași în viața publică în epoca cea mai frumoasă a Zărândului, el nu putea și nu voia să recunoască restabilirea hegemoniei ungurești, pe care o combate de câteori i se dă ocazia răscolind masele și îndemnându-le la rezistență națională prin discursuri vehemente, ceea ce i-a atras cumplita prigoană a adversarilor.

Prin graiul viu cât și în scris el îndrăznește să condere Ardealul ca „România de dincoace de Carpați.”⁶⁰⁴

Fulminantul discurs rostit de Butariu la Iosășel (20 sept. 1869) în fața miilor de țărani zărândeni și a intelectualității ardelene adunată la serbarea reînnoșării lui Buteanu, stârni o campanie de presă între cele două tabere, români și unguri, urmată de anchete și schimb de adrese între guvern și prefecturile din Arad și Baia de Criș.⁶⁰⁵ Discursul⁶⁰⁶ a fost publicat în „Federațiunea” într-o formă

⁶⁰¹Dr. Pavel Oprișa, dizertația „Gimnaziului din Brad și teatrul român”, publicată în Anuarul VIII al Soc. p. fondul de teatru Român pe anul 1903-1904, p. 46; apărută și în broșură.

⁶⁰²Diploma Nr. 231, seria 219, cu această dată, iscălită de Ioan Popovici Deseanu, președintele ședinței direcționale și Petru Popovici, notarul direcțiunii. Se păstrează în AMH.

⁶⁰³Lakatos Otto, *Arad története*, Arad 1881, vol. III, p. 111.

⁶⁰⁴„Familia” Nr. 38 din 3 octombrie 1869, în articolul privitor la înființarea teatrului român.

⁶⁰⁵V. Păcățianu, *Cartea de Aur*, vol. V, p. 226-227.

⁶⁰⁶AMH. Fișa citată Nr. 54 din 18 I 1935. Preotul informator Ioan Hălmăgean, fiind de față la acea serbare, își amintește din cuvântarea lui Butariu pasagiul în care acesta reliefa principiul libertății economice și naționale a luptat prin revoluția de

atenuată pentru a stăvili pornirile ungurești, - după cum îmi spunea într-o convorbire d. profesor univ. Dr. Silviu Dragomir.

Cazul Butariu servi prilej congregației comitatense a Zărandului în ședințele de la 6 și 7 dec. 1869 să înainteze guvernului un memoriu în chestia naționalităților, ieșit din pana: lui Gh. Secula.⁶⁰⁷

Considerat un element primejdios siguranței statului, a fost de aici înainte în permanență spionat și percheziționat de „persecutorii” care adesea îi călcau domiciliul în miez de noapte, spre marea spaimă a familiei și a vecinilor. Un atare caz îl găsim remarcat și în presă.⁶⁰⁸

În decembrie 1874 îl găsim închis la Baia de Criș în „arest inchizitionalu” după cum cu multă amărăciune și-a însemnat el petrecerea zilei de 6 dec. 1874, ziua de St. Nicolae, onomastica lui, – pe o carte de predici ce-i fusese trimisă spre mângăiere.⁶⁰⁹

Probabil făcuse iarăși vreo manifestare politică în vederea alegerilor de deputat. Odată, se povestește,⁶¹⁰ că Butariu gândindu-se cum ar putea promova cauza candidatului naționalist, și-a trimis servitorul cu un mare drapel românesc la târg la Hălmațiu. De pe drum încă și mai apoi în târg se adunase multă lume sub steag. Tras

la 1848, zugrăvea poporului în mod foarte plastic iobăgia ungurească: cum țărancele noastre purtând alvia cu copilul mic pe cap erau silite să meargă la lucrul câmpului pe moșia nemeșului, chiar la depărtare mare, în alt sat.

⁶⁰⁷V. Păcățianu.

⁶⁰⁸„Familia”, Nr. 45 din 21 noiembrie 1869, dă următoarea informațiune: „*Proclamațiuni revoluționare*” Un ziaru unguresc scris în zilele trecute, că părintele Nicolau Butariu a primit în o foaie italiană niște proclamațiuni revoluționare românești. Speditoriul poștal din Hălmațiu a raportat la comitetele suprem despre acest incident, afirmând în raportul său, că literile cu care sunt tipărite proclamațiunile seamănă mult cu literile ziarului „Federațiunea”. Comitetele suprem înștiință pe guvern despre aceste numai decât, și în urmarea acesteia în tipografia unde se tipărește „Federațiunea” se făcu cercetare, dar nu se găsi nimic”.

⁶⁰⁹AMH. Fișa citată Nr. 81 din 16 ianuarie 1936. Informator, preotul Nicolae Florea din Baia de Criș, în a cărui posesiune se află cartea cu inscripția citată aici la p. 64.

⁶¹⁰AMH. Fișa Nr. 104 din 24 decembrie 1933. Informator, preotul Sinesie Șerban din Tisa, care fusese prezent la această manifestație, nu știe precis în care an, dar la alegerea lui Sigismund Borlea.

la răspundere, el spunea că-l are de vânzare. Nu mai folosi atunci confiscarea, căci scopul era ajuns.

Preotul Butariu și-a trăit scurta viață într-un continuu și intens zbucliu intern, ceea ce reiese din numeroasele-i însemnări făcute fie pe file dispartate, păstrate în biblioteca sa, fie direct în cărțile sfinte în lectura cărora se refugia în momentele de restriște.

Cităm încheerea unei parafrazări a Eclesiastului, făcută la 25 ianuarie 1870 pe o jumătate de pagină goală a Antologhionului:

„Cu adevărat desiertăciune sunt tóte și viatia acesta este umbra și visu.

Dincolo de mormentu, in sinulu rece al pamentului, – e locul fericirei, e locu de odihna.

Oh lume, lume amăgitoare, totul e vis și nimic mai mult!

Numai faptele măretie naționale sunt eterne. Binecuventarea posteritetii...”

Conduc de acest principiu, cu privirea veșnic în transcendent, înțelegem cum Butariu a fost mai mult al vieții publice, neglijându-și complet interesele materiale. Și această scădere i se poate ierta. Căci, cine mai pomenește azi de acel popă Ioan (Jula) din Hălmațiu care robea sate, profesând cămătăria ca și alți intelectuali din această epocă? Butariu înțelegea că fapta națională, ideia morală a timpului, sub orice aspect se va prezenta ea în viitor, rămâne singura valoare eternă.

Tatăl lui Nicolae Butariu a fost agricultorul Lăpădat Butariu, fiul preotului Nicolae Butariu I, pomenit pe la 1831 când s-a zugrăvit⁶¹¹ biserica⁶¹² din Bodești.

⁶¹¹ AMH. Fișa Nr. 105 din 10 IV 1936. Deasupra ușii naosului în interior se află inscripția: „Zugrăvitusa această s. biserică în anul 1831. Și prin țanuta protopopului din Hălmaț Nicolae Adamovici. Și paroh Butar Nicolae. Și kitori Butar Lazăr. Butar Pătru, Săda Toader, Lupei Nicolae, Butar Ioan”.

⁶¹²Idem. Din însemnările lui Butariu mai știm despre aceasta biserică care există și azi că s-a făcut (din lemn de gorun) în anii 1760-1761 pe timpul episcopului Sinesie Jivan, iar turnul a fost acoperit cu plev în 1888-1889 de către Iosif Draia din Tomnatec. Fiica preotului Butariu, Elena Mager, ne informează că atunci când s-a acoperit turnul, la 1888, tatăl său a pus în .globul de aramă de sub crucea de pe turn, mai multe documente, ca să rămână pentru posteritate.

Nicolae Butariu II, căsătorit la 1865 cu Anișca născută tot Butariu, moartă la 1872, a avut două fete, pe Amalia moartă tânără și pe Elena măritată Mager.

Din căsătoria lui Petru Mager⁶¹³ (1862-1923) învățător în Bodești cu Elena Butariu (n. 1866) întâmplată la 1884 s-au născut 10 copii, dintre care 4 murind de tineri (Sever, elev de cl. V liceu, la 1919) mai trăiesc 6: **Traian Mager**, a organizat consiliile și gărzile naționale din plasa Hălmagiu în revoluția de la 1918, și a colaborat la înființarea regimentului de voluntari „Horia”, azi profesor în Arad. **Dr. Aurel Mager**, a fost ofițer medic al gărzii și în regimentul Horia, azi medic în Arad. **Dr. Romulus Mager**, a fost ofițer în gardă și în reg. Horia, azi jude de tribunal în Arad. **Valeria Mager**, măritată preot Gh. Constantin în Brașov. **Cornel Mager** agricultor în Bodești. **Silviu Mager**, a fost subofițer în gardă și reg. Horia, azi notar în Pecica. În afară de Traian, care s-a născut în Lazuri la 1887, toți ceilalți s-au născut în Bodești.

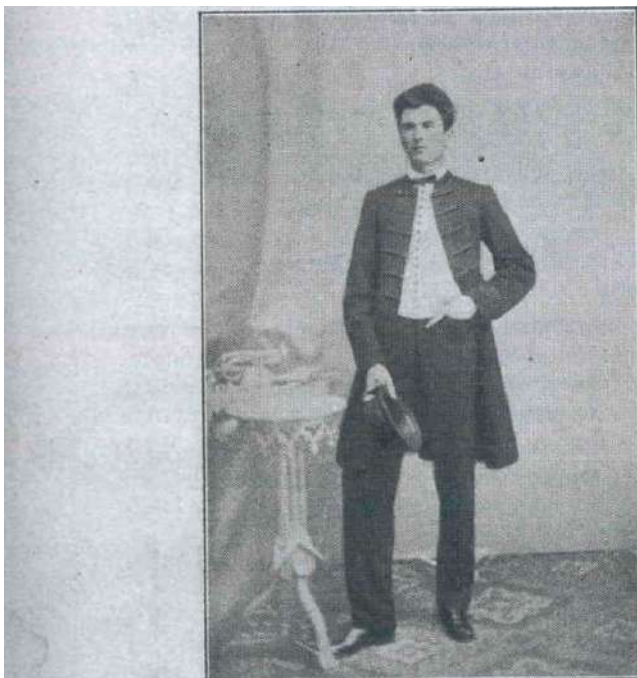
Dăm și genealogia preotesei Butariu II. **Mihaiu Butariu** (mort în vârstă matusalemică, pe la 1900; se zice că avea 120 ani) cu Dorea Leucean (din Leauț) a avut copii adulți; Lazar, **Ilie**. Mihaiu, **Anișca** (preoteasa), Maria, Anuța, Trina.

⁶¹³ AMH Fișa Nr. 10 din 20 iunie 1934. Diverși inf. Leagănul Magereștilor este în Vidra (pl. Hălmagiu), formată din familiile: Petrișor (56), Mager (47), Mihuța (23), Gărgariu (10), Todora, Todorel (9), Ilica (9) și încă. alte 7 neamuri mai mici, imigrate (12). (Parantezele arată numărul proprietarilor funciari în situația de la 1866 conform cărții funduare). Într-o familie Mager, din care se trage și fostul protopop Traian Magier (1865 -1909), tatăl episcopului Dr. Andrei Magieru, fiind 7 frați feciori, unii s-au dus gineri. Dintre aceștia Ioan Mager (1839 -1907) s-a căsătorit în Lazuri cu Marița Coiu (1843-1908), având cinci copii ajunși la maturitate: *Petru Mager*, înv.; Ioan (copiii: Aurel Mager, notar în Somoșcheș; Petru Mager, funcționar în Arad și alți trei, acasă); George; Anuța; Rozalia.

Înv. P. Mager a studiat 2 cl. gimn. în Beiuș (1875-1877), apoi Preparandia din Arad (1877-1880). A fost întâi înv. în Lazuri, apoi în Bodești. S-a distins pe teren pomicol, înființând cele dintâi pepiniere de pomi fructiferi cultivând îndeosebi soiuri nobile de meri care s-au răspândit apoi în regiune. În mormântat lângă socrul său Butariu, crucea lui de marmoră, ridicată la 29 VI. 1931, are inscripția: „A.(ci) o.(dihnește) r(obul) l.(ui) D.(umnezeu) Petru Mager, 13. XII. 1862-15, XI. 1923, învățător în Bodești. Te pomenească și concetățenii pentru că le-ai dat: ai bine meritat să te pomenească și concetățenii pentru că i-ai învățat să cultive pomi. Pomeniți-1, să-i fie țărâna ușoară!”.

Ilie a avut pe *Traian*, George, Nasta, Chiva.

Traian Butariu cu Anuța Moțica (din Leștioara) au pe: Dr. Miron Butariu, avocat în Arad și Ioan, agricultor în Bodești.

Alex. Moldovan (1844–1870) Notar la prefectura Baia de Criș,
publicist

Alexandru Moldovan (1844–1870)

Descendent al unei vechi familii de comercianți din Hălmațiu, notar la prefectura din Baia de Criș și publicist de frumoase speranțe.

Al. Moldovan s-a născut în Hălmațiu la 1844 și a studiat dreptul la Budapesta, bucurându-se de deosebită atenție a mecenatului Emanuil Gojdu. A fost colaboratorul intern și mai apoi extern al revistelor „Familia” și „Gura Satului”. Moartea-i subită, în vârstă de numai de 26 ani, întâmplată la 16 ian. 1870, a dat loc bănuelii că ar fi fost otrăvit de unguri.

A fost fiul lui Alexandru Moldovan comerciant în Hălmațiu și al Iulianei Ioanovici, originară din Lipova, cunoscută sub numele de „Cocoana”⁶¹⁴, o femeie celebră prin frumusețe, inteligență și energie, care la 1848 prin pășirea-i îndrăzneată față de ofițerii unguri a scăpat de la cazne și chiar de la moarte pe mai mulți români.

Cunoaștem din tradiție⁶¹⁵ această familie până la Alexandru Moldovan I, căruia îi ziceau „Grecu” (comerciant), care a avut copii pe: Alexandru II, Isailă și încă unul dezmoștenit, – comercianți.

Alexandru Moldovan II, căsătorit cu Iuliana Ioanovici din Lipova, „Cocoana”, a avut pe: Ioan, fost „beamter”, adică slujbaş în absolutism, mort tânăr; **Alexandru III**, publicistul, de care ne ocupăm aici și pe George, fost funcționar la judecătoria din Hălmațiu, căsătorit cu înv. Parascheva Țircuș, având singurul copil pe Ioan, notar, mort, necăsătorit, cu care s-a stins această ramură.

Moldoveneștii din Hălmațiu, despre care se știe că au deținut comerțul în această regiune înainte de invazia evreiască, se cred a fi veniți din Peninsula Balcanică ca și multe alte familii de comercianți români și au trecut întâi prin Moldova, de unde și-au luat atributul de Moldovan. Un ram al familiei lor ar fi pătruns până la Mișcolț⁶¹⁶ (Ungaria). Un Simion Moldovan, este pomenit la 1800 că a fost pedepsit cu 25 lovituri de bețe pentru că venind de la târg de la Brad a răspândit vestea că iobagii se pregătesc din nou de rebeliune.⁶¹⁷ Fiul acestui Simion Moldovan a fost Nicolae, care căsătorit cu fiica unui Ceh venit din Bohemia ca morar la domeniul Bethlen, a avut pe Simion Moldovan II, (1828–1908) mare comerciant. Din căsătoria lui Simion Moldovan II cu Amalia Leuca, fiica preotului Arsenie Leuca din Lazuri, s-au născut copiii, care afară de fiica cea dintâi, Valeria,

⁶¹⁴ AMH. Fișa Nr. 93 din 10 april 1936. Informator, octogonara Parascheva Țircuș, înv. pensionară în Hălmațiu, nora „Cocoanei”: Căruțașii care îi aduseseră mobila și zestrea, luându-și rămas bun de la ea, i-au zis: „Rămâi sănătoasă, cocoană!” Hălmațienii, neobișnuiți cu această titlatură, au numit-o de aici înainte „cocoana”.

⁶¹⁵ AMH. Fișa citată Nr. 93 din 10 april 1936.

⁶¹⁶ AMH. Fișa Nr. 94 din 10 april 1936. Informator, Ioan Moldovan, notar în Hălmațiu, după spusele tatălui său, confirmate mai nou de farmacistul Alexander din Ineu, care venit din Mișcolț afirmă că și acum se mai găsec acolo familii Moldovan, dar nu mai știu românește.

⁶¹⁷ Kozma, *Zărind megye leirisa*, p. 105.

toți trăiesc: Valeria, măr. Milian, apoi Nicoruța, moartă; Cornelia, înv. măr. Alexandru Teaha, preot Tulca, Bihor; Ioan, notar, Hălmațiu; Irina, măr. Traian Mager, prof. Arad; Silviu, comerciant, Hălmațiu; Elisabeta măr. Dr. Nicolae Ilieșiu, prof. Timișoara.

Daniil Papp (1835–1887)

A fost secretarul prefectului în Baia de Criș de la 1861 până la 1868, când devine jude cercual⁶¹⁸ la subpretura Aciua. La 1872 este numit subjude în Baia de Criș unde rămâne până la dizolvarea județului în 1876, când a fost transferat la Kecskemét, apoi la Nagy-Körös și în fine la Igal (jud. Somogy).

Daniil Papp⁶¹⁹ s-a născut la 1835 în Criștior (azi Hunedoara) din părinții Toma Papp și Terezia Lucaciu, agricultori. S-a căsătorit la 24 ian. 1864 cu Maria Karl născută în Băița la 1842, fiica „hutmanului” de la minele „Ruda”. A studiat teologia în Budapesta (fiind greco-catolic), coleg cu fostul episcop al Oradiei, Olteanu, dar nu s-a preoțit, ci a intrat în administrație. A murit la 13 April 1887 în Criștior, comuna sa natală.

Din căsătoria lui D. Papp cu Maria Karl s-au născut mai mulți copii: Ioan Andrei Daniil, viitorul general, trăiește; Sabin Antonia Simion, mort de timpuriu; Corneliu Nepos, mort de timpuriu; Victoria, moartă de timpuriu și Maria Emilia Ana, născută la 1875, trăiește în Cluj, nemăritată.

Generalul Danila Papp s-a născut în Aciua (azi Avram Iancu), plasa Hălmațiu la 20 mai 1868. Studiile secundare și le-a făcut în Deva unde a luat și bacalaureatul la 1887 ca primul eminent; iar cele de specialitate la Academia militară–din Wiener Neustadt (1887-1890). După un stagiu la regimentul din Orăștie (1890-1894) ajunge profesor la școala de cadeți din Sibiu (1894-1899). Absolvind cursul superior de geniu (1899-1901) în Viena, activează în statul major de geniu la Przemysl, Galiția (1901-1904). După ce mai servește în Sibiu (1904-1906), Komarom (1906-1908), Budapesta (1908-1910), este mutat la direcția de geniu din Tirol unde lucrează

⁶¹⁸ Așa este numit în Matricola botezaților a parohiei gr. cat. din Baia de Criș, când își botează copiii. În Aciua era pe atunci subpretură, avea deci și titlul de „subpretor”. Justiția nu era încă separată de administrație.

⁶¹⁹ AMH. Fișa Nr. 100 din 4 februarie 1936. Informator, Danila Papp, general în pensie, fiul său, domiciliat în Cluj.

la fortificațiile de pe granița Italiei. Danila Papp reprezintă exemplarul select al corpului ofițeresc austriac de proveniență eterogenă, omogenizat însă prin disciplina severă a cultului datoriei, singura forță de coeziune pe care se mai putea sprijini anationalul imperiu habsburgic. Războiul mondial îi crease acestui fiu al neamului nostru aureola de mare erou, ale cărui fapte erau relatate de întreaga presă a puterilor centrale. I s-a creat o unitate specială denumită după numele lui „Brigada Papp”, cu care executa cele mai îndrăznețe operațiuni. A operat de la începutul războiului (30 VII 1914) pe frontul rusesc, mai ales în Bucovina, până în (1 IV 1918), când a fost trimis cu întreaga brigadă pe frontul italian. A fost încărcat cu decorații austriace, germane și avansat până la rangul de colonel. Sfârșitul războiului l-a găsit comandant al orașului Bolzano, Italia.

După prăbușirea stăpânirii străine, în decembrie 1918, colonelul D. Papp a intrat ca șef de stat major și ajutor al generalului de divizie Ioan Baron Boieru în serviciul Consiliului Dirigent din Sibiu, unde a lucrat la secția organizării A.B.C. până în April 1919, când preluând comanda Diviziei 13-a de inf. a luptat împotriva bolșevicilor la Tisa. În 1923 a fost numit comandant al corpului de armată I din Craiova, iar în 1924 al corpului 6 de armată din Cluj, pe care l-a comandat până la trecerea sa în rezervă la 19 aprilie 1930.

De atunci trăiește în Cluj și este președintele societății „Acțiunea patriotică”.

A fost căsătorit (20 VIII 1895) cu Eugenia Ivașcu, moartă la 1931. Unicul lor fiu, Eugeniu, născut la 20 oct. 1896 a căzut pe câmpul de luptă în Galiția la 9 martie 1915.

Alex. Șterca Șuluțiu (1830-1907)

A ocupat diferite slujbe în Zărand, mai mult timp în cercul Hălmagiului, imediat după potolirea revoluției, sub durata absolutismului și în continuare până la desființarea județului.⁶²⁰ Alexandru Șt. Șuluțiu, nobil de Cârpeniș, s-a născut în Zlatna la 10 martie 1830. A studiat în școala erarială din Zlatna și liceul în Cluj.

⁶²⁰ AMH. Fișa Nr. 101 din 10 april 1936. Informator, Dr. Leonida Pap, șeful judecătoriei de ocol din Hălmagiu, în a cărei arhivă se păstrează actele fostului judecător Al. Șt. Șuluțiu.

Era nepotul mitropolitului gr. cat. din Blaj, Al. Șt. Șuluțiu și era înrudit și cu Amos Ivașcu, judecător în Baia de Criș.

A funcționat ca: prim notar în circumscripția Ribița (15 XI 1849-10 V 1850); perceptor cezaro-crăesc (30 IX 1850); notar cercual în Gura Văii (2 ani); notar în Ciuciu (5 ani); pretor cercual în Hălmațiu (4 ani); prim pretor în Hălmațiu (de la 3 VI 1861); judecător de ocol în Hălmațiu (de la 20 XII 1871). În luna mai 1876 a fost transferat la judecătoria din Békés. După pensionare s-a retras în Hălmațiu, unde a decedat în 1907 și este înmormântat în cimitirul gr. catolic.⁶²¹

Alături de mormântul lui se află un mormânt mai vechi, de pe a cărui cruce se poate descifra: „Iosif Șt. Șuluțiu de Cărpeneș, emer. adm. a cottului Zărand, rep. la anul 1867, ianuarie 21, etate de 46 ani”.

Al. Șt. Șuluțiu⁶²² (căsătorit de trei ori tot cu unguroaice) a avut mai multe fete: Emilia, Ida, Iulia, Victoria, Maria. Emilia Șuluțiu măritată cu notarul Andrei Putici a avut pe: Lucreția, Andrei, Alexandru, Valeria, Gavril. Lucreția s-a măritat întâi cu Carol Jac (trăiește fiul Eugen Jac, șeful serv. economic al municipiului Arad), apoi cu Aurel Leuca (fiii: Ioan; Aurelia măr. Dr. Petrila Petica; Traian, trăiesc); iar Valeria cu Dr. Ioan Robu (copiii : Viorica măr. Dr. R. Coțoiu și Dr. Ionel Robu, inginer).

Nicolae Robu (1838-1922)

N. Robu, absolvent al Preparandiei și a Teologiei din Arad a fost de la 1859 învățător în Hălmațiu. La 1861 a devenit notar în Aciuța. A fost apoi notar în Hălmațel până la pensionare.

⁶²¹ AMH, Fișa Nr. 102 din 10 april 1936. Pe crucea lui se citește: „Aci odihnește Alexandru Șterca Șuluțiu nobil de Cărpeneș, jude reg. în pensiune, născ. 1830, rep. 1907. Fie-ți somnul odihnit și memoria eternă, scumpul nostru tată!”.

⁶²² AMH, Fișa Nr. 106 din 5 V 1936. Informator, Carol Jac, Arad. Salacz Gyula, fostul primar al orașului Arad în atatul maghiar a fost rudă cu Al. Șt. Șuluțiu de la Hălmațiu, care îi făcea vizită când venea la Arad. Salacz Gyula era cunoscut de Ungur. (Salacz, citește: Șalaț).

S-a născut în Hălmațiu la 20 aprilie 1838 și a murit tot aici la 2 aprilie 1922. Soția lui a fost Alexandra Dabiciu⁶²³ din care căsătorie s-au născut trei copii: Dr. Nicolae Robu medic, George Robu notar și Dr. Ioan Robu avocat.

Dr. Nicolae Robu trăiește. A fost medic de circumscripție în Baia de Criș, după Unire prim medic județean în Deva. Căsătorit cu Aurelia Candra are copiii: Eugenia, măritată Dr. Romuald Cotioiu medic în Săvășin; Maria, măr. Dr. Gh. Drăgan subprefect în Deva; Cornelia, măr. Dr. Lazar augustin avocat în Arad; Dora, măr. Dr. Mircea Bejan avocat în Hunedoara.

George Robu, mort în 1915. A fost notar în Hălmațel. Căsătorit cu Iulia Imperat din Brad. Trăiește văduva și fiica Alexandra măr. căpitan Crișovan din jandarmerie, Arad.

Dr. Ioan Robu (1885-1930)

Dr. Ioan Robu, avocat în Hălmațiu, colaborator la organizarea Corpului voluntarilor români din Rusia; mai apoi primul primar român al municipiului Arad, instituit de către comandamentul trupelor franceze de ocupație.⁶²⁴

⁶²³AMH. Fișa Nr. 99 din 6 april 1936. Informator Ioan Moldovan, notar Hălmațiu, pe baza actelor din Cartea funduară. Alexandra Dabiciu se crede a fi fost din Lipova, de unde venise și Iuliana Ioanovici, „Cocoana”, soția lui Al. Moldovan.

⁶²⁴AMH. Fișa Nr. 107 din 6. V. 1936. Inf., Eugen nJac, Arad, ne prezintă în original decizia comand francez de la 5 Iulie 1919, prin care se institue imperiul român în jud. Arad în următorul fel : Dr. Iustin Marșieu, prefectul județului; Dr. Ioan Robu, primarul municipiului Arad. Dăm textul cu înregistrarea făcută;

„Commandement Territorial de la Zone D-occupation Française de Banat. Nr. 1474/2, P. C. le 5 Juillet 1919_

Arrêt Nr. 17. Le Général de Tournadre, Commandant la Zone d-Occupation Française de Banat, Gourirneur d-Arad,,- arrête:

Article I. – Monsieur le Docteur Justin Marsieu, est nommé Préfet de la Ville d-Arad, en remplacement de Monsieur Green.

Article II. – Monsieur le Docteur Jean Robu, est nommé Maire de la Villo d-Arad, en remplacement de Monsieur le Docteur Sarcany.

Article III. Monsieur Stéphen Anghel, maintenu dans les Fonctions de Maire Adjoint de la Ville d-Arad, rempli ra provisoirement les fonctions de Maire de la Ville d-Arad, en attendant l-arrivée de Monsieur le Docteur Jean Robu.

Article IV. La prise de service de Monsieur le Docteur Justin Marsieu et Monsieur Stephen Anghel, aura lieu le Lundi Sept. Juillet 1919 à 9 heures.

Le général de Tournadre, Cdt. le Territoire, de la Zone d-Occupation Française, Gouverneur d-Arad. Signé: de Tournadre,

S-a născut în Hălmagiu la 18 ianuarie 1883. Studiile secundare și le-a făcut (1894-1902) în liceele de stat maghiare din Arad și Sibiu, iar cele universitare la facultatea de drept a universității din Cluj (1902-1906), unde obține diploma de doctor în drept cu data de 23 iunie 1906. Examenul de stat l-a prestat în Târgu-Mureș în 1910, de la care dată profesează avocatura în Hălmagiu, participând activ și în luptele naționale, până la izbucnirea războiului mondial, în 1914.

Mobilizat din prima zi, 29 iulie 1914, a fost trimis ca sublocotenent cu regimentul de infanterie 33 din Arad în Galiția, unde prin martie 1915 cade în prinoare rusească. Aici, Dr. Ioan Robu dezvoltă o frumoasă și utilă activitate românească, colaborând la organizarea prizonierilor noștri.

Pentru a putea aprecia contribuția prizonierilor noștri din Rusia la înfăptuirea idealului național, ar trebui să deschidem o paranteză prea lungă, ceea ce nu ne-o putem permite decât în mod foarte sumar.

Odată cu izbucnirea războiului, intelectualii noștri rămași acasă sunt nevoiți să întrerupă ostilitățile împotriva stăpânirii opresoare, ba unii mai slabi de înger iscălesc manifeste de loialitate.

În vremea aceasta erau răsfirați în imensa Rusie peste 120 mii de prizonieri români ardeleni și bucovineni proveniți din armata austro-ungară, zăcând într-o completă dezorientare, căci datorită unui sistem nefast lagărele de prizonieri se administrau prin proprii ofițeri, totdeauna nemți sau unguri, care înfierau ca trădători de patrie, amenințând cu represalii pe acei ce manifestau sentimente contrarii.

Cunoscând această deplorabilă situație, mai apoi delecțiunea produsă prin bolșevizare, vom înțelege acum eroismul grupului de intelectuali care au pornit și realizat constituirea Corpului

P. A. Le Chef d Etat-Major, (as Indescifrabil).

Destinataires: Monsieur Marsieu, Monsieur Green, Monsieur Sarcany, Monsieur Stephen Angel, Major de Cantonnement, Colonel Commandant les Troupes Roumaines, Arirée de Hongrie, (à titre de compte rendu),
Aradvaros Polgármeșteri Hivatala. 9761 szám. 1919 JuJ. 7.

H. Tudomásul vétetett. Arad, 1919 Vil, 7.ss. (Indes- -cifrabil).
Polgármeșter: ss, (Indescifrabil).”

Voluntarilor Ardeleni și Bucovineni din Rusia, printre inițiatorii căruia îl găsim și pe Dr. Ioan Robu, îndeplinind misiuni importante.

Prin organizarea acestui puternic instrument, întâi de toate politic; activitatea politică a neamului nostru subjugat se deplasează înafara granițelor Monarhiei. El realizează pe lângă serviciile aduse direct armatei române și acel celebru Manifest de la Darnița⁶²⁵ din 13/26 aprilie 1917, numit cu drept cuvânt: întâia Alba-Iulie a Ardealului.

Prin iulie 1917 se înființează Serviciul prizonierilor români din Rusia cu scopul de a iniția legătură cu toți prizonierii români din Rusia și a le face educație națională. Pentru îndeplinirea acestei grele misiuni au fost aleși zece șefi conferențieri, între care era și locot. Dr. Ioan Robu, trimis în 30 august 1917 la Novo-Cerkovsk.⁶²⁶

După repatrierea corpului de voluntari la Iași, aceștia fiind învoiți să-și viziteze căminele părăsite de atâția ani, la 5 ianuarie 1919 căpitanul Robu sosește pentru câteva zile la Hălmagiu, găsind și aici o lume nouă în devenire, garda națională primindu-l cu onorurile cuvenite unui erou.⁶²⁷

A mai rămas în cadrele active ale armatei până la preluarea imperiului român în județul Arad, când invitat să primească înșărcinarea de primar al municipiului Arad, a ocupat acest post de la 17 iulie 1919 până la 21 august 1926.

A condus și a doua oară primăria orașului Arad în calitate de președinte al comisiei interimare de la 12 iulie 1928 până la 7 decembrie 1928.

Apoi și-a reluat practica de avocat în Arad ca asociat al ginereului său Dr. Romul Cotioiu până la moartea sa întâmplată la 6 septembrie 1930 în Arad unde a și fost înmormântat la 8 septembrie în cimitirul „Eternitatea”.

A fost căsătorit cu Valeria Puticiu (mama ei: Emilia Șuluțiu măr. Puticiu, fiica lui Al. Șterca Șulutiui), având copiii: Viorica măritată Dr. Romul Cotioiu, avocat, deputat și președintele comisiei

⁶²⁵ Petru Nemoianu; Prima Alba-Iulie. Voluntarii români în războiul pentru întregirea neamului. Timișoara (Institutul de arte grafice Poporul), 1922, p. 25–29.

⁶²⁶ *Ibidem*, p. 53.

⁶²⁷ Vezi ziarul „Românul” din Arad, Nr. 3 din 17 ianuarie 1919, articolul: Traian Mager, „Sărbătorirea căpitanului Dr. Ioan Robu”.

interimare a municipiului Arad; Dr. Ionel Robu, inginer chimist, Ploești).

Vasile Ladislau Fodoru (1824-1865)

Luptător în legiunea tribunului Simion Balint la 1848/9, funcționar în absolutism la Alba-Iulia și Orăștie, iar de la 1861 și până la moarte, jude cercual în Hălmațiu.

Coborător din părinții⁶²⁸ Ioan Fodoru (m. 1883) preot gr. cat în Bistra mai apoi protopop în Hunedoara și Maria Ilieș (m. 1882), înrudiți cu mitropolitul Al. Șterca Suluțiu; V. L. Fodoru s-a născut la 8 dec. 1824 în Bistra (jud. Turda). A studiat liceul și dreptul în Cluj și Viena. A murit la 10 aprilie 1865 în Hălmațiu unde se și află înmormântat în cimitirul gr. cat. alături de soția sa Carolina moartă la 11 iulie 1881. Ambii au cruci de piatră. Din căsătoria lui V. L. Fodoru cu Carolina Moga, fiica protopopului unit Ioan Moga din Hălmațiu, s-a născut Dr. Vasile Fodor și încă cinci copii morți timpuriu.

Dr. Vasile Fodor, avocat în Abrud, o personalitate marcantă în viața politică economică și culturală a acestei regiuni s-a născut la 13 sept. 1859 în Orăștie, (jud. Hunedoara). A făcut liceul în Beiuș, iar dreptul la Cluj și Budapesta. Timp de 20 ani (1890–1910) a profesat avocatura în Abrud, unde a și murit la 27 iunie 1910. Din căsătoria lui Dr. V. Fodoru cu Antoaneta Ivașcu⁶²⁹ (n. 1872, m. 1927) din Abrud s-au născut cinci copii care toți trăiesc: **Titus Fodor**, agronomul municipiului Cluj născut în Abrud la 1893. Dezertând din armata austro-ungară, a luptat în război ca voluntar în armata română. **Dr. Radu Fodor**, avocat în București, născut la 1895 în Abrud. Căzând prizonier din armata austro-ungară pe frontul italian, a făcut parte din legiunea voluntarilor români din Italia. **Viorel Fodor**, farmacist în Cluj, născut la 1896 în Abrud. Dezertor din armata austro-ungară, a participat în război ca sanitar în armata română, apoi s-a înrolat în corpul voluntarilor Horia la Brad. **Dr. Marius Fodor**, medic, directorul spitalului din Dej, s-a născut la 1898 în Abrud. A participat în război în armata austro-ungară ca medic în Albania. **Aurora Fodor**, căsătorită Tanislau.

⁶²⁸ AMH. Fișa Nr. 97 din 18 I 1936. Informator, Titus Fodor, agronom, Cluj.

⁶²⁹ Soră cu Eugenia Ivașcu căsătorită la 1895 cu Danii Papp, viitorul general.

Grațian Pop (1833-1882)

S-a născut la 23 dec. 1833 în Cărpinet, Bihor, plasa Vașcău și a fost fiul cantorului de acolo.⁶³⁰ În anul școlar 1853/4 îl găsim „docente” (învățător) la cl. II a școlii normale din Hălmațiu, având notat ca pregătiri: „filozofia” (clasa ultimă a liceului) și prevăzut cu testimoniu de maturitate; vorbește românește, ungurește, latinește și nemțește.⁶³¹ A absolvat liceul din Beiuș.

A servit numai doi ani în învățământ, și la 1855 renunță la dascălie motivând că și-a găsit o slujbă mai bună, aceea de „notar la pretura Hălmațiu”⁶³². A fost apoi „jurat cercual”, adică judecător, „jurat comitatens”, cum este numit la 1864.⁶³³ La desființarea Zărandului, în 1876, a fost transferat la Pecica, jud. Arad, însă neacceptând să se depărteze de Hălmațiu a demisionat și a fost ales notar comunal aici, unde a și trăit în această calitate până la moartea sa întâmplată la 28 martie 1882. Este înmormântat în Hălmațiu.

Pentru ținuta sa **românească**, după întronarea **dualismului**, a **fost persecutat de unguri**, în **fine suspendat și amenințat să fie închis**. Sentința de achitare l-a **găsit** mort, pe catafalc.

Pe vremea aceea medic în Hălmațiu era unul Lengyel István și acesta denunța pe români, înscenându-le procese de trădare de patrie.

Grațian Pop a fost căsătorit întâi cu Sabina Moldovan, sora protopopului Moldovan, moartă într-un accident, împușcându-se cu arma de vânatoare. A doua soție i-a fost Maria Mihalovici, tot din Hălmațiu.

Din prim căsătorie a avut copiii: Iuliu, farmacist mai apoi funcționar la Prefectura Arad; Virgil, preot ort. în Alioș, jud. Timiș; Eugenia, măritată Vuia, apoi Sânzian, care are din căsătoria întâia pe **Romul Vuia**, profesor la universitatea din Cluj.

⁶³⁰ AMH. Nr. 71 din 11 Mai 1935. Informator, fiul său Titus Papp, înv. pens. în Arad.

⁶³¹ „Prospectul Tabelariu” de pe anul 1853/4, datat în Hălmațiu la 3/15 septembrie 1854, iscălit de Petru Moldovan protoprezbiter, Grațian Pop docente și Ioane Varga docente și ceremonial diacon. Arhiva eparh. Arad, anul 1854.

⁶³² Raportul pp. Moldovan. Arhiva eparhială Arad, Nr. 887, 1885.

⁶³³ În „Matricola Botezaților” anul acesta, inducându-se botezul unui fiu al acestuia, la rubrica ocupațiunea tatălui, este trecut jurat comitatens.

Din a doua căsătorie a avut pe: Titus, înv., pens. Arad și Iudita înv. la Simeria.

Ilie Baltescu (1840-1878)

A fost notar⁶³⁴ în Hălmașiu și un entuziast membru al pleadei de cărturari din această epocă. S-a născut din părinți plugari în 1840 în Ociu, lângă Hălmașiu, unde se află leagănul familiilor Balta. I. Baltescu trebuie să fi fost Balta la început și probabil și-a modificat numele în școală. S-a căsătorit cu Ecaterina Gremminger din Hălmașiu, a cărei mamă a fost Maria Moldovan, sora protopopului ort. Petru Moldovan. I. Baltescu a murit în Hălmașiu în 1878.

Din această căsătorie s-a născut **Dr. I. Baltescu**, domiciliat în Timișoara, director la Uzinele de Fier și Domeniile din Reșița.

Constantin Taloș-Tălășescu (1825–1916)

A fost timp îndelungat, vreo 12 ani, pretor în Hălmașiu până la desființarea județului când s-a refugiat cu întreaga familie în România. Titulatura de subprefect pe care ne-o dau unele informații⁶³⁵ se explică prin faptul că cercul Hălmașiuului constituind a doua unitate administrativă a Zărandului pe lângă cea a Băii de Criș, pretura de aici se considera subprefectură. Alături de S. Borlea, prietenul și fostul său coleg de școală, C. Taloș a jucat un rol important în viața Zărandului.

Const. Taloș s-a născut în Sâmbăteni (lângă Arad) la 1825, unde – conform tradiției familiare⁶³⁶ – tatăl său Chirilă Taloș se stabilise pe la 1812 ca flăcău, refugiat din Maramureș din pricina foametei ce bântuia în acea regiune și se însurase aici cu văduva Ivanca lui Cheorghe a Cului.

⁶³⁴ AMH. Fișa Nr. 108 din 2 I 1936. Matricola botezaților a parohiei gr. catolice din Hălmașiu ne informează: „Elia Baltescu de 30 ani, notar opidan în Hălmașiu și soția sa Ecaterina n. Gremminger, gr. ort., de 24 ani, botează pe fiul lor Sabinu Ioanu, născut la 13 oct. 1870; nași: Georgiu Secula, avocat în Gaia de Criș și soția Iudita”. Aflăm mai departe că s-au născut: Alexandru.Victor, la 24 sept, 1871; Lucreția, la 22 febr. 1874; Eugeniu-Ioan, la 15 sept. 1875.

⁶³⁵AMH. Fișa citată Nr. 91 din 10 februarie 1936. Inf. Ing. Aurel Tălășeacu, inspector în Min. de agricultură, București, susține că bunicul său a fost subprefect. Tot asemenea și scriitoarea Constanța Hodoș n. Taloș în romanul său istoric „Martirii”, în care personagiul Stoe subprefectul este identic cu tatăl său, Const. Taloș.

⁶³⁶ *Ibidem*.

Se pot accepta ca bune adevăruri istorice informațiile din romanul „Martirii”, că Const. Taloș a studiat liceul catolic din Arad, că a fost învățător în Șilindia, unde știm că s-a căsătorit la 1846 cu Antonia Covaciu, fiica orfană a unei familii de nemeși unguri. La 1861 îl găsim notar în Zimbru (azi plasa Hălmagiu), unde i se naște fiica Constanța, viitoarea scriitoare. Pretor în Hălmagiu trebuie să fi ajuns pe la 1865, după moartea lui Alex. Fodor și a funcționat în această calitate până la desființarea județului în 1876. A mai stat o vreme în Hălmagiu și fără slujbă și probabil pe la 1878 s-a refugiat în România schimbându-și numele în Tălășescu. A murit în vârstă de 91 ani, la 1916, lăsând în urma lui numeroși descendenți, mulți în București, cu frumoase nume mai ales în publicistică.

Din genealogie⁶³⁷ amintind dintre copiii numai pe cei ajunși la o vârstă matură, știind că mai mulți au murit minori în Hălmagiu.

Constantin Taloș a avut din întâia căsătorie (la 1846) cu Antonia Covaci (Kovács) moartă la 1855 pe: Elena (1847-1917) și pe Ghega (Victor) (1849-1925), maghiazat.

Rămas văduv, la 1856 s-a căsătorit cu vara întâiei sale soții, Amalia Vida născută în Șilindia, fiica lui Gașpar Vida⁶³⁸ și a Ecaterinei Bodo, tot din familie de nemeși unguri. Cu aceasta a avut patru copii.

1. Berta (n. 1857) măritată cu Câmpeanu, având pe Eugen Câmpeanu, farmacist în București.

2. Constantin Tălășescu (1859-1908) căsătorit cu Eliza, având pe Veturia măr. Ciovârnache Ctin., medic veterinar în Turnu Severin.

3. **Constanța** (1861-1934), scriitoarea, care fiind de trei ori căsătorită, a avut cu Marcu pe: Lucian și Aurel, gazetari în București; cu Ioan Rusu Șirianu pe: Mircea m. 1916 și pe Letiția; cu Alexandru Hodoș (Gorun) pe: **Alexandru Hodoș**, scriitor, în București.

4. Alexandru Tălășescu (1862-1932), doctor în medicină, scriitor, căsătorit cu augusta Schmidt a avut pe: Ing. Aurel Tălășescu,

⁶³⁷ Conform informațiilor d-lui ing. Aurel Tălășescu, Fișa citată Nr. 91 din 10 februarie 1936.

⁶³⁸ Márki Șandor, *Aradvármegye története*, II, Arad 1895, p. 717, amintește între nobilii din jud. Arad pe Carol Vida, care și-a dovedit titlul de nobil în Arad la 19 ianuarie 1774 pe baza certificatului eliberat de județul Pojon la 9 ianuarie 1772.

născut în Dezna (jud. Arad) la 1889, inspector în Ministerul de agricultură în București, căsătorit cu Maria, Iulia Chevalier, născută în republica Argentina; Florica, măr. cu local. Ctin. Nestorescu; Mircea Tălășescu, căsătorit în 1925 cu Matilda Flores din republica Argentina, dispărut în Brazilia în 1930; Elena, măr. cu căpitanul Marcel Olteanu.

Scriitoarea Constanța Hodoș, n. Talos, 1861-1934

Scriitoarea Constanța Hodoș (1861-1934).
Romanul *Martirii* : istoria romanțată a Zărândului, cu centrul de acțiune în Hălmațiu

Fiică a lui Constantin Taloș și a Amaliei Vida, Constanța măr. Hodoș este scriitoarea consacrată pe care această regiune a dat-o literaturii române.

S-a născut în Zimbru (azi pl. Hălmațiu) la 12 octombrie 1861⁶³⁹ unde tatăl său era notar comunal și și-a petrecut copilăria și adolescența în Hălmațiu, unde tatăl său a fost apoi prim pretor de la 1865 până la 1876. Educația școlară și-a făcut-o într-un pension particular în Arad. Copila năzdrăvană, cum ne-o prezintă contemporanii încă în viață din Hălmațiu; fecioara răsfățată a elitei zărândene de mai apoi deveni la maturitate scriitoarea cu distinse calități literare, ceea ce n-a împiedecat-o să rămână și o bună mamă în foarte zbuțumata ei viață conjugală.

A fost căsătorită întâiu cu Nicolae Marcu,⁶⁴⁰ funcționar la telegrafie în Arad, un om mai în vârstă, cu care a avut copii⁶⁴¹

⁶³⁹N. Iorga. *Istoria lit. rom. contemporane*, II, București, 1934. Aici găsim la nota 5, p. 98 despre Constanta H. că s-a născut „în 12 octombrie 1863, la Zimbru”; cifra 3 însă trebuie să se fi introdus prin greșală de tipar în loc de 1: ea fiind născută la 1861. Bazăm această rectificare: pe certificatul oficial de deces (originalul în AMH.) în care la 19 April 1934 i se dă vârsta de 73 ani; pe informațiile familiei (nepotul, ing. Aurel Tălășescu, fișa cit. Nr. 91 din 10 II 1936) și pe declarația prietenei ei din copilărie, Parascheva Moldovan din Hălmațiu (fișa Nr. 113 din 2 VI 1936) care născută la 1858, susține că nici Constanța nu putea fi mai tânără decât cu vreo doi ani.

Nu i-am putut încă descoperi data nașterii din matricolele botezaților, că oi în Zimbru ca și în Ueaga regiune există numai parohii ortodoxe; iar părinții ei fiind eterodocși (tatăl gr. cat; mama, romano catolică), nu știm unde a fost botezată. De notat totuși, că în matricula parohiei ortodoxe din Zimbru găsim introdus botezul fratelui ei vitreg, Károly, născut la 9 Aug. 1854, fiul lui Talloș Konstantin, gr. cat. și a lui Antonia, rom. cat., nași fiind Karoly Michaelik și Ana, din Dieci.

⁶⁴⁰ AMH. Fișa Nr. 110 din 20 II 1936. Octogenarul Dr. Vasile Pap, avocat în Arad, relatează că Constanța Taloș fiind invitată la o masă la episcopul din Arad a produs o frumoasă impresie prin declamări și discuții inteligente, cu care ocazie cunoscând-o Marcu, a luat-o în căsătorie.

⁶⁴¹ În Matricula botezaților a parohiei ortodoxe române Arad sunt introduși: Amos Aureliu, născut 13 octombrie 1880 și Lucian Nerva, la 15 iunie 1883; nașă fiindu-le Letiția (Hodoș) soția avocatului Dr. Nicolae Oncu din Arad.

Aurel și Lucian, azi gazetari în București. În acest timp locuia la ei tânărul Ioan Rusu, elev la școala normală maghiară, viitorul publicist și om politic Ioan Rusu Șirianu. Afinități sufletești fac ca între tânăra doamnă și elevul normalist să se dezvolte în mod fatal o puternică dragoste și pleacă împreună la București, unde zărăndeni noștri începură a-și face bune rosturi de existență. Pe Rusu Șirianu, Constanța 1-a învățat limba literară românească și 1-a ambiționat să scrie, căci el făcuse până aici numai școală ungurească.⁶⁴² Cu Rusu Șirianu a avut doi copii, pe Letiția măr. Cernătescu și pe Mircea, mort ca erou la 1916 în luptele de la Turtucaia. Cea mai fericită însă pentru dezvoltarea talentului ei literar i-a fost a treia căsătorie, cu scriitorul Alexandru Hodoș (Ion Gorun), tot un zărăndean și el, fiul fostului subprefect Dr. Iosif Hodoș, cu care a avut pe Alexandru Hodoș, cunoscutul publicist de azi.

Constanța Hodoș a scris și publicat⁶⁴³:

A venit (schiță) „*Lumea ilustrată*”, III. (1894) p. 7; *Spre fericire* (nuvele) București, 1897; *Aur!* dramă în 4 acte. București, 1903; *Frumos*. București, 1905 (Nuvele și schițe); *Martirii* (roman) București, Minerva, 1908; *Idem* Ed. II, Buc., 1915; *Nuvele, schițe*, în „Viata literară și artistică” 1908. Nr. 5; în „Luceafărul”, VIII, 1909, p. 522; în „Semănătorul” IX, 1910, pg. 113.; *Departee de lume* (nuvele) Buc. 1909. *Idem* Ed. II, București, Socec 1925; *Aici pe pământ*, (nuvele și schițe) București, 1914, *Teatru de copii*. Prefață de D. Anghel. București, 1914; *Mântuirea*, dramă modernă într-un act. Sibiu, 1920; *Lilica iubește*. Sibiu, 1921; *Rodica* (Povestiri pentru copii); *În vârtejul războiului*. București, 1921; *diferite articole* în „Transilvania”, 1922.

Rămasă văduvă, a murit la 19 aprilie 1934, domiciliată în București.⁶⁴⁴

⁶⁴² AMH. Fișa Nr. 111 din 17 II 1936. Relatările d-lui • Dr. Ioan Suci, Chișineu-Criș, cunoscutul luptător naționalist, fost ministru în Consiliul Diligent.

⁶⁴³ „Contribuție la bibliografia românească” de Gheorgho Adamescu. Fascicola 111-8. Seria Uf., p. 271-272.

⁶⁴⁴ AMH. Fișa Nr. 112 din 30 august 1934. Extrasul din registrul stării civile pentru morți pe anul 1934 a comunei Șerban Vodă (jud. Ilfov), unde a decedat în spitalul central de boli nervoase, a fost trimis primăriei Hălmagiu, care l-a transpus oficiului

Constanta Hodoș a avut ocazia să cunoască în Hălmațiu în casele larg primitoare de oaspeți ale tatălui său pe toți figuranții marelui tragedii politice a Zărandului, care angajați într-o luptă disperată cu opresorii de veacuri formau o strâns unită familie. I-a putut deci cunoaște prin intuiție directă în toate manifestările vieții lor, atât în întâlnirile politice desfășurate în jurul meselor oferite de „subprefectul” la el acasă, cât și în balurile ce se țineau în cele două capitale ale județului, în Baia de Criș, dar mai ales la „birtul mare” în Hălmațiu.

Zărandul sintetizând mai bine aspirațiile și frământările românilor ardeleni de pe la jumătatea sec. XIX, Constanța Hodoș a avut fericita inspirație să utilizeze în artă acest capitol de istorie națională. Atât de zguduitoare, atât de pasionantă și bogată în peripeții a fost viața generației de la 1848 în Zărand, încât numai redarea realității ne oferă un senzațional roman. Și acesta a fost rolul de scriitoare al Constanței Hodoș în cea mai complexă dintre lucrările sale, intitulată *Martirii*⁶⁴⁵

Conținutul romanului „Martirii”

Despre *Martirii* s-a spus că este un roman social. Pătrunzând la fața locului în ambianța acestei epoci, studiind topografia și stând de vorbă cu contemporanii, pe care subsemnata i-a ajuns în viață, găsim că acțiunea acestui roman reprezintă până în cele mai mici amănunte istoria fidel romanțată a Zărandului. În *Martirii* figurează aproape toate persoanele a căror biografie am dat-o în capitolele precedente, și ele își leapădă ușor masca pseudonimatului, apărând cu numele adevărat.

Eroul principal al romanului este Stoe, originar din Mândruloc de pe Mureș, fiul unui refugiat de foamete dintr-o regiune maramureșană pe la 1824, care se ascunde într-un timp sub numele de Constantin Mureșanu (învățător în Șilindia) și este apoi notar în Zimbru, apoi „subprefect” în Hălmațiu. Nu ne este greu să-l

parohial de aici, întrucât în Ardeal înainte de 1895 parohiile făceau înregistrările de stare civilă. Negăsindu-se înmatriculată nașterea nici aici, actul a fost predat subsemnatului pentru cercetare și se păstrează în AMH.

⁶⁴⁵ Apărut întâiaoară la 1908, a doua oară la 1915 și în a treia ediție la 1929. Ne folosim de ediția II, 1915, editura Minerva.

descoperim numele adevărat, acela de **Constantin Taloș** (1825–1916), tatăl autoarei, spunându-ni-se că dascălul ungar îi schimbase numele în „Zsilárd”, ceea ce este identic cu Constantin. Autoarea face din Constantin pseudonimul Stoe și-l dă născut în Mândruloc, pentru plasticitatea cuvântului, în loc de Sâmbăteni, comuna învecinată, unde de fapt s-a născut. Ambele lui soții sunt arătate cu numele adevărate: Antonia, apoi Amalia. În al doilea personaj, aproape tot atât de important ca și cel dintâi, Ilie Crișanu, dat ca prefect al jud. Zărand și deputat în parlamentul ungar, recunoaștem pe **Sigismund Borlea** (1827- 1883), care fusese deputat de Hălmațiu, protonotar comitatens și substituit de prefect; nu însă prefect, care a fost Ioan Pipoș. Este dovedit însă că Borlea a fost acela care a organizat Zărandul românesc și de fapt a condus viața publică a județului, căci Ioan Pipoș, prefectul adevărat, a funcționat numai de la 1861 până la 1867 și în acest scurt interval nu locuise tot timpul în județ, demnitatea de prefect fiind în acel timp: mai mult o funcție decorativă. Prefecții ce-au urmat după Pipoș (Hössler, Haller), nici n-au mai locuit în județ, așa că de drept cuvânt ungerii numeau Zărandul, țara lui Borlea. Denumirea de „Crișanu” i se dă lui Borlea fiindcă era originar din Șiria, de pe lunca Crișului; în opoziție cu Taloș -,„Murășanu”, de pe Mureș.

În jurul acestor două personaje se țese acțiunea politică a romanului în toate corespunzătoare adevărului istoric, exceptând doar participarea acestora la luptele din Munții Apuseni, cu Avram Iancu, ceea ce n-am găsit-o dovedită istoricește.

Al treilea personaj, aparținând taberei adverse, **Ribay Bela**, singurul vlăstar al unei familii de nemeși unguri distrusă în revoluție, nu-l știm cine este. Indicații foarte precise ni-l dau născut în Aciuș și atunci ar fi din familia Hollaky; după nume se aseamănă cu Ribiczey din Ribița: știm că ambele familii au făcut o dârză opoziție oficialității românești a Zărandului, contribuind la desființarea lui, așa cum se prezintă și în roman. În legătură cu peripețiile vieții lui Ribay este bine prinsă o aventură politică a acestuia, care corespunde conjurației ungerilor kossuthiști descoperită în Arad la 1854, așa cum este ea povestită de călugărul

minorit Lakatos Otto, însuși un conspirator condamnat la lungi ani de temniță.⁶⁴⁶

Se pot ușor cunoaște și personajele mărunte, precum se poate verifica și senzaționalul cotidianului de odinioară.

Viceprefectul Munteanu, cel „fin și frumos, doctor în drept de la Viena”, care nu se prea putea împăca cu felul exuberant și despotic al lui Ilie; este **Dr. Iosif Hodoș** (1829-1880). Protonotarul Ionaș; – **Ioan Simiortaș** (1838-1905). Advocatul Pop; – **Dr. Teodor Pop**. Pretorul Lați este **Vasile Ladislau Fodoru** (1824-1865); în ungurește diminutivul lui László este „Laczi” (Lați), întrebuițat și în familiile intelectualilor români. El a fost pretor (solgabirău) în Hălmagiu până la moartea-i întâmplată la 1865, când în locul lui a venit Taloș, – așa cum se amintește și în roman. „Doamna Lați”, „fiică de protopop fruntaș”; este văduva lui L. Fodor, pe numele adevărat **Carolina**, fiica protopopului unit **Ioan Moga** (1804-1862). Protopopul Iorgovan, ale cărui case mari au rămas pustii după un șir de tragedii familiare; este protopopul ortodox **Petru Moldovan** (1814-1868), (soră-sa **Sabina**, măr. cu **Grațian** (1835-1882) s-a sinucis împușcându-se cu arma de vânătoare; fiică-sa măritată cu avocatul **Brândușan** s-a sinucis, otrăvindu-se, răspunzătoare de această tragedie fiind Leana, pe numele adevărat **Elena Sirban**, vara și „găzdoaia” protopopului, după ce îi murise protopopița **Susana** (1856), pe care o urmă și el la 1868, după ce mai înainte fusese deus din protopopie). În casele p. Moldovan, pe care le închiriasse pretorul Taloș, a crescut Constanța Hodoș. Ele există și azi așa cum sunt descrise în roman, numai cât acum apa nu mai curge prin mijlocul comunei prefăcând curțile caselor în băltoace, focare de tântari producători de paludism, fiind abătută între timp mai la dreapta, îndepărtată de centru.

Nu mai puțin fidel este redată topografia regiunii: Valea Tăcășelelor, comuna Aciua cu muntele Moma, Șortocul–priporul Hălmagiului. Tot asemenea și discursurile politice, care dacă nu pot fi exacte, ele sunt ținute în stilul și spiritul timpului.

⁶⁴⁶ Lakatos Otto, *Arad története*, vol. III, Arad, 1881; Anexa *Három év egy kompromitált életből*.

Subiectul romanului îmbrățișează viața de jertfă cu înălțările și căderile ei a generației de intelectuali ardeleni de la 1848 în luptă cu opresorii seculari pentru cucerirea libertății naționale, având centrul de acțiune în Hălmeagiu.

Martirii vizează în primul rând pe Stoe și Ilie Crișanu, cu numele maghiarizate încă din școala primară (Tallós Szilárd și Körösi Illés), care atunci când se înscriu la gimnaziul din Arad sunt întâmpinați de către colegii unguri cu epitete de batjocură după ce însuși directorul, un popă catolic, îi privește peste umăr, zicându-și în sine: „Cine erau acești copii de olahi îndrăzneți, care veneu de acolo din satele lor în ținuturile lor, și cutezau acum și ei să bată la poarta templului științei?”

În ce privește caracterele, ceea ce se desprinde din întreg complexul romanului, dovedit și istoricește, cei doi prieteni se deosebesc foarte mult. Până când Stoe (Taloș) este de fire blândă, lesne impresionabil, la maturitate supus pasiunilor amoroase, căsătorindu-se de două ori cu ungueroaice, bun soț, bun părinte; Ilie (Borlea) nu cunoaște altă chemare decât lupta împotriva celor ce i-au otrăvit copilăria, răzburarea împotriva celor ce l-au umilit, batjocurându-i neamul. (Autentic: toată viața și-a petrecut-o în lupte politice, rămânând burlac și numai la sfârșitul vieții s-a căsătorit cu menajera sa).

Astfel, Ilie începând de pe băncile școlii a devenit mentorul lui Stoe, pe care îl trezește ori de câte ori acesta se pierde în preocupări de ordin îngust.

După lungi ani de muncă în suferință, suntem la examenul de maturitate (bacalaureat), din care cu toate întrebările încurcate ce i se puneau, Ilie iese triumfător, cum totdeauna fusese elevul distins al clasei. În sală a murmurat: „Cine i acel olah, de ce poarta ținută, copil de slugi, nema auzit!... Conții și baronii se uitau cu grijă la fiii lor, cu toții strâmtorați și rușinați în hainele lor de catifea cu șireturi bogate.”

Când se comunică rezultatul, Ilie se vede trecut printre cei mediocri, Stoe și mai jos. Acasă, în odăița lor, la Lelea Sida, pescărița, discuție aprinsă : Stoe, dezolat; Ilie, înfuriat. Zice Ilie:

„Eu nu plâng. ... Pe mine nu mă sperie ei... Ai văzut tu acolo, toată adunătura aceea de maimuțoi îmbrăcați în șireturi și cu

pinteni?... Să știi de la mine, mă, că la toți aceia o să le punem noi odată piciorul pe grumaji...”

Suntem în anul revoluției, 1848, și cei doi prieteni, deghizați în straie rupte țărănești, pornesc din Arad, noaptea pe furiș, spre Ardeal în tabăra lui Iancu. În sala de judecată a unei temnițe înțesată de români arestați, îl căzneau de moarte pe un popă tribun, când sosește vestea: Vin Crișenii! Judecătorii unguri ordonă să se dea foc temniței și să-l arunce și pe preot în foc. Femeile judecătorilor aleargă înnebunite de groază cu copiii în brațe.

„Se auziră ropote de arme, apoi trozniri de scânduri sfărâmate ... Un cap întins înainte pe niște umeri drepți și lați, se ridică deasupra tuturor, și două brațe puternice se întinseră ocrotitoare, peste trupul preotului, doborât la pământ. Sute de topoare și furci de fier se învârtiră strălucind, se repeziră și izbiră fără milă... Era Ilie Crișanu, în fruntea unei cete adunate de prin Zărand. Alături de el, Stoe alb ca varul, sta îngrozit”.

Atâta ispravă făcu și Stoe, că scăpă de la moarte pe un băiețuș ungur (Ribay Bela) de vreo trei ani, oprind brațul ce voia să-l lovească, pe când se ridica de lângă cadavrul mamei sale; în vreme ce Ilie dezlega lanțurile tribunului popă chinuit, împărțind comenzi:

„Spargeti țoale ușile temnițelor, în fund prin pimiți mai sunt de ai noștri... Focul, mutați-l pe la casele dușmanilor... Ei sa ardă de vii, nu ai noștri!

– *Ura, Ardealul să trăiască, Ardealul nostru!*”.

Urmează un gol în activitatea eroilor noștri, care coincide cu epoca absolutismului, 1850- 1860, în care interval, de fapt, nu s-a produs nici o manifestație politică, ambele tabere fiind constrânse la tăcere prin guvernarea dictatorială a Vienei. Despre Ilie nu știm nimic. Despre Stoe aflăm mai târziu că funcționase sub numele de Constantin Murășanu ca învățător în Șilinghia, unde nimerise întorcându-se bolnav din Zărand și se însurase cu unguroaica Antonia, proprietara orfană a castelului din localitate, care cu întreaga gospodărie fusese distrus în revoluție. Se cununase la popă catolic și aveau o fetiță. O scenă de tandreță familiară se întrerupe prin apariția neașteptată a mentorului său, Ilie Crișanu, care venise să-l ducă în Zărand. Întâi îi administrează o dojană, făcând aluzie la soția sa :

„Nu te-a numit încă olah sălbatec, olah sdrănșos? Așteaptă. La prima voastră ceartă ocările astea au să cază ca trăznete peste capul tău. Nenorocitul! Nu te-ai gândit că în ochii ei albaștri care te privesc azi blajin, cu milă, ca mâine se va trezi fudulia blestemată de popor asiatic, păgân, și suliți otrăvite vor răsări din adâncul lor?”

Apoi îi comunică:

„Sunt numit de Maiestatea Sa împăratul prefect al comitatului și-mi trebuiesc oameni acolo. Vreau să reclădesc puterea noastră în acel colț de țară sfășiată, arsă și pustiită de nelegiuiri. Vreau să arat o pildă frunțașilor noștri, cum să țină pieptul în lupta ce reîncepe, mult mai aprigă și mai grea acum decât atunci când aveam coase, topoare și furci de fier în mână. Îmi trebuiesc oameni de inimă, Stoe, oameni tari, gata la orice jertfă”.

Înțelegem, deci, că suntem la 1861, începutul erei constituționale.

Îl vedem pe Stoe urmat de convoiul de care cu bagaje, mutându-se la Aciua, ca notar, ieșiau din Iosășel.

„De aici încolo fiecare piatră e stropită cu sânge. Stâncile din Baltele stau sentinele uriașe, păzitoare de cele sfinte, parcă ar vrea să spună: până aci!... E granița Ungariei. Începe Zărândul!... Ieșiau din Gura Văii prin Valea Tăcășelelor, lungă, pustie...”).

Localizarea este perfectă.

În Aciua, familia notarului Stoe se împrietenește cu doamna Ribay, castelana de aici, al cărei bărbat și trei copii fuseseră uciși în revoluție și gospodăria devastată, singurul vlăstar al familiei rămânând nepoțelul Bela.

„Niciodată viața castelelor nu va mai reînvia cum a fost. Distruse erau bine și pentru totdeauna temeliiile feudalismului” (p. 112).

Urmează epoca cea mai bogată în realizări a Zărândului, Provizoratul, 1861–1865. Stoe cutreieră cele cinci sate care intrau în cercul notariatului său. Clădește școli, angajează învățători pe care îi pune să adune copiii ca să-i învețe abecedarul și cântece românești. Murindu-i întâia soție, Stoe se însoară a doua oară cu Amalia, o orfană tot din această familie, pentru împrietenirea căreia cu aspirațiile românești, îi abonează revista „Aurora” și se gândea să o ducă la Hălmagiu, unde:

„..... sunt baluri, petreceri, ba uneori vin actori din țară și dau câte o reprezentație, în sala birtului mare, și atunci ea va avea ocazia să audă limba română, așa sonoră și dulce cum nu mai e alta pe lume. Să nu-i mai poată zice nimeni că nu-i româncă adevărată”. (p. 154-155).

O vizită a lui Stoe la Baia de Criș, pus pe drum de doamna Ribay ca să solicite un post lui Bela, ne oferă prilejul de a cunoaște capitala județului.

„Ilie îl primi pe Stoe cu vechea prietenie. Își clădise în Baia de Criș o casă încăpătoare, un mic hotel gratuit și cazino în acelaș timp, unde slujbașii și prietenii lui din provincie se găzduiau ca la ei acasă, iar cei din loc se adunau seara să citească gazete și să discute împreună cu șeful, afacerile politice.

Stoe venea rar și era bine văzut în cercul acesta; modest, delicat, cu aerul lui de poet și filozof, băiatul Aniței lui Chiril din Mândruloc știa să se facă stimat din obscurul său colțisor.

Cu deosebire îl iubea viceprefectul (Dr. Iosif Hodoș), om de cultură superioară, poate prea rafinată pentru mediul rustic în care trăia. Fin și frumos ca un heruvim, doctor în drept de la Viena, nu prea se împăca cu țelul exuberant și despotic al lui Ilie. Cu toate acestea era nelipsit din casă, ca și protonotarul Ionaș (Ioan Simionaș), avocat Pop (Teodor Pop) și ceilalți adoratori și necondiționat supuși ai prefectului”, (p. 148).

Aducând vorba despre scopul vizitei lui, o slujbă pentru Ribay, Ilie se așeză lângă el pe scaun ținându-l cu o privire adâncă și aprinsă. Desprindem câteva pasaje din discuția ce urmă:

„Stoe, tu ești naiv, o r i . . . Nu vreau să-ți spun pe nume! Dar cât vei trăi să nu-mi mai vorbești de acel pui de năpârcă! Știu că l-ai scăpat de la moarte, l-ai învățat carte, i-ai înlesnit fuga din închisoare când polițiștii din Arad îl urmăreau să-l prindă cu proclamările lui Kossuth în buzunar. Și tot tu l-ai sfătuit să stea ascuns la Aciua până când procesul revoluției neizbutite să se termine, Știu toate ...

— Eu nu cred că trebuie să-i urâm...

— Până la moarte! Un pas slab ne pierde. Să se ducă jos, dincolo de Tisa. Fără milă să-i stăpînim de aici, din țara noastră; să stăpînim noi Ardealul...

— Numai de-am izbuti așa deodată. Suntem puțini și... Oare toți ne facem datoria ?...

— Aduc tineri din Banat, din josul Ardealului, caut unde voi găsi oameni cinstiți și muncitori, unul ca unul. Vreau ca Zărandul să fie un zid peste care să nu răzbată ungurimea în inima Ardealului,..” (p. 149-152).

Stoe este numit pretor la Hălmagiu, după ce Lati murise într-un acces de apoplexie. Știm că Fodor Ladislau a murit la 10 aprilie 1865, astfel Taloș a ajuns la Hălmagiu în anul acesta, instalându-se în casele fostului protopop Moldovan. Povestirea ne zugrăvește scene mărunte din viața de toate zilele a micului orășel și dramele ei din care ușor se pot identifica atât întâmplările cât și personajele reale. Casa pretorului este locul de întâlnire al elitei zărandene. Petreceri familiare, baluri; consfătuiri politice indicând repercursiunile evenimentelor în curs: forțarea anexării Ardealului la Ungaria, alegeri de deputați pentru cameră și un foarte interesant episod Iancu.

Suntem pe la 1865, la întâia alegere de deputat. Ilie Crișanu vorbește poporului adunat în curtea subprefecturii din Hălmagiu.

„Austria pierde al doilea război de când ungurii, neobosiți în stăruința lor, caută din toate puterile să înfrângă puterile ei și să pună iarăși stăpânire peste vetrele noastre, apărute acum douăzeci de ani, cu atâta vărsare de sânge... Și între capetele dezvelite aici multe vor jeli iar, plângând moartea feciorilor căzuți mai ieri, în luptele cu Prusenii... Dar grija zilei de mâine înăbușea jalea cea mai sfâșietoare. Viața își cere drepturile e i . . . își face vad în lume omul harnic, înțelept și cu credință în puterile lui. Numai cei slăbănogi își pleacă capul la nevoi și plâng în zadar. Omul întreg nu se teme de primejdii, ci le înfruntă și vede lumina ca vulturul, în bezna întunericului. Ungurii au cerut împăratului unirea Ardealului cu Ungaria, ca să poată avea ei o țară mare, mai puternică, să o cârmuiască ei singuri...”

Norodul protestează:

„Nu, odată cu capul, asta n-o vrem noi!”

După ce Ilie îi potoli explicându-le că în zadar s-ar opune ei o mână de oameni, împotriva hotărârii unei mari împărății, căci :

„Unirea s-a făcut, iar pământul pe care stăm acum nu se mai cheamă Ardeal, ci țară ungurească” (p. 182-186).

Aduce vorba că trebuie să se aleagă un deputat, care să le apere interesele în parlamentul țării și a fost ales prin aclamație Ilie Crișanu în Hălmagiu, precum în Brad a fost ales Ion Munteanu. (Autentic: Sigismund Borlea, la Hălmagiu și Dr. Iosif Hodoș, la Brad).

Cu tot optimismul ce se trudea să-1 inspire Ilie Crișanu prin cuvântările sale, arătând că îi este asigurat poporului prin constituție, dreptul de a-și alege slujbașii și de a-și trimite deputați în parlamentul țării pentru a susține revendicările naționale; Stoe, ca bun cunoscător al realităților, se îngrozea de perspectiva sumbră a viitorului. Subalternii lui, notarii, se abăteau mereu de la îndatoririle ce li se impuneau. Proprietarii unguri alungați prin revoluție își arendau moșiile cămătarilor jidovi, care acum încep să invadeze regiunea, ridicând pretutindeni cârciumi și îmbiind populației viciul beției.

Reapare Ribay Bela, acum licențiat în drept, prin faima de mic erou și poet laureat al academiei, răsfățatul societății pestane, cerând mâna Irinei, fiica lui Stoe. Acesta, după o scenă penibilă, îl refuză și alungă din casă. În disperare, Irina se ofilește și moare.

Deocamdată, deși Ardealul devenise țară ungurească, românimea din Zărând se menține încă puternic pe pozițiile câștigate. Glasul deputaților de la Hălmagiu și Brad, tuna și fulgera în parlamentul unguresc.

„Largul era al nostru. O clipă de izbândă în veacul asupririlor umilitoare. O clipă de lumină în bezna temniței stropită cu sânge. O cât de bine face sufletului amorțit! Fluturi care zboară în soare fără grijă de apus. Lăsați-1 să zburde în jocuri, să soarbă nectarul clipei, căci e scurtă clipa!” (p. 204).

Suntem în 1876. În parlamentul de la Pesta, Ribay Bela, ales decurând deputat, cerea susținut de aplauzele furioase ale ungarilor desființarea Zărândului.

„ ... În undele Crișului alb, limpezi ca lacrimile copiilor nevinovați, stă înecatâ gloria falnică a tuturor străduințelor națiunii maghiare de a uni țările el într-un corp puternic, cu acelaș suflet încrezător în viitor, în visul ei măreț, împlinirea căruia e singura cheazășie a statului și a vieții noastre de-apururi și întotdeauna. Și nu

Crișul e de vină. Pe malurile lui nisipoase crește înalt porumbul și grâul are destul soare să se coacă. N-am avut însă până acum destulă tărie sufletească să înfrânăm un element primejdios care se întinde, printre ghimpi și măracini, întocmai ca planta acea spinoasă,⁶⁴⁷) distrugătoare, a căreia sămânță au adus-o rușii în țara noastră și au presărat-o ca un blestem peste holdele Ungariei mănoase... Ideea daco-românismului. Nicăieri pe toată întinderea țării ideea asta nu prinde rădăcini și viață ca aici în Zărând. Niciunde ca în acest ținut nefericit n-a fost chinuit maghiarul. Ars și pustiit în revoluția lui Horia, ucis cu lancea și înfrânt la patruzeci și opt, sugrumat și umilit în timpul de față, când triumful politicii noastre a cucerit așa splendidă izbândă... Crede oare parlamentul țării mele, că nu vom avea putere de a înfrâna și a smulge din rădăcină planta asta primejdioasă? N-a sosit oare ceasul răfuielii definitive cu eroii nefastului Iancu?... O liniște ca de mormânt s-a făcut o clipă în sala mare legiuitoare. Atât cât s-ar ridica o respirație de om sau paloșul lucitor în mâna călăului, scânteierea urii din sute de ochi îndreptați asupra figurilor de piatră a celor doi deputați ai Zărândului...

Apoi uraganul erupse în strigăte:

– Jos Zărândul, jos!... Afară cu ei, afară, afară!...

Ceasul răfuielii sosise într-o clipă.

Deasupra alarmei tumultului, glasul puternic al lui Ilie Crișanu răsună ca un clopot prevestitor de catastrofă...

– O să vedeți iar foc, pârjol și Crișul cel limpede, roșu de sânge...” (p. 212–214).

Zadarnice rămaseră cuvântările deputaților români.

„Zărândul a fost despicat în două, ca un tânăr trup viu în care sufletul renăscut n-avusese vreme să se purifice, să se împuternicească. Bradul, Țebea și Baia de Criș până la Vața se

⁶⁴⁷ Aluzie la *Xanthium spinosum* L., scânteie afurisit ce înăbușe îndeosebi pășunile de șes, despre care ungurii susțineau că s-ar fi răspândit de pe copitele cailor armatei rusești în expediția împotriva lui Kossuth. Naturalistul Simonkay Lajos relatând observația că la 1839 această plantă era necunoscută în jud. Arad, încă susține că ea s-a propagat îndeosebi în anii revoluției de la 1848/9. (Vezi în seria volumelor monografiei jud. Arad: *Arad vm es Arad sz k. város terme szetrajzi leirása*, partea II, p. 197).

alipiră la Hunedoara; Hălmaგიul, Aciua și toată valea Tăcășelelor până la Baltele, de Arad...” (p. 228).

Vicecomitele de Arad, căruia îi aparține de acum Hălmaგიul, este însuși Ribay Bela. Acesta dă ordin de dizolvare a consiliilor comunale și fixează data noilor alegeri cu stricta dispoziție că toate actele oficiale să fie redactate în limba maghiară.

„Stoe iscăli primirea actelor.

— Nu scris bine, îi ripostă trufaș comisarul, și-i explică, în limba lui că trebuia iscălit Szilard și nu Constantin, căci așa era trecută și adresa d-lui solgăbirău, în regisru.

— Un nume am și pe acela îl iscălesc, răspunse ca din scrâșnirea dinților, Stoe.

Dar comisarul rase cu guma iscălitura românească și stăruu cu încăpățănare pentru cea ungurească.

— Cine nu vrea să fie ungur, să nu mai fie solgăbirău. Așa poruncit Măria Sa alișpanui cel nou, – observă comisarul.” (p. 229).

Stoe demisionă. Zărândul a fost asediat de miliție. Nevasta unui notar se sinucise. Al doilea notar înnebuni chinându-se să învețe ungurește. Când îl duseră la balamuc, răcni cuvinte neînțelese și mușca din cartea de limbă maghiară. Dezastrul era acum complet. Ca speriații pui de potârniche, slujbașii români, se împrăștiară pe toate căile vântului.

„Ilie se închise în casa lui din Baia de Criș, împrejmuită cu ziduri de piatră, întunecat ca un cioclu, și de acolo făcea să răsună răcnetul lui de leu rănit, încătușat în zăbrele:

– Omorâți-vă mai bine copiii și nevestele, spânzurați-vă de sălciile înșirate de-a lungul Crișului, cei care n-aveți în voi putere să înfrunțați bătaia de joc, dar nu vă dați Satanei... Gândiți-vă la cei patruzeci de mii de români uciși, arși și spânzurați în revoluție. La sufletul lui Horia și la inima cea vitează a lui Iancu, pierdută pentru voi, și nu vă dați. Stați la vetrele voastre acasă. Hrăniți-vă cu ciupercile din pădure și cu mierea mesteacănului, dacă dușmanii vă iau porumbul pentru dare... Feriți-vă de Ignatz și de Moritz, întoarceți fața la soare când vă bate din ușa cârciumii mirosul de vinars... În mâinile voastre e puterea. Poporul e stăpânul țărilor de azi, și poporul de aici e român. E român și cel din Arad și cel din Hunedoara, și cei mulți sunt tari... Trezească-se picătura de sânge ce

a rămas curată în vinele renegatului, ca diamantul ales din masa putredă și arsă...

Așa răsună furtunatic glasul tribunului. Așa scria fulgerătoare articole în gazeta românească din Budapesta.

Dar cine avea puterea să-l mai asculte?” (229-231)

Fapt istoric, că dintre personalitățile marcante ale Zărandului, singur Sigismund Borlea a rămas în județ susținând mai departe lupta politică, până la moartea lui întâmplată la 1883.

Stoe se hotără să treacă în România cu întreaga familie, având acum și asentimentul lui Ilie Crișanu:

„Du-te... Numai Dumnezeu a făcut lumea din nimic; noi, la urma urmelor, văd că tot numai oameni suntem... Unde? . Mai întrebi?... Ai copii, și nu vrei să-i îngropi aci. Treci Carpații. E și acolo o țară care se luptă să-și scoată pământul de sub jugul străinilor. Și poate să fie lupta mai ușoară... Să rămâi român. E nevoie de oameni și acolo...

- Tu ce faci, îl întreabă Stoe?

- Rămân cu steagul în mână. Din rănilor mele nu curge sânge... Aud că vor să mă arunce în temniță, prea îmi sunt vorbele tăioase... A venit iar rândul lor...” (p. 240)

Într-o dimineață însorită de toamnă, o trăsură grea cu un cort mare de piele urca dealul ieșind din Hălmagiu. După o pioasă îngenunchiere la mormintele iubiților lor în cimitirul de la Șortoc, soții Stoe înconjuțați de copiii rămași în viață: Victoria, Sabin, Lenica și Traian, își luară rămas bun de la aceste fermecătoare locuri, căzute din nou în grea robie, refugiindu-se în România, unde aveau să întemeieze neamul Tălășeștilor. Anul 1887, sau 1878.

Ultima jumătate de secol de rezistență națională

De la 1867 când monarhia habsburgică se reorganizează pe bază dualistică devenind imperiul austro-ungar și până la 1918, data prăbușirii monstrului bicefal, se scurge tocmai o jumătate de secol bine împlinit.

În acest interval numeroasele neamuri ale monarhiei sunt supuse unui savat și metodic tratament de desființare etnică: mai blând, dar cu atât mai viclean în Austria; mai agresiv în Ungaria, unde îndeosebi românii sunt luați sub focul concentric al ofensivei de maghiarizare dezlănțuită prin bisericile eterodoxe, școală, armată și întregul aparat economic-finaciar al statului.

Pentru spargerea solidarității celor asediați se cultivă deformarea caracterelor, în Ungaria creându-se o adevărată școală a renegatismului.

Nu mai avea acces în slujbele satului decât acel nemaghiar care își leapădă limba și legea, precum nu există păcate ce nu se pot ierta în schimbul acestei renunțări. Astfel intelectualitatea noastră se restrânge la preoți și învățători, care multă vreme rămaseră independenți neavând nici un del de retribuție de la stat și la puținii liberi profesioniști, avocați și medici. Mai târziu s-au înscris în bugetul statului ajutoare la salariile învățătorilor și „congruă” preoților, condiționate de activitatea politică a acestora.

Când în semn de protest românii hotărăsc pasivitatea, guvernele ungurești pentru ochii străinătății se îngrijesc să aibă și deputați români, impunând candidaturile elementelor docile care votează legile îndreptate împotriva ființei neamului lor și iscălesc la comandă declarații de loialitate în numele poporului român. Aceștia sunt deputații români guvernamentali, pe care partidul național i-a declarat renegați și i-a ostracizat.

Grea a fost lupta împotriva renegaților, din fericire nu prea numeroși, căci nu se putea prevedea momentul când intransigentul închina steagul, momit de recompense materiale: un scaun de vlădică, călugărului; avocatului un mandat de deputat guvernamental sfârșind prin o sinecură, un loc de notar public, sau în magistratură; preotului de mir, congruă; iar învățătorului, ajutor de stat.

Dacă însă indivizi singuratici puteau să greșească calea adevărată, fie din interese meschine, fie de bună credință fiind;

rămânea ca bază de rezistență rezervorul de plugari ai satelor, din care mereu se înălțau noua generație de intelectuali primenind falanga de luptători.

Alegerile parlamentare

Prin desființarea jud. Zărand la 1876 și anexarea cercului pretorial al Hălmagiului la jud. Arad, sediul circumscripției electorale se mută de la Hălmagiu la Iosășel, mai adăugându-i-se 30 comune din cercul pretorial al Șebișului. Circumscripția Iosășelului⁶⁴⁸ cuprinde deci 64 comune, toate cu populație românească, în număr de vreo 40. 000 suflete, având vreo 4000 voturi pentru alegerile de deputați. Precis, la 1877 când se punea în aplicare Art. de lege X din acelaș an, erau 3805 votanți, dintre care 3584 pe baza proprietății de pământ, 16 pe baza proprietății de case, 86 după venit, iar 119 în baza censului intelectual, preoți, învățători și alți titrați.

Votul se exprima pe față și fiecare circumscripție alegea un deputat. Se vota deci cu persoana, nu cu partidul.

Candidații unguri se recrutau mai ales din marii moșieri locali, conți sau baroni, care puneau la bătaie pe lângă alte avantaje, ca pășune, animale de reproducție de pe domeniul lor și enorme sume de bani, creându-se o clasă de corteși de profesie, în are intrau întotdeauna și cârciumarii evrei, cei ce câștigau mai mult din alegeri.

Votul fiind pe față, alegătorii puteau fi formal cumpărați, cu atât mai vârtos că numărul lor era destul de redus și se prezentau la alegere în tabere separate. Aici, pe vânzătorii de neam îi așteptau mesele întinse în curtea cârciumii cu butoae de băuturi, căldări cu papricaș și grămezi de pâine albă; iar tabăra eroică a conștiinților era asediată, luată în bătăi și împrăștiată de jandarmerie și armată. Când toate acestea manipulații rămâneau zadarnice se mai făcea o încercare: capacitatea candidatului să renunțe în ultimul moment. Omnipotentul avea în buzunar suma de bani, compensație de cheltuieli și un decret semnat în alb cu numirea într-o slujbă de stat.

⁶⁴⁸ Jud. Arad se împărțea în 7 circumscripții: Iosășel, Radna, Pecica, Șiria, Ineu și Sântana.

Dacă nici aceasta nu reușea și biruia candidatul naționalist, urma răzbunările adiministrației: tot felul de amenzi pentru țărani, prigoană după învățători și preoți, suprimându-li-se ajutoarele de stat.

În fața sălbatecei intoleranțe inaugurată încă de pe la 1875 prin venirea la guvern a lui Coloman Tisa, românii au declarat *pasivitatea* din proximele alegeri, de la 1878, dogmă politică suscepută în programul partidului național de la 1881 și susținută până la 1906.

Pe lângă curentul pasivist reprezentat prin partidul național, respectat mai mult în Ardeal, a mai existat și un curent numit activist, la românii din Ungaria, care au acceptat să colaboreze cu diferitele partide maghiare. Azi putem constata un fapt: că aproape toți aceia care au spart solidaritatea cerută de partidul național și s-au ales deputați cu partidele maghiare au fost pierduți pentru idealul românesc.

La 1906, partidul național, după ce prin înverșunată propagandă de presă și prin Memorandul de la 1892, crease din problema românilor din Ungaria o problemă europeană; a declarat *activitatea* participând cu toate puterile în ultimele trei campanii electorale.

În viața constituțională a Ungariei, de la 1865 până la 1914, au fost 14 cicluri parlamentare.

Dăm deputații circumscripției Hălmagiului, mai apoi a Iosășelului.

Ciclurile parlamentare 1865-1878: Sigismund Borlea

În c. p. 1865-1868, 1869-1872, 1872-1875 și 1875-1878 a fost ales consecutiv de patru ori la Hălmagiu, Sigismund Borlea, naționalist. Înainte de declararea pasivității nu se poate face distincție între parlamentarii noștri, cu toate că unii începuse a fi slugi plecate guvernelor ungurești, nesfiindu-se să riposteze intransigenților, că ei sunt buni români. Borlea se număra între intransigenți.

Ciclul 1878-1881: George Constantini

Se declarase pasivitatea. Intelectualii noștri din fostul comitat al Zărandului întrunindu-se la 28 iulie 1878 în Baia de Criș sub prezidenția lui George Secula au adus următoarea hotărâre:

„Românii alegători din cercul electoral Baia de Criș și Iosașiu, declarând solidaritate în procedee, primesc principiul de abținere pasivă față cu alegerile de deputați pentru sesiunea viitoare a camerei, conchemată deja și declară, că nici nu vor alege, nici nimeni dintre dânșii nu va primi candidatura și nimeni nu va candida”.⁶⁴⁹

În felul acesta Borlea n-a mai candidat și a fost declarat ales George Constantini,⁶⁵⁰ un român renegat din Arad care ajunsese în slujba comitatului la 1861. În jud. Arad alegerile au fost în 7 Aug. 1878.

Au spart solidaritatea și au fost aleși încă 12 deputați de naționalitate română, în total 13, dintre care 12 în Ungaria și Banat: G. Constantini, Partenie Cosma, Traian Doda, George Ioanovici, Vasile Jurca, Petru Mihályi, Ioan Mișici, Alexandru Pop, George Pop de Băsești, Atanasie Rätz, Alexandru Roman, George Szerb, și 1 în Ardeal, Nicolae Străvoiu.⁶⁵¹

Aceștia au combătut fără succes Art. De lege XVIII din 1879 prin care limba maghiară se introduce ca studiu obligatoriu în toate școlile, și cele primare.

Ciclul 1881-1884: George Constantini

În Ardeal partidul național a rămas în pasivitate, iar în Ungaria și Banat a intrat în activitate pe întreaga linie punând

⁶⁴⁹ V. Păcățianu, *Cartea de aur*, VI, p. 667.

⁶⁵⁰ AMH. Fișă Nr. 114 din 22 XII 1935. Informator Coloman Fényes în etate de 82 ani, evreu, avocat în Arad, care l-a cunoscut bine pe G. Constantini și știe românește de pe vremuri, relatează: „G. Constantini a fost un om adaptabil, care a știut să se țină în raporturi bune și cu elementul dominant și cu națiunea sa; foarte amabil și foarte iubit și respectat de toată lumea. În timpul din urmă a fost președintele sedriei orfanale din Arad. A avut trei fete: Elena, măritată cu avocatul Andrei Antalffy din Arad; Berta, m. cu moșierul Purgly Ludovic (fiica nepotului de frate a acestuia, Magdolna este soția lui Horty, regentul de azi al Ungariei) și Iolanda, m. cu Ștefan Kugler, fost jude de tablă, conducătorul judecătoriei Arad. După a mea știință a fost român greco-ortodox.”

Dr. Teodor Botiș, rectorul Academiei teologice din Arad informează că George C. este din aceeași familie macedo-română ca și Dimintrie Constantini, fostul profesor al Preparandiei din Arad.

Măritându-și toate trei fetele în familii aristocratice ungurești, descendenții lui s-au maghiarizat.

⁶⁵¹ Păcățianu, *Op. cit.*, VI, p. 669.

candidați în toate cercurile unde avea majoritate. S-a putut însă alege cu programul partidului național numai generalul Traian Doda la Caransebeș.

La Iosășel a fost reales George Constantini, de partidul lui Deák, cu 847 voturi față de naționalistul Constantin Gurban, care a întrunit numai 61 voturi.⁶⁵² În jud, Arad alegerile au fost în 25 iunie 1881.

S-au ales, în partide ungurești, încă 7 români: Ștefan Antonescu în Caraș, Iosif Gáll în Timiș, Vasile Jurca în Maramureș, Ioan Mișici în orașul Timișoara, Alexandru Roman în Bihor, George Serb la Zorlențul Mare și Végső Gellért(unit) la Beiuș.⁶⁵³

Intelectualii români naționaliști fiind spionați pas de pas și prizoniți, mulți dintre dânșii nevoind să intre în apele guvernului, se refugiară în România. Drept reacțiune, avem impunătoarea conferință națională de la Sibiu din 1881, în care se stabilește programul partidului național.

Ciclul 1884-1887: Constantin Gurbanu

În Ardeal s-a respectat pasivitatea. În Ungaria și Banat partidul național a pus candidaturi în mai multe cercuri cu majoritate românească, dar a reușit numai în trei locuri: Vincențiu Babeș la Sasca Montană, Petru Truția la Baia de Criș și Generalul Traian Doda la Caransebeș.

În Iosășel a fost ales cu program guvernamental protopopul Butenilor, Constantin Gurbanu,⁶⁵⁴ cu 901 voturi față de naționalistul

⁶⁵²„Alföld”, 1881, Nr. 143 din 25 iunie și următorii.

⁶⁵³Păcățianu, *Op. cit.*, VII, p. 49-50.

⁶⁵⁴*Constantin Gurbanu* (1845-1906) s-a născut la 20 V 1845 în Buteni din familie preoțească. După terminarea studiilor secundare în Oradea și Arad s-a înscris la inst. Teologic din Arad, terminând în 1869. Fu apoi doi ani (1869-1871) profesor suplinitor la inst. teologic. De la 1871 până la 1875 este protopop al Ienopolei (Ineu); de la 1875, până la 1898, al Butenilor, când se reîntoarce tot în aceeași calitate la Ineu. S-a distins în viața publică bisericească și pe terenul luptelor politice. A fost deputat în camera ungară, întâiu de la 1884-7, cu program liberal guvernamental. A fost orator de seamă și bun mântuitor al condeiiului, colaborând la „Speranța” și „Biserica și Școala” din Arad. A murit la 20 I 1906. (Vezi: Teodor Botiș, *Istoria școlii normale (Preparandiei) și a inst. teologic ort. rom. din Arad*, 1922, p. 654-655.)

Vasile Mangra (viitorul nenorocit mitropolit), care a avut numai 60 de voturi.⁶⁵⁵ Alegerile în jud. Arad au fost în 13 iunie 1884. Presa magiară opoziționistă îl deplânge pe „bunul Gyuri bácsi” (Constantini), care la porunca fișpanului a trebuit să cedeze locul protopopului Gurbanu.

Cu program guvernamental au fost aleși încă 8 români: Ioan Beleş (la Radna), Sigismund Ciplea, Iosif Gáll, Petru Mihályi, Atanasie Rátz, Alexandru Roman, Gheorghe Szerb și Véghső Gellért.

Ciclul 1887-1892: George Constantini

Cu programul partidului național a reușit numai generalul Traian Doda la Caransebeș.

La Iosășel au fost ales guvernamental următorii: Ioan Beleş. Petru Mihályi, Silviu Rezei și Atanasiu Rátz. În total 6 români: 1 naționalist și 5 guvernamentali.⁶⁵⁶

Apelul partidului național către alegători ese datat la 14 mai 1887, iar deschiderea parlamentului s-a făcut la 28 sept. a aceluiași an.

Ciclul 1892-1896: Virgil Bogdan. Nu s-a ales nici un deputat naționalist, candidații părăsind lupta în baza hotărârii conferinței ținute în Sibiu la 22 ianuarie, care a declarat pasivitate absolută. În jud. Arad alegerile au fost în 28 ianuarie 1892.

La Iosășel a fost ales Virgil Bogdan cu program guvernamental.

Au mai fost aleși cu program guvernamental încă 7 români: Ioan Beleş, Petru Mihályi, Silviu Rezei, Nicolae Șerban, George Szerb, Gerard Véghső și Petru Vuia.⁶⁵⁷

Sub durata acestui ciclu parlamentar partidul național dă eroice lupte extraparlamentare cu profunde ecouri în opinia publică europeană. În luna mai 1892 prin o delegație de 300 persoane prezintă „Memorandul” monarhului în Viena, care îl trimite în plicul

⁶⁵⁵„Alföld”, Nr. 136 din 14 iunie 1884.

⁶⁵⁶Păcățianu, *Op. cit.*, VII, p. 375.

⁶⁵⁷Păcățianu, *Op. cit.*, VII, p. 578.

nedesfăcut guvernului din Budapesta. Partidul național răspândește prin tipar Memorandul și pentru acest fapt comitetul a fost dat în judecată. Procesul se dezbată în atenția încordată a întregii prese europene timp de trei săptămâni, în mai 1894, sfârșindu-se prin condamnarea românilor cu un total de 43 ani și 8 luni temniță. Furioasa dezlănțuire a urgiei tiranice manifestată prin procesul Memorandului sugerează ideea creării unui bloc al naționalităților din Ungaria, ceea ce se și împlinște prin congresul convocat chiar în capitala țării la 1895 sub tripla prezidenție a românului Gheorghe Pop de Băsești, a sârbului Mihail Polit și a slovacului Mudron: iată, deci, *geneza Micii Înțelegeri*.

Ciclul 1896-1901: Ortutay Gyula, apoi Tagányi Sándor

Conferența națională pentru pregătirea luptei electorale convocată la Sibiu pe 24 octombrie 1896, a fost oprită de guvern. Toate ziarele îndeamnă la strictă pasivitate. Nu avem niciun deputat naționalist.

La Iosășel s-a ales fără contracandidat acum întâia oară un ungar, Ortutay Gyula,⁶⁵⁸ fost într-o vreme fibirău la Hălmagiu. Alegerile în jud. Arad au fost în 28 octombrie 1896.

S-au ales cu partide ungurești următorii Români: Ioan Ciocan, Ioan Beleş la Radna, Iosif Goldiș la Ceica-Bihor, Petru Mihályi, George Szerb, Nicolae Șerban și Petru Vuia. Mai târziu, la o alegere supletorie s-a ales și Pahomie Avramescu; iar în locul lui Iosif Goldiș, ales episcop, – Teodor Fașie. Dintre aceștia Mihályi și Șerban aparțineau partidului național maghiar al lui Apponyi.⁶⁵⁹

La 23 febr. 1901, în circumscripția Iosășelului, murind Ortutay, a fost o alegere parțială în care a reușit Tagányi Sándor față de George Szombatey.⁶⁶⁰ Alegerile generale au urmat la 2 octombrie, aceluiaș an.

Ciclul 1901-1905: George Sombati

⁶⁵⁸„Nemzet” din 30 oct. 1896, (ziar din Budapesta).

⁶⁵⁹Păcățianu, *Op. cit.*, VII, p. 24.

⁶⁶⁰„Tribuna Poporului” (Arad), Nr. 36 din 24 februarie 1901.

Comitetul național întrunit în 4 și 5 septembrie 1901 la Cluj a dat alegătorilor ultimul apel pentru observarea pasivității. Niciun deputat naționalist. Alegerile în jud. Arad au fost la 2 octombrie 1901.

La Iosășel a reușit cu program guvernamental (liberal) George Sombati⁶⁶¹ care a întrunit 1435 voturi, față de Tagány Sándor cu 1273 voturi.⁶⁶²

Cu program guvernamental s-au mai ales următorii 8 români: Pahomie Avramescu, Ioan Ciocan, Teodor Fașie, Petru Mihályi, Iosif Popp, George Szerb, Nicolae Șerban și Petru Vuia.

Mai târziu, la 30 iunie 1903, și-a prezentat credenționalul și a intrat în dietă primul deputat naționalist român din Ardeal, Aurel Vlad, ales în cercul electoral al Dobrei (Hunedoara).⁶⁶³

⁶⁶¹*Dr. George Szombaty* (1866-1934), „G. Szombaty dé Baracz” cum este trecut în diploma de doctor în drept edată de Univ. din Cluj la 17 Nov. 1900, – a avut un interesant început de carieră politică între anii 1900 și 1910. S-a născut în Arad la 21 aprilie 1866 de religie ort. rom. Tatăl său Alexandru Sombati, a fost înv. Confesional în Șega-Arad, iar mamă-sa Persida Luțai era din Nădlac. Pe baza certificatului de maturitate dat de liceul premontrens din Oradea la 9 sept. 1885, îl avem în același an înscriindu-se la Academia de drept din Oradea. Are bursă de la fundațiunea Gojdu. Dintr-o scrisoare familiară adresată lui de către Mircea Stănescu la 5 XI 1885, reiese că tânărul jurist (student) începe să facă bătând în apele renegatismului. Atacat de gazeta „Luminătorul” din Oradea el răspunde prin Pesti Hirlap, arătându-se nemulțumit de politica românească, însinuându-se prin aceasta în grația guvernanților. Stănescu îi cere lămuriri, încheind scrisoarea cu: „... să nu-ți spurci cuibul tău, și să nu speli rufe (cămășile) imoase în vecini, ci acasă va să zică, nu da în sângele tău, și de are are sminte, nu le publica..”, anunțându-l totodată că i trimite de la sine un ajutor de 5 floreni. Pe la 1900 îl găsim candidând cu program guvernamental la Iosășel. El a introdus întâia oară corteșirea în sens democratic. Cutureieră satele, întrând prin case. De găsește oamenii mâncând, ia o lingură, se pune la masă și mănăcă cu ei dintr-un blid. În felul acesta a ajuns la mare popularitate și a fost ales deputat în ciclul 1901-1905. S-a reales și la 26 ian. 1905, dar întrând în activitate partidul național a fost scos din circulație. Ajungând deputat a logodit o fată din familia contelui *Eszterházy*, care deși murind înainte de căsătorie, i-a testat lui averea, ajungând prin aceasta proprietarului unei moșii și a unei fabrici de spirit în Szucsány (jud. Turoț) în nordul Ungariei, azi Cehoslovacia. Ca deputat făcea servicii personale prietenilor pe la ministere, așa că multă lume îi cerea ajutorul. În 1928 s-a întors în România stabilindu-se în Arad, unde a și murit la 7 febr. 1934, fără descendenți. (Actele lui G. S. și corespondența lui se găsesc în AMH)

⁶⁶²„Tribuna Poporului”, Arad, Nr. 175 din 5 octombrie 1901.

⁶⁶³Păcățianu, *Op. cit.*, VIII, p. 99.

Ciclul 1905-1906: George Sombati

Guvernul lui Ștefan Tisza. Partidul a intrat în activitate, acum întâia oară și în Ardeal. A pus candidați în 29 locuri și a luat 8 mandate, dintre care 3 în jud. Arad.

La Iosășel s-a ales George Sombati cu program guvernamental fără opoziție; candidatul partidului național aflând de bine să se retragă, deoarece în urma propagandei șirete a acestuia poporul zicea: „și Sombati e român”, spre indignarea naționaliștilor care îl înfierează numindu-l „lepădura neamului”.⁶⁶⁴ În jud. Arad alegerile au fost în 26 ianuarie 1905.

Deputații partidului național sunt: Ioan Suciu la Ineu, Ștefan C. Pop la Șiria, Ioan Russu Șirianu la Chișineu, Aurel Vlaicu la Orășie, Teodor Mihályi la Ileana Mare, Aurel Novac la Sasca, Vasile Damian la Baia Criș și Nicolae Comșa la Cristian.

Cu guvernul lui Tisza s-au ales: Nicolae Șerban la Arpașul de Jos, Pahomie Avramescu la Bogșan, George Szerb Sombati la Iosășel și Ioan Buteanu la Beiuș.⁶⁶⁵

Din aceste alegeri a ieșit în majoritate, nu guvernul, ci opoziția kossuthistă, care atacă vehement coroana pretinzând concesiuni care urmăresc independența Ungariei față de Austria. Parlamentul a fost dizolvat cu forța armată la 19 febr. 1906. Se așteaptă suspendarea constituției de către monarh și reintroducerea absolutismului.

Ciclul 1906-1910: Nicolae Oncu

După eșecul lui Tisza s-a format un guvern de coaliție(Andrásyi, Kossuth, Apponyi), care în schimbul „mânei libere în interior” renunță la celelalte revendicări. Mâna liberă înseamnă potențarea politicii de maghiarizare.

Au fost fixate noile alegeri pe zilele de la 29 aprilie până la 8 mai, 1906. Partidul național și-a pus candidați în toate circumscripțiile române, luând lupta cu ungurii și cu românii guvernamentali.

⁶⁶⁴„Tribuna”, Nr. 5 din 22 ianuarie 1905.

⁶⁶⁵„Tribuna”, Nr. 50 din 28 martie 1905.

La Iosășel part. Național a candidat pe Nicolae Oncu⁶⁶⁶ directorul băncii Victoria din Arad, având în față pe George Sombati, care candida cu partidul lui Andrásy. A reușit Nicolae Oncu cu 2014 voturi față de 163, ale lui Sombati. Turneul electoral al lui Oncu în regiunea Hălmeagului, zărândeau de origine fiind, a prilejuit frumoase manifestări de solidaritate națională. Lăsau oamenii plugurile în brazdă și tot satul alerga întru întâmpinarea distinșilor

⁶⁶⁶*Dr. Nicolae Oncu (1843-1914).* S-a născut la 1843 dintr-o familie de țărani fruntași din com Rîșca, lângă Baia Criș. Școala primară a făcut-o la Țebea, iar studiile secundare în Beiuș, în Lugoj, pentru a învăța limba germană și în Oradea pentru a-și însuși lb. maghiară. Începând cu anul școlar 1863/4 îl găsim student la Academia de drept din Oradea, unde dezvoltă o bogată activitate în „Societatea pentru lectura a junimei romane studioase la Academia de drepturi și Arhigimnasiul din Oradea”, în calitate de secretar al ei, președintele fiind profesor. Pe la 1867, subprefectul de la Baia de Criș, viitorul lui socru, academicianul Dr. Iosif Hodoș, exoperănu-i o bursă de la „Fundăția Transilvania” din București, se înscrie la universitatea din Viena, unde leagă prietenie cu Eminescu și Slavici. De la Oncu s-a răspândit fotografia cu plete a lui Eminescu; el o predase cumnatului său Enea Hodoș care a utilizat-o mai întâi în manualul său de istorie literară. De la Viena, Oncu trece la universitatea din Bruxelles din Belgia. Aici învață perfect lb. franceză și își ia doctoratul în drept mai stă un timp la Paris, vizitează și Londra. Întors în țară, este invitat de către Titu Maiorescu să ocupe o catedră la facultatea de drept din București. Oncu își respectă însă obligamentul moral, statutele fundației impunând bursierilor săi să rămână în Ardeal pentru a forma aici o clasă intelectuală superioară și își deschide birou advocațional în Arad. Aici dezvoltă el o prodigioasă activitate în toate domeniile vieții publice, îndeosebi pe teren economic. La 1877, împreună cu mai mulți prieteni și cu sprijinul familiei Mocioni, înființează institutul de credit și economii „Victoria”, al cărui director devine și pe care l-a condus la mare înflorire, bucurându-se de bună reputație nu numai în cercurile financiare din București, dar și la Budapesta și Viena. De ajutorul acestei bănci s-au împărțășit și țărani din regiunea Hălmeagului, cumpărând toate moșiile foștilor domni de pământ, unguri. Alături de această cetate economică s-au clădit instituțiile noastre culturale din Arad: întâiu mica tipografie a „Tribunei”, după aceea palatul „Tribunei” înzestrată cu cea mai modernă tipografie și o librărie; Casa culturală din Șega, școala de fete etc. „Victoria” a dat Aradului independența economică; „Tribuna” școala politică, în bună parte opera lui Oncu, zice contemporanul, prietenul și colaboratorul lui, Episcopul Roman Ciorogariu. Oncu a fost sfetnicul politic al episcopilor din Arad. De la 1906 până la 1910 a fost deputat naționalist al circumscripției Iosășelului. Moare într-un senatoriu din Graz, de unde a fost adus și înmormântat în satul său natal, Rîșca. La 31 Ianuarie 1914. A fost căsătorit cu Letișia Hodoș, n-au avut copii
Cf: Roman Ciorogiu, *Zile trăite*, Oradea, 1926, p. 297, brutus Păcuraru, articolul *Un mare român dat uitării*, publicat în revista „Piatra de hotar”, Nr. 5-6, 1936, p. 63-66.

oaspeți. O impozantă întrunire ținută sub falnicul goron din curtea bisericii din Vidra, a sugerat subsemnatului ideea ca printr-un foileton publicat în Tribuna să dedice acest goron memoriei lui Nicolae Oncu.⁶⁶⁷ Există și astăzi. În jud. Arad alegerile au fost în 30 aprilie 1906 și au reușit în total patru români naționaliști: Ioan Suciuc la Ineu, N. Oncu la Iosășel, Vasile Goldiș la Radna și Șt. Cicio Pop la Șiria.

Tot la prima alegere au mai reușit 10 naționaliști: Coriolan Brediceanu, ales în două cercuri, la Oravița și Bocșa Montană; Vasile Damian la Baia de Criș; Iuliu Maniu în Vințul de Jos; Teodor Mihályi în Ileanda Mare; Aurel Novac în Sasca Montană; Ștefan Petroviciu în Zorlențul Mare; George Popoviciu în Lugoj; Nicolae Șerban în Arpașul de Jos; Alex Vaida Voievod în Ighiu și Aurel Vlad în Orăștie. La alegerea suplatorie a mai reușit Vasile Lucaciu la Beiuș; moare însă Coriolan Brediceanu, așa că partidul național a avut 14 deputați în această sesiune parlamentară.

S-a mai ales cu program guvernamental Iosif Siegescu, la Oravița.

Acum se pune în discuție proiectul de lege a lui Apponyi îndreptat împotriva școlilor confesionale. Toată suflarea românească se cutremură de acest atentat odios. S-au ținut adunări de protestare în toate regiunile în frunte cu arhieriei, l-au combătut parlamentarii, dar toate au rămas zadarnice și proiectul a devenit art. de lege XXVII din 1907.

Ciclul 1910 până la război: Almay Olivér

Guvernul prezidat de contele Ștefan Tisza a făcut sângeroase alegeri în 1 și 2 iunie 1910, intenționând să desființeze partiul național și să înființeze un partid românesc moderat.

Partidul național a candidat în 38 circumscripții, dar a putut lua numai 5 locuri, față de 14, câte a deținut în parlamentul trecut.

La Iosășel s-a ales moșierul Almay Olivér cu 1528 voturi față de candidatul partidului național, George Popa, care a obținut

⁶⁶⁷M. iuniorul (Traian Mager), *Goronul lui Dr. Oncu*, „Tribuna”, Nr. 70 din 26 april, 1906.

1383 voturi.⁶⁶⁸ Aici s-au întâmplat lucruri ce dau de bănuț. Până către miezul nopții candidatului român era în fruntea listei, ne mai fiind decât puține voturi de exprimat. Atunci bărbatul de încredere al partidului național, a fost scos din sală cu forța și la încheiere Almay a învins cu 145 voturi, iar avocatul Gh. Popa s-a ales cu o numire în magistratură.

În jud. Arad alegerile s-au desfășurat în 1 iunie 1910 și a reușit dintre naționaliști numai Șt. Cicio Pop, ales la Șiria fără contracandidat. Ceilalți deputați naționaliști au fost: Al. Vaida Voevod la Arpaș, Vasile Damian la Baia de Criș, Nicolae Șerban la Făgăraș și Teodor Mihályi la Ileanda Mare.

La Chișineu-Arad, Octavian Goga a căzut și la balotaj față de contele Wenckheim, în modul descris în piesa sa „Domnul notar”.

Cu guvernul s-au ales următorii români, care aveau să formeze partidul moderat: Vasile Mangra la Ceica, Iosif Siegescu la Oravița, Ciocan la Năsăud și Constantin Burdea la Caransebeș.

Izbucnind războiul în 1914, acesta a fost ultimul parlament al Ungariei Mari.

Spre sfârșit

Tribunii de la 1848 care cunoscuseră vremurile de lume românească a Zărandului se stinseseră ducând cu dâșșii luminoasele amintiri, iar urmașii acestora din spirit de oportunitate își trimit copiii la școli ungurești pentru a le ușura accesul în viața publică așa că limba maghiară începea să pătrundă și în viața familială a multor intelectuali români.

Chiar și din regiunea Hălmeagului intelectualii mai înstăriți își duc copiii la Bichiș (Békés), Macău (Mako), sau Arad, în școli secundare ungurești, cu toate că în imediata apropiere, la Brad, le sta la dispoziție un gimnaziu românesc. La gimnaziul din Brad se înscriau mai ales copiii țăranilor, a preoților și învățătorilor mai săraci, alimentați cu desaga de acasă, care în cele mai multe cazuri aveau să dea contingent preparandiei (școlii normale) și institutului teologic din Arad. Dar nici în puținele școli secundare românești și

⁶⁶⁸ *Aradi Köz-öny*, Nr. 124 din 2 iunie 1910.

cu atât mai vârtos în cele primare, nu era îngăduit nici la studiul istoriei universale a încadra viața poporului românesc; iar dacă un dascăl mai inimos îndrăzea să amintească pe șoptite numai de faptele strămoșilor noștri, aparatul polițienesc avea destui spioni care să denunțe cazul ca parchetul să sancționeze drastic această trădare de patrie. Așa a pățit-o Pavel Oprișa, distinsul profesor și totodată directorul gimnaziului din Brad. În 1907 ministerul de justiție a fost sesizat printr-un denunț anonim că profesorul Oprișa a dat elevilor să citească Istoria lui Ștefan cel Mare de N. Iorga și că în legătură cu domnia împăratului Rudolf a vorbit despre Mihai Viteazul. S-a deplasat la Brad în anchetă procurorul Bing din Deva și a chestionat în primărie rând pe rând profesorii și elevii. Le-a făcut elevilor un minuțios examen de conștiință. Între altele punea și întrebarea: „Este adevărat că profesorul Oprișa v-a spus că Matei Corvinul și ceilalți Huniadești sunt origine românească?”⁶⁶⁹ Și până la terminarea procesului, profesorul Oprișa a fost suspendat din post, cu toate că gimnaziul din Brad era o școală particulară confesională aparținând jurisdicției consistorului mitropolitan ort. rom. din Sibiu. Procesul a durat doi ani, până la 1909, când profesorul Oprișa abia a putut să-și recâștige catedra, nu însă și postul de director.

Mult rău ne-au pricinuit bisericile eterodoxe prin influența de desagreare națională ce găsea teren prielnic de manifestare în căsătoriile mixte ale intelectualilor. Românul, sărac, abia se putea gândi la educația băieților în vederea unei slujbe, fetele rămânând fără educație școlară, așa că tinerii noștri se căsătoresc cu fete de altă limbă și confesiune. Conform legiurilor unghurești, în căsătoriile mixte, dacă nu se încheia prenupțial o convenție specifică, băieții urmau credința tatălui, iar fetele a mamei. Or, în practică nu se respecta raportul de mutualitate.

Așa Alexandru Șt. Șuluș, judele cercual din Hălmagiu, român greco-catolic și soția sa unghuroaică romano-catolică, având numai fete, acestea sunt botezate romano-catolice, ceea ce însemna totodată că rămân unghuroaice, fără a se respecta reciprocitatea, căci fetele Irmei Vucovici, greco-ortodoxă măritată cu farmacistul Adam

⁶⁶⁹ AMH. Fișa Nr. 115 din 10 IV 1934. Informator, Dr. Pavel Oprișa, prof. pens. în Brad. Vezi, biografia la nota de la p. 32.

Hanzeros, tot din Hălmațiu, nu sunt botezate ortodoxe, după religia mamei lor, ci romano-catolice, forțându-le prin aceasta să devină ungueroaice.⁶⁷⁰ Fetele lui Șuluț, două din ele, mai trăiesc și azi prin Budapesta; iar descendenții Irmei Vucovici, indusă în matricola botezaților a parohiei rom. cat. ca *greco non uniti ritus*, când la 7 august 1879 își botează de romano-catolică pe fiica sa Bella Maria Hellena, nici nu vreau să recunoască originea ortodoxă a bunicii lor, afirmând că pe patul de moarte ar fi cerut să fie botezată romano-catolică.⁶⁷¹

Sărmanul „Șuluț baci”! El, pe numele întreg, Alexandru Șterca Șuluț, nobil de Cărpeneș, este reprezentantul tipic al generației patruzecișioptiste în regiunea noastră. Aristocrat din fire și dându-i mâna să se comporte la fel, ca unul dintre moștenitorii averii mitropolitului unit de la Blaj, al cărui nume îl purta; căsătorit de trei ori tot cu ungueroaice și trăind ca funcționar mult timp prin regiuni ungurești în societatea gentrilor maghiari cu care se asimilase perfect în grai și maiere, și în casa căruia se vorbea numai ungurește: la adânci bătrânețe făcându-i-de silă de acest mediu, pe la 1900, s-a retras la Hălmațiu, unde își începuse cariera de magistrat înainte cu jumătate de secol. Părăsea belșugul și confortul Budapestei, lăsând o serie de copii și nepoți complet maghiarizați și venea sărac, cu o mică pensie, să moară între ai săi, crezând încă în reînvierea neamului. A murit la 1907 în vârstă de 77 ani. S-a făcut și România Mare, dar mulți dintre descendenții tribunei de la 1848, nu mai aveau puțința să înțeleagă și să se bucure de reînviere.

Pentru spargerea solidarității satelor noastre, către sfârșitul sec. XIX, statul maghiar găsea un nou și bun colaborator în sectele religioase. Bapțiștii, căzând în dezacord cu ceilalți conaționali ai lor, în alegerile parlamentare ca și în alte manifestări politice sprijinesc oficialitatea, nouă dușmănoasă, devenind o unealtă incoștientă a aspirațiilor ungurești. Acest fenomen l-a determinat pe deputatul de Iosășel, Almay Olivér, să facă (prin anii 1911-1912) parlamentului o

⁶⁷⁰AHM. Fișă Nr. 116 din 19 VI 1936. Matricola botezaților a parohiei rom. cat. din Hălmațiu, anul 1879 și care se păstrează la mănăstirea rom. cat. din Baia Criș.

⁶⁷¹AHM. Fișă Nr. 117 din 8 VII 1936. Informatorul Hanzeros D. din Hălmațiu, acum farmacist în Ungaria; în fața documentului oficial servit de însuși parohul rom. catolic, susține că ulterior bunica sa, pe patul de moarte a trecut la catolicism.

comunicare publică invitând guvernul să stimuleze mai energic infiltrarea sectelor prin satele românești. Observăm, că în regiunea Hălmaგიului sectarismul pătrunzând de la vest spre est pe valea Crișului, a ajuns numai până la Vârfurile (Ciuciu).

Aspiratiile românești izgonite din toate instituțiile publice, ele se retranspand după parapetele Partidului Național care deslănțuiește o prodigioasă agitație protestatară prin graiul viu și presă, întreținând prin aceasta trează conștiința națională în interior și recoltând simpatii peste graniță. Iată cum definește acest organism politic contemporanul și însuși unul dintre marcantele personalități ale vieții noastre publice, episcopul Roman Ciorogariu, în plan biologic tot un zărădean originar din Ociul Hălmaგიului: „Ceea ce sub iobăgie se numea plebe valahă tolerată în Ardeal, în era constituțională își schimbă numele în partid național. Partidul național era sinonim cu națiunea română. După etica vremurilor de atunci tot neamul este membru natural al partidului național. Cine nu-i „naționalist” e „renegat” proscris din cadastrul național.”⁶⁷²

Interesul tot mai accentuat al fraților noștri din regatul liber prin Liga Culturală, cât și prin legăturile lor personale cu străinătatea; zgomotosul proces al Memorandului; neostoitele proteste în parlamentul din Budapesta spuse răspicat anume a fi auzite cât mai departe: stârneau prelungi ecouri în opinia publică europeană, care ține să se informeze și direct prin trimiși speciali. Aici acasă verbul, deși potolit și arhaic în formă al lui Goga, răscolește ca un uragan adâncuri nebănuite, îndemnând la luptă. Iar, luptătorii merg cântând în pușcăriile ungurești. Numai în curs de doi ani, de la 1906 până la 1908, ziaristii români au fost pedepsiți cu 124 ani de închisoare și 200 mii coroane aur. Se crease o adevărată literatură a Ardealului subjugat, care devine un vulcan primejdios pentru însăși existența monarhiei.

Cercurile conducătoare din Viena încep să-și dea seama de greșeala comisă prin formula dualistică și moștenitorul tronului Arhiducele Ferdinand este tot mai adânc convins de necesitatea denunțării pactului de la 1867 și crearea unei monarhii federative în

⁶⁷²R. Ciorogariu, *Speranța, Lumina*, Nr. 3-4 din Biblioteca ziaristică, Cluj, 1934, p. 19.

care să li se dea posibilitatea naționalităților a se dezvolta liber. La invitarea acestuia scrie în 1906 băănățeanul Dr. Aurel Popoviciu lucrarea sa, „Statele Unite ale Austriei Mari” (*Die Vereinigten Staaten von Grosseosterrich, Leipzig*).

Ideea monarhiei federative cu egala îndreptățire a naționalităților însă nu puteau să intre în conștiința ungarilor fascinați de himera unui mare stat național maghiar și se caută o mână de fier care să strivească cât mai degrabă pe dușmanul intern, îndeosebi pe români. Bărbatul acesta a fost găsit în extraordinara personalitate a conțelui Ștefan Tisza, care avea sa formeze la 1910 cel din urmă guvern al Ungariei Mari.

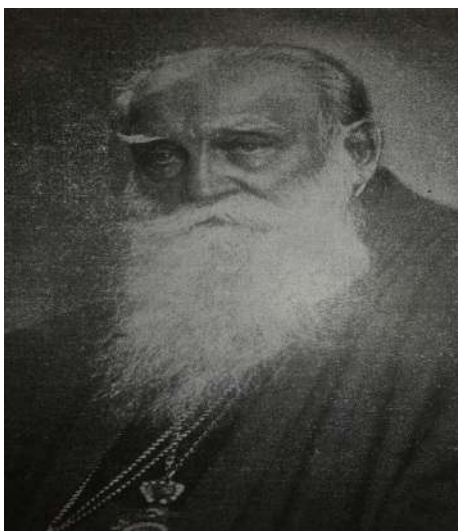
Înainte de alegeri Tisza inițând tratative de împăcare cu românii cerea în schimbul unor vagi promisiuni renunțarea la programul partidului național și înglobarea aspirațiilor românești în cadrele partidelor ungurești, ceea ce ar fi însemnat o totală capitulare. Au căzut totuși în brațele lui Tisza câțiva bărbați de ai noștri fără suprafață morală și călugărul Vasile Mangra, făcut mai pe urmă mitropolit.

La 28 iunie 1914 moștenitorul tronului, arhiducele Franz Ferdinand, cade împreună cu soția sa, răpuși de gloanțele unui student sârb, pe când inspectau manevrele din Herțegovina.

La 28 iulie, același an, izbucnește războiul mondial, care nu se mai sfârșea. Conte Ștefan Tisza conduce în bună parte politica externă a monarhiei. Loviturile ce ni se aplicau tot mai lipsite de scrupul chiar în timpul când floarea neamului nostru românesc sângera pe toate fronturile pentru interesele călăilor, ne permit să întrezărim grozăvia dezastrului în care ne-ar fi aruncat eventuala victorie a puterilor centrale.

Dar, logica implacabilă a istoriei rânduia desnodământul firesc.

După patru ani și mai bine de încleștare titanică Austro-Ungaria și aliatele sale sunt silite să depună armele. La 31 octombrie 1918 conțele Ștefan Tisza este ucis de gloanțele propriilor săi soldați răzvrățiți și din frământările unei revoluții cu scopuri imprecise la început, iese biruitoare ideea națională pentru toate neamurile poliglotului imperiu.

Epicopul Roman Ciorogariu, (1852-1936)

Schițe biografice

Odată cu desființarea județului Zărand, funcționarii români fiind înlocuiți cu elemente străine, pătura noastră de intelectuali se reduce la preoții și învățătorii sătești care trăiau în condiții foarte modeste în această regiune săracă și la câte un avocat, doi, în Hălmagiu, unde a rămas pe mai departe judecătoria de ocol.

Astfel în această epocă găsim printre localnici puține personalități care să fi putut însemna ceva în viața noastră publică. Vom aminti aici pe Episcopul Roman Ciorogariu, ca un produs biologic al acestei regiuni, după cum însuși o mărturisea cu mândrie, și pe entuziastul protopop Traian Magier, consumat repede într-o intensă activitate desfășurată cu mult succes pe teren cultural-moral și național-politic.

Episcopul Roman Ciorogariu (1852-1936) **Originea lui zărădeană**

Pe ecranul istorie, Episcopul Roman Ciorogariu, apare luminos în postura de strașnic arhanghel luptător deopotrivă cu sabia și crucea, în tovărășia vechilor voievozi și cnezi, a căror misiune a trebuit să și-o asume preoții neamului nostru după ce și-a pierdut conducătorii laici firești. Așa se explică chemarea poetului „preoți cu crucea-n frunte!” și a fost foarte nimerită observația că în vremuri de restrîște preoții valahi miroseau mai mult a praf de pușcă decât a tămâie. Roman Ciorogariu a fost un mare preot în acest spirit tradițional al neamului românesc și de sub rasa călugărească ce-i învăluia talia voinică, răsărea cu fiecă vorbă, cu fiecă gest, căpitanul de plebe răsvrătită din Munții Zărândului, de unde își trăgea originea prin bunicul său.

În legătură cu obârșia sa zărădeană, cităm propriile-i mărturisiri⁶⁷³. Leagănul Ciorogăreștilor din Pecica este în comuna Ociu, lângă Hălmagiu, unde se mențin și azi ca viță puternică.⁶⁷⁴ După înăbușirea în sânge a revoluției lui Horia, între cei condamnați la expulzare din Zărând, unul Ciorogariu a fost mutat pe cale administrativă ca iobag pe domeniile Coroanei, la Pecica. Acesta își aducea cu sine din Ociu și feciorul, care căsătorindu-se cu o fată din familia lui Moise Nicoară din Giula, a avut pe Dumitru, tatăl episcopului. Ep. Ciorogariu mărturisește că a ajuns pe Aron, fratele tatălui său, încă „cătănă la Cămară” adică la administrația domeniilor, făcând serviciul de curier. Ep. R. Ciorogariu a fost mândru de originea sa zărădeană, unde se simțea aparținând sufletește. „Noi am ținut legătura cu neamurile din Ociu, dovada, aici fotografia aceasta pe care o am de la preotul Samoilă Ciorogariu din Ociu care a venit să ne vadă la Pecica” - scrise el, trimițându-ne acea fotografie cu adnotația „Unchiul Samoilă” și pe care ne sfătuiește să o publicăm în monografia Hălmagiului „ca un tip de preot de pe

⁶⁷³AHM. Fișă Nr. 118. Două scrisori ale Ep. Ciorogariu, datate în Oradea, întâia la 23 VI, a doua la 7 IX 1934, adresate profesorului Tr. Mager.

⁶⁷⁴AHM. Fișă Nr 119, extras din Cartea Dunduară a com. Ociu. Într-adevăr și la 1866 când s-a făcut C.F., dintre 110 proprietari locuitori în Ociu, se găseau: Crișan, 25; Ciorogariu, 14; Bulz, 10; Gornic, 10; Petrișor, 9; Stana, 9; Vățeanu, 5; Holiartoc, 4; Zenza, 3; restul familiei mai puțin numeroase.

vremurile acelea”. Fotografia, făcută la 13 iunie 1883, conform însemării din dos, reprezintă un preot bătrân îmbrăcat în haine țărănești, identic cu preotul Samuilă Ciorogariu, ce figurează în conspectul preoților de la 1857.⁶⁷⁵ Punând alături chipul „unchiului Samoilă” și al „nepotului” Ep. Ciorogariu, găsim o uluitoare asemănare între aceste două figuri înregistrate fotografic cam la aceeași vârstă: aceeași statură înaltă, voinică; același craniu brachicefal, comun neamului nostru; aceeași frunte extrem de lată, inteligentă; același nas bine dezvoltat, de factură greacă, al „nepotului” ceva mai cărnos; aceleași cute ale feței expresive; până și același sistem pilos, cu deosebire că barba episcopului este mai lungă, mai bine îngrijită. Studiindu-l în totalitatea manifestărilor sale, putem stabili fără riscul de a putea fi combătuți că Ep. Ciorogariu, deși născut la câmpie, el reprezintă structura fizică și sufletească cu nimic alterată, a stămoșilor săi munteni din Ociul Hălmagiului, revoluționari în cetele lui Horia.

Romul Ciorogariu s-a născut la 18 decembrie 1853 în Pecica Română, jud. Arad, unde tatăl său, agricultorul Dumitru Ciorogariu, a fost mai multă vreme primarul acestei fruntașe comune. Școala primară a făcut-o în comuna natală, iar studiile secundare în Arad, Hodmezővásárhely și Pojon (Bratislava). Este elevul Institutului Teologic din Arad de la 1874/5 până la 1876/7. Obținând o bursă de la consistoriul eparhial, își completează studiile în Germania ascultând lecții de teologie și filozofie în anul 1877/8 la universitatea protestantă din Leipzig, iar în 1878/9, la catolici în Bohn. Întors acasă, își începe cariera la 1879 ca și cancelist mai apoi arhivar la consistoriul din Arad. De la 1881 funcționează ca profesor suplinitor al Institutului Teologic până la 1889 când din motive politice, deschizându-se concurs pentru această catedră, nu a fost ales. Ocupă apoi doi ani postul de casier la banca Victoria. La 1891 este chemat din nou la catedră și numit profesor titular definitiv la secția teologică, în care calitate a servit neîntrerupt până la 1917; de la 1900 îndeplinind totodată și sarcina de director a celor două școli surori, care poartă acum un singur nume, Institutul pedagogic-teologic, ort. rom. din Arad. La 1900 intră în tagma monahală

⁶⁷⁵Publicat în partea a II-a acestei lucrări la p. 14-15.

primind numele de Roman și în același an este înaintat la treapta de presbiter. În 1904 a fost făcut protosincol. A rămas în Arad până în 1917, când a fost ales de viar episcopesc la Oradea. După preluarea imperiului român, primul sinod al reînființatei episcopii a Oradei întrunit la 16 noiembrie 1920 îl alege de episcop al acestei dieceze. La 8 dec. 1920 a suferit atentatul de la Senat, din care s-a ales cu brațul drept fracturat. Este hirotonit în episcop în 26 martie 1921, investit la 29 martie și instalat la 2 octombrie, același an. Moare în Oradea în vârstă de 84 ani, la 21 ianuarie 1936 și a fost înmormântat la 23 ian. în cavoul bisericii catedrale din Oradea.

Ajungând o vârstă patriarhală în deplină posesie a facultăților spirituale, R. Ciorogariu a desfășurat fără încetare timp de aproape 60 de ani o prodigioasă activitate pe toate tărâmurile vieții publice, fiind cea mai complexă personalitate a Ardealului din timpul său. În virtutea acestei activități diverse, el se bucura de multă afecțiune și respect, deopotrivă în lumea oamenilor politici, a economiștilor, cât și în lumea scriitorilor cu care avea afinități spirituale, el însuși fiind un abil mânuitor al condeiului, gazetăresc îndeosebi.

Pe teren școlar, în cei 17 ani (1900-1917) cât timp a condus ca director de studii și internat Institutul pedagogic-teologic, ne-a dat tot atâtea generații de învățători și preoți, devotați ostași ai revendicărilor naționale. Prin acești elevi, creați după chipul și asemănarea sa, spiritul maestrului influența întreg Banatul și Crișana. În școala lui Ciorogariu nu se învăța multă carte, în schimb se făcea educație. Pe lângă disciplina cazonă ce a introdus-o în Institut și pe care personal o supraveghea, sta veșnic de veghe ca și colaboratorii săi, profesorii, să fie la înălțimea chemării lor, mai ales în ce privește educația națională, sancționând drastic orice abatere de la această conduită. În privința aceasta, iată ce înseamnă el în memoriile sale despre profesorul Avram Sădeanu: „Când am adus pe Sădeanu la catedra de limba și literatura română aveam nedumeriri pentru că era elevul renegatului Moldovan Gergely din Cluj. Mă bizuiam însă în tradițiile mari ale școalei care însuflețesc pe toți care întră într-ânsa; și nu m-am înșelat. Cercetările arhivelor din Viena îl duc pe urmele marilor dascăli ai neamului românesc și cu nespuse satisfacție văd reînviat în el spiritul lor. „Aici în această școală, am

învățat cum să-mi iubesc neamul meu”, îmi spunea odată cu ochii înflăcărați de entuziasm.”⁶⁷⁶

Al cui e pământul, a aceluia e țara! Fără independență economică, nu există propășire nici pe teren politic. Prin propagarea isteasă a acestor idei, îi succede nobilei tovarășii Ciorogariu Oncu să înființeze la 1887 banca Victoria din Arad, pusă din început în serviciul intereselor superioare ale neamului. Și într-adevăr, în epoca antebelică, cât timp institutul a stat sub directa conducere a trinității Ciorogariu Oncu-Raicu, nu s-a îmbogățit nici un director și nici acționarii; a profitat însă în mare măsură țărănimea din acest colț de țară. Bunăoară, în ținutul Hălmeagului aproape toate moșiile foștilor domni de pământ unguri au trecut în mâinile țăranilor noștri cu sprijinul băncii Victoria, într-un foarte scurt interval, de pe la 1890 până pe la 1912. Ciorogariu a iubit cu ardore glia dătătoare de hrană și se entuziasma de cultura rațională a câmpului și a animalelor de rasă, sentiment pe care îl transmitea și elevilor săi.

Roman Ciorogariu a fost și un desăvârșit ziarist, întemeiând însuși organe de publicitate. A scris la „Tribuna” din Sibiu de la începutul ei în 1884. Iar, când aceasta a încetat să mai apară, la 1896, el și cu prietenii săi întemeiază sub direcția lui Rusu Șirianu săptămânalul „Tribuna Poporului” în Arad, pe care îl transformă de la 1906 în cotidianul „Tribuna”, al cărui animator rămâne până la 1912, data fuzionării ei cu „Românul”. Datorită acestor neîntrecute publicații, în jurul cărora se grupase elita scriitorilor noștri în frunte cu Octavian Goga, devine Aradul centrul politic al Ardealului. În același timp a condus și revista „Biserica și Școala”. Ciorogariu a fost un gazetar din pasiune și vocație. Scriind sub presiunea irezistibilă a revoltei lăuntrice, scrisul său dobândește acea notă puternică de sinceritate care încălzește sufletele cititorilor de la întâia frază. Se folosea de pseudonimul „Unchiașul”.

Nu odată temperamentul său dinamic l-a împins pe baricade în tinerețe, participând activ până și la luptele de stradă dezlănțuite de patrioții unguri împotriva noastră. Într-un astfel de conflict izbucnit pe tema Memorandului la 1892, el a organizat și condus rezistența tineretului din Arad, format mai ales din studenții teologici

⁶⁷⁶R. Ciorogariu, *Zile trăite*, Oradea, 1926, p. 486.

și normaliști. Iar, la 1895 în Budapesta, cu ocazia congresului naționalităților și-a pus pieptul în fața bandelor de bătăuși ai guvernului maghiar, când acestea voiau să pătrundă în sala și să zădărnicească ținerea ședințelor. Chiar și mai târziu, după ce îmbrăcase rasa călugărească și ocupa postul de grea răspundere al conducerii Institutului pedagogic-teologic, nu s-a produs manifestație naționalistă în Arad, care să nu fi fost regizată de el. Mult eroism a dovedit părintele Ciorogariu în cursul războiului mondial, fiind între foarte puținii noștri bărbați politici care n-au cunoscut momente de sovăială. Prăbușirea monarhiei l-a găsit în Oradea ca vicar episcopesc, unde asemenea reușise să grupeze în jurul său un mănunchi de luptători devotați cu care înființează „Tribuna Bihorului”, străduindu-se să întrețină în masele dezorientate ale poporului credința în apropiata înviere a neamului românesc. În scrâșnetul de ură al dușmanilor seculari, expunându-se să fie linșat în orice moment, el îndrăznește să ceară armatelor aliate ocuparea acestei regiuni, demonstrând cu hărți și date statistice granițele etnice ale teritoriului român. Nu și-a părăsit credincioșii nici în cele mai critice momente ale revoluției bolșevice din iarna anului 1919 și condamnat la moarte de aceștia, a scăpat cu viață numai grație intervenției la timp a armatei române eliberatoare.

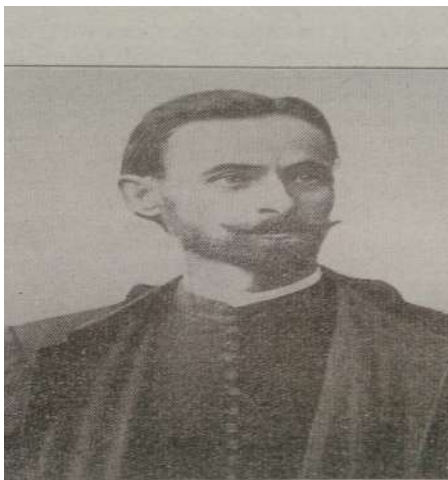
Dacă atâta timp cât însăși ființa neamului era amenințată în existența sa etnică, prins în vârtejul luptelor disperate, înaltul monah a găsit prea puțin răgaz pentru problemele de ordin pur religios; după atingerea primului obiectiv, eliberarea politică din robia ungurească, ajungând episcop la vârsta de 68 ani, el și-a dedicat restul de 16 ani ai vieții exclusiv unei activități pe teren bisericesc cultural. Mulțumită autorității și înaltelor sale legături personale, îi succede ca imediat după preluarea imperiului român să reînființeze veche episcopie ortodoxă a Oradiei, al cărui titular devine. Înzestreată nou reconstituita episcopie cu un pompos palat de administrație și reședință episcopală, dotând-o și cu o proprietate agricolă. Ridică seminarul teologic la rangul de academie și recrutându-i un corp profesoral select se îngrijește să-și creeze un cler bine instruit și dotat. Înființează o tipografie și revista „Legea Românească”, școală de cântăreți bisericești, cămin pentru preoți. Adună în jurul său colaboratori valoroși, dintre care doi curând ajung episcopi: P. P. S.

S. Lăzărescu la Caransebeș și Magieru la Arad. Astfel, în scurt interval episcopia Oradiei rivalizează cu cele mai vechi și bine dotate așezăminte religioase-culturale.

După ce fusese vicepreedintele Consiliului N. R. din Bihor, constituit în primele zile ale lui noiembrie 1918, la 1 decembrie ia parte la adunarea de la Alba-Iulia și este ales în marele sfat național. În primul parlament al României întregite a fost senator, reprezentând un cerc din Bihor și participă activ la legiferări. Devenind senator de drept, la 15 martie 1923 rostește primul discurs la dezbaterile asupra constituției. La 18 noiembrie 1923, la discuția asupra mesajului regal, vorbește despre politica de stat a României. La 17 martie 1928 deschide printr-un mare discurs dezbaterile asupra legii cultelor. În toate cuvântările lui vibrează o profundă înțelepciune și o caldă iubire de patrie și neam.

Din activitatea lui scriitoricească, pe lângă nenumărate articole presărate prin ziare și reviste, mai mult anonim, ne-a lăsat și câteva publicații. La 1911 a tipărit în editura Tribunei broșura *Spre prăpastie* (68pg.), o polemică cu adversarii lui din partidul național. În 1924 publică contribuțiuni la istoricul presei din Ardeal, apărute în Biblioteca ziaristică, No. 3-4 (Astra, Cluj) sub titlul *Speranția* (1869), *Lumina* (1872), *Biserica și Școala* (1887), *Tribuna* (1884-1912). Opera lui de căpetenie este intitulată *Zile trăite*, un volum de peste 500 pagini apărut în Oradea la 1926, cuprinzând cea mai bună istorie a Ardealului de la izbucnirea războiului până la unirea cu patria mamă. În 1931 publică tot acolo un manuscris vechi, vorbind despre revoluția lui Horia.

În urma activității sale atât de variate, Ep. Ciorogariu intră cu aceleași drepturi în istoria politică, bisericească și culturală a Ardealului.

Protopopul Traian Magier (1865-1909)

Protopopul Traian Magier (1865-1909)

Traian Iulius Magier s-a născut în Vidra de Hălmagiu (Vidruța) la 18 decembrie 1865, coborând după ambii părinți din vechi familii preoțești; tatăl său fiind popa Pavel Magier din Vidra căsătorit cu Maria, fata unui popă Nicoara din Vârfurile (Ciuciu). El este deci în totalitate produsul biologic al acestei regiuni, căci precum Magereștii⁶⁷⁷ se numără printre vițele vechi alcătuitoare a comunei Vidra, de aceeași situație se bucură Nicoreștii⁶⁷⁸ la Vârfurile.

⁶⁷⁷AHM. Fișă Nr. 120. Conform cărții funduare, la 1866 erau în Vidra proprietari de pământ: Petrișor, 56; Magher, 47; Mihuța, 23; Gârgariu, 10; Todora, Toderel, 9; Ilica, 9 și încă alte 7 neamuri imigrante (12).

⁶⁷⁸*Ibidem*, în Vârfurile: Nicoară, 65; Crainic, 44; Sircuța, 17; Slăv și Iuga câte 14; Bucșa, 13; Balint, 10; restul, mai puțin, între care Vaida, numai 3.

Nu este exclus ca familia Nicoară din Giula să fie originară din Vârfurile (Ciuciu), știind că populația românească a Giulei constă din imigrați, ceea ce ne-o denotă numele de: Olteanu, Murășan, Sălăgean (Szilágyi) etc.. Înțelegem familia Nicoară din Giula, din care se trăgea profesorul diplomatul Moise Nicoară (1785-1862) și din care se trăgea și bunica episcopului Ciorogariu.

Școala primară a făcut-o la Vidra (1872-3) la cantorul Constantin Ilica, învățătorul Iosif Iova fiind dus la armată; în Măgulicea (1873-4) la înv. N. Bucatoș; apoi iar în Vidra până în toamna anului 1875 când a trecut pe cl. I la „școala normală” din Hălmașiu la înv. I. Costina. Sosind din miliție înv. Iova, mai rămâne un timp în Vidra, apoi în toamna anului 1876 intră pe cl. IV a școlii normale din Hălmașiu la înv. Nicolae Joldea. Studiile secundare și le-a făcut în Beiuș, unde între anii 1877 și 1883 a terminat 6 clase gimnaziale. Teologia a făcut-o în Arad de la 1883 până la 1886. A fost ales preot-capelan în parohia Zeldiș cu filia Saturău, din protopopiatul Hălmașiu. În 18 ianuarie 1887 s-a căsătorit cu Ana Babușia din Saturău, iar în 23 martie, același an, a fost sfințit de preot de către ep. Ioan Meșianu. A locuit în Saturău. La 1890, murind parohul Iovu Vesa, a rămas el păstorul acestei parohii. Instruindu-se mereu, și-a complectat și studiile secundare, prestând cu succes examenul de cl. VII-VIII la liceul din Beiuș în anul școlar 1899-1900, ca particular. Tot ca particular după aceasta a făcut din nou și cursurile teologice în trei ani, consecutivi. Bucurându-se de o reputație unanim recunoscută în toate cercurile conducătoare ale vieții noastre publice, în anul 1907, preotul Traian Magier din Saturău a fost ales și ridicat la treapta de protopresbiter al Butenilor, unde se și mută la această dată. N-a avut însă răgazul să se bucure mult timp de binemeritata distincție căci surmentat de o activitate prea intensă și asiduă, fizicul său plâpând sucombă, murind într-un senatoriu din Budapesta la 3 iulie 1909 în vârstă de 44 ani. A fost dus și înmormântat la Buteni în 6 iulie, același an.

Protopopul Traian Magier a fost un bărbat integru în toate domeniile vieții: soț și părinte ideal, preot model, neînfricat militant pe teren politic pentru drepturile neamului său obijduit, având pe deasupra râvnă continuă de perfecționare alături de inspirația poetică necesară mănuiitorului de condei și oratorului public; calități ce-l ajutară să devină repede o proeminentă figură a epocii sale în această regiune.

În căminul lui modest din Saturău domnea cea mai deplină armonie, servind exemplul bun copiilor care creșteau în ascultare și râvnă de învățătură. Veșnic activ, adesea își petrecea nopțile studiind, ori scriind.

Ca preot, notele și citatele, ce se găsesc prin manuscrisele sale, dovedesc cunoașterea temeinică a sfintei scripturi, ceea ce-i împrumuta forța și farmecul de orator bisericesc. Viața lui religioasă și felul de a trata cu cei mici – niciodată nu vorbea ca un țăran înaintea de a-l așeza pe scaun – îl făcuse iubit de credincioși. Veneau pentru slujbe la el acasă țărani de prin toate satele din jur.

Sărea în ajutorul năpăstuiților, jertfindu-se pe sine. De multe ori cumpăra moșiile scoase la licitație și le restituia oamenilor, încurcându-se în datorii, murind sărac din această pricină. Mai târziu, a înființat în Buteni Institutul de credit și economii, „Codrul”.

Era animatorul vieții sociale românești din regiune. Înființează casina și biblioteca românească din Gurahonț. Organizează spectacole teatrale cu piese scrise de el, întrunind tărâniea alături de intelectualii satelor, realizând prin aceasta atât de mult dorita solidaritate națională. Se țin lanț, puse la cale de el, „convenirile familiare” ale preoților și dascălilor, în care pe lângă efuziunea de veselie adusă de el, intra totdeauna și nota națională.

A intrat de timpuriu și în viața politică. Ajungând preot la 1887; la 1889, împreună cu amicul său, preotul Cornel Lazăr din Almaș, a convocat conferința electorală pentru alegerea alor doi deputați la conferința națională de la Sibiu - fiind până atunci cercul Iosășelului nereprezentat – alegând pr Dr. Ștefan Cicio Pop și pe Cornel Lazăr. Tot cu concursul lui s-a ținut și la 1892 conferința de la Iosășel pentru restaurarea clubului electoral, alegându-se delegeți pentru conferința de la Sibiu, Constantin Gurbanu și Petru Truția. P. Truția a și candidat cu program național, însă conferința de la Sibiu declarând pasivitate (22 ian. 1892), și-a retras candidatura. Frumoasă activitate a dezvoltat preotul Magier în acest memorabil an, 1892, făcând parte din delegația care a dus Memorandul la Viena.

Fire combativă prin eselență, susținută de o bogată sursă de emotivitate, el a devenit un mare animator de mase, bărbat politic în accepțiunea nobilă a cuvântului. Glasul lui tuna în adunările congregațiilor comitatense din Arad. Iar, în alegerile de deputați de la Iosășel deținea cuvântul hotărâtor. Vorbea fulgerător și compunea

versuri⁶⁷⁹ pe melodii ușoare, care cântate de mulțime în cor aveau darul să electrizeze și să îndemne la sacrificiu și pe cei mai simpli alegători. În timpul alegerilor, toată valea Crișului Alb, cât ținea circumscripția Iosășelului, trăia sub vraja cuvântului său. Așa a ajuns la un mandat de deputat în 1901 George Sombati, ales față de Tagányi Sáandor. Iar, când la 1906 Partidul național reluase lupta și aici, lui i se datorește în mare parte strălucita biruință a lui dr. Nicolae Oncu, ales cu 2014 voturi față de 163 ale guvernamentalului G. Sombati.

Traian Magier a desfășurat și o frumoasă activitate literară în foiletoanele „Tribunii”, începând de pe la 1889. A scris în versuri fabule, anecdote, iar în proză piese teatrale pentru popor, meditații. I-am găsit și o nuvelă, *Revederea* (Tribuna, Nr. 230, 231 din 1890), despre care se spune acolo că „a obținut la concursul literar al Tribunii mențiune onorabilă”.

Fabulele sale sunt prelucrări după autorii clasici, originalitatea lor constând în formă și adaptarea învățaturii morale la actualitatea românească. Așa avem: *Mâța și șoarecii* (Nr. 185-1889); *Leul și ursul, Ariciul și vulpea, Cocostârcul și vulpea, Lupii și oile* (Nr. 142-1891); *Liliacul și mâța* (Nr. 144-1891) ș. a. În *Lupii și oile*, când lupii propun pace oilor cu condiția să-și alunge câinii, autorul atrage atenția asupra unui popor vrășmaș (ungurii), care asemena lupilor din fabulă ofereau pace poporului românesc, cerându-i în prealabil să se lepede de conducătorii lui. Ca și în toate fabulele sale, și aici se exploatează mult situațiile comice, se presară expresii hazlii; lupii poată numele de Beleiu, Guleiu, Gulerat.

În anecdota *Lipitorile doctorului* (No. 1-1904) râdem de neîndemânarea unui doctor beat.

În meditația *Satul meu* (Ibid.) contemplează viața patriarhală a țăranului român. Într-o altă meditație, *Mărgăritar fals*, ne prezintă pe intelectualul demagog, Forfoi, - „anteluptătorul”.

⁶⁷⁹AHM. Fișă Nr. 121 Reproducem dintr-o atare poezie de 6 strofe, aflată între scrisorile lui Sombati, întâia și ultima ștrofă:

„Aidați fraților la sfat/ Să ne-alegem deputat;/ Să nu dăm pâne la strini / Ci la fiii de Români!/ Tra lala la_ _ _ _ _ / Se cânta pe aria/ Cine n-a ținea cu noi/ Crească-i coarne ca la boi/ Și unghițe ca la mătă./ Să zgârie pe temniță!/ Tra lala la_ _ _ _ _ / „Hai să dăm mână cu mână!”.

Am amintit numai câteva din lucrările sale, neavând la dispoziție colecțiile complete ale ziarelor contemporane.

Urmărind îndeosebi educația țărănimii, a scris piese de teatru pentru popor, *Gurgoi Împărat*, apoi *Ură și dragoste*, comedii în 3 acte, pline de umorul sănătos al satelor crișene. *Ură și dragoste* a fost publicată în Tribuna din 1905 (Nr. 43, 48, 53, 58, 63, 68, 73, 76) și fiind jucată de multe ori a avut un puternic răsunet în lumea satelor. Autorul își formase o trupă teatrală și sub conducerea lui a fost susținută piesa în Iosășel (30 VII 1905); la Hălmagiu (august 1906) din prilejul adunării despărțământului Brad al „Astrei”. De către diverse trupe de diletanți a fost jucată în Sân Nicolaul Mic (15 II 1906), Felnac-Timiș (17 III 1907), Rișculița-Hunedoara (28 VIII 1911), Rișca (15 VI 1912), precum și la alte date și alte localități.

Îngăduindu-ne să aruncăm o privire și asupra vieții administrative a satului românesc din acea epocă, dăm pe scurt subiectul piesei *Ură și dragoste*.

Eroul principal al acțiunii este **Sandu Troușan**, țăran fruntaș și primar, pe care îl duc la ruină materială și morală, speculându-i naivitatea și orgoliul, banda de spoliatori ai satului compusă din stăinii: notarul **Irșoi Laiuș**; fiul acestuia, berbantul **Olodar**; birtașul **Herșcu** și fișcalul **Skérczi**. În mâinile acestei clici, cu concursul mai mult sau mai puțin conștient al primarului, se irosește averea satului, în vreme ce bieții săteni nu mai prididesc cu plata globilor de tot felul. Jidanul Herșcu a cumpărat 20 arbori și a tăiat jumătate din pădurea satului. Notarul defraudează fondurile comunale, iar la întocmirea bugetului, când invită comitetul să-l iscălească fără discuție, se ridică viceprimarul Porfirie cerând socoteală. De aci, ura între primar și săteni, pe care fișcalul Skérczi îi amenință cu procese de calomnie. În acest cadru politic se țese o frumoasă intrigă amoroasă. Spre deznădejdea soției sale **Răveca**, orgoliosul primar respinge pe învățătorul **Călin** când îi cere mâna ficei sale **Irina**, socotind că o va mărita cu Olodar; precum își alungă din casă pe fiul său **Iorgu**, neînvoindu-se la căsătoria lui cu **Lina**, fata **nanei Iosana**, văduvită și sărăcită depe urma manipulațiilor lui Herșcu. Desnodământul ușurează sufletele spectatorilor prin triumful integral al dreptății și al dragostei curate. Primarul este distrus, punându-i-se sechestrul pe avere pentru cambiile iscălite notarului și fiului său

Olodar și restituirea unor bani comunali. Sechestrul pe averea notarului și a lui Herșcu care din această pricină s-a îmbolnăvit de moarte. Pe Olodar îl urmărește justiția pentru falsuri. Prin o foarte bine deghizată aluzie iredentistă situația celor două familii românești năpăstuite de străini, se corectează. **Părintele Sinesie** primește avizul tribunalului de Ilfov (București) în sensul că un unchi al Linei refugiat în România, murind, și-a lăsat nepoatei averea, în numerar, 12000 lei, numindu-l pe el tutor testamentar. Nimic nu se mai opune în calea dragostei. Înv. Călin se căsătorește cu Irina; iar, Iorgu, bogat odinioară, sărac acum, cu Lina, orfana cea săracă odinioară și bogată acum. De la început și până la sfârșit acțiunea este înviorată de o bogată sursă de comic, pe care ni-l servește bețivanul **Pralea, pârgarul**, prin poznele sale și prin coruperea cuvintelor radicale auzite prin cancelarie; cât și de **baba Todora**, gura satului. Multă ilaritate produce româneasca stâlcită pe care o vorbesc jidanul și tovarășii săi unguri. Câteva versuri populare sau de factură cărturărească, după cum sunt puse în gura flăcăului și a fetei țărânci sau a învățătorului, măresc considerat efectul teatral.

Cât privește forma; - vocabularul și dialectica personajelor țărănești ne oferă un prețios document lingvistic al specificului crișan. Că autorul putea să se servească sigur și în mod conștient de autenticul limbaj țărănesc, ne-o dovedesc preocupările sale de ordin folcloristic fiind totodată și un sârguincios colecționar al produselor literare populare. Așa, găsim printre manuscrisele sale o colecție de proverbe, 1136 la număr - parte adunate din popor, parte conținând reflexii proprii; precum și mai multe balade, ca *Gruia*, *Divoica*, *Cidvuța*, auzite de la Ilie Danciu din Secaș.

Pe lângă că era activ în toate manifestațiile politice, el avea și simțul istoriei, conducând un jurnal despre evenimentele la care a participat. Astfel, făcând parte din deputațiunea care în luna mai 1892 avea să se prezinte monarhului în Viena cu Memorandul, ne-a lăsat în jurnalul său o judicioasă relatare a acestui mare eveniment național.

I se cunosc și câteva scrisori politice⁶⁸⁰, dintre care cea de la 17 iulie 1904, adresată deputatului guvernamental Sombati pentru a-l convinge să nu voteze proiectele școlare dușmănoase nouă, merită să fie cunoscută pentru frumoasele idei morale ce cuprinde. Răspunzând aici unei întrebări publice dintr-un editorial al „Tribunei” (No. 105-1904) el scria lui Sombati între altele: „Eu din partea mea sunt în curat cu orice întrebări publice, anume: acolo unde e întreaga mea biserică, sunt și eu cu trupul și cu sufletul. De la datorința poziției și a convingerii mele nu mă reține nimic, nu numai eventuala dizgrație omenească, dar nici chiar pierderea libertății personale.”

Activitatea politică a protopopului Traian Magier desfășurându-se între anii 1889 și 1909, îmbrățișează tocmai două decenii din eroica epocă a defensivei naționale, în care intră: lărgirea organizării Partidului național; Memorandul, la 1892; procesul Memorandului, la 1894; organizarea solidarității naționalităților prin congresul de la 1895 și lupta împotriva legiferării căsătoriei civile; luptele împotriva legiferării reformelor școlare de la 1904 și 1907; cât și bătăliile electorale pentru congregațiile comitatense și parlament.

La toate aceste evenimente, părintele Magier a fost exponentul intereselor superioare ale neamului în această regiune, devotat stegar fără nici o condiție și prezent la datorie în orice moment cu riscul jertfii de sine.

Generația postbelică, crescută în atmosfera vieții politice de azi, cu greu va putea să înțeleagă și să prețuiască îndeajuns faptele generațiilor înaintașe.

Odinioară, luptătorii politici constituiau elementul de jertfă pe care instinctul conservării de rasă îi arunca la suprafață. Aceștia, îmbrăcând a priori haina muceniciei, cunoșteau un singur imperativ: să ducă mai departe războiul milenar chiar fără perspectiva unei victorii apropiate.

Părintele Traian Magier aparținea acestei categorii de predestinați luptători pentru legea strămoșească și a murit sărac în

⁶⁸⁰Două din aceste scrisori găsite în corespondența lăsată de Gh. Sombati, se află în AHM.

vârștă numai de 44 ani, lăsând în urmă cinci copii, dintre care unul este azi episcopul ortodox al Aradului, Dr. Andreiu Magier Crișanul.

Cunoaștem trei generații de preoți Magier în Vidra, succedându-se din tată în fiu. Cel mai vechi cunoscut a fost **Toda Magier** (probabil înainte de 1800) după el a urmat fiul său **Andor Magier** (pe la 1848), apoi fiul acestuia, **Pavel Magier**.

Pavel Magier⁶⁸¹ s-a născut tot în Vidra la 1840 și a fost hirotonit de preot la 1863. Din căsătoria lui cu Maria Nicoară din Vârfurile s-au născut următorii 9 copii: Carolina, n. 1864, măritată cu Tomșa Petru din Vidra; **Traian Iulius** (1865-1909) preot în Zeldiș - Saturău; Lucreția, născ. 1867 m. 1872; Rozalia, născ. 1869 m. 1872; Victoria, n. 1870, măr. la 1892 cu Atanasie Magier în Vidra; Angelina, născ. 1872, măr. în Vidra cu Mihai Mihuța; Silvia, născ 1875 m. 1878; Anișca, n. 1877 m. 1877; Silvia, n. 1878.

Din căsătoria lui Traian Iulius Magier preot în Zeldiș – Saturău cu Ana Babuția, fiica preotului Iustin Babuția⁶⁸² s-au născut următorii 5 copii: Constanța, n. 1888, măr. cu preotul Ioan Popoviciu din Almaș; Valeria, n. 1889, măr. cu Constantin Lazăr preot în Zeldiș – Saturău, apoi protopop în Gurahonț; Aurel, născ. 1891, actualul episcop al Aradului; Cornel, n. 1893, căsătorit, fără copii, vicar-revizor eparhial și directorul școlii de cântăreți bisericești în Oradea și Emilia, n. 1895, măr. cu Virgil Bulz, preot în Gurahonț.

Episcopul Dr. Andrei Magier al Aradului s-a născut în Saturău la 27 iunie 1891 din părinții Traian Magier, preot și Ana Babuția, fiica preotului Iustin Babuția, de aici.

A fost botezat la 12 iulie, primind numele de Aurel Pavel Iancu.

⁶⁸¹AHM. Fișa Nr. 122 în „Prospectul tabelariu” de pe anul 1853/4 a școlii normale din Hălmagiu, datat la 15 sept. 1854, este ortografiat „Mader Pavel”, de către înv. Grațian Pap; o greșeală de „falșă revenire”, acesta știind că „de” se pronunță „gie”. Dealtcum, numele acestei familii este scris când „Magier”, când „Mager”; ba chiar și „Mageru” în certificatele școlare de la gimnaziul din Beiuș ale fostului înv. Petru Mager.

⁶⁸²Conform arborelui genealogic întocmit de protopopul Traian Magier, familia Babuția este venită în Saturău, din Țela (jud Severin). El amintește 5 generații a familiei Babuția în Saturău din care se trage soția sa, Ana: Savu – Antone – Tanase – preot Iustin – preot Tanase.

Școala primară a făcut-o: clasele I-III în satul natal (1897-1900) având învățător pe Savu Dorca, un distins pedagog; iar cl. IV la o școală germană din Timișoara – Iosefin (1900/1), unde a învățat bineșor nemțește.

Studiile secundare și le-a făcut: clasele inferioare, I-IV, la Arad (1901-1905) în liceul maghiar de stat; iar cele superioare, V-VIII, la liceul greco-catolic din Beiuș (1905-1909). Ca elev de curs secundar deși dintr-un început dovedise mare rânvă la învățătură, în clasele inferioare nu s-a putut valida îndeajuns din pricina mediului neprielnic pentru români, de la liceul maghiar din Arad. În clasele superioare însă, la Beiuș, rămânând același elev conștiincios și înzestrat cu o voință de fier, a reușit repede să se situeze printre eminenții clasei, astfel că a trecut bacalaureatul cu nota „foarte bine” în iunie 1909.

Dedicându-se carierei preoțești, ceea ce era în spiritul tradiției familiare, a fost trimis de Consiliul eparhial din Arad ca bursier la facultatea teologică din Cernăuți. Aici a terminat cu „eminență” cele patru cursuri între anii 1909 și 1913. În toamna anului 1913 a dat cu distincție întâiul riguros pentru doctorat, urmând ca la anul să dea și al doilea. În cei patru ani petrecuți la Cernăuți a învățat bineșor și limba rusă. Izbucnind însă războiul în vara anului 1914 și Cernăuți fiind ocupat de ruși neputându-se supune la al doilea examen, a ocupat postul de rector al internatului diecezan de băieți ort. rom. din Beiuș, înscriindu-se totodată și la facultatea de litere, specialitatea limba latină și germană, a Universității din Budapesta. Între anii 1914 și 1917 a terminat și facultatea de litere prestând cu bine examenele.

Între timp eliberându-se de sub ruși orașul Cernăuți, la 10 martie 1916 trecând și al doilea riguros tot la Cernăuți, obține doctoratul în teologie cu „distincție unanimă”, eveniment destul de rar în anele facultății.

A funcționat ca rector al internatului din Beiuș până la 1 octombrie 1917, când pleacă Budapesta pentru a-și încheia studiile de la facultatea de litere. La chemarea vicarului episcopesc Roman Ciorogariu, ocupă postul de secretar al consistorului eparhial din Oradea, la 1 ianuarie 1918.

Îndrumat prin ancestrale deprinderi spre studiul metafizic al disciplinelor teologice; el a manifestat de la început și un viu interes pentru limbi, devenind din fragedă tinerețe un remarcabil poliglot. Astfel, pe lângă temeinica pătrundere a culturii și al limbilor clasice; într-o vreme când foarte puțini erau ardelenii cunoscători ai limbilor occidentale, el ajunsese să stăpânească în scris și grai viu româna, maghiara, germana, franceza, engleza, mai puțin rusa; ca pe urmă, când îi se va da posibilitatea, să întreprindă lungi călătorii de studii, atât în Orientul, leagăn al credințelor religioase, cât și în lung și latul Europei minate de materialismul modern.

De calitatea de poliglot al tânărului teolog au profitat foarte curând interesele naționale, având el ocazia să-și pună la contribuție îndeosebi cunoștințele de limbă franceză și engleză. Proclamat secretar al Consiliului Național Român din Biharia, când acesta s-a constituit în Oradea la 5 noiembrie 1918; în tot timpul revoluției de la 1918/19, Dr. Aurel Magier a desfășurat o eroică activitate alături de șeful său ierarhic, vicarul Roman Ciorogariu, susținând cu abilitate de diplomat rutinat cauza românească în fața misiunilor străine, americane, franceze și engleze, ce veneau la Oradea să ancheteze situația politică și pe care autoritățile maghiare le sechestrău formal pentru a le împiedeca să ia contact cu reprezentanții românilor, dacă aceștia ar fi îndrăznit să li se prezinte cu plângeri. Epoca aceasta o descrie pe larg episcopul R. Ciorogariu în lucrarea sa *Zile trăite*, reproducând și o alocuție a lui, adresată colonelului francez Brusson⁶⁸³.

După înfăptuirea unității naționale, colaborează la reînființarea episcopiei ort. a Oradiei, precum și la înzestrarea ei cu instituțiile necesare.

De la 1 octombrie 1923 devine rectorul și profesorul de exegeza Noului Testament al atunci înființatei Academii de teologie, ocupând aceste funcții până la plecarea sa din Oradea, la 1 februarie 1936. În această calitate a scris comentarii la toate cărțile Noului Testament.

⁶⁸³Episcopul R. Ciorogariu, *Zile trăite*, Oradea, 1926, p. 218-219. Pe colonel îl chema Brusson, nu Trousseau; cum consecvent îl scrie Ciorogariu.

În administrația bisericească, 1 ianuarie 1918 până la 1 noiembrie 1921 a fost secretar consistorial, apoi consilier referent bisericesc până la 1926, când i se dă încredințarea de vicar episcopesc.

Treptele ierarhice le-a urcat într-un interval puțin de scurt. În iulie 1918 a fost hirotonit diacon; în 1922, de preot celibe. În 1924 a fost tuns în monah la mănăstirea Sinaia cu numele de Andreiu, dându-i-se rangul de protosincol. În 1925 a fost făcut arhimandrit. În 4 iulie 1926 a fost hirotonit în arhiereu în Oradea devenind, vicarul episcopesc, Andreiu Crișanul.

În cei 18 ani petrecuți la Oradea datorită muncii asidue desfășurată zi de zi pe toate terenurile vieții sociale, cât și manierelor distinse rezultând din profunda sa cunoaștere a sufletului românesc, el a fost înconjurat de unanimele simpatii ale societății bihorene. De numele lui se leagă pe lângă atâtea acte de solidaritate românească a societății orădene și înființarea la 1929 a „Casei Naționale”, cea dintâi instituție antirevizionistă din țară.

Devenind vacant, în 1935, scaunul episcopesc al Aradului; atenția eparhioților văduviți se îndreaptă asupra vicarului de la Oradea, pe care și-l revendică ca pe fiul diecezei lor – spre nemângâierea Bihorenilor care îl imploră să nu-i părăsească și să aștepte vacanța Orădiei, episcopul Ciorogariu fiind la adânci bătrâneți.

Arădenii și Timișorenii, intelectuali și țărâtime, se întrec într-o solidaritate nemaipomenită în a-i manifesta simpatii și a-i cere să vină la Arad.

În baza noului Statut însă alegerea nu se mai face la sediul eparhiei de către deputații sinodali, ci la București de către Congresul național bisericesc, în care dieceza văduvită deși intră cu toți membrii Adunării eparhiale, ea nu reprezintă decât abia o treime din totalitatea voturilor, în cazul de față.

Întâia alegere ținută la 16 octombrie 1935, în care candidatul nostru întrunise, pe țară majoritatea relativă a sufragiilor, a fost anulată.

Impresionat de neclintita solidaritate a reprezentanților eparhiei, Congresul a cedat și în a doua alegere înfăptuită la 10 decembrie, același an, tot în București, arhiereul Magier a fost ales de episcop al Aradului, acum aproape cu unanimitate.

Investirea i s-a făcut la Palatul Regal în 21 decembrie 1935; iar instalarea, în Arad, la 2 februarie 1936.

Viitorul va dovedi încă o dată, că în căutarea soluției mântuitoare instinctul popular este cea mai precisă busolă; iar noi Zărăndenii suntem fericiți că am putut da tronului episcopesc al Aradului pe cel mai bun fiu al nostru.

Evoluția populației în Ținutul Hălmeagului de la 1834 până la 1830

Comuna	Numărul locuitorilor							
	1834	1869	1830	1890	1900	1910	1920	1930
Aciuța	275	552	500	541	560	541	511	525
Avram Iancu	680	1184	1142	1134	1277	1362	1236	1290
Bănești	294	512	446	508	519	558	518	567
Bodești	165	415	320	393	404	443	416	418
Brusturi	258	772	772	861	940	1118	1059	1125
Budești	117	226	251	929	291	311	301	303
Cristești	145	219	174	228	211	248	214	222
Dumbrava	229	342	325	335	369	368	363	353
Groși	56	189	204	262	276	260	251	260
Gura Văii	268	353	336	384	401	391	351	352
Hălmeagiu	951	1301	1106	1041	1229	1321	1219	1279
Hălmeagel	688	1074	1042	1149	1186	1404	1350	1422
Ionești	195	336	305	323	335	375	352	341
Lazuri	264	745	691	762	877	1054	979	958
Leasa	254	469	388	476	518	563	492	586
Leștioara	184	233	168	191	216	236	218	228
Luncșoara-Văjdogi	478	815	798	914	889	1119	1061	1151
Măgulicea	170	604	551	538	515	530	552	511
Mermești	99	212	180	209	258	336	282	286
Ocișor	216	409	317	371	391	418	410	448
Ociu	111	450	392	433	451	542	477	547
Pleșcuția	325	562	497	540	599	598	567	547
Poiana	115	335	315	358	410	457	448	455
Poenariu	308	420	361	426	442	469	357	434
Răstoci	226	289	293	355	357	352	367	295
Sârbi	221	504	547	604	498	730	722	704
Tălagiu	441	910	850	899	972	1098	1000	972
Tărnăvița	105	270	255	240	243	292	309	373
Tisa	421	513	548	556	619	723	696	793
Țărmure	75	285	269	301	317	422	392	405
Țohești	165	250	261	248	300	362	333	350
Vârfuri	454	842	776	857	1058	1221	1118	1132
Vidra	473	801	636	703	758	777	712	671
TOTAL	9426	17393	16021	17432	18686	21019	19634	20311

1. Datele anului 1834 sunt luate din *Tabela Norodului*.
2. Datele anilor 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, sunt luate din publicațiile oficiului statistic din Budapesta.
3. Datele anului 1920 sunt luate de la Prefectura jud. Arad.

4. Datele anului 1930 sunt luate din Recensământul general al populației din 29 decembrie 1930, publicația oficială.

5. Comuna Vâjdogi la anul 1908 s-a unit cu Lunșoara.

CUPRINS

Omul care și-a sfințit locul / 5

PARTEA I

- GENEZA ACESTEI PUBLICAȚII / 22
NOȚIUNEA DE „ȚINUT AL HĂLMAGIULUI” / 28
INDICII DESPRE VECHIMEA ȘI STATORNICIA
AȘEZĂRILOR OMENEȘTI / 35
ÎN STRĂVECHEA ORGANIZAȚIE VOIEVODALA / 37
Ce ne spun picturile de la Cristior și Ribița / 39
Voievodul Moga de la Hălmațiu / 42
Voievodul de la Vârfurile(Ciuciu). Toponimia și onomastică regiunii
atestă existent lui / 47
Pe urmele lui Ban / 51
Cnezatele de la Hălmațiu în sec XVIII / 53
Cnezul Istoc (Ștefan) Parva din Hălmațiu / 54
ÎN EPOCA TURCEASCĂ, SEC. XVI-XVII / 56
Cronică evenimentelor / 58
Senioratul româno-calvin din Vârfurile / 63
INSTALAREA IMPERIULUI AUSTRIAC / 65
Luptele cu insurgenții maghiari: cetatea Hălmațiuului dărâmată / 65
Noii proprietari: domeniile: Kozma, Hollaky și Bethlen / 66
Recensământul de la 1720 / 68
FRĂMÂNTĂRI RELIGIOASE, 1747-1754 / 72
Prozelitismul catholic în plină activitate / 73
Biserica ortodoxă se apară / 75
Forță armata pentru înăbușirea rezistenței / 77
Triumful ortodoxiei / 80
O Statistică de la 1760-1762 / 84
Bisericile și propotopii Hălmațiuului / 85
Hălmațiu centru cultural în Evul Mediu, Popa Simeon de la 1450,
voievodul Moga / 86
Biserica unită / 87
Biserica ortodoxă / 88

Protopopii Hălmagiului / 89
ÎN REVOLUȚIA LUI HORIA, CLOȘCA ȘI CRIȘAN 1784-1785 /
91
Preludiul revoluției / 92
Izbucnirea revoluției, cronică evenimentelor din Zărand / 94
Căpitanii localnici ai răscoalei / 99
VECHII PROPIETARI DE PĂMÂNT, NOBILII ROMÂNI / 100
Ultima serie de nobili români / 102
ISTORICUL LOCALITĂȚILOR, TOPONIMIA ȘI ONOMASTICĂ
ÎN SERVICIUL ISTORIEI / 105
Aciuta / 111
Avram Iancu (Aciuă) / 112
Bănești / 113
Bodești / 114
Brusturi / 114
Budești / 116
Cristești / 116
Dumbravă / 117
Groși / 118
Gura Văii / 118
Hălmagiu / 119
Hălmagel / 127
Ionești / 128
Lazuri / 129
Leasă / 131
Leștioara / 131
Luncsoara și Vajdogi / 132
Măgulicea / 133
Mermești / 134
Ociu / 135
Ocișor / 136
Pleșcuță / 136
Poiana / 137
Poienariu / 138
Răstoci / 139
Sârbi / 140
Tălagiu / 141

Târnavița / 142
Tisa / 143
Țărmure / 144
Țohești / 145
Vârfurile (Ciuciu) / 145
Vidra / 148
ANEXĂ / 150

PARTEA A II-A

PRELUDIUL REVOLUȚIEI DE LA 1848 / 153
REVOLUȚIA DE LA 1848: ROLUL ȘI CULTUL LUI BUTEANU /
157
Copilăria și întâia epocă a vieții lui Buteanu / 158
Ioan Buteanu, prefect al Zărandului / 162
Întâia expediție a ungarilor în Zărand / 163
A doua și a treia expediție / 165
Crezul politic al lui Buteanu / 167
Și totuși ungurii n-au putut cuceri Zărandul / 168
Prinderea prin vicleșug a lui Buteanu / 169
Cumplita răzbunare a lui Avram Iancu / 170
Încercări pentru eliberarea lui Buteanu / 172
Moartea lui Buteanu / 173
O mărturie nouă despre execuțiile de la Iosășel / 174
Hatvani, Keményi, Vasvári – unde vă sunt mândrele oștiri /
175
Pioasa pomenire a lui Buteanu la 1869 / 176
Glorioasa cinstire a lui Buteanu în Panteonul de la Țebea / 178
TROIȚA DELA IOSĂȘEL, la 1934 / 180
Dezvelirea monumentului / 182
SFÂRȘITUL LUI AVRAM IANCU / 188
Avram Iancu arestat la Hălmăgiu / 189
Focul divin întunecă vederea omului / 189
Dumnezeiescul cerșetor / 190
Un cerșetor mândru / 194
„Tu să rămâi cu noi!” / 196
Profeția din Hălmăgel / 197

Iancu la 1869 / 199
A. Iancu văzut la 1871 de alt intelectual / 200
O mărturie de azi / 202
Moartea și înmormântarea lui Avram Iancu / 203
Parastase și pomeniri / 205
Vulcanul de la Țebea / 206
CULTUL LUI AVRAM IANCU CENTENARUL NAȘTERII,
LA 1924: VIZITA REGELUI FERDINAND ÎN MUNȚII
APUSENI / 210
Încoronarea mormântului Conferința prof. Sabin Opreanu /
212
Bustul și placa comemorativă de la Baia de Criș / 213
În gara CFR Avram Iancu / 213
Cimitirul eroilor din Țebea / 214
Parastasul lui Avram Iancu / 215
Tradiționala pomană a mortului / 217
Ședința festivă a Astrei, la Câmpeni. Conferința prof. Silviu
Dragomir / 219
Troița lui Avram Iancu de pe muntele Găina, la 1486 m / 221
Botezul Batalionului Avram Iancu / 223
Petrecerea câmpenească / 223
Muzeul Avram Iancu din Vidra / 224
OMAGIUL LUI GHEORGHE BRĂȚIANU: PIATRA
FUNERARĂ, la 1931 / 225
MONUMENTUL EROILOR ÎN HĂLMAGIU la 1933 / 227
UN OMAGIU AL CĂILOR FERATE / 235
POMENIREA ANUALĂ A LUI A. IANCU PE MUNTELE
GĂINA / 238
VORBE DIN BĂTRÂNI ȘI ALTE INFORMAȚII DESPRE
REVOLUȚIA DE LA 1848 ȘI DESPRE
I O B Ă G I E / 239
La Hălmagiu n-au încetat luptele nici după executarea lui
Buteanu / 240
De unde aveau ai noștri praful de pușcă / 241
Căpitanul Colțu din Brusturi / 242
Moarte, olăcarilor / 243
Căpitanul Mager – Târziu din Vidra / 244

Alune în loc de gloanțe / 245
Amintiri despre jefuirea și incendierea satelor / 246
Amintiri despre iobăgie / 247
Ce mai spun bătrânii care l-au văzut pe Iancu / 248
SPICURI DIN POMELNICUL MANUSCRIS AL BISERICII
ORTODOXE DIN HĂLMAGIU / 250
TABELA NORODULUI, ACELORA DE LEGEA GRECEASCĂ
NEUNITĂ DIN PROTOPRESBITERATUL HĂLMAGIULUI PE
ANUL 1834 / 252
ADAUS / 256
Troița comemorativă de la Hălmagiu, 1936 / 256
Contribuția legionarilor / 257

PARTEA A III-A

BENEFICIILE REVOLUȚIEI DE LA 1848-9 / 268
Epoca absolutismului austriac: 1850-1860 / 268
Parohiile, numele preoților numărul populației în anul 1857 / 273
Organizarea românească a jud. Zărand la 1861 / 275
Cu memoriul la împăratul / 283
Inițierea gimnaziului din Brad, proprietatea protopopului Hălmagiu
și al Zărandului / 286
„România de dincoace de Carpați”, văcărerile și uneltirile ungurești
/ 293
ÎN CĂTUȘELE DUALISMULUI AUSTRO UNGAR, DE LA 1867
/ 300
Intâia victimă a dualismului: comitele suprem, Ioan Pipoș / 303
Cazul preotului Butariu și o nouă adresă a comitatului, la 1869 / 308
Desființarea jud. Zărand, la 1876 / 308
CĂPETENIILE JUD. ZĂRAND: SCHIȚE BIOGRAFICE / 315
OFICIALITATEA CERCULUI HĂLMAGIU: SCHIȚE
BIOGRAFICE / 337
Petru Moldovan (1814-1868) / 337
Ioan Moga (1804-1862) / 340
Nicolae Butariu (1844-1890) / 341
Alexandru Moldovan (1844-1870) / 348
Daniil Pap (1835-1887) / 350

Generalul Danila Papp / 351
Alex Șterca Șuluțiu (1830-1907) / 352
Nicolae Robu (1883-1930) / 353
Vasile Ladislau Fodoru (1824-1865), Dr. Vasile Fodor / 356
Grațian Pop (1833-1882) / 357
Ilie Baltescu (1840-1878) / 358
Constantin Taloș-Tălășescu (1825-1916) / 358
Scriitoarea Constanța Hodoș (1861-1934), Romanul „Martirii”:
istoria romanțată a Zărandului, cu centrul de acțiune în Hălmagiu /
362
ULTIMA JUMĂTATE DE SECOL DE REZISTENȚĂ
NAȚIONALĂ / 376
Alegerile parlamentare / 377
Spre sfârșit / 387
SCHIȚE BIOGRAFICE / 392
Episcopul Roman Ciorogariu (1852-1936). Originea lui zădăreană /
393
Protopopul Traian Magier (1865-1909), Episcopul Dr. Andreiu
Magier / 399
EVOLUȚIA POPULAȚIEI ÎN ȚINUTUL HĂLMAGIULUI, DE LA
1834 PÂNĂ LA 1930 / 411

Ni-l putem închipui pe Traian Mager străbătând cărările mirificul Ținut al Hălmeagului. În orizontul rotund boltit de culmile munților, pe drumul mare care leagă marginea de răsărit a Gurahonțului, șesul Tăcășelelor, culmile Hireadului și Șortocului, cu linul satelor lipide de Valea Crișului Alb către Tebea; ori pe potecile din fânețele, crângurile și cătunele de pe versantul vestic al Apusenilor. Temă de meditație a fost, fără-ndoială, spiritul Crăișorului, cum îl numesc moșii pe Avram Iancu, eroul care l-a însuflețit la o revoluție. Sub fascinația acestui personaj emblematic, în cultul istoriei și în cultul naturii, Mager a pus cercetarea ținutului natal.

Lavinia Betea